

**T.C.
GALATASARAY ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAMU HUKUKU ANABİLİM DALI**

**ANTROPOSEN'DE ULUSLARARASI HUKUKU YENİDEN
TAHAYYÜL ETMEK**

DOKTORA TEZİ

Hilâl Nur ŞARBAK

Tez Danışmanı: Prof. Dr. A. Emre ÖKTEM

ARALIK 2024

**T.C.
GALATASARAY ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAMU HUKUKU ANABİLİM DALI**

**ANTROPOSEN'DE ULUSLARARASI HUKUKU YENİDEN
TAHAYYÜL ETMEK**

DOKTORA TEZİ

Hilâl Nur ŞARBAK

**Tez savunma jürisi: Prof. Dr. A. Emre ÖKTEM (Tez Danışmanı)
Prof. Dr. Ceren Zeynep PİRİM
Prof. Dr. Turgut TARHANLI
Prof. Dr. Oktay UYGUN
Doç. Dr. Gökçe ÇATALOLUK**

ARALIK 2024

ÖNSÖZ

Herhangi bir meseleye genellemelerin sunduğu düşünsel kestirmelerle yaklaşmanın, uzun bir yolda karşımıza çıkan manzaraları, engelleri, tırmanışları ve inişleri görmezden gelmek anlamına geldiğinin; dolayısıyla tüm yolculuğun hikâyesini eksilttiğinin farkındayım. Bu yüzden, hukuka dair geleneksel bakış açısını, birikimim ve kapasitem ölçüsünde, farklı açılardan sorgulamaya çalıştığım bu çalışmanın önsözünü yazmaya başladığımda aklıma gelen ilk düşüncenin bir genelleme üzerinden şekillenmesi hem ironik hem de garip. Yine de, genelleştirmelerin zihinsel tuzaklarını bilerek, söze şöyle başlamak sanırım isabetli: Bu çalışma, akademik kariyerinin o ana kadarki en büyük projesiyle karşı karşıya gelen her doktora adayı araştırmacının deneyimlediği gibi, çoğu sadece düşünmekle geçen, yaratım ve yazım süreci oldukça sancılı, muhtelif kişisel ve profesyonel süreç ve mücadelelerin arka planında yıllarca süren bir emeğin ürünü. Bu sebeple olsa gerek, bugünden bu tez için çalışmaya başladığım noktaya geriye dönüp baktığımda, geniş bir yelpazede pek çok duyguyu yeniden yaşıyorum.

Bu çalışma ile başından beri hedeflediğim, uluslararası hukukun insan-olmayanla ilişkisini analiz etmek ve Antroposen’de somutlaşan çok katmanlı gezegensel krizlere uluslararası hukuk dairesinde bir çözüm bulabilmenin olanaklarını araştırmaktır. Neticede bu hedefe ulaşmakta ne kadar başarılı olabildiğim elbette okuyucunun takdirine kalmıştır. Bununla birlikte, çalışmanın nihai hedefi başından sonuna kadar aynı kaldıysa da, bu hedefe ‘nasıl’ ulaşılacağına dair fikirlerimin çalışmanın şekillendirilmesi sürecinde neredeyse tamamen dönüştüğünü baştan itiraf etmeliyim. Nitekim, araştırmam derinleştikçe, her şeyden önce, uluslararası hukuk ve insanın, insan-olmayanla ilişkilene biçimleri hakkındaki—o ana dek sorgusuz sualsiz kabul ettiğim—kendi varsayımlarımı sorgulamam gerektiğini fark ettim. Bu farkındalık ışığında, Antroposen’de somutlaşan krizlere panzehir olabilecek bir uluslararası hukuk düzeninin ‘nasıl’ olması gerektiği sorusuna yanıt ararken, aslında bundan önce gelmesi gereken temel bir soruyu gözden kaçırdığımı anladım: ‘Nasıl’ bir uluslararası hukuk sorusuna yanıt bulmadan önce, ‘nasıl’ düşüneceğimi; insanın insan-olmayan ile ilişkisine, uluslararası hukuka ve Antroposen’e ‘nasıl’ bakacağımı bulmalıyım. Bu bağlamda, mevcut çalışma Antroposen’in krizlerini dindirebilecek uluslararası hukukun ‘hangi’ normları içermesi gerektiğini ortaya koyan değil; Antroposen arka planında uluslararası hukuka ‘nasıl’ bakmamız gerektiğine dair bir yol haritası olacak biçimde şekillendi.

Çalışmanın kendine çizdiği ve bir anlamda beni de beraberinde sürüklediği bu yolun, son tahlilde Donna Haraway’ın ilk okuduğum andan itibaren zihnime kazınan şu sözünü doğruladığını sanıyorum: “Düşünceleri hangi (başka) düşüncelerle düşündüğümüz önemlidir.” Bu söz, Antroposen’de uluslararası hukuka ‘nasıl’ bakmak gerektiğini araştırırken pek çok dönemeçte kanaatlerimi sorgulamayı ve bir sonraki aşamaya geçmeden önce vardığım sonuçların hangi perspektiften şekillendiğini sinamayı öğrenmemde pusulam oldu. Öte yandan, sadece akademik anlamda değil, aynı zamanda küresel meseleler hakkında eleştirel düşünebilmeyi, bütün bu hakikat-sonrası deliliğin içinde derinlemesine (doğru) bilgi edinebilmeyi ve sorunlara farklı perspektiflerden yaklaşabilmeyi öğrenebilmek açısından da son derece şanslı olduğumun farkındayım. Bunun için, beni kuşatan insan ve insan-olmayan çevreye, bana sağladıkları alanlar ve fırsatlar için kelimelerin ifade edebileceğinin ötesinde minnettarım. Uzun yıllara yayılan ve farklı ülkelerde, üç farklı şehirde yürütülen bu çalışmanın yaratım sürecinde hayatıma dokunan; minnettarlığımı ifade etmem gereken

pek çok rehberim ve dostum oldu. Bunu yapamadığım için içtenlikle buruk olsam da, bu önsöz bağlamında hepsine yeterince teşekkür etmem mümkün değil. Ancak şüphesiz ki isimleri anılmadan geçilemeyecek olanlar var.

Bu bağlamda, elbette öncelikle, tez danışmanım Emre Öktem'e çalışmanın bütün aşamalarındaki desteği ve rehberliği için teşekkür ederim. Onun sabrı ve bulaşıcı soğukkanlılığı olmasaydı, her şey çok daha meşakkatli olurdu. Akademik nezaketin ve kalıpların ötesinde akademik düşünmenin ne demek olduğunu, İstanbul Bilgi Üniversitesi'nde araştırma görevlisi olarak çalıştığım dönemde asistanı ve öğrencisi olma ayrıcalığını elde ettiğim Turgut Tarhanlı'dan öğrendim. Akademik rehberliği için kendisine hayatım boyunca minnettar olacağım. Benzer biçimde, İstanbul Bilgi Üniversitesi'nde asistanı ve öğrencisi olduğum Dolunay Özbek'e de cömert öğretmenliği için yeterince teşekkür edebilmemin hiçbir yolu yok. Yine, Ceren Zeynep Pirim ve Oktay Uygun'a tez jürimde olmayı kabul ettikleri; Gökçe Çataloluk'a ise hem tez jürimde olmayı kabul ettiği hem de düşünmenin, anlamanın ve söylemenin bin bir yolu olduğunu her daim hatırlattığı için ne kadar teşekkür etsem az olacaktır.

Bu çalışma için yürüttüğüm araştırmanın erken evrelerinde, 2021-2022 yılları arasında, 12 ay boyunca DAAD (Alman Akademik Değişim Servisi) bursiyeri olarak Heidelberg'deki Max Planck Karşılaştırmalı Kamu Hukuku ve Uluslararası Hukuk Enstitüsü'nde misafir araştırmacı olarak bulunma fırsatını elde ettim. Bu deneyim, hem araştırmamın yönünü ve kapsamını hem de akademik gelişimimi tasavvur edebileceğimin ötesinde etkiledi. Bunun için, Enstitü'deki akademik danışmanım Anne Peters'e ve DAAD'ye içtenlikle teşekkür ederim.

Bu çalışmayı nihayete erdirebildimse bu, mücadeleci ruhları, keskin zekâları, çalışkanlıkları, hayatı ciddiye alışları ve yaşayışlarıyla her daim ilham kaynağı olan; arkadaşlarım ve yoldaşlarım Arca Alpan, Başak Ekinci, Irmak Kepenek, Kadir Eryılmaz ve Şeyma Cebeci'nin sonsuz şefkat ve desteği sayesinde. Yalnızca bu çalışmanın onlarca kez değişen taslaklarını satır satır okuma sabrını gösterdikleri; eleştiri ve önerileriyle metni hem biçimsel hem de akademik olarak zenginleştirdikleri için değil, aramıza kilometreler girdiğinde dahi bana güç olmaktan asla vazgeçemedikleri ve bıkmadıkları için her birine hayatım boyunca minnettar kalacağım. Onlar olmasaydı, pek çok şey mümkün olmazdı.

Nihayet, annem ve babam Gürsel ve Yahya Şarbak'a; biricik abim Mustafa'ya; seçilmiş kız kardeşlerim Ilgın ve Hazal'a; müzüm Anıl'a ve varoluşlarından her gün yeni bir şey öğrendiğim, ev ve yol arkadaşlarım Ferit ve Piraye'ye yerim yurdum oldukları için teşekkür ederim.

Son olarak, söylemeye dahi gerek yok ki, çalışmadaki tüm hataların ve eksikliklerin sorumluluğu, elbette, tamamen bana aittir.

Strazburg, Kasım 2024

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	iii
İÇİNDEKİLER	v
KISALTMALAR	vii
RÉSUMÉ.....	viii
ABSTRACT	xii
ÖZET.....	xvi
GİRİŞ	1
I. BÖLÜM: İNSANIN İNSANDAN ÖTE DÜNYALAR İLE İLİŞKİSİNİN PANORAMASI.....	15
A. ANTROPOSANTRİK HÜMANİZMİN ANATOMİSİ	19
1. Antroposantrik Hümanizmin Mantığı	22
2. Antroposantrik Sistemlerin Temsili Olarak Hukuk	30
B. ANTROPOSANTRİK HÜMANİZMİN ‘ANTROPOS’U	37
1. Modern Hukukta Egaliteryen İnsan Kurgusu	43
2. Kartezyen Düalizmin Kodlarıyla İnsan.....	61
II. BÖLÜM: BİR İNSAN HİYERARŞİSİ KRİZİ OLARAK ANTROPOSEN VE ULUSLARARASI HUKUK DÜZENİ.....	79
A. “BİR KRİZ DİSİPLİNİ” OLARAK ULUSLARARASI HUKUK.....	79
1. Sahneyi Kurmak: Uluslararası Hukuka ‘Kriz Odaklı’ Yaklaşımı Kavramak	84
2. Uluslararası Hukuka Kriz Perspektifinden Bakmanın Kısıtları	89
B. MARJİNALLEŞTİRİLEN KRİZLERDEKİ ‘OLAĞAN’I GÖRMEK	114
III. ULUSLARARASI HUKUK VE YER BİLİMLERİNİN BULUŞMASI... 134	
A. ANTROPOSEN NEDİR VE ULUSLARARASI HUKUKLA NE İLGİSİ VAR?	134
1. Antroposen’i Bileşenlerine Ayırmak: Antroposen’in Pek Çetrefil Deskriptif Anlamı	137
2. Bir İnsan Hiyerarşisi Krizi Olarak Antroposen’in Normatif Anlamı.....	157
3. Antroposen’den Uluslararası Hukuk İçin Dersler Çıkarmanın Yolları....	163

4. Antroposen Gerçekliği ile Uyumlu Bir Uluslararası Hukukun Olasılığı .	177
B. ANTROPOSEN'DEN ULUSLARARASI HUKUKA BAKMAK.....	205
1. Antroposen'de 'Sürdürülebilirlik' ve 'Kalkınma'	221
2. Antroposen'de Doğanın ve Hayvanların 'Hakları'	237
SONUÇ.....	247
KAYNAKÇA.....	251

KISALTMALAR

a.g.e.	: Aynı kaynak
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
AIHM	: Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi
AIHS	: Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi
aş.	: aşağıda
BK	: Birleşik Krallık
Bkz.	: Bakınız
BM	: Birleşmiş Milletler
bs.	: baskı
CEDAW	: Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi
CITES	: Nesli Tehlike Altında Olan Yabani Hayvan ve Bitki Türlerinin Uluslararası Ticaretine İlişkin Sözleşme
Çev.	: Çevirmen
ÇHS	: Çocuk Hakları Sözleşmesi
dn.	: Dipnot
Ed.	: Editör/Yayına hazırlayan
ESKHS	: BM Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi
Fr.	: Fransızca
GKY	: Geçici Koalisyon Yönetimi
ICJ	: International Court of Justice
IPCC	: Hükümetlerarası İklim Değişikliği Paneli
IPU	: Parlamentolar Arası Birlik
ITLOS	: Uluslararası Deniz Hukuku Mahkemesi
IUCN	: International Union for Conservation of Nature and Natural Resources
İHEB	: İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi
İng.	: İngilizce
Lat.	: Latince
NATO	: Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü
para. / paras.	: paragraf / paragraflar
s. / ss.	: sayfa / sayfalar
SIDS	: Gelişmekte Olan Küçük Ada Devletleri
UAD	: Uluslararası Adalet Divanı
UDAR	: Hayvan Hakları Evrensel Beyannamesi
UHK	: Uluslararası Hukuk Komisyonu
UKB	: Ulusal Katkı Beyanları
UN	: United Nations
UNEP	: Birleşmiş Milletler Çevre Programı
UNESCO	: Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü
UNTS	: United Nations Treaty Series
WMO	: Dünya Meteoroloji Örgütü
WWF	: World Wildlife Fund
yk.	: yukarıda

RÉSUMÉ

Au tournant du millénaire, les sciences de la Terre ont connu un développement révolutionnaire. Les scientifiques ont découvert que les gaz à effet de serre résultant de l'activité économique, avaient pénétré la structure de la planète dans une large mesure, avec des concentrations élevées observées dans les masses glaciaires. De même, des matériaux fabriqués par l'*homme*, tels que le béton, le plastique et l'aluminium, ont été identifiés comme étant incorporés dans les couches rocheuses de la planète. Pour les géoscientifiques, cela indique que l'activité *humaine* est devenue le facteur dominant influençant les conditions de la planète. Le terme « Anthropocène », dérivé des mots grecs « anthropos » (signifiant « humain ») et « kainos » (signifiant « nouvelle époque »), a été inventé pour décrire les conditions planétaires actuelles dans lesquelles les activités *humaines* sont devenues une force géologique. Les scientifiques qui ont inventé le terme Anthropocène sont partis du principe que les conditions planétaires altérées par les activités *humaines* signalaient la fin de l'Holocène, l'époque géologique qui succédait à la dernière période glaciaire et qui était caractérisée par la stabilité des conditions climatiques. Ils ont proposé que l'Anthropocène, ou l'ère *humaine*, soit une « nouvelle » époque caractérisée par des crises du climat et de la biodiversité, ainsi que par d'autres crises à plusieurs niveaux qui y sont directement liées, telles que la famine, l'accès à l'eau potable, les migrations de masse, les épidémies et les guerres.

Au cours des 25 années qui ont suivi la popularisation du terme « Anthropocène », les conditions climatiques de la planète ont connu un tel renversement de situation qu'il est évident, même pour ceux qui n'ont pas de formation en géosciences, que les prédictions scientifiques faites à l'époque ont été confirmées par les événements ultérieurs. À la lumière des crises à multiples facettes auxquelles la planète est actuellement confrontée, on peut soutenir que le concept de l'Anthropocène fournit un cadre valable et utile pour comprendre et aborder les enjeux contemporains. Dans ce contexte, bien que la question de savoir si l'Anthropocène peut être défini comme une « époque » en termes de terminologie des sciences de la Terre soit encore controversée, une chose est désormais claire : les activités *humaines* sont devenues une force géologique sur la planète, et cette force incontrôlée conduit la planète, avec tous ses habitants, vers le désastre.

L'objectif de la présente étude est de réimaginer le droit international à la lumière de l'Anthropocène et des crises complexes qu'il incarne. À cet égard, cette étude s'articule autour de la question principale suivante : est-il concevable d'envisager un cadre juridique international susceptible de remédier aux crises liées à l'Anthropocène ? Cependant, en abordant cette question, l'étude ne se limite pas à utiliser l'Anthropocène comme contexte général. En d'autres termes, elle ne considère pas l'Anthropocène comme un « présage de malheur » qui échapperait totalement au domaine du droit international et qui signifierait simplement la nécessité d'une action urgente pour assurer la pérennité de la planète. Au contraire, cette étude propose d'associer l'Anthropocène au droit international. À ce titre, l'argument principal de cette étude repose sur l'idée que les activités *humaines* à l'origine de l'Anthropocène sont elles-mêmes soutenues et réglementées par le droit international. Cet argument peut être élaboré comme suit : Les activités *humaines* qui sont devenues une force géologique sur la planète peuvent être définies comme des activités économiques par essence. La ressource fondamentale sur laquelle reposent ces activités économiques est la nature, y compris les animaux. Cependant, ces ressources naturelles qui

constituent la base de l'ordre économique ne sont pas illimitées par nature. A mesure que leur exploitation poursuit, ces ressources finiront inévitablement par s'épuiser.

Toutefois, dans un ordre économique fondé uniquement sur la consommation, l'épuisement inévitable des ressources entraîne l'effondrement de l'ordre économique. Par conséquent, l'ordre économique européen, fondé sur l'exploitation de la nature pour le plus grand bien de l'*humanité*, a rapidement trouvé une méthode pour maintenir l'activité économique malgré les contraintes liées aux ressources naturelles. Ainsi, l'épuisement des ressources naturelles dans une région a été compensé par l'existence de gisements miniers inexploités ainsi que par la découverte de nouvelles espèces animales et végétales dans d'autres régions du monde. C'est d'ailleurs de cette manière que la colonisation européenne des différentes régions du monde a été commencé au 17ème siècle. Cet ordre économique, basé sur l'exploitation des peuples et de la nature dans les zones colonisées, a été intégré au modèle économique capitaliste reposant sur la production de masse au 18ème siècle et a connu des changements marquants. Cette structure est devenue plus brutale, nécessitant de plus grandes quantités de matières premières pour augmenter la production et de plus grandes surfaces de colonies pour assurer l'approvisionnement en matières premières.

Il est donc primordial de prendre en compte ce récit historique succinct de l'expansionnisme colonial et capitaliste dans le contexte de cette étude. Cependant, ce récit ne vise pas simplement à fournir un cadre historique afin de déterminer comment la dégradation écologique, qui a atteint des proportions incontrôlables aujourd'hui, a commencé. Il est évident que ce contexte historique, qui a entraîné à l'exploitation et à la destruction de la nature à un degré tel que l'activité *humaine* a été élevée au rang de force géologique sur la planète, ne peut être considéré indépendamment du domaine du droit international. Cela est dû précisément au fait que le droit international est apparu au 17ème siècle dans le but de légitimer l'agenda impérial et colonialiste de l'*homme* blanc européen, qui s'appuyait sur l'exploitation du monde naturel. En outre, jusqu'à l'avènement du « nouveau » système juridique international, fondé sur le principe de « l'égalité souveraine » des États dans le cadre des Nations unies au lendemain de la Seconde Guerre mondiale, le droit international a néanmoins continué à réglementer les normes « universelles » de l'expansionnisme colonial et capitaliste sous diverses formes.

Malgré l'établissement de l'ordre international post-1945 avec les Nations unies, qui semblait viser la destruction complète de l'ordre précédent en fixant la décolonisation comme objectif principal, la présence continue d'origines coloniales et impériales dans le droit international demeure un sujet de débat permanent dans le domaine du droit international. En effet, la littérature anti-impérialiste, anticolonialiste et féministe a mis en évidence les tendances coloniales et impériales inhérentes à de nombreuses structures et institutions de l'ordre international post-1945, conçues, semble-t-il, dans le but de remplacer définitivement l'« ancien » système. Cette étude s'inscrit dans la perspective critique offerte par ces littératures. Dans ce contexte, elle a été conçue en tenant bien compte de la contribution potentielle du droit international à l'Anthropocène, tout en préservant un optimisme prudent quant au fait que le droit international peut être un instrument efficace pour faire face aux crises mondiales auxquelles nous sommes actuellement confrontés. Par conséquent, la tâche consistant à réimaginer le droit international dans l'Anthropocène à travers le prisme de cette étude ne consiste pas à identifier des normes juridiques positives susceptibles de répondre à des défis importants, tels que les crises du climat et de la biodiversité

incarnées dans l'Anthropocène. Afin d'envisager un droit international qui puisse fournir un antidote aux crises de l'Anthropocène, il convient évidemment, à un moment donné, d'identifier les différentes normes juridiques positives qu'un tel droit international inclurait. Toutefois, dans la perspective de la présente étude, il s'agit d'une tâche secondaire qui ne peut être entreprise qu'une fois que l'on a acquis une compréhension globale de la relation entre le droit international et l'Anthropocène. Par conséquent, pour envisager le droit international comme un antidote aux crises de l'Anthropocène, il est d'abord nécessaire d'identifier et d'éliminer les structures et les institutions du droit international qui contribuent aux crises qui définissent l'Anthropocène.

Dans ce contexte, la présente étude se divise en trois chapitres principaux. Le premier chapitre se penche sur l'idéologie humaniste anthropocentrique, qui sous-tend la relation entre les êtres *humains* et les non-*humains* dans le droit international contemporain. Ce chapitre poursuit deux objectifs principaux. Le premier est d'introduire la perspective critique qui sera utilisée tout au long de l'étude, et le second est d'exposer les fondements conceptuels sur lesquels repose l'étude. Dans ce contexte, le concept d'« anthropos » dans le contexte de l'Anthropocène fera l'objet d'un examen approfondi. Les origines de la distinction cartésienne entre sujet et objet entre l'*humain* et la nature seront ensuite revisitées à la lumière de l'identité de l'« anthropos ». En ce sens, le chapitre soutient que l'idéologie qui a conduit à la marginalisation de groupes tels que les femmes, les Noirs, les LGBTI+, les enfants et les migrants, qui ont été historiquement exclus de la sphère *humaine*, relève également de l'humanisme anthropocentrique, l'idéologie même qui « objectivise » les animaux et la nature. En d'autres termes, cette section de l'étude vise à démontrer que pour répondre efficacement aux crises écologiques actuelles, il ne suffit pas de se concentrer uniquement sur la relation entre l'*homme* et la nature ; une vision globale et réaliste du droit international dans le contexte de l'Anthropocène nécessite une analyse systémique. Sur cette base, il affirme que l'Anthropocène est une série de crises qui ne sont pas seulement le résultat d'une hiérarchie inter-espèces, mais aussi d'une hiérarchie intra-espèces.

La proposition initiale, à savoir qu'un examen du droit international dans le contexte de l'Anthropocène nécessite une approche plus globale et systématique, sert à définir les paramètres du chapitre suivant de l'étude. Dans ce contexte, le deuxième chapitre de l'étude est centré sur l'approche méthodologique qui faciliterait une telle analyse systémique. L'objectif initial de ce chapitre est d'identifier des méthodologies permettant d'aborder les résultats potentiellement contre-productifs de la précipitation, qui se manifeste souvent comme une réponse réflexe à des crises catastrophiques. Dans ce contexte, le chapitre examine les stratégies visant à éliminer la possibilité de s'accrocher à des solutions confortables que cette précipitation peut entraîner. Pour ce faire, les limites de l'adoption d'une perspective de « crise » dans le domaine du droit international sont explorées, en se référant aux lacunes des approches des cas qui ont été précédemment traités comme des « crises » disciplinaires en droit international. À cet égard, cette section énonce la proposition suivante: Afin d'envisager un droit international qui puisse fournir un antidote aux crises de l'Anthropocène, il est nécessaire d'identifier comment l'application du droit international lui-même contribue à l'Anthropocène, au lieu de se concentrer sur la façon dont les mécanismes envisagés jusqu'à présent dans le droit international peuvent être plus efficacement appliqués et mis en œuvre pour atténuer ou éliminer les multiples crises de l'Anthropocène.

Le troisième et dernier chapitre de cette étude élucide l'interconnexion entre l'Anthropocène et le droit international, dans le cadre conceptuel et méthodologique établi dans les deux chapitres précédents. Dans ce cadre, il s'agit tout d'abord de définir l'Anthropocène sous l'angle de ses aspects relatifs au droit international, et d'identifier les leçons que le droit international devrait tirer de l'Anthropocène. Ensuite, cette étude tente d'identifier les bases sur lesquelles un cadre juridique international compatible avec la réalité de l'Anthropocène pourrait être établi. Conformément à la vision de l'étude d'un système juridique international en harmonie avec la réalité de l'Anthropocène, une analyse est effectuée sur les institutions et les mécanismes qui ont été précédemment introduits dans le discours juridique international dans le but de traiter les crises de l'Anthropocène. De cette manière, le « blueprint / plan » dont nous avons besoin pour réimaginer le droit international dans l'Anthropocène peut être conçu d'un point de vue analytique.

ABSTRACT

At the turn of the millennium, a groundbreaking development occurred in the field of earth sciences. Scientists discovered that greenhouse gases resulting from economic activity had penetrated the planet's structure to a significant extent, with high concentrations observed in glacial masses. Similarly, *human*-made materials such as concrete, plastic, and aluminium were identified as being incorporated into the planet's rock layers. In the view of the geoscientists, this indicated that *human* activity had become the dominant factor influencing the planet's conditions. The term "Anthropocene", derived from the Greek words '*anthropos*' (meaning 'human') and '*kainos*' (meaning 'new; epoch'), was coined to describe the current planetary conditions in which *human* activities have become a geological force. The scientists who coined the term Anthropocene posited that planetary conditions distorted by *human* activities signalled the end of the Holocene, which is considered to have begun after the last Ice Age and whose hallmark was stable climatic conditions. They proposed that the Anthropocene, or the *human* era, would be a 'new' epoch characterised by climate and biodiversity crises and other multi-layered crises directly linked to these crises, such as famine, access to clean water, mass migration, epidemics and wars.

In the 25 years since the term "Anthropocene" was first popularised, the planet's climatic conditions have undergone such a reversal that it is evident, even to those without a background in geoscience, that the scientific predictions made at the time have been borne out by events. In light of the multifaceted crises currently facing the planet, it can be argued that the concept of the Anthropocene provides a valid and useful framework for understanding and engaging with the contemporary issues. In this context, although there is still debate as to whether the Anthropocene can be defined as an 'epoch' in terms of Earth science terminology, one thing is now clear: *human* activities have become a geological force on the planet, and this uncontrolled force is leading the planet, with all its inhabitants, towards disaster.

The objective of the present study is to reimagine international law in light of the Anthropocene and the complex crises that it embodies. In this context, the primary research question of the study is whether it is possible to envisage an international legal framework that could serve as a remedy for the crises associated with the Anthropocene. However, in addressing this question, the study does not merely utilise the Anthropocene as a background context. In other words, the study does not view the Anthropocene as an 'omen of doom' that is entirely outside the realm of international law, and which merely signals the need for urgent action to ensure the planet's continued existence. Conversely, this study proposes that the Anthropocene is inextricably linked to international law. In this context, the central argument of the present study is that the *human* activities that give rise to the Anthropocene are themselves supported and regulated by international law. This can be expressed as follows: The *human* activities that have now become a geological force on the planet can be defined as economic activities in essence. The fundamental resource upon which these economic activities are based is nature, including animals. However, the natural resources that form the basis of the economic order are, by their very nature, not limitless. As they are exploited, these resources will inevitably be depleted.

However, in an economic order based solely on consumption, the inevitable depletion of resources will result in the collapse of the economic order. Consequently,

the European economic order, founded on the exploitation of nature for the greater good of *humanity*, was soon able to devise a method of maintaining economic activity despite the constraints of natural resources. Therefore, the depletion of natural resources in one region was compensated for by the existence of untapped mineral deposits and the potential for the discovery of new animal and plant species in other areas of the world. Indeed, this is how the European colonisation of various regions of the world began in the 17th century. This economic order, which was based on the exploitation of peoples and nature in colonised areas, was integrated with the capitalist economic model based on mass production in the 18th century and underwent significant changes. The structure became more brutal, requiring greater quantities of raw materials for increased production and the expansion of colonies to provide additional raw materials.

It is crucial to consider this concise historical account of colonial and capitalist expansionism in the context of this study. However, this is not merely to provide a historical background on how the ecological degradation that has reached uncontrollable proportions today began. It is evident that this historical background, which has resulted in the exploitation and destruction of nature to an extent that has elevated *human* activity to the status of a geological force on the planet, cannot be considered in isolation from the realm of international law. This is precisely because international law emerged around the 17th century with the very objective of legitimising the imperial and colonialist agenda of the European white man based on the exploitation of the natural world. Furthermore, until the advent of the ‘new’ international legal system, which was founded upon the principle of ‘sovereign equality’ of states within the United Nations framework in the aftermath of the Second World War, international law continued to regulate the ‘universal’ standards of colonial and capitalist expansionism in various forms.

Despite the establishment of the post-1945 international order with the United Nations, which appeared to aim at the complete destruction of the previous order through the setting of decolonisation as a primary objective, the continued presence of colonial and imperial origins within international law remains a topic of ongoing debate within the field of international law. Indeed, anti-imperialist, anti-colonialist and feminist literature has addressed the colonial and imperial tendencies inherent in many structures and institutions in the post-1945 international order that appear to have been designed with the objective of definitively replacing the ‘old’ system. This study is informed by the critical perspective offered by these literatures. In this context, the present study is designed with an awareness of the potential contribution of international law to the Anthropocene, while maintaining a cautious optimism that international law can be an effective instrument for addressing the global crises we currently face. Consequently, the task of reimagining international law in the Anthropocene through the lens of this study is not concerned with identifying positive legal norms that can respond to significant challenges, such as the climate and biodiversity crises that are embodied in the Anthropocene. In order to envisage an international law that can provide an antidote to the crises of the Anthropocene, it is of course necessary at some stage to identify the various positive legal norms that such an international law would include. However, from the perspective of the present study, this is a secondary task that can only be undertaken once a comprehensive understanding of the relationship between international law and the Anthropocene has been achieved. It thus follows that in order to envisage international law as an antidote to the crises of the Anthropocene, it is first necessary to identify and eliminate those

structures and institutions of international law that contribute to the crises that define the Anthropocene.

Against this background, the present study is divided into three main chapters. In this context, the first chapter deals with the anthropocentric humanist ideology that informs the relationship between the *human* and the non-human in contemporary international law. This chapter has two main aims. The first is to introduce the critical perspective that will be used throughout the study. The second is to set out the conceptual foundations on which the study is based. In this context, the concept of ‘anthropos’ as it relates to the Anthropocene will be subjected to close scrutiny. The origins of the Cartesian subject-object distinction between the *human* and nature are then revisited in light of the identity of the ‘anthropos’. In this sense, the chapter argues that the ideology that has led to the marginalisation of groups such as women, black people, LGBTI+ people, children and migrants, who have historically been excluded from the *human* sphere, is also anthropocentric humanism, the very ideology that ‘objectifies’ animals and nature. In other words, this chapter of the study demonstrates that in order to effectively address today’s ecological crises, it is not enough to focus solely on the *human*’s relationship with nature. Therefore, it is claimed that a comprehensive and realistic vision of international law in the context of the Anthropocene requires a systemic analysis. Building on this, the chapter argues that the Anthropocene is a series of crises that are not only the result of an interspecies hierarchy, but also an intraspecies hierarchy.

The initial proposition, namely that an examination of international law in the context of the Anthropocene necessitates a more comprehensive and systematic approach, serves to delineate the parameters of the subsequent chapter of the study. In this context, the second chapter of the study examines the methodological approach that would facilitate such a systemic analysis. The primary objective of this chapter is to identify methodologies for addressing the potentially counterproductive outcomes of hastiness, which often manifests as a reflexive response to catastrophic crises. In this context, the chapter examines strategies for eliminating the possibility of clinging to comfortable solutions that this haste may bring with it. In order to achieve this, the limitations of adopting a ‘crisis’ perspective in the field of international law are explored, with reference to the shortcomings of approaches to cases that have previously been treated as disciplinary ‘crises’ in international law. In this regard, this chapter puts forth the proposition that in order to envisage an international law that can provide an antidote to the crises of the Anthropocene, it is necessary to identify how the application of international law itself contributes to the Anthropocene, rather than focusing on how the mechanisms hitherto envisaged in international law can be more effectively enforced and implemented to mitigate or eliminate the manifold crises of the Anthropocene.

The third and final chapter of the study explores the relationship between the Anthropocene and international law within the conceptual and methodological framework established in the previous two chapters. In this regard, this chapter first defines the Anthropocene in terms of its aspects relevant to international law and identifies the lessons that international law should draw from the Anthropocene. It then seeks to identify the foundations upon which an international legal framework compatible with the reality of the Anthropocene could be built. Finally, in line with the study’s vision of an international legal system compatible with the reality of the Anthropocene, institutions and mechanisms that have so far been introduced into the

international legal discourse to address the crises of the Anthropocene are examined. In doing so, the study aims at developing an analytical framework for rethinking international law in the light of the Anthropocene.

ÖZET

Milenyumun başında yer bilimleri alanında çığır açan bir gelişme yaşandı: Bilim insanları, ekonomik faaliyetlerin neden olduğu sera gazlarının gezegenin yapısına, buzul kütlelerinde yüksek konsantrasyonlarda bulunacak kadar nüfuz ettiğini ve beton, plastik ve alüminyum gibi *insan* yapımı malzemelerin gezegenin kaya katmanlarına dâhil olduğunu tespit etti. Yer bilimcilere göre bu, *insanın* gezegenin koşullarını belirleyen nihai güç hâline geldiğini gösteriyordu. Yunanca “*anthropos*” (‘insan’) ve “*kainos*” (‘yeni; çağ’) kelimelerinin birleştirilmesiyle türetilen Antroposen kavramı, *insan* faaliyetlerinin gezegen üzerinde bir jeolojik güç hâline geldiği mevcut gezegen koşullarını tanımlamak için işte bu şekilde ortaya çıktı. Antroposen kavramını ortaya atan bilim insanlarına göre, *insan* faaliyetleri sebebiyle tahrif olan gezegensel koşullar, son Buzul Çağı’nın ardından başladığı kabul edilen ve alametifarikası istikrarlı iklim koşulları olan Holosen’in sona erdiğine delaletti. Antroposen—yani, *insan-çağı*—iklim ve biyoçeşitlilik krizleri ve bu krizlerle doğrudan bağlantılı kıtlık, temiz suya erişim, kitlesel göç, salgın hastalıklar ve savaşlar gibi çok katmanlı başka krizlerle karakterize olan ‘yeni’ bir çağ olacaktı.

Antroposen’in ilk kez ortaya atılmasından bu yana geçen çeyrek asırda, gezegenin özellikle iklim koşulları öylesine ters pers oldu ki, bir yerbilimcinin teknik uzmanlığına sahip olmadan bile, o dönemde yapılan bilimsel tahminlerin doğruluğunun kanıtlandığını fark etmek işten bile değildir. Dolayısıyla, bugün karşı karşıya olduğumuz çok katmanlı krizler ışığında, bir kavram olarak Antroposen’in, içinde yaşadığımız zamanı anlamak ve bu zamanın sorunlarıyla hemhal olmak için geçerli ve faydalı bir çerçeve sunduğunu söylemek mümkündür. Bu bağlamda, Antroposen’in yer bilimleri terminolojisi açısından gerçekten bir ‘çağ’ olarak tanımlanıp tanımlanamayacağı konusunda hâlâ tartışmalar olsa da, bugün artık çok net olan bir şey var: *İnsan* faaliyetleri gezegen üzerinde bir jeolojik güç hâline geldi ve bu kontrolsüz güç, gezegeni, tüm mukimleriyle birlikte, felakete sürüklüyor.

İşte mevcut çalışma, Antroposen ve Antroposen’de somutlaşan çok katmanlı krizler arka planında uluslararası hukuku yeniden tahayyül etmek amacıyla yola çıkmıştır. Bu bağlamda, çalışmanın temel araştırma sorusu, Antroposen’in krizlerine panzehir olabilecek bir uluslararası hukukun mümkün olup olmadığıdır. Ancak bu soruyu ele alırken çalışma, Antroposen’i yalnızca bir arka plan olarak kullanmamaktadır. Diğer bir deyişle, çalışmanın perspektifinden Antroposen, uluslararası hukukun tamamen dışında, yalnızca gezegenin devamlılığı için acil harekete geçilmesini işaret eden bir ‘kıyamet alameti’ değildir. Aksine, çalışmanın perspektifinden Antroposen, doğrudan uluslararası hukukla bağlantılıdır. Bu çerçevede, mevcut çalışmanın temel iddiası, Antroposen’i doğuran *insan* faaliyetlerinin bizzat uluslararası hukuk tarafından desteklendiği ve düzenlendiğidir. Bununla kastedilen ise şudur: Gezegen üzerinde nihayet bir jeolojik güç hâline gelen *insan* faaliyetleri en nihayetinde ekonomik faaliyetlerdir ve bu ekonomik faaliyetlerin ‘ham maddesi’ —hayvanları da içerecek biçimde—doğadır. Ancak ekonomik düzenin ‘doğal’ ham maddeleri, eşyanın tabiatı gereği, sınırsız değildir: Sömürüldükçe tükenir ve nitekim tükenmiştir.

Gelgelelim, yalnızca tüketime dayalı bir ekonomik düzende kaynakların tükenmesi demek, ekonomik düzenin de çökmesi demektir. İşte bu yüzden, doğanın *insan* yararına sömürülmesine dayanan Avrupa menşeli ekonomik düzenin, doğal kaynakların sınırlarına rağmen ekonomik faaliyetleri sürdürmenin bir yolunu bulması

hiç uzun sürmemiştir. Doğal kaynaklar bir yerde tükeniyorsa, elbette dünyanın başka yerlerinde balta girmemiş ormanlar, el değmemiş maden yatakları ve henüz keşfedilmemiş hayvan ve bitki türleri vardır. Nitekim, Avrupalı beyaz adamın 17. yüzyılda dünyanın çeşitli coğrafyalarını sömürgeleştirmesi de tam olarak böyle başlamıştır. Sömürgeleştirilen yerlerdeki halkları ve doğayı yağmalama üzerine kurulu bu ekonomik düzen, 18. yüzyılda seri üretime dayanan kapitalist ekonomik modelle bütünleşerek daha çok üretim için daha fazla ham maddeye, daha fazla ham madde içinse daha fazla sömürgeye ihtiyaç duyan, çok daha vahşi bir yapıya evrilmiştir.

Bu çalışma bağlamında sömürgeci ve kapitalist yayılmacılığın bu pek kısa ve öz tarihini hatırlatmanın önemi, yalnızca bugün kontrol edilemez boyutlara ulaşan ekolojik bozulmanın nasıl başladığına dair tarihsel bir arka plan sağlamak değildir. Zira doğanın, *insanın* gezegen üzerinde bir jeolojik güç hâline gelmesine yol açacak denli sömürülmesi ve tahribatıyla sonuçlanan bu tarihsel arka plan, uluslararası hukuktan bağımsız düşünülemeyecektir. Çünkü, uluslararası hukuk, tam da 17. yüzyıl dolaylarında, Avrupalı beyaz adamın doğal olanının sömürülmesine dayanan emperyal ve sömürgeci ajandasını normatif olarak meşrulaştırmak üzere ortaya çıkmıştır ve II. Dünya Savaşı'nın ardından Birleşmiş Milletler sistemi çerçevesinde devletlerin 'egemen eşitliği' şiarı üzerine inşa edilen 'yeni' uluslararası hukuk sisteminin kabulüne kadar, uluslararası hukuk farklı biçimlerde sömürgeci ve kapitalist yayılmacılığın 'evrensel' standartlarını belirlemiştir.

Birleşmiş Milletler ile kurulan 1945 sonrası uluslararası düzen, sömürgeciliğin tasfiyesini temel amaçlarından biri olarak belirlemesiyle 'eski' düzenden geriye ne kaldıysa yok etmeyi hedeflemiş gibi görünse de, uluslararası hukukun sömürgeci ve emperyal kökenlerinden tamamen arındırılmadığı, günümüzde uluslararası hukukta hâlâ canlı bir tartışma konusudur. Nitekim anti-emperyalist, sömürgecilik karşıtı ve feminist literatür, 1945 sonrası uluslararası düzende yer alan ve 'eski' sistemi bir daha geri dönmek üzere tarihe gömmeyi amaçlar gibi görünen birçok yapı ve kuruma içkin sömürgeci ve emperyal eğilimleri farklı açılardan ele almıştır. Mevcut çalışma, entelektüel temellerini bu literatürlerin sunduğu eleştirel perspektiften almaktadır. Bu çerçevede çalışma, bir yandan karşı karşıya olduğumuz küresel ölçekteki krizlerle başa çıkabilmek için uluslararası hukukun etkili bir araç olabileceğine dair temkinli bir umut taşıırken, diğer yandan uluslararası hukukun Antroposen'e potansiyel katkısını göz ardı etmeyen bir farkındalıkla kurgulanmıştır. Bu sebeple, bu çalışmanın merceğinden Antroposen'de uluslararası hukuku yeniden tahayyül etmek, Antroposen'de somutlaşan iklim ve biyoçeşitlilik krizleri gibi majör tehditlere yanıt verebilecek pozitif hukuk normlarını belirlemekle ilgili değildir. Antroposen'in krizlerine panzehir olabilecek bir uluslararası hukuk tahayyülü ortaya koyabilmek için, böyle bir uluslararası hukukun içereceği muhtelif pozitif hukuk normlarını ortaya koymak elbette bir aşamada zorunludur. Ancak, mevcut çalışmanın perspektifinden bu, ancak uluslararası hukuk ile Antroposen arasındaki ilişkinin kapsamlı bir şekilde anlaşılmasından sonra girilebilecek ikinci bir görevdir. Nitekim, uluslararası hukuk bugün hâlâ Antroposen'de somutlaşan krizlere yol açan faaliyetleri destekliyor ve düzenliyorsa, Antroposen'in krizlerine panzehir olabilecek bir uluslararası hukuk tahayyül edebilmek için öncelikle uluslararası hukukun Antroposen'in krizlerini tetikleyen yapı ve kurumlarını tespit etmek ve ortadan kaldırmak gerekmektedir.

Bu geri plan ışığında, mevcut çalışma üç ana bölümden oluşacak biçimde tasarlanmıştır. Bu bağlamda, çalışmanın ilk bölümü çağdaş (uluslararası) hukukta *insanın insan-olmayan* ile ilişkisini yöneten antroposantrik hümanist ideolojiye ele

olarak başlamaktadır. Çalışmanın bu bölümünde amaçlanan, hem çalışma boyunca kullanılacak eleştirel perspektifi tanıtmak hem de bunu yaparken çalışmanın kavramsal temellerini ortaya koymaktır. Bu çerçevede, faaliyetleri gezegen üzerinde bir jeolojik güç hâline gelen ‘antropos’un; yani, *insanın* ‘kim’ olduğu mercek altına alınmakta ve hayvanları ve doğayı, *insan* ‘özne’ karşısında ‘nesne’ olarak tanımlayan Kartezyen ayrımın kökenleri incelenmektedir. Çalışmanın bu bölümünün temel argümanı, tarihsel olarak beşerî alandan dışlanagelen kadınlar, siyahlar, LGBTİ+’lar, çocuklar ve göçmenler gibi grupların marjinalleştirilmesinin altında yatan ideolojinin, hayvanları ve doğayı ‘nesne’leştiren antroposantrik hümanizm olduğudur. Diğer bir deyişle, bu bölümde çalışma, ekolojik krizlerle başa çıkmak için dikkatimizi sadece *insanın* doğa ile ilişkisine yöneltmenin yetersiz olduğunu; Antroposen arka planında uluslararası hukuka dair etkili ve gerçekçi bir vizyon edinebilmek için sistemik bir analize ihtiyacımız olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda, çalışmanın bu bölümü, Antroposen’in sadece türler arası hiyerarşinin değil aynı zamanda tür içi hiyerarşinin de tetiklediği bir krizler silsilesi olduğunu ileri sürmektedir.

İlk bölümde Antroposen geri planında uluslararası hukuka bakmanın daha sistemsel bir analizi gerektirdiğine dair yapılan tespit, çalışmanın ikinci bölümünün çerçevesini oluşturmaktadır. Bu bağlamda, çalışmanın ikinci bölümü, böyle bir sistemsel analize müsaade eden metodolojik yaklaşımın nasıl şekillenmesi gerektiğini araştırmaktadır. Çalışmanın bu bölümünü güdüleyen temel kaygı, Antroposen’de somutlaşan ve gezegenin varlığını tehdit eden katatsrofik krizler karşısında haklı bir refleks olarak ortaya çıkan aceleciliğin ve bu aceleciliğin beraberinde getirdiği konforlu çözümlere sarılma stratejisinin potansiyel ters tepebilecek sonuçlarını bertaraf etmenin yollarını bulmaktır. Bu amaçla, uluslararası hukuk çalışmalarında ‘kriz’ perspektifini benimsemenin sınırlılıkları, uluslararası hukukta daha önce birer disipliner ‘kriz’ olarak ele alınan vakalara yönelik yaklaşımların eksikliklerine atıfta bulunularak ortaya konulmaktadır. Bu bağlamda, çalışmanın bu bölümü, Antroposen’in krizlerine panzehir olabilecek bir uluslararası hukuk tahayyül edebilmek için, Antroposen’in muhtelif krizlerini hafifletmek veya bertaraf etmek için uluslararası hukukta şimdiye dek öngörülen mekanizmaların nasıl daha etkili bir şekilde icra ve icbar edilebileceğine odaklanmak yerine, bizzat uluslararası hukukun uygulanmasının Antroposen’e nasıl katkıda bulunduğunu belirlemek gerektiğini iddia etmektedir.

Çalışmanın üçüncü ve son bölümü, birinci ve ikinci bölümlerde inşa edilen kavramsal ve metodolojik çerçeve ışığında Antroposen ve uluslararası hukuk arasındaki bağlantıyı ortaya koymaktadır. Bu çerçevede, öncelikle bir kavram olarak Antroposen, uluslararası hukuka temas eden yönleriyle açıklanmakta ve uluslararası hukukun Antroposen’den çıkarması gereken dersler tespit edilmektedir. Bunu takiben, Antroposen’de somutlaşan gerçeklikle uyumlu bir uluslararası hukukun normatif çerçevesinin hangi temellere dayanması gerektiği belirlenmeye çalışılmaktadır. Son olarak, çalışmanın Antroposen’de somutlaşan gerçeklikle uyumlu bir uluslararası hukuk vizyonu ışığında, Antroposen’in krizleriyle mücadele etmek için uluslararası hukukta daha önce ortaya konan kurumlar ve kavramlar analiz edilmektedir. Bu şekilde, Antroposen’de uluslararası hukuku yeniden tahayyül etmek için ihtiyaç duyduğumuz ‘çözüm planı’ analitik biçimde şekillendirilmeye çalışılmaktadır.

GİRİŞ

“Batı felsefesinin ve politik ekonomisinin o kadim temel direkleri olan insan istisnacılığı ve sınırlı bireycilik ister doğa ister sosyal olsun, en iyi bilimlerde düşünülemez hale geldiğinde ne olur? Cidden düşünülemez olduğunda: [Bunlarla] birlikte düşünmek mümkün olmadığında. Biyolojik bilimler, emperyalleştirilen on sekizinci yüzyıldan bu yana, yeryüzünün tüm ölümlü sakinleri hakkındaki fikirleri mayalandırmakta özellikle etkili olmuştur. *Homo sapiens*—bir tür olarak İnsan, bir insan türü olarak Antropos, Modern Adam—bu bilgi pratiğinin başlıca ürünüdür. [Peki ya] yirmi birinci yüzyılın en iyi biyolojileri artık sınırlı bireyler artı bağlamlarla işlerini yapamaz hale geldiğinde; organizmalar artı ortamlar veya genler artı ihtiyaç duydukları artık o her neyse, biyolojik bilginin coşkulu zenginliğini bundan böyle taşıyamadığında—ki bundan evvel hiç taşıyabilmiş olduğu da şüphelidir—ne olur? Organizmalar artı ortamlar, Batı’ya minnettar insanların bile artık kendilerini safi insanlığın tarihlerinde birer birey ve bireylerden oluşan toplumlar olarak temsil edememesiyle aynı nedenlerden dolayı, zorlukla hatırlanabildiğinde ne olur?”

Donna J. Haraway, *Staying With the Trouble: Making Kin in the Chthulucene*¹

Ekim 2022’de iki genç iklim aktivisti Vincent van Gogh’un o sırada Londra’daki Ulusal Galeri’de sergilenen, 1888 tarihli meşhur “Ayçiçekleri” tablosuna domates çorbası dökerek ve ardından kendilerini müze duvarına tutkallayarak dünyanın gündemine oturdu. Genç aktivistler, bu eylemle kamuoyunun dikkatini iklim krizine çekmeyi ve o dönemde Birleşik Krallık hükümetinin onayladığı yeni fosil yakıt lisanslarını protesto etmeyi amaçlıyordu.² Pek çokları, aktivistlerin seçtiği eylem taktiğini amacını aşmakla eleştirdi. Hatta eylem, aktivist kesim arasında da tartışmalara neden oldu: Bu tarz eylemler iklim krizine dikkat çekmeyi sahiden başarabilir miydi, yoksa kamuoyunun algısında zaten yer etmiş olan ‘marjinal’, ‘oyun-bozan’³; ‘aşırı’ ve ‘sinir bozan’ çevre aktivisti klişesini körükleyerek iklim hareketinin yaygınlaşmasına zarar mı veriyordu?⁴

¹ Haraway, D. J. (2016). *Staying with the Trouble: Making Kin in the Chthulucene*. Durham; London: Duke University Press., s. 30 (Çeviri yazara aittir.)

² Harris, G. (2022, Ekim 14). *Van Gogh’s Sunflowers covered in tomato soup by eco activists*. The Art Newspaper. <https://tinyurl.com/35wuvchj>

³ ‘Oyun-bozan’ tabiri burada, Sara Ahmed’in “Feminist Bir Yaşam Sürmek” adlı eserinin Türkçe tercümesinde ‘oyunbozan’ olarak ifade edilen İngilizce ‘killjoy’ terimine atfen kullanılmıştır. **Bkz.:** Ahmed, S. (2021). *Feminist Bir Yaşam Sürmek* (B. Sümer Aydaş, Çev.; 3. bs). İstanbul: Sel.

⁴ **Bkz.:** Westervelt, A., Brown, A., Mugira, F., ve Pujol-Mazzini, A. (2023, Ekim 17). *The Tomato Soup “Controversy”: The climate movement is getting more confrontational—is it working?* Drilled. <https://tinyurl.com/5ydf267z>

Ulusal Galeri'deki eylemi, yine sanat tarihinde önemi olan başka tablolara yönelik benzer eylemler takip etti. Bu eylemlerin her birinden sonra çevre ve iklim aktivistleri tarafından tekrar tekrar dile getirilen ana endişe, böylesi 'sınırdaki' eylem taktiklerinin, karşı karşıya olduğumuz gezegensel krizler karşısında acil eylem ihtiyacı konusunda küçük de olsa bir kıvılcımı ateşleyebilmek için sahiden elverişli olup olmadığı üzerinde yoğunlaşıyor gibiydi. Günümüzün ekolojik krizleriyle etkili ve anlamlı şekilde mücadele edilebilmesi için toplumsal iradenin en hızlı ve etkili şekilde ortaklaşmasına duyulan ihtiyaç gözetildiğinde, aktivist kesimlerin eylemlerde benimsenen taktiklere dair endişelerinin kolayca göz ardı edilemeyeceğine şüphe yok. Ancak, Antroposen'de uluslararası hukuku yeniden tahayyül etmek üzere yola çıkan bu çalışmanın daha ilk satırlarına bu eylemlerden bahsederek başlanmasının sebebi, çevre ve iklim eylemlerinde benimsenen bu tür taktiklerin etkinliğini veya meşruiyetini tartışmak değil. Nitekim, bu konuda bütüncül bir değerlendirme sunmak bu çalışmanın konu ve amaçlarından biri de değil. Çalışmaya 'domates çorbası' eylemlerden bahsederek başlamakla erişilmeye çalışılan farklı bir hedef var: Bu da okuyucuyu, aktivist cephenin bu tür taktiklerin körüklediğinden endişe ettiği 'marjinal çevreci' stereotipi hakkında düşünmeye, bir an için, davet etmek. Zira, bu stereotipe dair düşüncelerimizi yapı sökümüne uğratmak, mevcut çalışmayı literatürde konumlandırmak bakımından oldukça önemli olacak.

'Domates çorbası' eyleminin—ya da genel olarak iklim ve çevre aktivistleri tarafından seçilen 'sıra dışı' eylem taktiklerinin—makullüğü hakkında herhangi bir yargıdan bağımsız olarak, bu eylemi gerçekleştiren genç aktivistlerde kamuoyundaki genel 'marjinal çevreci' imgesine uyan bir yön olduğu inkar edilemez. Çevrecilere atfedilen bu 'marjinal' imge elbette, 21. yüzyılın kültürel üretimi değil: Bu imgeyi 1960'lı ve 1970'li yıllarda popüler kültüre giren 'ağaca sarılan hippî' tiplemesinden çok iyi biliyoruz. Hatta, bu satırları okur okumaz, şu görsel çok somut bir biçimde okurun zihninde canlanmış bile olabilir: Denim kumaş, bol bir tulum ve birbirinden renkli, desenli kıyafetler içinde, ağaca sarılmış biri; kuvvetle muhtemel de bir kadın. Bu kadın, bir ormanda kereste yapılmak üzere kesilecek ağaçları canı pahasına korumak istiyor ya da bir bölgedeki hayvanların avlanmasını protesto etmek için kendisi avcılarının önüne atıyor. Aslında düşününce, ormanların talan edilmesini; hayvanların öldürülmesini tabii ki kimse istemez. Ancak buna rağmen, bu kadının doğaya ait olanı canı pahasına korumaya yönelik eylemi, toplum nezdinde etik açıdan

takdire şayan bir hareket olarak görülüyor. Aksine, bu eylem kimi zaman gizliden gizliye kimi zamansa pekâlâ açıktan alay konusu ediliyor. Bu alayın gerekçelerine de aşınayız: Doğru; ağaçların kesilmesini, hayvanların öldürülmesini kim ister? Ne var ki, hep söylenegeldiği gibi, ‘hayatın gerçekleri’ var. Bu bağlamda, *insanın* çıkarları söz konusu olduğunda ormanların talan edilmesinde ya da hayvanların öldürülmesinde herhangi bir etik sorun görmeyenlerin gözünden bu kadın, muhtemelen, hayata yeterince ‘rasyonel’ bakamayan bir romantizm içinde oluşu nedeniyle alay konusu. Zira, bu görüşe göre, *insanın* hayatının devam edebilmesi için doğayı ve hayvanları elbette kullanmak zorundayız. Zaten, hayvanlar ve doğa da bunun için; yani, *insan* için yok mu? Öte taraftan, doğanın ve hayvanların, *insanın* en hayati çıkarları söz konusu olduğunda dahi ancak *insana* yakışan biçimde, ‘saygıyla’ kullanılabileceğini ya da öldürülebileceğini savunanlar için ağaca sarılan kadının eylemini hafife almanın gerekçeleri biraz daha karmaşık ve hatta biraz da çelişkili. Zira, bu ikinci görüşte olanlara göre, böyle bir eylemin ardında sahiden toplumsal takdiri hak eden özgeci bir duruş olabilir. Ancak, onlara göre de dünyada savaşlar, soykırımlar ve ağır *insan* hakları ihlalleri, açlık ve salgın hastalıklar gibi çok sayıda ‘ciddi’ adalet meselesi varken bir ağaca sarılmanın sırası değil: *İnsanlığın* ağaçları kurtarmaktan daha ‘yüksek’ öncelikleri olmalı.

Günümüzde, gerek sokakta ya da muhtelif sosyal çevrelerde, gerekse siyasi arenada veya akademik tartışmalarda çevreyi ve hayvanları korumak için sesini yükseltenlerin, toplumda 1960’lar ve 1970’lerdeki ‘ağaca sarılan hippî’ imgesinden farklı algılandığını iddia etmek zor. Üstelik, ironik bir biçimde, karşı karşıya olduğumuz ekolojik krizler günden güne derinleşirken doğayı ve hayvanları savunanlara yönelik toplumsal madunlaştırma giderek daha endişe verici boyutlara ulaşmış görünüyor.⁵ O kadar ki, çevre savunucuları bugün hak savunucuları arasında en kırılgan gruplardan birini oluşturuyor: Araştırmalar, son on yılda dünyanın farklı bölgelerinde 2100’den fazla çevre ve hayvan savunucusunun karşı çıktıkları endüstriyel aktörler tarafından öldürüldüğünü gösteriyor.⁶ Bu tablo karşısında

⁵ **Bkz.:** Bowman, B. (2020). ‘They Don’t Quite Understand the Importance of What We’re Doing Today’: The Young People’s Climate Strikes as Subaltern Activism. *Sustainable Earth*, 3(1), 16.

⁶ **Bkz.:** *More than 2,100 land and environmental defenders killed globally between 2012 and 2023.* (2024, Eylül 10). Global Witness. <https://tinyurl.com/zv73fs3y>; 2017’de Antalya Finike’de taş ve mermer ocaklarına karşı yürüttükleri mücadele sebebiyle öldüren Aysin ve Ali Ulvi Büyüknöhtüçü’nün da bu 2100 mağdurun arasında olduğunu not etmek önemlidir. **Bkz.:** *Aysin ve Ali Ulvi Büyüknöhtüçü anılacak.* (2024, Mayıs 7). Bianet. <https://tinyurl.com/2zp25jzt>

sorulması gereken bir soru var: Çevre ve hayvan savunucuları hakikaten bu denli ‘marjinal’, ‘önemsiz’ ve ‘toplumun gerçek adalet meselelerinden kopuk’ bir eylem içindelerse niçin öldürülüyorlar?

Feminist yazar Carol Hanisch’in 1969 yılında kaleme aldığı “Kişisel olan Politiktir” başlıklı kült makalesi, bu soruya yanıt sunmada yol gösterici olabilir. Çağdaş feminist literatürün temel eserlerinden biri kabul edilen bu metinde Hanisch, kadın hareketinin toplumsal olarak nasıl bastırıldığını ve değersizleştirildiğini sorgular. Yazar, kadınların ataerkil toplumda karşılaştığı baskıların yansıması olan ‘bazı’ konular kadın hareketince gündeme getirildiğinde, bu konuların yeterince ‘politik’ sayılmayarak eleştirilmesini hedef alır. Bu ‘bazı’ konular arasında kürtaj da dâhil olmak üzere kadınların üreme hakları, bakım sorumlulukları ve kadınlara yönelik ev içi şiddet gibi meseleler vardır. Kadınlar, bu meseleler etrafında yaşadıkları baskıları kamusal alanda dile getirdiğinde, yeterince ‘politik’ bir duruş sergilememekle ve yalnızca ‘kişisel’ deneyimlerini, adeta bir terapi seansında ifade ediyormuşçasına anlatmakla itham edilmektedir. Hanisch’in bu ithamlara eleştirisi çok yönlüdür. Ancak, mevcut bağlamda bunlardan en dikkat çekici olanı şu soruda somutlaşır: Kadınların gündelik yaşamlarında karşılaştığı ve dile getirilmesi rahatsızlık yaratan bu baskılardan kim yarar sağlamaktadır? Diğer bir deyişle, kadınların yaşadığı bu deneyimler ‘kişisel’ olarak sınıflandırılıp feminist hareketin—ve dolayısıyla, kamusal tartışmanın—konusu olmaktan çıkarıldığında bu durumdan kim(ler) kazançlı çıkmaktadır?⁷

Aynı soruyu çevre ve hayvan meselesini konu edinen eylemlerin ve tartışmaların madunlaştırılması bağlamında da sormak zihin açıcı olabilir.⁸ *İnsanın insan-olmayan ile yerleşik antroposantrik ilişkisini sorgulayan ve bu ilişkinin değişmesi için eyleme geçenlerin yeterince ‘rasyonel’; yeterince ‘politik’ ya da yeterince ‘gerçekçi’ olmamakla itham edilerek değersizleştirilmesi sahiden kim(ler)in yararınadır? İnsanın insan-olmayan ile hiyerarşik ilişkisi, dünyanın ‘asıl’ adalet meselelerinin dışında; yalnızca birkaç ‘marjinal’in meselesi olarak görüldüğünde,*

⁷ Hanisch, C. (1969). *The Personal Is Political*. Writings By Carol Hanisch. <https://tinyurl.com/sjmn4uum>

⁸ Williams, Z. (2019, Ağustos 23). *When Calling Out Environmental Hypocrisy is Nothing But A Cynical Ploy*. The Guardian. <https://tinyurl.com/ysm2kftv>

bundan kim(ler) fayda sağlamaktadır? Fosil yakıtların ısrarla kullanılmaya devam edilmesi sebebiyle gün be gün daha da ısınan gezegenimizde, yeni fosil yakıt araştırma lisanslarının verilmesine karşı bir protestonun—yöntemlerini beğenelim beğenmeyelim—acımasızca alaya alınmasından son tahlilde en çok kim(ler) kazançlı çıkmaktadır? Nihayet, gezegeni birim zamanda en hızlı ısıtan metan gazı salınımının⁹, ormansızlaştırmanın ve arazi gaspının başlıca sorumlusu olan¹⁰; ardında kadim *insanlığın* her bir veçhesini sorgulatacak kadar büyük bir zulüm barındıran endüstriyel hayvancılık sektörüne karşı çıkarak bitki temelli beslenme tercihlerini savunanların ‘oyun-bozan’ veganlar olarak karalanması tam olarak kim(ler)in çıkarlarını korumaktadır?

Kuşkusuz bu sorulara, öyle tek nefeste kapsamlı bir yanıt üretmek hiç kolay değil. Buna karşın tüm bu soruların ortak cevabının, çevre ve hayvan savunucularını katledenlerde saklı olduğu söylenebilir: *İnsanın insan-olmayan ile ilişkisinin* sorgulanmasının kamusal tartışmanın periferisine itilmesinden ve bu meseleyi dile getirenlerin madunlaştırılmasından her hâlükârda kazançlı çıkan aktör ‘endüstri’dir. Daha açık bir ifadeyle, sınırsız ekonomik büyümeye, bunun için daha fazla üretim ve tüketim ve nihayetinde daha fazla üretim ve tüketim için daha fazla ‘doğal kaynak’ sömürüsüne ihtiyaç duyan ve esasen, endüstrinin de yalnızca bir alt kümesi olduğu kapitalist kalkınma ve üretim modeli, çevre ve hayvan meselelerinin ‘marjinal’ olarak ilan edilmesinden fayda sağlayan nihai yapıdır. Şu hâlde, kendisini ağaçların ya da hayvanların önünde siper eden ‘hippi’nin eylemleri aslında ziyadesiyle politiktir. Zira, bu münferit eylem, bugün hukuktan yönetişime, spordan bilime, kültürden eğitime kadar hayatın her alanını kontrol eden kapitalist mantığa karşı bir başkaldırıdır. Nitekim, kapitalizmin üretim motoru olan endüstri de bunun bir hayli farkındadır. Zaten tam da bu yüzden egemen kapitalist sistem, *insanın insan-olmayan ile ilişkisini* temelden sorgulayanları ya tamamen ortadan kaldırmaya ya da onların mesele edindiklerini değersizleştirmeye ve marjinalleştirmeye mecburdur. Çünkü çevre ve hayvan meselesi hiçbir zaman yalnızca ‘öteki’ ile ilgili bir mesele değildir. Doğanın ve hayvanların sınırsızca sömürülmediği bir kapitalist kalkınma düzeninden söz etmek

⁹ **Bkz.:** *Methane Emissions*. (2024). European Commission: Energy, Climate Change, Environment. <https://tinyurl.com/mr4cd5kd>

¹⁰ **Bkz.:** Jacobs, N. (2024, Ağustos 21). *An Invisible Crisis: New Dimensions of Land Grabbing*. iPes - Food. <https://tinyurl.com/y9bbkhv9>

olanaklı olmadığından, mevcut kapitalist dünya sistemlerinde doğanın ve hayvanların sömürülmesi sistemlerin varoluşunun teminatıdır.

İşte, Antroposen’de uluslararası hukuku yeniden tahayyül etmeyi amaçlayan bu çalışma, literatürde bu geri planda konumlandırılmalı ve bu çerçevede değerlendirilmelidir. Zira, yalnızca başlığına bakıldığında, bu çalışmanın uluslararası hukukun periferisinde kabul edilegelen konular arasında yer alan ve bugün bile tam anlamıyla bağımsız bir uluslararası hukuk dalı olarak rühdünü ispatlayabildiği tartışmalı olan uluslararası çevre hukuku ya da henüz emekleme aşamasındaki uluslararası/küresel hayvan hukuku literatürüyle sınırlı, niş bir alana odaklandığı izlenimi doğabilir. Şüphesiz, *insanın insan-olmayanla ilişkisini* uluslararası hukuk perspektifinden sorgulaması, çalışmayı kaçınılmaz olarak çevre ve hayvan meseleleriyle doğrudan bağlantılı kılmaktadır. Ancak bu durum, çalışmanın katkı sunmayı hedeflediği alanların yalnızca bu meselelerle sınırlı olduğu anlamına gelmeyecektir. Çevre ve hayvan meselelerinin *insandan* bağımsız biçimde ele alınamayacağı gerçeğiyle uyumlu bir şekilde, bu çalışma, uluslararası hukuk üzerine kapsamlı bir eleştirel bakış geliştirebilmek amacıyla ortaya çıkmıştır. Diğer bir deyişle, bu çalışma bir bütün olarak uluslararası hukuk sistemini ve bu sisteme dair kavrayışımızı mercek altına almak hedefiyle kurgulanmıştır.

Buradan hareketle, mevcut çalışmanın temel araştırma sorusu, Antroposen’de somutlaşan krizleri bertaraf edebilecek veya bu krizleri hafifletebilecek bir uluslararası hukuk düzeni tahayyül etmenin olanaklı olup olmadığıdır. Bu bakımdan çalışma, tamamıyla kaleme alındığı zamanın ruhunu yansıtmaktadır: Bir fenomen olarak Antroposen, 2000’li yılların başında yer bilimleri literatüründe ortaya çıkmıştır. Kavramın öncüsü olan yer bilimci Paul Crutzen, *insan* faaliyetlerinin son birkaç yüzyılda gezegen üzerindeki etkisinin, yer bilimleri terminolojisiyle bir ‘jeolojik güç’ olarak nitelendirilecek boyutlara ulaştığını ileri sürmüştür.¹¹ Crutzen’in bu iddiasını temellendirdiği olgular çok katmanlıdır: *İnsan* faaliyetlerinden kaynaklanan sera gazları, buzul katmanlarında yüksek yoğunluklara ulaşmış; plastik, alüminyum ve beton gibi *insan* yapımı unsurlar gezegenin kaya katmanlarına dâhil olmuştur. Aynı şekilde, *insan* faaliyetleri sebebiyle atmosfere salınan sera gazları, gezegenin iklim

¹¹ **Bkz.:** Crutzen, P. J. (2002). Geology of Mankind. *Nature*, 415(6867), 23-23.

koşullarının temel belirleyicisi hâline gelmiştir. Bu gelişmeler karşısında, ‘doğa kanunları’na tabi ve dolayısıyla, *insan* müdahalesinin ötesinde olduğu söylenegelen yağış, rüzgar, hava basıncı gibi ‘doğa’ olaylarının *insan* müdahalesine kapalı bir ‘doğal sistem’ ile ilgili olduğu varsayımı geçerliliğini tamamen yitirmiştir.

Crutzen’e göre, geline nokta, *insanın* etkisinin ulaşmadığı ‘doğal’ bir alan neredeyse kalmamıştır. Bu durum ise gezegeni, tüm mukimleriyle birlikte derinden etkileyen çok boyutlu sonuçları beraberinde getirmektedir. Söz gelişi, başta ormanlar olmak üzere, doğal alanların çeşitli *insan* faaliyetlerine saha açmak için tahrip edilmesi, birçok bitki ve hayvan türünün habitatlarını kaybetmesine ve yok oluş tehlikesiyle karşı karşıya kalmasına neden olmuştur. Aynı zamanda, sera gazı salınımlarıyla tetiklenen küresel ısıtma, deniz ve kara ekosistemlerini ciddi bir baskı altına almış ve bu ekosistemlere bağımlı pek çok türü yok oluşla yüz yüze bırakmıştır. Üstelik, *insan* faaliyetlerinin gezegen üzerindeki etkisi kesinlikle yalnızca ‘doğal’ alan ile sınırlı değildir. Bu konjonktürde, *insan* bir bütün olarak *Homo sapiens* türünün de kaderini belirleyen bir konuma gelmiştir. Nitekim, *insan* müdahalesiyle şekillenen iklim koşullarından ileri gelen deniz seviyelerinin yükselmesi, kuraklık, kasırgalar ve seller gibi olaylar sebebiyle milyarlarca insan için öngörülemez bir geleceğin kapısını aralanmıştır. Crutzen, tüm bu koşullar çerçevesinde, son büyük Buzul Çağı’nın ardından yaklaşık 11.700 yıl önce başladığı kabul edilen ve alametifarikası istikrarlı iklim koşulları olan Holosen çağının sona erdiğini ve iklim koşullarının *insan* eliyle tamamen ters yüz olduğu yeni bir jeolojik çağın başladığını iddia etmiştir. Crutzen’in bu ‘yeni’ çağı isimlendirmek için önerisi ise, Yunanca “*anthropos*” (‘insan’) ve “*kainos*” (‘yeni; çağ’) kelimelerinin birleştirilmesiyle türetilen Antroposen’dir.

İlk kertede yer bilimlerinin, hem de oldukça ihtisaslaşma gerektiren; kıyıda kalmış bir alanına aitmiş gibi görülebilecek Antroposen kavramı, kısa süre içinde önce sosyal ve beşerî bilimler literatürüne dâhil olmuş; daha sonra ise hukuk da dâhil olmak üzere pek çok başka disiplinin kapsama alanına girmiştir. Genellikle birbirinden tamamıyla farklı araştırma gündemleri olduğu karinen olunan farklı literatürlerde kavramın bu denli geniş çapta karşılık bulmasının nedenleri çalışmanın geri kalanında ayrıntılı olarak incelenecek olsa da, sadece Antroposen’in ‘ne’ anlama geldiği düşünüldüğünde bile kavrama yönelik bu yoğun ilgiyi anlamak güç değildir. Gerçekten de, Antroposen’in yerbilimleri terminolojisinde bir ‘jeolojik çağ’ olarak

adlandırılıp adlandırılmayacağı tartışması hâlâ devam ediyor olsa da, Antroposen'in bir 'çağ', bir 'durum' ya da yalnızca bir 'olgu' olup olmadığından bağımsız olarak ortaya çıkan bir gerçeklik olduğu açıktır: *İnsan* faaliyetlerinin gezegen üzerinde bu denli büyük bir etkiye sahip olabildiği ve bu etkinin gezegeni, tüm mukimleriyle birlikte felakete doğru sürüklediği olgusu karşısında, çeşitli disiplinlerin ya Antroposen'de somutlaşan koşullarla mücadele etmek ya da Antroposen çerçevesinde bir iç hesaplaşmaya girişmek üzere kendilerine dönmeleri kaçınılmaz görünmektedir. Nitekim, mevcut çalışma da benzer bir güdüyle ortaya çıkmıştır.

Bu çalışmanın temel argümanı iki boyutlu olarak açıklanabilecektir. Antroposen'de somutlaşan krizlere uluslararası hukuk dairesinde bir çözüm üretebilmenin olasılığını araştıran bu çalışma, ilk olarak Antroposen'in olgusal bir gerçeklikten daha fazlası olarak anlaşılması gerektiğini savunmaktadır. Bununla kastedilen şudur: Başta iklim ve biyoçeşitlilik krizleri olmak üzere, Antroposen'de somutlaşan varoluşsal krizlere acil, hızlı ve etkili çözümler geliştirme refleksi elbette birçok bakımdan anlaşılabilir. Ancak, bir paradigma olarak Antroposen, yalnızca Antroposen'de somutlaşan krizlere indirgenerek anlaşıldığında, kavramı uluslararası hukuku yeniden tahayyül etmek için 'yeni' bir mercekle kullanmanın özellikli hiçbir yanı yoktur. Yoktur; çünkü, esasen Antroposen'in başat krizleri olan ve açlık, kuraklık ve eşitsizlik gibi diğer birçok krizi körükleyen iklim ve biyoçeşitlilik krizleriyle mücadele, en azından 1970'lerden beri uluslararası hukukun zaten bilfiil gündeminde olan konulardır. Ne var ki, uluslararası hukukun bu krizlerle mücadelede uzun uzadıya bir izahı gerektirmeyecek şekilde başarısız olduğu malumdur. Dolayısıyla, bu krizlerin uluslararası hukukta bugüne kadar ele alınış biçimlerini ve yöntemlerini sorgulamadan, bunları 'Antroposen' adı altında; yani, âdeta yalnızca 'yeni' bir isimle ele almak yüzeysel ve dolayısıyla yararsız olacaktır. Buradan hareketle, bu çalışmanın temel argümanın ilk boyutu, uluslararası hukuku Antroposen geri planında yeniden tahayyül etme girişiminin amacına ulaşabilmesi için öncelikle Antroposen'i ve Antroposen'i doğuran koşulları doğru anlamının bir zorunluluk olduğu iddiasıdır. Bu doğrultuda, bu çalışma bir paradigma olarak Antroposen'i ne bir kıyamet alameti ne de büyük bir devrimin habercisi olarak kullanmaktadır. Çalışmanın temel amacı, *insan* faaliyetlerinin gezegen üzerinde bir jeolojik güç hâline gelebilmesinden uluslararası hukukun 'ne' çıkarması gerektiğini belirlemektir. Bu da,

Antroposen'i yalnızca bir arka plan olarak kullanmaktan ziyade, içinde yaşadığımız bu gerçeklikle; yani, Antroposen ile hemhal olabilmeyi gerektirmektedir.

Bununla bağlantılı olarak, çalışmanın temel argümanının diğer boyutu çalışmanın uluslararası hukuka bakışı ile ilgilidir. Antroposen'in krizlerine uluslararası hukuk dairesinde bir panzehir geliştirebilmenin yollarını aramaya girişi sebebiyle, mevcut çalışma kuşkusuz uluslararası hukukun Antroposen'in krizlerini hafifletebilmek ya da bertaraf edebilmek için doğru bir mecra ve araç olabileceğine dair bir ön kabule dayanmaktadır. Ancak bu ön kabul, çalışmanın uluslararası hukukun tarihsel gelişimini ve içinde bulunduğu bağlamı göz ardı ettiği anlamına gelmemektedir. Nitekim yukarıda da açıklandığı üzere, Antroposen'de karşı karşıya olduğumuz ekolojik krizler kapitalist kalkınma ve üretim modelinin ürettiği krizlerdir ve uluslararası hukuk da elbette kapitalist ekonomik modele dayalı dünya sisteminin bir parçasıdır. Dolayısıyla, Antroposen'in krizlerine uluslararası hukuk çerçevesinde çözüm bulabilmek için öncelikle uluslararası hukukun (varsa) Antroposen'e katkısının ve bu katkının hangi yollarla gerçekleştiğinin tespit edilmesi gerekmektedir. Buradan hareketle çalışmanın temel argümanının diğer boyutu, Antroposen'de uluslararası hukuku yeniden tahayyül etmenin, Antroposen'in krizlerini hafifletebilecek veya bertaraf edebilecek bir uluslararası hukukun 'hangi' normları içermesi gerektiğini belirlemekten ziyade, Antroposen arka planında uluslararası hukuka 'nasıl' bakılacağına karar vermekle ilgili olduğu iddiasıdır. Bu bağlamda, çalışmanın Antroposen'i bir vakıa olarak konumlandırış biçimine uygun olarak, çalışmanın merceğinden Antroposen'de uluslararası hukuku yeniden tahayyül etme girişimi, sadece Antroposen'in krizleriyle başa çıkmak için uluslararası hukukta 'şimdi' atılması gereken adımların belirlenmesini içeren, ileriye dönük bir çaba değildir. Çalışmanın iddiası, Antroposen'de somutlaşan krizlere uluslararası hukuk çerçevesinde etkili ve gerçekçi çözümler üretebilmek için 'şimdiye dek' yapılanlara bakarak uluslararası hukuk vizyonumuzu sorgulamak ve—gerekirse—uluslararası hukuka bakışımızı tadil etmek ya da genişletmek gerektiğidir.

Çalışma, temel savını temellendirebilmek amacıyla üç ana bölüme ayrılmıştır. Çalışmanın ilk bölümü, *insanın insandan öte dünyalar ile ilişkisinin panoramasını* ortaya koymaya çalışmaktadır. Teslim etmek gerekir ki, Antroposen'de uluslararası hukuku yeniden tahayyül etmek amacıyla yola çıkan bu çalışmanın her şeyden önce

Antroposen'in 'ne' olduğunu anlatmakla işe başlamaması okuyucuya ilk kertede yadırgatıcı gelebilecektir. Ancak, çalışmaya *insanın insan-olmayanla* ilişkisini inceleyerek başlamanın, çalışmanın nihai amaçları bakımından daha isabetli olacağı öngörülmüştür. Zira, yukarıda belirtildiği gibi, bu çalışma Antroposen'i hâlihazırda içinde yaşadığımız bir 'durum'; olgusal bir 'gerçeklik' olarak ele almaktadır. Bu bağlamda, yine değinildiği üzere üzere, Antroposen'de somutlaşan iklim ve biyoçeşitlilik krizi ve bunlardan doğan diğer çoklu krizler bir uluslararası hukukçunun zaten hatırı sayılır bir süredir gündemindedir. Bir kavram olarak Antroposen'e dair 'yeni' olansa, etrafımızı saran tüm bu krizlere sebep olan *insan* faaliyetlerinin nihayet gezegen üzerinde bir jeolojik güç boyutuna ulaşmış olduğu iddiasıdır. Elbette, çalışmanın nihai hedefinin uluslararası hukuku Antroposen'de konumlandırmak olduğu göz önüne alındığında, Antroposen'e dair bu 'yeni'liğin ne anlama geldiğinin etraflıca anlaşılmasının, çalışmanın tezi bağlamında hayati olduğunda bir duraksama yoktur. Ne var ki, bir (uluslararası) hukukçunun Antroposen'i, Antroposen'de somutlaşan krizlerin ötesinde, *insan* faaliyetlerinin bir çıktısı olarak tasavvur edebilmesinin önünde ciddi bir engel vardır. Bu da, bir (uluslararası) hukukçunun kelime dağarcığında; daha doğrusu, bir bütün olarak hukuk literatüründe, 'insan' tabirinin *Homo sapiens* türüne tekabül edecek biçimde kullanılıyor olmasıdır.

Gerçekten de, uluslararası hukukta *insanın* en doğrudan ele alındığı alana; yani, *insan* haklarını düzenleyen hukuk kaynaklarına ve bu alanla ilgilenen literatüre baktığımızda, bir hukukçu için 'insan' tabirinin kapsayıcı biçimde *Homo sapiens*'e karşılık gelmiyor olabileceğine dair tüm çekinceler, 20. yüzyılda kölelik kurumunun lağvedilmesiyle birlikte sönümlenmiş gibi görünmektedir. Dolayısıyla, bir (uluslararası) hukukçunun, *insanın insan-olmayan* ile hiyerarşik ilişkisinin bir çıktısı olarak ortaya çıkan Antroposen'i, yalnızca *Homo sapiens* türünün diğer türlerle kurduğu hiyerarşik ilişki ile ilgili bir fenomen olarak algılaması yalnızca tabiidir. Hâl böyleyken, (uluslararası) hukukçular, *insanın insan-olmayan* ile hiyerarşik ilişkisini anlatmak üzere kullanılan antroposantrizm; yani '*insan-merkezcilik*' tabiri ile bu kabul üzerinden angaje olagelmiş ve uluslararası hukukun antroposantrik temellerini sorgulayan hukuk çalışmalarının önemli bir bölümü yalnızca *insanın* hayvanlar ve doğa ile ilişkisini mercek altına alan bir yaklaşımla şekillenmiştir.

Gelgelelim, şimdiye dek özel bir vurgu ile kullanılmasından da anlaşılacağı üzere, bu çalışmanın iddiası *insan* tabirinin, bir bütün olarak biyolojik insanı ifade etmediğidir. Bu yüzden, Antroposen'i doğuran koşulların ideolojik temeli olarak tanımlanabilecek olan antroposantrizm; yani, *insan*-merkezcilik, biyolojik insanın çıkarlarını diğer tüm türlerin çıkarlarından üstün tutan ideoloji olarak anlaşılamayacaktır. Buna bağlı olarak Antroposen de, *Homo sapiens*'in çıkarlarının her şeyin üzerinde tutulmasının bir çıktısı değildir. Şu hâlde, bir (uluslararası) hukukçunun Antroposen'i gerçekten anlayabilmesi ve Antroposen tartışmalarından uluslararası hukuk için dersler çıkarabilmesi için öncelikle Antroposen'in 'antropos'unun; yani, *insan* tabirinin ziyaret edilmesi ve çözümlenmesi elzemdir. İşte bu sebeple, çalışmanın ilk bölümü bu amaca hasredilmiştir. Bu bölümle amaçlanan, okuyucuyu çalışmanın düşünsel temelleriyle ve çalışma boyunca kullanılacak kavramlarla tanıştırmak ve böylelikle Antroposen'in kapsamlı bir şekilde anlaşılmasının zeminini hazırlamaktır.

Çalışmanın ikinci bölümü, bu kez yüzünü tamamıyla uluslararası hukuk disiplinine dönmekte ve Antroposen'in krizlerine panzehir olabilecek bir uluslararası hukuk tahayyülü ortaya koyabilmek için benimsenmesi gereken doğru yaklaşımın nasıl şekillenmesi gerektiğini araştırmaktadır. Görüleceği üzere, çalışmanın bu bölümünde de odak noktası henüz Antroposen değildir. Bu seçimin ardındaki gerekçe de yine ilk bölümdeki ile benzerdir: Çalışmada benimsenen eleştirel perspektif doğrultusunda, bir uluslararası hukukçunun Antroposen'in krizlerine etkili ve gerçekçi çözümler önerilebilmesi için evvela Antroposen gibi çoklu krizler karşısında nasıl bir hukuki tutum takınılacağına karar vermesi gerekmektedir. Zira, bir uluslararası hukukçunun Antroposen'de karşı karşıya olduğu krizler esasen yalnızca Antroposen'in somut krizleri değildir. Antroposen bir uluslararası hukukçu için aynı zamanda bir 'disipliner kriz' niteliğindedir. Nitekim, uluslararası hukuka temas eden yönüyle Antroposen, daha önce de temas edildiği üzere, 1970'lerden bu yana uluslararası hukukta aktif olarak sürdürülen ekolojik krizlerle mücadele temasının kronik başarısızlığının bir tezahürü olarak okunabilecektir.

Bu bağlamda, uluslararası hukukun—özel olarak ekolojik krizlerle mücadeleye hasredilmiş alanları olarak tarif edilebilecek—çevre, iklim ve yaban hayatı hukuku gibi dallarının niçin etkili biçimde uygulanamadığı ve bu konularda akdedilen

uluslararası antlaşmaların icrasının ve icbarının nasıl güçlendirilebileceği bağlamındaki tartışmalar hâlihazırda uluslararası hukuk literatürünün gündemindeki meselelerdir. Ancak, bu tartışmaların ekseriyeti, uluslararası hukukun bu alanlarda mücadeledeki yetersizliğinin gerekçelerini uluslararası hukukun ‘dışında’ bulma eğilimindedir. Buna göre, çevrenin korunmasını amaçlayan uluslararası normların yeterince etkin bir şekilde uygulanamamasının nedeni ya bunların yeterince ‘katı’ bir şekilde düzenlenmemesi, ya yeterince etkin yaptırım ve uygulama mekanizmalarıyla desteklenmemesi ya da başta devletler olmak üzere çeşitli uluslararası aktörlerin bu normları uygulama konusunda yeterli iradeyi sergilememeleri olarak gösterilmektedir.

Literatürde uluslararası çevre hukukunun kronik başarısızlığı için gerekçe gösterilen tüm bu nedenlerde ciddi bir haklılık payı olduğu tartışmasızdır. Öte yandan, bu gerekçeler uluslararası hukukun ekolojik krizlere çözüm olmayı amaçlayan normlarının motiflerini; yani uluslararası hukukun bizzat kendisini sorgulamamakta ve uluslararası hukukun karşı karşıya olduğumuz krizlerle mücadele edebilmek için uygun bir normatif alt yapıya sahip olduğunu varsaymaktadır. Doğrusu, (uluslararası) hukukun nihai olarak barışı, demokrasiyi, adaleti ve hakları korumaya yöneldiğine dair bir karineye dayanan bu yaklaşım çevre hukuku bağlamına has bir kabul de değildir. (Uluslararası) hukuka dair genel kavrayışımız, (uluslararası) hukukun tüm bu ‘aşkın’ değerleri korumak üzere var olduğuna dair ideal bir düşünce üzerine inşa edilmiştir. İşte, çalışmanın bu bölümü, bu idealin doğrululuğunu sorgulamakta ve bu bağlamda uluslararası hukuka ve uluslararası hukukun işleyişine dair kavrayışımızı mercek altına almaktadır.

Buradan hareketle, çalışmanın bu bölümde peşine düştüğü temel mesele, tıpkı Antroposen’de somutlaşan koşullarda olduğu gibi uluslararası hukukun ciddi şekilde ihlal edildiği veya etkisiz kaldığı ‘kriz’ anlarında uluslararası hukukçuların bu ‘krizler’ ile başa çıkmak için izledikleri yöntemleri ve yaklaşımları incelemektir. Böylesi bir inceleme ile amaçlanan, Antroposen’in krizlerine panzehir olabilecek bir uluslararası hukuk tahayyülü ortaya koyabilmek yolunda doğru soruları sorabilme ve bu sorulara ayakları yere basan hukuki yanıtlar üretebilme becerisini kazanabilmektir. Takdir edileceği üzere, uluslararası hukuka dair böyle kapsamlı bir değerlendirme, uluslararası çevre hukukunun hudutlarını tamamıyla aşan bir sistem analizidir. Bu sebeple çalışma, uluslararası hukukçuların ‘kriz’ anlarında uluslararası hukuku nasıl

ele aldığını ve kullandığını araştırırken incelenecek vakaları ‘uluslararası barış ve güvenlik hukuku’ çerçevesinde seçmiştir. Bu seçim, iki şekilde gerekçelendirilebilecektir: Her şeyden önce, uluslararası barış ve güvenlik hukuku bir yandan Birleşmiş Milletler ile kurulan 1945 sonrası uluslararası düzenin belkemiğini oluştururken diğer yandan uluslararası hukukun en çok ‘kriz’ barındıran alanlarından biri olagelmıştır. Hatta o kadar ki, uluslararası hukukun gerçekliliği ve etkililiğine ilişkin yaygın sinizme katkıda bulunan en önemli faktörlerden birinin, uluslararası barış ve güvenlik hukukundaki sorunlu uygulamalardan ileri geldiği dahi iddia edilebilecektir. Öyle ya, söz gelişi, dokunulmazlıklar ve bağışlıklara ilişkin uluslararası hukuk bağlamında uluslararası hukukun geçerli ve etkili bir hukuk sistemi olduğundan şüphe duymak için çok fazla neden bulabilmek güç olabilecektir. Ne var ki, İsrail’in Birleşmiş Milletler Şartı uyarınca ‘meşru müdafaa’ kisvesi altında Filistin’de başlattığı ve çalışmanın bu satırları kaleme alınırken hâlen tüm şiddetiyle devam eden soykırım ve Birleşmiş Milletler sisteminin dünyanın gözü önünde cereyan eden bu soykırımı durdurmadaki etkisizliği gibi vahim bir olay karşısında uluslararası hukukun etkinliği konusunda iyimser kalmak kolay değildir. Dolayısıyla, ‘kriz’ anlarında uluslararası hukukun ‘nasıl’ ele alındığına ve kullanıldığına dair kapsamlı analiz yürütebilmek için uluslararası barış ve güvenlik hukuku elverişli örnekler sunan bir alan olarak belirlenmiştir.

Uluslararası hukukun sistemsel analizine zemin oluşturmak amacıyla ‘örnek vakıa’ olarak uluslararası barış ve güvenlik hukukuna dair meselelerin seçilmesinin diğer nedenin ise daha programatik olduğu söylenebilecektir. Zira, uluslararası çevre hukuku ne kadar uluslararası hukukun periferisinde bir alan olarak ele alınagelmisse, uluslararası barış ve güvenlik hukuku da bir o kadar uluslararası düzenin merkezinde konumlandırılmış bir meseledir. Nitekim, dünyanın dört bir yanındaki uluslararası hukuk derslerinin müfredatlarında mutlaka uluslararası barış ve güvenlik hukukuna ayrılmış bir bölüm bulunmaktadır. Bu nedenle, bir hukuk fakültesinden mezun olan herkes—hatta hukukçu olmayanlar dahi—uluslararası barış ve güvenlik hukukunun temel kaynakları ve mekanizmaları hakkında belli bir düzeyde bilgi sahibidir. Şu hâlde, her ne kadar çevre hukuku da icrası ve icbarı bakımından en az uluslararası barış ve güvenlik hukuku kadar ‘krizli’ bir alan olsa da, uluslararası hukuka dair sistemsel bir analizin barış ve güvenlik hukuku çerçevesinde yapılmasının, bu analizi farklı ilgi alanlarına sahip okuyucular için daha erişilebilir kılacağı düşünülmüştür.

Çalışmanın üçüncü ve son bölümü, ilk iki bölümde oluşturulan teorik ve metodolojik çerçeveyi temel alarak—nihayet—Antroposen’i ve kavramın uluslararası hukukla ilgisini ortaya koymaktadır. Çalışmanın bu bölümüyle amaçlanan, Antroposen’den uluslararası hukuk için gereken dersleri çıkarmak ve buradan hareket ile Antroposen gerçekliği ile uyumlu bir uluslararası hukukun normatif temellerini saptamaktır. Bu amaç doğrultusunda, çalışmanın bu bölümü öncelikle Antroposen’in deskriptif ve normatif açılımlarına yer vermektedir. Bunun ardından, Antroposen’i doğuran koşullar incelenmekte ve uluslararası hukukun bu koşullara (varsa) katkısı mercek altına almaktadır. Yer bilimleri ile uluslararası hukuk arasında bir köprü kurmayı amaçlayan bu bölüm, Antroposen’de uluslararası hukuku yeniden tahayyül edebilmek için bir yol haritası çıkarabilmeyi hedeflemektedir. Bu bağlamda bölüm, Antroposen gerçekliği ile uyumlu bir uluslararası hukukun hangi temeller üzerine inşa edilmesi gerektiğini ortaya koymasının ardından, ‘sürdürülebilir kalkınma’, ‘doğanın hakları’ ve ‘hayvan hakları’ gibi, uluslararası hukukta Antroposen’in krizleri ile mücadele etmek için ileri sürülen kurumları inceleyerek Antroposen geri planında uluslararası hukukun ‘şimdi’sine ve ‘geleceğine’ dair gerçekçi bir resim çizmeyi amaçlamaktadır.

Çalışmanın temel argümanlarına dair bu anlatılanlar ışığında, mevcut çalışmanın uluslararası hukuka dair sistemsal bir analize giriştiği söylenebilecektir. Bu bağlamda, çalışma ağırlıklı olarak doktrine dayalı bir araştırma yöntemi benimsemiştir. Çalışmada yürütülen doktrin analizine ışık tutan başlıca literatürler, feminist, posthümanist, sömürgecilik; emperyalizm ve ırkçılık karşıtı çalışmalardır. Bu bakımdan mevcut çalışma, ‘eleştirel hukuk çalışmaları’ literatürüne bir katkı olarak kaleme alınmıştır. Ancak bu, çalışmanın hedef kitlesinin yalnızca (uluslararası) hukuka eleştirel yaklaşımlarla ilgileneneler olduğu şeklinde yorumlanmamalıdır. Zira, mevcut çalışma, Antroposen’in krizleri karşısında (uluslararası) hukukun nasıl kullanılabileceği konusuna merak duyan herkes için bir yol haritası ortaya koyabilmeyi amaçlamaktadır. Dolayısıyla, bu çalışmanın uluslararası hukukta *insanın insan-olmayan* ile ilişkisini ve Antroposen ve hukuk arasındaki ilişkiyi inceleyen kendisinden sonraki çalışmalara, bu konularda bir araştırmaya ‘nereden başlanacağı’ hususunda bir basamak olabilmesi temenni edilmektedir.

I. BÖLÜM: İNSANIN İNSANDAN ÖTE DÜNYALAR İLE İLİŞKİSİNİN PANORAMASI

“Doğrudan etkili olmaya duyulan soyut bir istekle hareket edenler, reformist uzlaşmalara ya da sözde-devrimci kolektif eylemlere girişmekle, aslında düşüncenin egemen yasalarına itaat etmekte ve *güncel* olandan başka bir şey görmeyen bir perspektifi benimsemektedir. Böylelikle, hezeyan, ona karşı olduğunu iddia eden kampta yeniden ortaya çıkar. [Bunun aksine] gösterinin ötesine geçmek isteyen bir eleştiri *beklemeyi bilmek* zorundadır.”

Guy Debord, **Gösteri Toplumu**¹²

İnsanlık, insandan öte dünyalar (İng. ‘*more-than-human worlds*’)¹³ ile ilişkisini gözden geçirmek bakımından daha önce benzerine rastlanmamış bir eşikten geçiyor. Donna Haraway’ın sözleri ile, *insanı* da kapsayan “çok türlü” bir aciliyetin içerisindeyiz: İçerisinde bulunduğumuz zamanlar hem türler içerisinde hem de türler arasında hızla artan toplu ölümlerin, yok oluşların ve tırmanan hastalıkların çağı.¹⁴ Tüm gezegenin geleceğini tehdit eden küresel iklim krizinin geri planında, kuraklığın, kontrolsüz orman yangınlarının ve pandemilerin hüküm sürdüğü, istikrarsız bir dönemde yaşıyoruz. Geç 2019’da hayatlarımıza giren ve mevcut konjonktürde dar anlamı ile halk sağlığı bakımından etkileri görece bertaraf edilmiş benzese de¹⁵ beraberinde getirdiği *yeni* ekonomik ve kültürel paradigmalara esasen ortaya çıktığı ilk günden beri dönüşerek etkisini sürdüren COVID-19 pandemisi, küresel anlamda

¹² Debord, G. (2002). *The Society of the Spectacle* (K. Knabb, Çev.). Hobgoblin Press. <https://tinyurl.com/y898c893> (Çeviri yazara aittir.)

¹³ Çalışma boyunca Türkçeye “*insandan öte dünyalar*” olarak tercüme edilerek kullanılan İngilizce “*more-than-human worlds*” tabiri, ekolojist ve filozof David Abram’ın 1996 yılında türettiği bir kavramdır. Abram bu terimi, ‘yaşam’ın (ancak) birden çok türün ve sürecin bir araya gelmesi ile ortaya çıkabilen bir bağlam olduğunu ve ‘*insan*’ın varlığının, *insandan* başka türler ile ayrılmaz biçimde bütünleşik oluşunu anlatmak için kullanmıştır. ‘*İnsan*’ ile ‘*insan-olmayan*’ dünyalar arasındaki karşılıklı bağımlı ilişkiyi tek bir terim ile kapsayıcı biçimde açıklayabiliyor olması, *insandan öte dünyalar* tabirini hızlıca farklı disiplinlerden ekoloji çalışmalarının ortak dilinin bir parçası haline getirmiştir. Kavrama dair detaylı bilgi için, **bkz.:** Abram, D. (1996). *The Spell of the Sensuous: Perception and Language in a More-than-human World*. New York: Pantheon Books., ss. 13-26.

¹⁴ Haraway, D. J. (2016). *Staying with the Trouble: Making Kin in the Chthulucene*. Durham; London: Duke University Press., s. 35.

¹⁵ 5 Mayıs 2023 tarihinde Dünya Sağlık Örgütü, üç yılı aşkın bir sürenin ardından COVID-19’un artık küresel bir sağlık acil durumu olmadığını açıklamıştır. Ancak aynı duyuruda COVID-19 salgınının bir sağlık sorunundan çok daha fazlası olduğunu da vurgulandığı not edilmelidir. **Bkz.:** WHO Chief Declares End to COVID-19 as a Global Health Emergency. (2023, Mayıs 5). UN News. <https://tinyurl.com/y7mb3scr>

toplumları, ekonomileri ve özellikle dezavantajlı grupları derinden sarsmaya devam ediyor.¹⁶

Şimdilerde ‘antik tarih’ten bir hadiseymiş gibi anılıyor olsa da, *insanın* hayvanlar¹⁷ ve geniş anlamda doğa ile kurduğu yoz ilişkinin bir sonucu olarak ortaya çıktığı bilinen SARS-Cov-2 virüsü¹⁸ bu satıların kaleme alındığı tarihe kadar 7 milyondan fazla insanın ölümüne sebep olmuş durumda.¹⁹ Bu esnada doğa, *insanlık* tarihinde görülmemiş bir biçimde iflas ediyor: Araştırmalar, *insan* kaynaklı çevre yıkımı bu hızda devam ederse, birçoğu yalnızca on yıllar içerisinde olmak üzere, 1 milyon bitki ve hayvan türünün yok oluş tehlikesi ile karşı karşıya olduğunu gösteriyor.²⁰ Tüm bunlar olurken, iklim ve biyoçeşitlilik krizinin asli müsebbiplerinden olduğu konusunda bir duraksama bulunmayan fosil yakıt endüstrisi, bilim insanlarının bütün uyarılarına rağmen, hâlâ hükümetler tarafından artan biçimde fonlanmaya devam ederken²¹; krizi körükleyen bir başka endüstri olan hayvancılık sektörü katlanarak büyümeye devam ediyor.²²

¹⁶ A UN Framework for the Immediate Socio-Economic Response to COVID-19. (2020). [UN Executive Office of the Secretary-General (EOSG) Policy Briefs and Papers]. <https://tinyurl.com/49ex7hed>

¹⁷ *İnsan* dışındaki tüm hayvanları tanımlamak için kullanılagelen ‘hayvan’ tabirinin, on milyonlarca hayvan türünden oluşan heterojen bir kümeyi tek bir homojen özneye indirgeyerek *insan* ile hayvan arasında bir hiyerarşi olduğu yanlışlığını yeniden ürettiği doğrudur. Dahası, *Homo sapiens*’in de bir tür olarak hayvanlar âlemine dahil olması, *insana* karşıt olarak kullanıldığında hayvan tabirini büsbütün saçma hale getirmektedir. Bu nedenlerle, hayvan çalışmaları literatüründe ‘hayvan’ yerine, ‘*insan-olmayan hayvan*’ tabiri tercih edilmişse de *insan-olmayan hayvan* türlerinin “*insan olmama*” temelinde tanımlanması da eleştiriden muaf değildir. Bu çalışma boyunca ‘hayvan’ teriminin tercih edilmesinin nedeni, ifadeye duruluğun öncelenmesidir ve anılan semantik tartışmada bir taraf olma amacı taşımamaktadır.

¹⁸ Virüsün laboratuvar ortamında üretildiğinde ilişkin spekülasyonlar bu çalışma kaleme alındığı esnada hâlen devam ediyor olmakla birlikte, virüsün Çin’de bulunan açık hayvan pazarlarından yayılmış olduğunu ortaya koyan çalışmaların sayısı gün geçtikçe artmaktadır. **Bkz.:** Worobey, M. (2021). Dissecting the Early COVID-19 Cases in Wuhan. *Science*, 374(6572), 1202-1204.; Holmes, E. C., Goldstein, S. A., Rasmussen, A. L., Robertson, D. L., Crits-Christoph, A., Wertheim, J. O., Anthony, S. J., Barclay, W. S., Boni, M. F., Doherty, P. C., Farrar, J., Geoghegan, J. L., Jiang, X., Leibowitz, J. L., Neil, S. J. D., Skern, T., Weiss, S. R., Worobey, M., Andersen, K. G., ... Rambaut, A. (2021). The origins of SARS-CoV-2: A critical review. *Cell*, 184(19), 4848-4856.

¹⁹ WHO Coronavirus (COVID-19) Dashboard. (2024). <https://tinyurl.com/bdzctu5t>

²⁰ Summary for Policymakers of the Global Assessment Report on Biodiversity and Ecosystem Services. (2019). Paris: IPBES. <https://tinyurl.com/4yv2aynp>

²¹ Climate Change: More Fossil Fuel Investment, Just ‘Delusional’, Warns Guterres. (2022, Haziran 14). UN News. <https://tinyurl.com/2c6cnfd4>

²² Ritchie, H., ve Roser, Max. (2019). Meat and Dairy Production. Our World in Data. <https://tinyurl.com/yrvsexza>

Bu anlatılara antroposantrik kodlarla örülen Batı merkezli bir dünyanın merceğinden bakıldığında, tüm bu felaketlerin ‘doğada’ yaşandığı ve bunların, “varlığın verili bir gerçeği” olduğu varsayımı ile doğadan ayrı olduğuna inanılan²³ *insan* üzerindeki etkilerinin ancak dolaylı olabileceği izlenimine kapılmak kolay olabilir. Çünkü hümanizmin terimleriyle tanımlanan modernite anlatısı²⁴, *insanı* yüceltmeyi düşüncenin merkezine yerleştirerek bizlere tam da böyle düşünmeyi öğütlemiştir. Hoş, *insanın insandan* öte dünyalar ile kurduğu hegemonik ilişkinin²⁵ faturasını bütünüyle hümanizme çıkartmak belki haksızlık olacaktır. Ancak şu da bir gerçektir ki, *insanı* narsistçe tüm değerlerin merkezine oturtan antroposantrizm (‘*insan-merkezcilik*’)²⁶, “*insan özgürlüğünü*, insan ve hayvan ötekilerin tutsaklığı

²³ Turpin, E. (2013). Who Does the Earth Think It Is, Now? İçinde E. Turpin (Ed.), *Architecture in the Anthropocene: Encounters Among Design, Deep Time, Science and Philosophy* (ss. 3-10). Open Humanities Press., s. 8.

²⁴ Latour, B. (1993). *We Have Never Been Modern* (C. Porter, Çev.). Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press., s. 13.

²⁵ Hegemonya, uluslararası hukuk literatüründe de sık kullanılan bir kavramdır ve genellikle, “bir veya daha fazla devletin diğer devletler üzerindeki kurumsallaşmış üstünlüğü veya liderlik çabası” olarak tanımlanır. Uluslararası hukuk bağlamında kullanıldığı şekliyle hegemonyanın kaynağı, “devletlerin askeri, ekonomik, sosyal-psikolojik ve/veya teknolojik kapasitelerindeki farklılıklar nedeniyle siyasi olarak eşit güçte olmamalarıdır”. (Bkz.: Thürrer, D. (2011). Hegemony. İçinde A. Peters ve R. Wolfrum (Ed.), *Max Planck Encyclopedias of International Law*. Oxford University Press. <https://tinyurl.com/533bun6w>, para. 1) Bu tanım, Antik dönemden beridir “bir site devletin diğer üzerindeki siyasi üstünlüğünü” anlatmak için kullanılagelen hegemonya tanımına da uygundur. Öte yandan, hegemonya sosyalist kuramcı Antonio Gramsci’nin toplumsal güç ve iktidar ilişkilerinde “rıza ve zorlama arasındaki ilişkiyi” açıklamak üzere kullandığı şekli ile de anlaşılabilir. (Bkz.: Ekici, E. (2013). Antonio Gramsci ve Louis Althusser: Hukuk İdeolojisinin Eleştirisi. İçinde T. Yelkenci (Ed.), *Markсист Devlet ve Hukuk Teorisi* (1. bs, ss. 247-278). Ankara: NotaBene., ss. 250-251) Bu bağlamda anlaşıldığında hegemonya, bir ‘rıza’ unsuru içerdiğinden, *insanın insandan* öte dünyalar ile kurduğu ilişkiyi tanımlamak açısından kafa karıştırıcı olabilir. Bu tez boyunca hegemonya tabiri hem uluslararası hukuktaki anlamı ile hem de *insanın insandan* öte dünyalarla ilişkisini tanımlamak için farklı bağlamlarda kullanılacaktır. Bu çalışmanın da yaralandığı hayvan çalışmaları literatüründe, *insanın* hayvanlarla—özellikle de mezbahalarda katledilenlerle—olan ilişkisini tanımlamak için hegemonya kavramının Gramsci’nin tanımına uygun olarak kullanıldığına da rastlamak mümkündür. (Bir örnek için, bkz.: Stache, C., ve Bernhold, C. (2021). The Bourgeois Meat Hegemony: A Contribution to Explaining the Persistence of Animal Super-exploitation in Capitalism. *Österreichische Zeitschrift Für Soziologie*, 46(2), 167-186.) Ancak bu tez boyunca kavram *insanın insandan* öte dünyalar ile ilişkisi bağlamında, aksi belirtilmedikçe, lafzi anlamıyla; yani, *insanın insandan* öte dünyalar üzerindeki tahakkümünü tanımlamak için kullanılacaktır.

²⁶ Çalışmanın devamında detaylandırılacağı üzere, bu çalışma ‘insan’ kavramının kendisini sorunsallaştırmakta ve bu nedenle kavramı özel bir vurguyla kullanmaktadır. Çalışmada sıkça geçecek olan *insan-merkezcilik* kavramının, çalışmanın perspektifinden bir tanımı verilmeden önce kullanılması hâlinde, okuyucunun insan-merkezcilik kavramı ile ‘insan’a yüklenen genelgeçer anlam üzerinden angaje olması kuvvetle muhtemeldir. Buna karşın, Etimolojik olarak Yunanca ‘insan’ anlamına gelen ‘*ánthrōpos*’ ve merkez anlamına gelen ‘*kéntron*’ kelimelerinin birleşiminden oluşan antroposantrizm tabirindeki ‘antropos’, bu çalışmanın eleştirdiği ‘insan’ tabirine lafzi olarak birebir karşılık gelse de, yabancı kökenli bu kelimenin zihnimizdeki çağrışımlarının Türkçedeki ‘insan’ kadar çok yönlü bir anlam katmanına sahip olamayacağı düşünülmektedir. Bu yüzden, çalışma boyunca *insan-merkezcilik* tabiri yerine, Fransızca ‘*anthropocentrisme*’ kelimesinden Türkçeye aktarılan ‘antroposantrizm’ tabirinin kullanılması uygun görülmüştür.

üzerine inşa eden *çarpık* hümanizmin tarihsel bir sonucudur”.²⁷ Zira antroposantrizmi barındıran ve besleyen bu neviden hümanizmin, Protagoras’ın o meşhur sözleriyle, “her şeyin ölçüsü”²⁸ ilan ettiği *insan* figürü karşısında, *insan*-olmayanların etik kalkülüste kendilerine (*insandan* bağımsız) bir yer bulma imkânı, tabiatıyla, kalmamıştır. Şu hâlde, antroposantrik bakış ile hümanizmin birleşmesinin en bariz sonucu, modern düşüncede münhasıran *insan*-olmayanı gözetmenin bir erdem olmaktan çıkması; *insan* eylemlerinin veya ihmallerinin *insandan* öte dünyalar üzerindeki etkilerinin tamamen göz ardı edilmesidir. Dolayısıyla—bu aşamada prematüre bir iddia olarak görülebilecek olsa da—*insandan* öte dünyaları etik değerlendirmenin dışına iterek dünyayı “yalnızca *insan* eylemlerine hasredilmiş bir arena”²⁹ olarak tasvir eden antroposantrik hümanizmin, *insan* faaliyetlerinin gezegen üzerinde nihayet bir “jeolojik güç”³⁰ hâline geldiği Antroposen’in ortaya çıkışına ideolojik katkısının böylece aşikâr olduğunun gecikmeden söylenmesi yakışık alacaktır.

Çalışmanın entelektüel arka planını netleştirmek için erken de olsa bunu ortaya koymak faydalıysa da antroposantrik hümanist bakış ile Antroposen arasında organik bir bağ olduğunu söylemek çalışmanın devamındaki tartışmalar bakımından doğrudan etkileri olan ve bu nedenle bu çalışmanın dayandığı temellerden birini oluşturan bir iddiadır. Bu sebeple, şüphesiz çok daha detaylı bir gerekçelendirmeyi hak etmektedir ki bu da şimdilik bu çalışmanın biraz daha ileriki kısımlarına bırakılmalıdır. Zira böylesine kapsamlı bir iddiayı temellendirmeye geçmeden önce, modernitenin hümanist anlatısının *insan* ve *insan*-olmayan arasındaki ilişkide oynadığı kurucu rolü biraz daha derinlemesine anla(t)mak önemlidir.³¹

²⁷ Weitzenfeld, A., ve Joy, M. (2014). An Overview of Anthropocentrism, Humanism, and Speciesism in Critical Animal Theory. İçinde A. J. Nocella II, J. Sorenson, K. Socha, ve A. Matsuoka (Ed.), *Defining Critical Animal Studies: An Intersectional Social Justice Approach for Liberation* (ss. 3-27). New York: Peter Lang., s. 3. (Vurgu yazara aittir.)

²⁸ Plato. (2014). *Theaetetus* (L. Brown, Ed.; J. McDowell, Çev.). Oxford: Oxford University Press., s. 17, para. 152(a).

²⁹ Nimmo, R. (2011). The Making of the Human: Anthropocentrism in Modern Social Thought. İçinde R. Boddice (Ed.), *Anthropocentrism: Humans, Animals, Environments* (ss. 59-80). Leiden: Brill., s. 60. (Vurgu yazara aittir.)

³⁰ Chakrabarty, D. (2009). The Climate of History: Four Theses. *Critical Inquiry*, 35(2), 197-222. s. 207 vd.

³¹ Hukuk metinlerinde çok sık karşılaşılmayan bazı kavramların bu kısımda çok derinleştirilmeden, art arda kullanılmış olması okuyucuya yadırgatıcı gelebilir. Modernite, hümanizm, antroposantrizm ve

Bununla birlikte, böyle derinlemesine bir değerlendirmeye de girişmeden evvel bir hususa açıklık getirmekte fayda vardır: Uluslararası hukuku konu edinen bir çalışmada böyle ayrıntılı bir değerlendirmeye ihtiyaç duyulması ilk başta yadırgatıcı görülebilecektir ve (uluslararası) hukukun *ne* ‘olduğu’ ve *ne* ‘olması gerektiği’ hakkında şimdiye dek bize öğretilenlere/söylenenlere bakınca bunda bir haklılık payı da yok değildir. Ancak, bu çalışmanın da amaçladığı gibi, Antroposen’e ve Antroposen koşullarında uluslararası hukuka dair gerçekçi ve etkili bir anlayış geliştirmek ve—elbette, eğer bu mümkünse—Antroposen’in krizlerine uluslararası hukuk dairesinde bir panzehir bulmak isteniyorsa, *insan* ve *insan*-olmayan arasındaki ilişkiye ne statükonun terimleriyle ne de eleştirel cephenin dahi kimi zaman ‘eleştirmeksizin’ kullandığı basmakalıp varsayımlarla bakmak akla yatkındır. Elbette, Antroposen’de uluslararası hukuka bakmak için özgün araçlara sahip olunması gerektiği iddia eden bu önermeyi temellendirmek çalışmanın sorumluluğundadır ki zaten çalışmanın temel gayesi de budur. Bununla birlikte, daha bu aşamada dahi şu meşhur aforizma, böylesi bir çabanın mantıksal kanıtı olarak addedilebilecektir: “Aynı şeyi tekrar tekrar yapıp farklı sonuçlar beklemeyecek olursak”, bu ancak bir “delilik” emaresidir.³² Bu nedenle, ‘benzeri görülmemiş’ krizlerle başa çıkabilecek uluslararası hukuk araçlarını bulmanın yollarını arayan bu çalışma bağlamında mantık, yeni araçlar icat ederken aynı hataları tekrarlamaktan kaçınmak için öncelikle eski araçlarla ilgili sorunların tespit edilmesini gerektirmektedir. İşte bu yüzden, mevcut durumun gerçekçi bir analizini yapmak için başlangıç noktası, hangi cepheden gelirse gelsin, *insanın* *insandan* öte dünyalar ile ilişkisinin ‘ne olduğu’na ve ‘ne olması gerektiği’ne dair kalıplaşmış yargıları yıkmak olmalıdır. Bunun içinse, modernitenin hümanist anlatısının terimleriyle inşa edilen bir dünya tahayyülünün; yani, dünyaya bakışımızı yöneten Batılı merkezli, antroposantrik hümanist anlatının anatomisine daha yakından bakmaktan daha zihin açıcı bir yol yoktur.

A. ANTROPOSANTRİK HÜMANİZMİN ANATOMİSİ

Antroposantrik düşüncenin anatomisini araştıran eleştirel bir incelemeyi layıkıyla yürütebilmek için metodolojik bir çerçeve sunmak işimizi büyük ölçüde

ilgili diğer kavramlar çalışma boyunca (kuşkusuz çalışmanın amaçlarıyla sınırlı olarak) aşamalı bir şekilde ele alınacağından, burada bu kavramların toplu bir tanımına yer verilmeyecektir.

³² Brown, R. M. (1988). *Sudden Death*. New York: Bantam Books., s. 68.

kolaylaşacaktır. Bu bağlamda, ortaya koymak gereken ilk (ve belki de tek) kıstas ise şudur: Antroposantrik hümanist bakışı kavramak, sorgulamak; gerekirse dönüştürmek ya da büsbütün terk etmek için düşünenin merkezini *insandan* öte dünyalara çevirmek yetmez. Aynı zamanda düşünme biçimimizi—hatta evleviyetle de onu—sorgulamamız gerekecektir. Başka bir deyişle, antroposantrik düşüncenin anatomisini incelemek için öncelikle onun mantığını anlamak, kapsamlı bir analiz yapabilmek için yapısal bir gerekliliktir. Gelgelelim, antroposantrik düşünme biçimimizi sorgulamak dendiğinde zihnimizde ‘antroposantrik düşünmemeye niyet etmek’ kadar basit bir tasavvur belirmesi naiflik olur. Daha şimdiden bunu ayırt etmek oldukça mühimdir çünkü antroposantrik düşünmemeyi yalnızca ‘*insan-olmayanı da gözetmeye*’ indirgemek, antroposantrizm eleştirisine girişenler arasında dahi, hiç de nadir düşülmeyen bir hatadır.³³ Bu bağlamda, Cary Wolfe’un liberal hayvan çalışmalarının ekseriyetine bir eleştiri olarak ileri sürdüğü gibi:

*“Yalnızca dikkatimizi insan-olmayan hayvanları araştırmaya vermemiz, bunu onların ne kadar yanlış anlaşıldıklarını ve sömürüldüklerini açığa çıkarmak amacıyla yapıyorsa olsak dahi, hümanist—ve bu yüzden, tabiatıyla antroposantrik—olmaya devam etmediğimiz anlamına gelmez”.*³⁴

Öyleyse, antroposantrizmin bize sunduğu dünya tahayyülünün ötesine bakabilmek için, düşünme sistemimize sorgusuz sualsiz dahil edilmiş olan antroposantrik (ön) kabulleri ayırt etmek ve, yine gerekirse, bunları ayıklamak zaruridir.

Böylesi bir zihinsel ayırıştırmaya girişmek ilk kertede meşakkatli görünse de antroposantrizme, ona ‘*insan-merkezcilik*’; yani, ‘*insanı* dünyanın ve evrenin odağına yerleştiren düşünce’ anlamını atfeden semantik kodlamanın ötesinden bakmanın yollarını keşfedebilirsek esasen işimiz hayli kolaydır. Bununla kastedilen tabirin lafzi anlamının bunlara karşılık gelmediği değildir; Gelir elbette.³⁵ Hatta bu doğrultuda

³³ Bu eleştiri, çalışma boyunca farklı kısımlarda detaylandırılacak ve uluslararası hukuktaki örnekleri üzerinden açıklanacaktır. Ancak bu aşamada hayvan çalışmaları perspektifinden aynı yönde bir eleştiri için Matthew Calarco’ya kulak verilebilir. **Bkz.:** Calarco, M. (2008). *Zoographies: The Question of the Animal from Heidegger to Derrida*. New York: Columbia University Press., pp. 6-13.

³⁴ Wolfe, C. (2010). *What Is Posthumanism?* Minneapolis: University of Minnesota Press., s. 90.

³⁵ Nitekim, ‘antroposantrizm’in sözlük tanımı da bununla oldukça paraleldir. Örneğin, Türk Dil Kurumu sözlüğünde antroposantrizm, “[i]nsanı evrenin merkezi sayan, bütün öbür yaratıkların insan için

antroposantrizmi, *insana* ayrıcalık tanınmasını savunan bir “*insan* üstünlüğü ideolojisi”³⁶ olarak tanımlamakta da hiçbir beis yoktur. Nitekim, bu çalışmanın da antroposantrizm için tek bir sözlük tanımı önermesi gerekse, önereceği tam da bu olacaktır.³⁷

Buna mukabil, nihai hedefimiz antroposantrik düşüncenin mantığını bütün boyutlarıyla anlamaksa, kendimizi antroposantrizm tabirinin lafzi anlamı ile sınırlamak yanıltıcı olabilir. Nitekim, antroposantrik düşünmemeyi ‘*insan-olmayanı da* gözetmeye’ indirgeme yanılığısına sebep olan da, kuvvetle muhtemel, bu semantik sınırlılıktır. Çünkü, salt semantik mercekten değerlendirildiğinde, antroposantrizmin yalnızca nihayetinde ‘ne’ yaptığı; yani, *insanı* merkeze yerleştirdiği tespit edilebilir. Bu doğrudur. Fakat, tüm dikkatimiz bunda olduğunda, antroposantrik düşünmemeyi, bunun mefhumu muhalifinden, ‘*insan-olmayanı da* düşüncenin merkezine getirmek’ olarak algılamamak için herhangi bir sebep bulamaz; Daha doğrusu, bulmamız gerektiğini dahi düşünmeyiz. Antroposantrizmin anlamına dair merakımızın zahirî bir doygunluğa ulaştığı bu durumda, en kıvrak zihinlerin dahi, sırf antroposantrizmin (semantik) anlamını bilmekle, antroposantrik düşünceyi tanıdığı ve onu nasıl alt edeceğini bildiği illüzyonuna kapılması kaçınılmazdır. Ne var ki, bu illüzyon bizlere—

yaratılmış olduklarını söyleyen dinî nitelikli öğreti, insaniçincilik” olarak tanımlanmıştır. (**Bkz.:** insanmerkezcilik. (2023). İçinde *Türk Dil Kurumu Sözlükleri*. <https://sozluk.gov.tr>) Belirtmek gerekir ki, burada antroposantrizmin dinî bir doktrin olarak tanımlanması fazla indirgemeci bir yaklaşımdır. Elbette, semavî dinlerin öğretilerinin çoğunlukla antroposantrik olduğundan şüphe yoktur. Dahası, prensipte seküler temellere dayanan hümanist antroposantrik ideolojinin özellikle Batı Hristiyan geleneğinden fazlaca etkilendiği de kesinlikle yadsınamayacaktır. (Bu konuyu inceleyen kült bir eser için, **bkz.:** White, L. (1967). The Historical Roots of Our Ecological Crisis. *Science*, 155(3767), 1203-1207.) Bununla birlikte, yüzyıllardır *insandan* öte dünyalarla neredeyse tüm ilişkilerimizi belirleyen antroposantrizmin bugün yalnızca dinî bir doktrin olduğunu söylemek isabetli olmayacaktır.

³⁶ Weitzenfeld, A., ve Joy, M. (2014). An Overview of Anthropocentrism, Humanism, and Speciesism in Critical Animal Theory. İçinde A. J. Nocella II, J. Sorenson, K. Socha, ve A. Matsuoka (Ed.), *Defining Critical Animal Studies: An Intersectional Social Justice Approach for Liberation* (ss. 3-27). New York: Peter Lang., s. 4.

³⁷ Elbette, literatürde antroposantrizmi farklı boyutlarıyla tanımlayan birçok önemli eser vardır. Bu çalışma, bunların bir kısmından faydalanmakla birlikte, antroposantrizm kavramını araştırma sorusuyla ilişkili olarak anlamayı ve böylece araştırma sorusuna hizmet edecek şekilde açıklamayı amaçlamaktadır. Bu nedenle, nihai bir antroposantrizm tanımı yapmak ya da antroposantrizmi tanımlayan çalışmaların tüketici bir potpurisini sunmak yerine antroposantrizm üzerine kendi bakış açısını göstermeyi seçmiştir. Antroposantrizm tanımı yapmayı amaçlayan birkaç referans eser için, **bkz.:** Hayward, T. (1997). Anthropocentrism: A Misunderstood Problem. *Environmental Values*, 6(1), 49-63.; Thompson, A. (2017). Anthropocentrism: Humanity as Peril and Promise. İçinde S. M. Gardiner ve A. Thompson (Ed.), *The Oxford Handbook of Environmental Ethics* (1. bs, ss. 77-90). New York: Oxford University Press.; Kopnina, H., Washington, H., Taylor, B., ve J Piccolo, J. (2018). Anthropocentrism: More than Just a Misunderstood Problem. *Journal of Agricultural and Environmental Ethics*, 31(1), 109-127.; Mylius, B. (2018). Three Types of Anthropocentrism. *Environmental Philosophy*, 15(2), 159-194.

yani, antroposantrizm eleştirisine girişenlere—pahalya mal olabilecektir. Zira, kadim strateji kuramının da söylediği gibi, herhangi bir mücadelede karşısındakini iyi tanımayanları, kazandıkları her zafer için mutlaka bir de yenilgi beklemektedir.³⁸

Öyleyse, antroposantrizmin ‘zımnı kısıtlarının’ tuzağına düşmemek ve antroposantrik düşünceyle ve (Batı-merkezli) hukuk sistemleri de dahil olmak üzere antroposantrik düşüncenin ürünü olan yapı ve kurumlarla her karşılaşmamızda bunlara karşı tutarlı bir eleştirel söylem ve politika geliştirebilmek için yapılması gereken, antroposantrizme ilişkin kavrayışımızı genişletmektir. Bu bağlamda, antroposantrizmin içerisinde barındırdığı karşıtlıkları araştırmak kadar basit bir diyalektik egzersiz, kavramı tanımak bakımından şaşırtıcı biçimde verimlidir.

1. Antroposantrik Hümanizmin Mantiğı

Antroposantrizm *insanı* evrenin merkezine koyar koymasına; yani, bütün değerleri, değer yargılarını *insandan* başlatır ve böylelikle, dünyayı *insana* odakla kurgular. Ancak bu, madalyonun yalnızca bir yüzüdür. Madalyonun karşı yüzüne baktığımızda ise nihayet antroposantrizmin bunları ‘nasıl’ ve ‘hangi araçlar’ ile yaptığını teşhis edebiliriz. Bu teşhisin bize göstereceği, *insanın* değerler evrenindeki merkezîliğini ve öncelliğini temin etmek amacıyla *insanı* diğer tüm varlıklara üstün ilan eden antroposantrizmin, *insan-olmayan* perspektifleri, menfaatleri ve varlıkları ötekileştiren; araçsallaştıran ve onları *insandan* kati olarak ayıran ideolojinin de ta kendisi olduğudur.³⁹ Başka bir ifade ile, antroposantrizm yalnızca *insanı* ‘yücelten’; ‘düşüncenin merkezine alan’ ideoloji değildir; *insan-olmayan* her *şeyi* ötekileştiren; aşağılayan ve değersiz kılan ideoloji de antroposantrizmin ta kendisidir.

³⁸ Bu, Sun Tzu’nun kült eseri Savaş Sanatı’nda şu sözlerle ifade edilmiştir: “Karşısındakini ve kendini bilen hiçbir savaşta tehlikeye düşmez; karşısındakini bilmeyen, sadece kendini bilen bir kazanır, bir kaybeder; karşısındakini de, kendini de bilmeyen her savaşta mutlaka tehlikeye düşer.” **Bkz.:** Tzu, S. (2018). *Savaş Sanatı* (P. Otkan ve G. Fidan, Çev.; 10. bs). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları., s. 8.

³⁹ Weitzenfeld, A., ve Joy, M. (2014). An Overview of Anthropocentrism, Humanism, and Speciesism in Critical Animal Theory. İçinde A. J. Nocella II, J. Sorenson, K. Socha, ve A. Matsuoka (Ed.), *Defining Critical Animal Studies: An Intersectional Social Justice Approach for Liberation* (ss. 3-27). New York: Peter Lang., s. 4.

Elbette, antroposantrizmin yalnızca ‘*insanı* yücelten’ değil, aynı zamanda ‘*insan-olmayanı* ötekileştiren’ ideoloji olduğunu söylemek ilk bakışta, iddia edildiği gibi çığır açan; derin bir kavrayıştan ziyade, yeni bir bilmece gibi görünebilir. Öyleyse bile, bu ‘bilmeceyi’ çözmeye biraz olsun sebat edilirse, antroposantrizmin içerisinde barındırdığı bu karşıtlıkların, bağlantılı ve fakat birbirinden farklı amaçlara hizmet ettiği kolaylıkla keşfedilecektir. Gerçekten de, *insanı* yükseltmek; onun menfaatlerini ve refahını yüceltmek bir şey, *insandan* başka hiçbir şeyin değerli olmadığını söylemek başka şeydir. Bunlardan ilki, esasen antroposantrizmin hümanizm ile evliliğinden türeyen veçhesidir. En basit ifadesiyle *insanların* benzer ihtiyaç, ilgi ve değerlere sahip olduğunu ifade eden hümanizm, entelektüel gücünü bu ortak ‘*insanlık*’ deneyiminden alır. Hümanizme göre, *insanın* hayata anlam verebilmesinin ve nihayetinde iyi bir yaşam sürebilmesinin yolu, rasyonel aklını kullanarak ‘türdeşleriyle’ asgari müştereklerde buluşabilmesidir.⁴⁰ Hümanizmin kendisinin de yeknesak bir ideolojiden ziyade bir “tema” ve hatta “temalar silsilesi” olduğu göz önüne alındığında, *insanlığın* asgari ortak paydasını oluşturan bu ‘müşterek’ değerlerin bir listesini vermek mümkün değildir.⁴¹ Ancak, bu değerlerin tamamının, bir şekilde, *insanın* gelişimi ve refahıyla ilgili olduğuna şüphe yoktur.⁴² Bu bağlamda, ‘*insanın* anlam arayışının’ bir dışa vurumu olarak nitelendirilebilecek olan hümanizm, Rönesans’taki temsillerinden bu yana *insanın* ‘biricikliği’ fikrini öne çıkarmıştır.⁴³ Bu biricikliğin kaynağı, kimi zaman ‘*insan onuru*’ gibi soyut ama jenerik bir nitelikken⁴⁴; kimi zaman da, Arthur Schopenhauer’de olduğu gibi, *insanın* mizah yeteneği kadar niştir.⁴⁵ Ancak, kaynağı

⁴⁰ Cave, P. (2022). *Humanism: A Beginner’s Guide* (e-book). New York: Oneworld Publications., s. 23.

⁴¹ Hümanizmi bir “tema” ve hatta “temalar silsilesi” olarak tanımlayan Michel Foucault’nun da belirttiği gibi, hümanizm “çok esnek, çok çeşitli ve bir düşünme eksenini hizmet edemeyecek kadar tutarsızdır”. Dolayısıyla, hümanizm tabirinden homojen bir tanım çıkarmak mümkün değildir. **Bkz.:** Foucault, M. (1984). What Is Enlightenment? İçinde P. Rabinow (Ed.), ve C. Porter (Çev.), *The Foucault Reader* (1. bs, ss. 32-50). New York: Pantheon Books., ss. 43-44.

⁴² Cave, P. (2022). *Humanism: A Beginner’s Guide* (e-book). New York: Oneworld Publications., s. 29.

⁴³ a.g.e., s. 167.

⁴⁴ ‘*İnsan onuru*’ kavramı sıklıkla ünlü Rönesans düşünürü Giovanni Pico della Mirandola’ya atıfla hümanizmle ilişkilendirilse de, kavram Antik Yunan’da Aristoteles’in ve Aydınlanma’da Immanuel Kant’ın eserlerinde de bulunabilir. Ancak, *insan onuru* kavramının bu anılan tarihsel düzlemlerde birbirinden çok farklı ve hatta bazen de birbiriyle çelişkili anlamlar kazandığını not etmek önemlidir. Detaylı bilgi için, **bkz.:** Debes, R. (2023). Dignity. İçinde E. N. Zalta ve U. Nodelman (Ed.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Spring 2023 Edition). <https://tinyurl.com/5bffa5b5>

⁴⁵ Unutulmamalıdır ki *insanın* mizah yeteneğinin kaynağı da onu biricik kılan soyut düşünebilme yeteneğidir ve dolayısıyla buradaki temel parametre aslında yine rasyonelliktir. Ayrıntılı bilgi için,

ne olursa olsun, anlam ve değerin yalnızca *insanda* bulunabileceğini iddia ettiğine göre, *insanın* ve menfaatlerinin yüceltilmesi; *insanın*, ne pahasına olursa olsun, ‘el üstünde tutulması’ hümanist kalkülüsün kuşkusuz en doğal sabitesidir.

Antroposantrizm, hümanizm ile pekiştirdiği ‘*insan* menfaatlerinin yüceltilmesi’ fikrini idealar dağarcığının yapı taşlarından biri olarak elbette kullanır. Ancak, bununla kalmaz. Antroposantrizmin, başka hiçbir şeyin değerli olmadığını iddia eden diğer veçhesi, hümanizmden aldığı bu iddianın üzerine, “*insan* istisnacılığı” (İng. ‘*human exceptionalism*’) ve “*insan* şovenizmi” (İng. ‘*human chauvinism*’) olarak adlandırılan başka katmanlar da ekler.⁴⁶ Sırasıyla, *insanın* yalnızca ‘biricik’ olmakla kalmayıp, kendisine has birtakım özellikleri sebebiyle diğer her şeyden ‘ayrı’ ve, yine aynı sebeple, diğer her şeyden ‘üstün’ olduğunu iddia eden bu katmanlar ile antroposantrizm, çalışmanın bu kısmına dek ‘antroposantrik hümanizm’ olarak adlandırılan formuna kavuşur. Bu hâliyle antroposantrizm, kendisine *insan* istisnacılığı ve *insan* şovenizmi ile ördüğü bir anlatı inşa eder. Tam da ideolojinin Marksist anlamada ‘gerçeklikten bir sapma’ olarak tanımlamasına⁴⁷ uygun olarak, antroposantrik hümanist ideolojinin nüveleriyle kurgulanan bu anlatı, gerçekte politik olarak güdülendirilmiş bir dizi fikirden oluşun; epistemik olarak güvenilirmez—ve hatta hatalı—bir dünya tahayyülü ortaya koyar. Buna göre, ampirik olarak hatalı bir varsayıma dayansa da⁴⁸, öncelikle *insan* doğadan ayrılır. Doğa, değiştirilemeyen ve aleyhinde hareket edilemeyen ‘doğa yasaları’ tarafından yönetilen bir âlemi temsil

bkz.: Morreall, J. (2023). Philosophy of Humor. İçinde E. N. Zalta ve U. Nodelman (Ed.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Summer 2023 Edition). <https://tinyurl.com/4bftasb>

⁴⁶ Literatürde, ‘antroposantrizm’, ‘*insan* istisnacılığı’ ve ‘*insan* şovenizmi’ kavramlarının birbirinden bağımsız biçimde tanımlanmasını ve antroposantrizmin, diğer iki kavramı içermeyecek biçimde ‘iyi’ ve ‘kötü’ ya da ‘yumuşak’ ve ‘sert’ olarak kavramlaştırılabileceğini iddia eden çalışmalar vardır. (Bir örnek için, **bkz.:** Hayward, T. (1997). Anthropocentrism: A Misunderstood Problem. *Environmental Values*, 6(1), 49-63.) Bununla birlikte, bu çalışmanın antroposantrizmi ele alış çerçevesinde, bu kavramlar ancak antroposantrizmin iç içe geçmiş bütünüleyici katmanlarını oluşturabilir. Bu nedenle, kavramlar arasında herhangi bir ayırım yapılmayacak ve hepsi ‘antroposantrizm’ tabiri içinde farklı nüanslar olarak değerlendirilecektir. (Aynı yönde, kapsamlı bir inceleme için, **bkz.:** Kopnina, H., Washington, H., Taylor, B., ve J Piccolo, J. (2018). Anthropocentrism: More than Just a Misunderstood Problem. *Journal of Agricultural and Environmental Ethics*, 31(1), 109-127.)

⁴⁷ **Bkz.:** Sypnowich, C. (1990). The “Withering Away” of Law. İçinde *The Concept of Socialist Law* (ss. 1-27). Oxford: New York: Clarendon Press: Oxford University Press., özellikle, ss. 8-16.

⁴⁸ Bugün biyoloji alanında yapılan son araştırmalar, türler arasındaki karşılıklı bağımlılığı ve bağılılığı şüpheye yer bırakmayacak şekilde ortaya koymaktadır. Ayrıntılı bilgi için, **bkz.:** Gilbert, S. F., Sapp, J., ve Tauber, A. I. (2012). A Symbiotic View of Life: We Have Never Been Individuals. *The Quarterly Review of Biology*, 87(4), 325-341.

ederken⁴⁹, *insan* rasyonel aklın şekillendirdiği teknoloji ve gelişim âleminde, yani ‘kültür’ün alanında yer almaktadır. Başka bir ifade ile, antroposantrik hümanizmin düalist denklemine *insan* doğanın bir parçası değildir. Bu bağlamda, antroposantrik ideolojinin diğer her şey karşısında daima *insanın* öncelenmesini güvence altına almak için başvurduğu ilk taktiğin “ayırma” olduğu tespit edilebilecektir.

Antroposantrik düalizmin *insan* ve doğa arasında yaptığı bu kesin ayırım, Charles Darwin’in evrim kuramına az da olsa aşına olanlar için, ilk bakışta deli saçması gibi gelebilir. Öyle ya, eğitim hayatlarımızın en başından itibaren ‘maymunlardan’—hatta bilim dergilerine biraz meraklı olanlarımız için ‘gerçekçenelilerden’—geldiğimizin; eğrelti otu ile aynı ataları paylaştığımızın öğretildiğini düşününce, hukukun da dâhil olduğu antroposantrik yapı ve kurumlara temel olan bu bariz çelişkili ayrışmanın gözümüze batmamış olması ilginçtir. Gerçi, milyarlarca yıllık evrimsel süreçte şekillenen soy çizgisinde ortak bir atayı paylaşıyor olsalar da, insan ile eğrelti otu arasındaki ontolojik farklar elbette ayrıca belirtmeyi abes kılacak kadar fazladır. Hatta, genetik kodlarımızın %98,7 oranında uyumlu olduğu en yakın evrimsel akrabalarımız olan şempanze ve bonobolarla⁵⁰ dahi ontolojik benzerliklerimiz kadar farklılıklarımız da olduğu muhakkaktır. Dolayısıyla, antroposantrik hümanizm, *insan* ve *insan*-olmayan arasındaki ayrışmayı gerekçelendirmek için vurguladığı ampirik farklılıkları elbette yoktan var etmiş değildir.⁵¹ Evrim kuramının geri planında *insanın* doğadan mutlak ayrımını çelişik kılan, antroposantrik hümanizmin bu farklılıkları, tabiri caizse, abartarak ve hatta çarpıtarak *insanın* doğadan ‘tamamen koparıldığı’; doğal olan ile ilişkisinin tümüyle kesildiği bir anlatı inşa etmiş olmasıdır.

Ne var ki, antroposantrik ayırmadaki bilişsel çelişkiyi yadırgamıyor olmamız, büyük resimde hiç de şaşırtıcı değildir. Değildir; çünkü, antroposantrik hümanizm *insan* ile doğa arasındaki sentetik ayrıma başka bir boyut eklemek için kullandığı

⁴⁹ Doğanın yasalarına atfedilen bu ezbere tanımın kendisi de, elbette, açıklanmaya muhtaçtır. Bunu hedefleyen bir eser için, **bkz.:** Lange, M. (2022, Mart 10). *What is a Law of Nature?* Aeon. <https://tinyurl.com/mrds5cac>

⁵⁰ **Bkz.:** Kuhlwilm, M., De Manuel, M., Nater, A., Greminger, M. P., Krützen, M., ve Marques-Bonet, T. (2016). Evolution and Demography of the Great Apes. *Current Opinion in Genetics ve Development*, 41, 124-129.

⁵¹ Plumwood, V. (2017). *Feminizm ve Doğaya Hükmetmek* (B. Ertür, Çev.; 2. bs). İstanbul: Metis., s. 79.

ikinci bir taktikle bu çelişkiyi âdeta kamufle etmiştir. Bu da doğadan ayrı olan *insanın*, *insan-olmayan* diğer her *şeyden* ‘üstün’ olduğu; *insanın* doğanın hâkimi olduğu ve doğanın, *insanın* en ufak çıkarları için dahi onun ‘hizmetine’ açık olduğu varsayımı; başka bir ifade ile, *insanın* doğa üzerindeki mutlak “tahakküm”üdür.⁵² Burada *insan-doğa* düalizminin esas etkisi, “tahakkümü doğallaştırmaktır”.⁵³ Zira, *insan* ile doğa arasında “herhangi bir örtüşmeyi, akrabalığı ya da sürekliliği mümkün kılacak özellikler” tamamen yok addedildiğinde, *insana* atfedilen üstünlüğü ve doğaya atfedilen ‘aşağılığı’ meşrulaştırmak çok daha kolaydır.⁵⁴ Bu bağlamda, bir “ayırma ve tahakküm ilişkisi” olarak kurgulanan *insan-doğa* düalizmi, “eşitliği ve karşılıklılığı gerçek anlamıyla düşünülemez hâle getirerek”, *insan* ile doğa arasındaki önce ayrılığı, sonra da hiyerarşik ilişkiyi kanıksamamıza sebep olmaktadır.⁵⁵ Dolayısıyla, antroposantrik hümanizmin *insan* ve doğa arasında yaptığı kesin ayrımı yadırgamaksızın benimsememiz; bu ayrım üzerine inşa edilen kurum ve kavramları, evrim kuramından edindiğimiz içgörüye rağmen, çelişik bulmamamız yalnızca olağandır.

Düalizmin sentetik biçimde birbirinin antitezi olarak tanımladığı *insan* ve doğa arasındaki akrabalığı, devamlılığı ve karşılıklılığı tamamen düşünülemez hâle getirişinin en açık temsili, hayvanları ‘ne akıl ne de içgüdü sahibi otomatlar’⁵⁶ olarak tanımlayan René Descartes’ta bulunacaktır. Düalizme dayalı felsefe sistemlerini anlatmak için kullanılan ‘Kartezyenizm’ tabirinin Descartes’in *Cartesius* olarak Latinceleştirilmiş soyadından gelişi boşa değildir: Epistemoloji alanında düalizmi kurumsallaştıran Descartes’in⁵⁷ hayvanları ‘düşünceden yoksun makineler’ olarak tanımlaması, Kartezyen kuramının özünü oluşturan “*insan* doğası ile hayvan doğasını (ve genel anlamıyla doğayı) birbirinden derin olarak ayırma gerekliliği teması”

⁵² Çalışma, antroposantrizmin mantığını ‘ayırma’ ve ‘tahakküm’ olmak üzere iki katman üzerinden açıklanırken, Val Plumwood’un düalizm tanımından esinlenmiştir. **Bkz.:** a.g.e., ss. 70-79.

⁵³ a.g.e., s. 50.

⁵⁴ a.g.e.

⁵⁵ a.g.e., s. 71.

⁵⁶ Simondon, G. (2019). *Hayvan ve İnsan Üzerine İki Ders* (E. Sünter, Çev.; 1. bs). İstanbul: Norgunk., s. 57.

⁵⁷ Ayrıntılı bilgi için, **bkz.:** François, K. (2012). Beyond the Human-Nature Dualism: Towards a Concept of Nature as Part of the Life-World. İçinde A.-T. Tymieniecka (Ed.), *Phenomenology and the Human Positioning in the Cosmos* (ss. 205-216). Dordrecht: Springer Netherlands., ss. 206-208.

üzerinden itinayla örülmüştür.⁵⁸ Bu bağlamda, 17. yüzyıl düşünürünün hayvanları ‘düşünme’ kabiliyetinden yoksun ilan etmesi, hayvan bilincine dair günümüzdeki bilimsel verilere sahip olmaması nedeniyle düştüğü basit bir ampirik hatanın sonucu değildir. Aksine, *insan* ile hayvanın benzer tabiatla olabileceğini iddia etmenin Tanrı’yı inkârdan sonraki en büyük ikinci ahmaklık olduğunu savunan Descartes⁵⁹, ‘düşünme’ eyleminin kapsamını, daha en başından *insan* ve hayvanı ayırmaya elverişli olacak biçimde tanımlamayı hedeflemiştir. Dolayısıyla, Descartes’e göre ‘düşünmek’, *insandan* başka hayvanların da sahip olduğu iddia edilebilecek, imgesel, duyusal, duygusal ve entelektüel işlevleri de içeren geniş bir spektrumdaki bir dizi psikolojik faaliyeti kapsamamaktadır.⁶⁰ Kartezyen felsefede düşünmeye atfedilen; en açık ifadesini de düşünürün meşhur “düşünüyorum, öyleyse varım!” (Lat. ‘*cogito, ergo sum!*’) önermesinde bulan ayrıcalıklı konumun da anıttığı üzere, Descartes’ta varlığın temelini oluşturan ‘düşünce’, yalnızca *insana* özgü olduğu varsayılan “hesaplama, düşünüp tartma” gibi karmaşık zihinsel işlevleri içerecek biçimde yorumlanmıştır.⁶¹ Daha basit bir ifade ile, Descartes hayvanlar ‘düşünceden yoksun makinelerdir,’ derken düşüncenin kapsayıcı bir tanımını esas almamaktadır. Ona ‘var’ olduğunu kanıtlayan düşünme hâli, tek bir varlığa, yani *insana* bahşedilmiş; son derece özellikli bir zihinsel işlevdir. ‘Düşünme’ kadar nüanslı bir eylemin dahi yalnızca *insana* atfedilen en ‘üst’ versiyonu ile tanımlanmasının kaçınılmaz çıktısıysa, *insanın* hayvandan ve doğadan ‘üstün’ olduğu iddiasının pekişmesidir.

Belirtmek gerekir ki, bugün güncel araştırmaların hedef yönelimli hareket gibi nispeten gelişmiş zihinsel işlevlerin memelilerin yanı sıra kargagiller ve kafadanbacaklılar gibi hayvanlar âleminin farklı sınıf ve şubelerinden hayvanlarda da değişen derecelerde bulunabileceğini gösterdiği doğrudur.⁶² Bu bakımdan Descartes, hayvanların zihinsel kapasitesi konusunda ampirik açıdan da şüphesiz hayli yanılmıştır. Ancak, çalışmanın burada değinmek istediği esas mesele, karmaşık

⁵⁸ Plumwood, V. (2017). *Feminizm ve Doğaya Hükmetmek* (B. Ertür, Çev.; 2. bs). İstanbul: Metis., s. 155.

⁵⁹ Descartes, R. (2017). *Metot Üzerine Konuşma* (A. Altınörs, Çev.; 1. bs). İstanbul: Bilge Kültür Sanat., ss. 72-73, para. 13.

⁶⁰ Plumwood, V. (2017). *Feminizm ve Doğaya Hükmetmek* (B. Ertür, Çev.; 2. bs). İstanbul: Metis., s. 155.

⁶¹ a.g.e., s. 156.

⁶² Bunlardan güncel biri içi, **bkz.:** Birch, J., Schnell, A. K., ve Clayton, N. S. (2020). Dimensions of Animal Consciousness. *Trends in Cognitive Sciences*, 24(10), 789-801.

zihinsel yetilere sahip oldukları ‘artık’ kanıtlandığına göre, *bazı* hayvanların da ‘tıpkı *insan* gibi’ ‘saygı ve takdire layık’ kabul edilmesi gerektiğini tartış(tır)mak değildir. Gerçekten de, Descartes’ın *insan* ile hayvan (ve daha geniş anlamda doğa) arasındaki ayrımı vurgulamak için gösterdiği tüm çabalara rağmen, günümüzün bilimsel verileri ışığında *bazı* hayvanların Kartezyenizm’in yüksek eşikten tanımladığı ‘düşünme’ eyleminin standartlarını sağlayabildiği doğrudur. Buna karşın, kuşkusuz *bazı* pek çoğu da sağlamıyordur. Dahası, düşünme eylemini en marjinal nüanslarını da içerecek biçimde, daha da geniş spektrumlu tanımlamaya yeltensek dahi, ‘birileri’ hep dışarıda kalmaya; düalizmin denkleminde ‘öteki’ kalmaya devam edecektir.

Dolayısıyla, dünyaya ve hukuka antroposantrik hümanizmin de omurgası olan düalizmin sağladığı sınırlı kadrajın ötesinden bakabilmek için amaçlamamız gereken, ‘düşünme’ eyleminin—ya da *insanı* *insandan* öte dünyalardan ayırmak için kullanılan başka ontolojik ölçütlerin—daha kapsayıcı bir tanımını bulmaya çalışmak değildir. Zira böyle bir çaba, ancak hayvanlar (ve daha geniş anlamda doğa) ile *insan* arasında ayırım yapmak için kullanılan özünde antroposantrik ölçütün birebir aynısının, bu kez *insan*-olmayan bazı hayvanları da kapsayacak şekilde uygulanmasından ibarettir. Buna göre, ne kadar demokratik tanımlanırsa tanımlansın, bu ‘yeni’ ama yine de tek, ‘saygı ve takdire layık olma’ ölçütüne uymayanlar ‘öteki’ kalmaya devam edecektir. Başka bir ifade ile, ölçütün tanımında yapılacak bu küçük değişiklik, hâlâ antroposantrik hümanizmin alanında olduğumuzu ya da dünyayı hâlâ düalizmin sınırlı düşünce kalıplarıyla anlamlandırdığımızı değiştirmeyecektir.⁶³ Öyleyse, antroposantrik düşünmemeyi öğrenebilmek için öncelikli hedefimiz, Kartezyen düalizmin matrisinde, birinin ‘saygı ve takdire layık’ addedilebilmesi için, ‘değersiz’ olanı temsil eden bir ‘öteki’ olması gerektiğine dair farkındalık kazanmak olmalıdır.

Bu farkındalığın sağlayacağı kavrayışın bu çalışma bağlamında birbiriyle bağlantılı iki temel işlevi vardır. İlk olarak, böylesi bir kavrayış, nerede görürsek görelim, *insanı* hayvanlığından ve doğadan ayırma gerekliliğine dayanan tüm düalist öğretilerdeki antroposantrik hümanist önyargıyı tanımamıza imkân tanıyacaktır. Buna, *insanı* *insan*-olmayandan ahlaki seçimler yapabilme kapasitesi ile ayıran

⁶³ Calarco, M. (2008). *Zoographies: The Question of the Animal from Heidegger to Derrida*. New York: Columbia University Press., ss. 8-9.

Aydınlanmacı (Kantçı) gelenek⁶⁴ gibi, çağdaş *insan* hakları teorilerinin ve hatta 1945 sonrası uluslararası pozitif *insan* hakları hukukunun da etik temellerini oluşturan⁶⁵ olan geniş yayımlı kuramların yanı sıra; Jacques Lacan'ın dili *insanlaşma* sürecinin motoru olarak gören, ve fakat bunu yaparken hayvanların kullandığı çeşitli iletişim biçimlerini 'dil' tanımından dışlayan⁶⁶ kuramı gibi, daha çağdaş örnekler de dâhildir. Jacques Derrida'nın da vurguladığı gibi, "antropolojik olanı zoolojik olandan ayırma" saplantısı ile, yani kültür ve doğa (ve dolayısıyla *insan* ve doğa) arasındaki verili Kartezyen ayrıma takılıp kalarak⁶⁷ üretilen tüm kuramlar gibi bunlar da, farklı bir dünya ve farklı bir anlam tahayyülü sunmaktan uzaktır.⁶⁸ Dolayısıyla, bu kuramların *insanı insan-olmayandan* için kullandıkları ölçütleri hayvanlara ve doğaya teşmil edilebilecek şekilde demokratikleştirmeye çalışmak—bunu, bu kuramların hayvanları ve doğayı ne kadar yanlış anladığını göstermek için yapıyor olsak bile—*insan* ile *insan-olmayan* arasındaki hiyerarşiyi sorgulama fırsatını kaçırmamıza neden olacaktır.⁶⁹ Halbuki, bu çalışmanın amaçları doğrultusunda sorgulamamız gereken tam da budur. Bu yüzden, Kartezyen düalizmin değerler matrisindeki antroposantrik önyargı karşında nasıl konumlanacağımızı bilmek, ilerleyen bölümlerde hem mevcut uluslararası hukuka hem de uluslararası hukukun antroposantrizm temelli eleştirilerine bakarken çalışmanın amacına elverişli bir bakış açısı sağlamaktadır.

Düalist ve dolayısıyla antroposantrik bir epistemolojiye dayalı etik değerlendirmede bir varlığın 'saygı ve takdire layık' addedilebilmesi için 'değersiz' olanı temsil eden bir 'öteki' olması gerektiğini teşhis etmenin bu çalışma bağlamındaki ikinci işlevi, hukukun temel kavramlarına ilişkin kavrayışımızla ilgilidir. Burada hukuk ile ahlak felsefesini buluşturan, hukuki formattaki 'haklara kim sahiptir?'

⁶⁴ Kant, I. (1991). *The Metaphysics of Morals* (M. Gregor, Çev.). Cambridge; New York: Cambridge University Press., s. 250, para. 456

⁶⁵ **Bkz.:** Uygun, O. (2019). *Devlet Teorisi* (5. bs). İstanbul: On İki Levha., ss. 477-479

⁶⁶ Lacan, J. (2006). *The Function and Field of Speech and Language in Psychoanalysis* (1953). İçinde B. Fink (Çev.), *Écrits: The first Complete Edition in English* (1. bs, ss. 198-268). New York: Norton., ss. 245-246, paras. 297-298

⁶⁷ Derrida, J. (2009). *The Beast ve the Sovereign (Volume I)* (M. Lisse, M.-L. Mallet, ve G. Michaud, Ed.; G. Bennington, Çev.; 1. bs, C. 1). Chicago: University of Chicago Press., s. 131, para. 161

⁶⁸ Ryan, D. (2019). *Hayvan Kuramı: Eleştirel Bir Giriş* (A. Alkan, Çev.; 1. bs). İstanbul: İletişim., s. 59

⁶⁹ Derrida, J. (2009). *The Beast ve the Sovereign (Volume I)* (M. Lisse, M.-L. Mallet, ve G. Michaud, Ed.; G. Bennington, Çev.; 1. bs, C. 1). Chicago: University of Chicago Press., ss. 101-102, paras. 146-147

sorusu ile düalizme dayalı antroposantrik hümanizmin ‘saygı ve hürmete kim layıktır?’ sorusunun birbirinden ayırt edilemez oluşudur.⁷⁰ Hukuka ister doğal hukukun aşkınsal perspektifinden, ister pozitivizmin sosyal ve hukuki perspektifinden bakılsın, her iki bağlamda da ‘kim’ sorusunun cevabı olan ‘özne’nin en klasik örneği, kuşkusuz, *insandır*. Ancak, Kartezyen denklemde ‘saygıya ve takdire layık’ özne ancak ‘değersiz’ diğer yarısı ile var olabileceğinden, bu denklem bir ‘öteki’ gerektirir ve bu da hem hukukta hem de ahlak felsefesinde ‘nesne’ ile temsil edilir.

Hukukun kavramlarını bilenler için kaynağını antroposantrik düalizmin *insan-doğa* ayrımından alan özne-nesne karşıtlığının hukuktaki merkezî konumunu açıklamaya kalkışmak dahi abesle iştigal olacaktır. Bununla birlikte, bu merkezî konum etrafında inşa edilen hukuki çerçeveyi Kartezyen düalizme eleştirel bir bakışla bütünlüklü olarak analiz edebilmek için antroposantrik sistemlerin temsil edici bir örneği olan hukuka ve hukukun temel kavramlarına daha yakından bakmak, çalışmanın bir sonraki kısımlarını anlamlandırmak için elzemdir.

2. Antroposantrik Sistemlerin Temsili Olarak Hukuk

Uluslararası hukuk da dâhil olmak üzere “inşai kavram örgüsü”⁷¹ antroposantrik ideolojinin terimleri ile şekillenen hukuk sistemleri, değerlerin yalnızca *insandan* müteşekkil olduğu antroposantrik sistemlerin belki de en temsili örneklerinden biridir. Bu bağlamda, az evvel belirtildiği üzere, hukukun geleneksel ‘özne’si *insan* ve sadece *insandır*.⁷² İnsan-olmayan diğer her şey ise, hukukun ancak ‘nesne’sidir. *İnsan-doğa* ayrımının bir uzantısı olan özne-nesne düalizminin denkleminde, *insan* özne aynı zamanda hukukun (gerçek, asli) ‘kişi’sidir. Bu

⁷⁰ Ricœur, P. (2000). *The Just* (D. Pellauer, Çev.). Chicago: University of Chicago Press., ss. 1-10.

⁷¹ Bu tabir Gökçe Çataloluk’tan ödünç alınmıştır. **Bkz.:** Çataloluk, G. (2021). *Bir Hukuk Paradoksu Olarak Güven* (1. bs). İstanbul: On İki Levha., s. 8.

⁷² Günümüzde bunun tek evrensel istisnası, *insan* tarafından kurulan ve kendilerine kurucularından ayrı bir ‘hukuk kişiliği’; yani, ‘özne’ olma ehliyeti atfedilen şirketler, dernekler, örgütler ve hatta devletler gibi tüzel kişilerdir. Tüzel kişilerin hukuk kişiliğinin ahlaki ve hukuki temelleri literatürde kapsamlı bir şekilde tartışılmıştır. Ancak tüzel kişiler kurucularından bağımsız bir hukuk kişiliğine sahip olsalar dahi, sonuçta *insanın* hukuki, sosyal ve ekonomik amaçlarını gerçekleştirmek için icat edilmiş fiktif ‘özne’lerdir ve nihayet *insanlar* tarafından yönetilirler. Dolayısıyla, bu çalışma bakımından tüzel kişilerin hukuk kişiliğinin *insan* paradigmasından ayrı tartışılmasına gerek görülmemiştir. Benzer doğrultuda bir argüman için, **bkz.:** James, N. (1993). Separate Legal Personality: Legal Reality and Metaphor. *Bond Law Review*, 5(2).

terimlerin sıklıkla birbirlerinin yerine kullanılmasından da anlaşılacağı üzere, (*insan*) özne ve hukuk kişiliği kavramları arasındaki ‘aynılık’ ilişkisi öyle kemikleşmiştir ki, bunu modern hukuk sistemlerinin dayandığı en temel varsayımlardan biri olarak tanımlamakta bir beis yoktur.

Türk hukukunun da içinde yer aldığı hukuk geleneği olan Kıta Avrupası hukuk sistemlerinde *insan* ve doğa arasındaki ilişkinin hukuki temellerini belirleyen medeni hukukun temel kavramlarına genel bir bakış bu iddiayı doğrulayacaktır. Örneğin, Rona Serozan’ın ‘Kişiler Hukuku’ kitabına bu gözle bakıldığında dikkati ilk çeken, ‘hukuk öznesi’ tabirinin, parantez içerisinde ‘kişi’ tabiri ile pekiştirilerek açıklanmış olmasıdır.⁷³ Klasik bir Kişiler Hukuku kitabıyla kıyaslandığında temel kavramların kullanımını üzerine özellikle düşünüldüğü aşikâr olan bu eserdeki bu kullanım bile tek başına medeni hukuk çerçevesinde özne ve kişi kavramlarının özdeş kabul edildiğini açıklamaya yeterli görünmektedir. Ancak buna yazarın retorik bir tercihten öte bir anlam yüklemeyi işgüzarlık olarak görenler de, pekâlâ, olabilir. Gelgelelim, modern hukuk kurgusuna göre köleliğin reddinden sonra ‘tüm’ *insan*ları kapsayan⁷⁴ “hukuk kişiliği (hak özneliği)” ile “hak ehliyeti” kavramlarının da hukuk sistemlerimizde “eşanlamlı” olarak kullanılagelmiş olması, retorik düzeydeki bu kavramsal muadilliğin somut hukuki sonuçları olduğunu kanıtlamaktadır. Öyle ki, bugün medeni hukuk anlamında, yine Serozan’ın ifadesiyle, “[h]aklara ehil sayılan kişi hukuki ilişkilerde özne olabilen, yani bu ilişkilerden doğan hakların (örneğin mülkiyet hakkının) ve yükümlülüklerin (örneğin borç yükümünün) taşıyıcısı olan kişi demektir. Bu anlamda, “‘hak ehliyeti’, hukuk dünyasına katılmanın *asgari (minimum) koşuludur.*”⁷⁵

Modern hukuk sistemlerinde hukuk öznesi, hukuk kişiliği ve hak ehliyeti kavramlarının birbirinden doğduğu ve özdeş olduğu kabul edildiğine göre, bu çalışmanın konjonktüründe Serozan’ın sözlerini, ‘hukuk dünyasına katılmanın asgari koşulu *insan* olmaktır’ şeklinde yorumlamak, herhalde, absürt olmayacaktır.

⁷³ Serozan, R. (2022). *Serozan Medeni Hukuk: Genel Bölüm Kişiler Hukuku* (Y. M. Atamer ve B. İ. Engin, Ed.; 9. bs). İstanbul: On İki Levha., s. 192, para. 1.

⁷⁴ Akal, C. B. (2017). *Hukuk Nedir?* (1. bs). Ankara: Dost., s. 188

⁷⁵ Serozan, R. (2022). *Serozan Medeni Hukuk: Genel Bölüm Kişiler Hukuku* (Y. M. Atamer ve B. İ. Engin, Ed.; 9. bs). İstanbul: On İki Levha., ss. 417-418, para. 1. (*Vurgu yazara aittir.*)

Olmayacaktır çünkü, hukuk öznelinin birbirleriyle ve ‘dış dünya’yla ilişkilerini düzenleyen bir dizi kural ve düzenlemeden ve bu kural ve düzenlemelerin birbirleriyle etkileşiminden oluşan hukuk sistemleri⁷⁶ münhasıran *insan*; daha doğrusu, hukukun kişileri içindir. Başka bir deyişle, modern hukuk, bir anlamda, saygı ve takdire layık olan *insan* öznenin layık olduğu saygıyı görmesini sağlamak üzere tasarlanmıştır. Kartezyen düalizmin antagonist denkleminde *insanın* antitezi olan değersiz ‘öteki’ konumundaki hayvanlar ve doğa ise, bu hukukun ‘konusu’dur; yani, ‘dış dünya’dır. Öyleyse, (antroposantrik) hukuk hiçbir zaman bunlar *hakkında* olmaktan öteye geçemeyecek; hayvanlar ve doğa, hukukun bizzat varoluş amacı olamayacaktır. Bu bağlamda, hukukun kimi zaman hayvanları ve doğayı *insana* karşı koruyan kurallar içermesi bizi yanıltmamalıdır. Çalışmanın ilerleyen kısımlarında görüleceği üzere, antroposantrik hukukun içerdği bu kurallar, doğrudan hayvanlara ve doğaya içkin bir (hukuki) değerın gözetilmesinden değil, en iyi ihtimalle, bunların korunmasından kaynaklanan *insan* çıkarlarını korumak için vardır.

Görüleceği üzere hukuk, başta özne-nesne düalizmi olmak üzere antroposantrik ideolojinin nüvelerini yansıtan kurum ve kavramlarıyla, *insanın insan-olmayanla* kurduğu hegemonik ilişkinin sürdürülmesinde merkezî bir rol oynamaktadır. Hukukun bu merkezî rolünü üç yönlü olarak tespit etmek mümkündür. İlk olarak, hak ehliyeti de dahil olmak üzere tüm kurum ve kavramları antroposantrik hümanizmin düalist mantığından beslenen hukuk antroposantrik hümanist ideolojinin ürünüdür. Bu, az evvel gösterildiği üzere, hukukun tüm kavram ve mekanizmalarıyla antroposantrik hümanizmin değerlerini yansıttığı anlamına gelmektedir. Bunun yanı sıra hukuk, antroposantrik hümanist düalizmi meşrulaştırma ve kurumsallaştırma işlevlerini yerine getirmesiyle antroposantrik ideolojinin kadim üreticisidir. Nihayet, kendi kendisini üreten; işler hâlde tutan ve tanımlayan bir sistem⁷⁷ olan hukuk (ya da Batılı hukuk imgesi⁷⁸), felsefe, siyaset ya da doğa bilimleri gibi, kendisi dışındaki

⁷⁶ Çataloluk, G. (2021). *Bir Hukuk Paradoksu Olarak Güven* (1. bs). İstanbul: On İki Levha., s. 30.

⁷⁷ Hukukun bu şekilde tanımlanmasında Niklas Luhmann’ın *autopoietik* hukuk teorisi izlenmiştir. Ayrıntılı bilgi için, **bkz.**: Teubner, G. (1993). *Law as an Autopoietic System*. Oxford, UK; Cambridge, USA: Blackwell., özellikle, ss. 12-24.

⁷⁸ Hukukun modern toplumdaki diğer sistemlerden etkilenen ve fakat varlığının sağlaması yine kendisi olan bir sistem olarak tanımlanmasını, hukuka sadece Batılı bir perspektiften baktığı için eleştiren yazarlar olduğunu da belirtmek gerekir. **Bkz.**: Manderson, D. (1996). Beyond the Provincial: Space, Aesthetics, and Modernist Legal Theory. *Melbourne University Law Review*, 20(4), 1048-1071., ss. 1062-1065; Davies, M. (2017). Limited and Unlimited Law. İçinde *Law Unlimited* (ss. 20-40). Milton Park, Abingdon, Oxon; New York, NY: Routledge.

sistemlerden aldığı tüm malumatı “içsel” değerlendirmesinden geçirerek kendi kodları ile yeniden üretmesiyle⁷⁹ aynı zamanda antroposantrik hümanist ideolojinin garantörüdür.

İnsanın insan-olmayanla kurduğu hegemonik ilişkinin sürdürülmesinde hukukun bu üç yönlü rolünün her bir veçhesini en açık şekilde temsil eden örneklerden biri, İsviçre Medeni Kanunu’nda yapılan bir değişiklikle hayvanların ‘eşya’ statüsünün ilga edilmesi ve bunu izleyen süreçtir. Bu düzenlemeye dek, antroposantrik hümanizmin insan-doğa ayrımına dayanan özne-nesne düalizmi uyarınca, bugün Türkiye’de ve dünyanın hemen hemen her yerinde olduğu gibi, İsviçre Hukukunda da hukukun öznesi; yani, kişisi insan olarak kabul edilirken, hayvanlar da dâhil olmak üzere diğer her şey nesne; yani, teknik tabirle, ‘eşya’ olarak sınıflandırılmıştır. Bu doğrultuda, hayvanlara nasıl sahip olunabileceği ve onların nasıl devredileceği, kullanılabileceği ve korunabileceği, hukuk eliyle, yine hayvanların ‘eşya’ statüsüne uygun olarak, düzenlenegelmiştir. Dolayısıyla, antroposantrik hümanist ideolojinin hem ürünü hem de üreticisi olarak hukuk, insanın doğa ve hayvanlar üzerindeki hâkimiyetini ve bundan doğan mülkiyetini meşrulaştırma ve kurumsallaştırma görevini böylelikle layıkıyla yerine getirmiştir.

İsviçre Medeni Kanunu’na 2002 yılında eklenen 641a maddesiye, *insan-doğa* karşıtlığının hukuktaki izdüşümü olan özne-nesne düalizminde bir kırılma yaratmayı amaçlamış ve hayvanların kadim ‘eşya’ statüsüne son vermiştir.⁸⁰ “Hayvanlar eşya değildir,” şeklindeki hükmün lafzı bu bağlamda olabildiğince açıktır. Yorumculara göre, hükmün 2002 yılında Medeni Kanun’a dâhil edilmesinin ardındaki temel motivasyon, İsviçre toplumunda hayvanlara yönelik geleneksel antroposantrik bakış açısının uğradığı ‘keskin’ değişim olmuştur. Öyle ki, Roma Hukukundan Kıta Avrupası hukuk sistemlerine miras kalan hayvanların ‘eşya’ statüsü artık İsviçre

⁷⁹ Cotterrell, R. (2019). *Hukukbilimin Politikası: Hukuk Felsefesine Eleştirel Bir Giriş* (S. Üye, Çev.; 2. bs). İstanbul: Pinhan Yayıncılık., s. 381.

⁸⁰ İsviçre Medeni Kanunu’na 4 Ekim 2002 tarihinde eklenen ve 1 Nisan 2003 tarihinde yürürlüğe giren 641a maddesinin tam metni şu şekildedir: “(1) Hayvanlar eşya değildir.; (2) Özel hükümlerin bulunmadığı durumlarda, hayvanlar eşyaya ilişkin hükümlere tabiidir.” **Bkz.:** Swiss Civil Code (Official English Translation), 210 (1907). <https://tinyurl.com/yxnac2e4> (Çeviri yazara aittir.); Alman Medeni Kanunu Madde 90a ve Avusturya Medeni Kanunu Madde 285a, İsviçre Medeni Kanunu Madde 641a ile hemen hemen aynı hükmü içermektedir.

toplumu nezdinde “çağdışı” olarak görüldüğünden, hayvanların medeni hukuktaki yasal statüsünün değiştirilmesi bir toplumsal ihtiyaç hâline gelmiştir.⁸¹

Bu gelişme, ilk kertede, hukukun toplumsal ve siyasal alandaki gelişmelerden etkilenebileceğini göstermesi açısından olumlu olarak değerlendirilebilecektir. Buna karşın, antroposantrik sistemin garantörü olarak hukukun “dışarıdan gelen uyarınları olduğu gibi almadığı”; bunlara karşı bir cevap üretirken söz konusu toplumsal, siyasal ya da bilimsel gelişmeyi her zaman kendi diline tercüme ettiği unutulmamalıdır.⁸² Şu hâlde, antroposantrik hukuk sisteminde, sadece hayvanların ‘artık’ eşya olmadıklarını ilan etmekle onların hukuk karşısındaki konumlarının değişebileceğini ummak naif bir beklentidir. Zira, bir bütün olarak *insan-doğa* karşıtlığı üzerine kurulmuş bir sistemde hayvanlar ‘artık’ hukuken eşya; yani ‘nesne’ değillerse ‘ne’ olacakları sorusu kaçınılmaz olarak gündeme gelecektir ve Kartezyen düalizmin denkleminde bunun tek bir yanıtı vardır: Özne. Fakat, saygıya ve takdire layık olan özne oluşun ana kriterinin ‘*insan* olmak’ olduğu hukuk sistemlerinde, hayvanları ve geniş anlamda doğayı özne olarak tanımlamak mümkün müdür?

İsviçre Hukukunda hayvanların ‘eşya’ olmadığını söyleyen 641a hükmünün akıbeti bu soruya bir cevap niteliğindedir. Nitekim hüküm, yürürlükte olduğu geçtiğimiz yirmi sene boyunca “kozmetik” bir düzenleme olmaktan öteye gidememiş; hayvanların hukuken kayda değer ölçüde daha iyi durumda olmalarını sağlayamamıştır.⁸³ Kuşkusuz, bunun temel sebebi, bir varlığın antroposantrik hukukunun ikili sisteminde ya özne (yani, *insan*) ya da nesne (yani, *insan*-olmayan her diğer her şey) olmak zorunda olması; bu iki kategori dışında bir alternatif bulunmamasıdır. İşte, tam da burada, antroposantrik hümanizmin ayırma ve tahakküm üzerinden işleyen mantığını hatırlayarak; özne ile nesne arasındaki düalist karşıtlığının barışçıl bir birlikte-varoluştan ziyade, şiddetli bir hiyerarşiyi temsil ettiğini

⁸¹ Wolf, S. (2021). Art. 641a. İçinde J. Kren Kostkiewicz, S. Wolf, M. Amstutz, ve R. Fankhauser (Ed.), *ZGB Kommentar: Schweizerisches Zivilgesetzbuch* (4., aktualisierte Auflage, ss. 1455-1456). Zürich: Orell Füssli Verlag., s. 1455, para. 1.

⁸² Çataloluk, G. (2021). *Bir Hukuk Paradoksu Olarak Güven* (1. bs). İstanbul: On İki Levha., ss. 32-33.

⁸³ Michel, M. (2023). Moving Away from Thinghood in Law: Animals as a New Legal Category? *Journal of Animal Law, Ethics and One Health (LEOH)*. <https://tinyurl.com/4b2tt6mw>

unutmamak çok önemlidir.⁸⁴ Gerçekten de, *insan*-doğa arasındaki antagonist ayırmadan türeyen özne-nesne karşıtlığı, basitçe elmaları armutlardan ayırmak gibi değildir. Zira, ikincisinde, birbirine karşı hiçbir tabiiyet yokken, ilkinde özne nesneye hâkim; ona üstündür. Başka bir ifade ile, makbul olan özne; yani, *insan* olmaktır. İnsan-olmayan nesne ise, bayağıdır; değersizdir. İşte bu yüzden, hayvanın nesne statüsünün lağvedilivermesi ile *insan* özne ile hayvan arasındaki hiyerarşinin nötrleştirilmesini amaçlamak, özne-nesne karşıtlığındaki “çatışmacı ve hegemonik yapıyı görmezden gelmek”⁸⁵ anlamına gelir ki bu da, niyetimiz ne kadar iyi olursa olsun, mevcut hiyerarşik yapıyı pekiştirmekten başka bir işe yaramayacaktır.

Bu bağlamda, İsviçre’deki yasal düzenleme böylesi bir pekiştirmenin en tipik temsillerinden biri olmuştur: İsviçre toplumunun “duygusal ihtiyaçları” dikkate alınarak hayvanlar (hukuken) denklemin nesne tarafından sözel olarak silinmiş olsa da, *insanın* hayvan üzerindeki hukuki egemenliğinin sona ermesi kadar devrimsel bir adım; yani, onları da *insan* gibi birer özne olarak tanımak göze alınamamış; hükmün devamında, aksine düzenleme bulunmayan hâllerde, eşyaya ilişkin hükümlerin hayvanlar hakkında da uygulanacağı (uygulanmaya devam edeceği) belirtilmiştir.⁸⁶ Yani, Hayvan Koruma Endeksi’ne göre hayvanların korunması konusunda dünyadaki en ilerici hukuk sistemlerinden biri olarak kabul edilen İsviçre Hukukunda dahi⁸⁷, hayvanlar ‘adı konulmuş nesneler’ statüsünden ancak ‘anonim nesneler’ statüsüne terfi edebilmiştir. Çalışmanın ilerleyen bölümlerinde tartışılacağı üzere, ‘özne’ tabiri eleştirilmeksizin kullanıldığı takdirde, hayvanlar ‘özne’ olarak ilan edilselerdi dahi durumun değişip değişmeyeceği ise belirsizdir.

Antroposantrik düşüncenin anatomisini keşfetmek için yola ilk çıktığımızda, antroposantrik hümanist ideolojinin bize sunduğu dünya tahayyülünün ötesine bakabilmek için, düşünme sistemimize sorgusuz sualsiz dahil edilmiş olan antroposantrik ön kabulleri ayırt etmenin ve gerekiyorsa bunları ayıklamanın zorunlu olduğunu söyleyerek başlamıştık. Geldiğimiz noktada, bu ön kabullerden en

⁸⁴ Derrida, J. (1982). *Positions* (A. Bass, Çev.; 2. bs). Chicago: University of Chicago Press., s. 41.

⁸⁵ a.g.e.

⁸⁶ Domej, T., ve Schmidt, C. P. (2018). Art. 641a. İçinde A. Büchler ve D. Jakob (Ed.), *Kurzkomentar ZGB* (2. bs). Basel: Helbing Lichtenhahn Verlag., para. 2.

⁸⁷ *Animal Protection Index*. (2023). World Animal Protection. <https://tinyurl.com/mudyk329>

önemlisinin dünya ve dolayısıyla hukuk tasavvurumuza içkin olan Kartezyen düalist düşünce olduğunu tespit etmiş bulunuyoruz. Bu durumda, hukuk da dâhil olmak üzere antroposantrik hümanizmin terimleriyle inşa edilen yapı ve kurumların *insan-doğa* ilişkisine dair yarattığı antagonist tahayyülünün yavaş yavaş şüpheli bir hâle geldiğini tahmin etmek güç değildir. Antroposantrik hümanizmin, *insanı* düşüncenin merkezine yerleştirirken, *insan-olmayanı* ‘kazara’ göz ardı etmediği; aksine, *insan-olmayanı* kasten marjinalleştirdiği ve etik değerlendirmenin dışında bıraktığı artık açıktır.

Bu farkındalığın önemli sonucu, İsviçre hukukundaki gelişmelerin de açıkça ortaya koyduğu üzere, antroposantrik sistemlerin önemli bir temsili olan hukuktaki Kartezyen düalist yapıyı, *insan* ile *insan-olmayanı* basitçe ‘öznellikte’ eşitleyerek aşamayacağımızı görmemizdir. Kuşkusuz, pragmatik reflekslerle, bu tür bir nötrleştirme, hayvanların ve doğanın mevcut hukuk sistemlerine, bu sistemlerin temel kodlarını değiştirmek zorunda kalmadan entegre edilmesine ve böylece hızlı (hukuki) sonuçlar üretilmesine elverişli görülebilecektir. Öte yandan, pratik sonuçlara ulaşmanın maliyeti yüksektir: Hayvanları ve doğayı Kartezyen düalizimde değersiz ‘öteki’yi temsil eden birer ‘nesne’ olarak tanımaktan, ‘tıpkı *insan* gibi’ saygıya ve takdirde layık özneler olarak tanımaya hızla geçtiğimizde, özne-nesne düalizminin temelini oluşturan *insan-doğa* karşıtlığındaki hiyerarşiye temas etme ve bu hiyerarşinin kökenlerine hâkim olma fırsatını kaçıırız ki bu da bizi en başta *insan-doğa* karşıtlığına dayalı yapı ve sistemlere dair tutarlı ve etkili bir eleştirel söylem geliştirme imkânından mahrum bırakacaktır.⁸⁸

Aceleyle sonuçlara varmak yerine, antroposantrik hümanizme içkin Kartezyen düalist çerçevenin mantığını kapsamlı bir şekilde kavramak için yeterince zaman ayırdığımızda, Antroposen’de karşı karşıya olduğumuz hukuki zorluklar karşısında gerçekçi bir bakış geliştirebilmek için elimiz kuvvetlenecektir. Nitekim, çalışmanın buraya kadar yapmaya çalıştığı da budur: Antroposantrik hümanizmin *insan-olmayanı* marjinalleştirmek için kullandığı taktiklerin ‘ayırma’ ve ‘tahakküm’ olduğunu tespit ettiğimizde, dünyaya ve dolayısıyla, hukuka bakarken verili olarak kabul ettiğimiz *insan-doğa* ya da bundan teşekkül özne-nesne karşıtlığı gibi varsayımların aslında antroposantrik hümanizmin bize sağladığı sınırlı kelime dağarcığından fazlası

⁸⁸ Bu analize dayanak olan entelektüel temeller için, **bkz.:** Derrida, J. (1982). *Positions* (A. Bass, Çev.; 2. bs). Chicago: University of Chicago Press., ss. 39-47.

olmadığı kendiliğinden ortaya çıkmıştır. Başlı başına farkındalık, Antroposen'in krizlerine uluslararası hukuk dairesinde (eğer olabilirse) bir panzehir bulmanın yollarını amaçlayan bu çalışmanın, *insan* ve *insandan* öte dünyalar arasındaki ilişkiye dair gerçekçi ve tutarlı bir bakış açısı geliştirebilmesi bakımından önemli bir basamaktır. Zira, çalışmanın (uluslararası) hukuk eleştirisi zorunlu olarak hukuk zemininden başlayıp ilerlediğinden, çalışmanın özne-nesne düalizmi de dâhil olmak üzere antroposantrik ideolojiyle örülü hukuk kavramlarını kullanması ve bunlarla çalışması kaçınılmazdır. Dolayısıyla, antroposantrik hümanizmin anatomisini temel hatlarıyla keşfeden çalışma, bundan sonra hukukun Kartezyen düalizminden beslenen kavramsal çerçevesini ihtiyatla kullanması gerektiğinin; zira, bu kavramsal çerçevenin *insana* ve doğa arasındaki hegemonik ilişkinin temelini oluşturduğunun farkındadır. Bununla birlikte, antroposantrik hümanist ideolojinin ürünü, üreticisi ve garantörü olan hukukun inşai kavram örgüsünde içkin olan bu düalist çerçeveye dair bütünlüklü bir kavrayış geliştirebilmek için aşılması gereken stratejik bir eşik daha vardır. Bu da, çalışmada şimdiye kadar *insan* tabirinin italik vurguyla kullanılmasının alametifarikasını ortaya koyma zamanının geldiği anlamına gelmektedir.

B. ANTROPOSANTRİK HÜMANİZMİN 'ANTROPOS'U

Posthümanist filozof Rosi Braidotti, 2017 yılında Yale Üniversitesi'nin *insani* değerlerle ilgili konuların bilimsel olarak anlaşılmasını teşvik etmeyi ve yansıtmayı amaçlayan Tanner Dersleri kapsamındaki konuşmasına şu soruyla başlar: “[B]eşerî bilimlerdeki beşer/insan nedir?”⁸⁹ Böyle bir sorunun ya zihinde kırılma yaratacak derecede devrimci ya da banallik derecesinde bariz bir cevabı olması gereken olan o ‘sınır’ sorulardan biri olduğunu tahmin etmek zor değildir. Bekleneceği üzere, Braidotti'nin sorusu ilk kategoriye girmektedir: Düşünür, katılımcılara ‘*insan* kimdir?’, sorusuyla doğrudan bağlantılı olan “iklim ve biyoçeşitlilik krizleri ‘kimin krizi?’” gibi, *insan* tabirinin homojen bir grubu yansıtmayabileceğine dair şüphe tohumları eken bir dizi başka soru yönelttikten ve bunların yanıtlanması pek kolay olmayan sorular olduğunu incelikle hissettirdikten sonra, bu sorulara yanıt vermeyi bunca çetrefil kılan esas sebebi ortaya koyar: “Beşerî bilimlerdeki beşerin/insanın

⁸⁹ Braidotti, R. (2019). İnsan Sonrası, Pek İnsanca: Bir Posthumanistin Anıları ve Emelleri (B. O. Doğan, Çev.). *Cogito*, 95-96(Kış 2019), 53-97. , s. 54.; Dersin birinci kısmının video kaydı için, **bkz.:** Yale Univeristy. (2017, Mart 1). *Rosi Braidotti, “Memoirs of a Posthumanist”*. Youtube. <https://tinyurl.com/2pksy7v5>

kimliğini doğrudan sorgulayacak eğitimimiz ... yok,” der Braidotti ve devam eder: “[çünkü] eskiden burada sorgulanacak bir şey bulunmuyordu.”⁹⁰

Braidotti’nin sorusuna bir çırpıda cevap vermenin zorluğunu fark etmek sosyal ve beşerî bilimler alanında çalışanlar kadar hukukçularda da tanımlanamaz bir tedirginliğe sebep olabilecektir. Nitekim, Braidotti’nin savını doğrulayan biçimde, eleştirel hukuka dönük birkaç—kuvvetle muhtemel de seçmeli—ders dışında, hukukçuya daha fakültenin ilk gününden itibaren sayısız kez duyduğu ‘*insan hakları*’ nomenklatüründeki ‘*insan*’ın kim ya da ne olduğu hiçbir zaman bütüncül bir biçimde açıklanmamış veya tartışılmamıştır.⁹¹ Dahası, *insan* mefhumunu sorgulamaya girişen bu “‘prestij’(!) dersleri”⁹² müfredatta yer bulmuş olsa bile, mesleki pratik açısından yararsız görüldükleri için neoliberal üniversite eğitiminin çeperlerine itilmiş ve marjinalleştirilmiştir.⁹³ Böylece, *insan hakları*ndaki *insan*ın kim ya da ne olduğu sorusunun bir ‘hukuk genel kültürü’ bilgisine indirgediği bir sistemde—ki bu sorularla ilgilenenlerin hukukçu değil de ‘felsefeci’ olarak yaftalanmasının da hiç nadir olmadığı düşünüldüğünde aslında bu iyi ihtimaldir⁹⁴—hukuk jargonunun temel direklerinden olan ‘*insan hakları*’ndaki *insan*da sorgulanacak bir şey bulun(a)maması ancak tabiidir.

*İnsan hakları*ndaki *insan* tabirinin soy kütüğüne dair malumatsız(laştırılmış)lık, Batı hukukunun kaçınılmaz olarak *insan* unsurunu içeren

⁹⁰ Braidotti, R. (2019). İnsan Sonrası, Pek İnsanca: Bir Posthumanistin Anıları ve Emelleri (B. O. Doğan, Çev.). *Cogito*, 95-96(Kış 2019), 53-97., s. 63.

⁹¹ Bu, eleştirel hukuk çalışmalarının, özellikle de feminist hukuk eleştirisinin, hukuk eğitimi ‘aksesuar’ olarak dahil edildiği ve müfredatta giderek yaygınlaşmalarına rağmen, sadece kendi ‘marjinal alanlarında’ büyümelerine izin verildiği ve temel derslerde öğretilen bilgilere hemen hiç entegre edilmeyerek marjinal bırakıldıkları yönünde çokça dile getirilen eleştirinin bir yansıması ve devamıdır. Bu bağlamda, görece eski tarihli ancak hâlen etkisini ve güncelliğini koruyan bir yazı için, **bkz.:** Dalton, C. (1987). Where We Stand: Observations on the Situation of Feminist Legal Thought. *Berkeley Journal of Gender Law and Justice*, 3(1), 1-13.; Aynı doğrultuda, özellikle uluslararası hukuk literatürüne yönelen bir eleştiri içinse, **bkz.:** Charlesworth, H. (2014). Talking to Ourselves? Feminist Scholarship in International Law. İçinde S. Kouvo ve Z. Pearson (Ed.), *Feminist Perspectives on Contemporary International Law: Between Resistance and Compliance?* (ss. 17-32). Oxford; Portland: Hart Publishing.

⁹² Çataloluk, G. (2022). Fakültede Aldığımız Teorik Bilgileri... *Hukuk Defterleri*, 35(Ocak-Mart 2022), 25-27., s. 25.

⁹³ Türkiye’de ve dünyada hukuk eğitimindeki bu temayüle dair detaylı bir eleştirel inceleme için, **bkz.:** Çataloluk, G. (2022). Hukukçunun Pedagojisi - Sistemin Bugününde Şartlar, Kısıtlar ve İmkânlar. *Bahçeşehir Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 17(208), 543-567.

⁹⁴ **Bkz.:** Akal, C. B. (2017). *Hukuk Nedir?* (1. bs). Ankara: Dost., ss. 48-49.

hukuk kişisi, hak öznesi ve hak ehliyeti gibi kavramlarının sorgulanmasını da imkânsız kılmıştır. Zira, bu kavramların hemen hemen hepsi, ana akım hukuk literatüründe tam olarak kim ya da ne olduğu bilinmeyen *insan* mefhumuna referansla döngüsel biçimde açıklanagelmıştır. Bu savı kanıtlayan bir örnek için Serozan’a geri dönelim: Daha önce de değinildiği üzere, medeni hukuk öğretisinde hukuki kişilik, (hak) özne(liği) ve hak ehliyeti kavramlarının eş anlamlı olduğunu *a priori* kabul edilmesine paralel olarak, Serozan ‘hukuk kişisi’ tabirini tanımlamak için de benzer bir şema izler ve Türk Medeni Kanunu’nun “Hak Ehliyeti” başlıklı ve 8. maddesine atıfta bulunur. Bu maddeye göre, “(1) Her insanın hak ehliyeti vardır. (2) Buna göre bütün insanlar, hukuk düzeninin sınırları içinde, haklara ve borçlara ehil olmada eşittirler.” Serozan’a göreyse, bu kuralın şu şekilde yazılmasında bir beis yoktur: “Herkes haklardan yararlanır. Her insan hakkın öznesidir.”⁹⁵

Serozan’ın madde 8’i yorumlama biçiminde göze ilk çarpan, Kanun’un “bütün insanlar, hukuk düzeninin sınırları içinde, haklara ve borçlara ehil olmada eşittirler,” biçiminde formüle ettiği ikinci fıkrayı, “her insan hakkın öznesidir,” biçimde yeniden yazmış olmasıdır. Buna göre, bütün *insanlar*; yani, ‘herkes’⁹⁶ hakkın öznesidir ve ‘haklara ve borçlara ehil olmakta eşit olmak’, özne statüsüne içkindir. Şu hâlde, kim ya da ne olduğunu tam olarak bilmediğimiz, ancak ‘özne’ olduğundan ve hak ehliyetini haiz olduğundan emin oldu(ruldu)ğumuz *insanın* homojen bir grubu; yani, bir bütün olarak *Homo sapiens*’i temsil ettiğinin varsayıldığı anlaşılmaktadır. Tahmin edileceği üzere, Serozan’ın bu varsayımı literatürde bir istisna değildir. Benzer biçimde, Dural ve Ögüz’ün “Kişiler Hukuku” kitabının da daha ilk satılarında “kişi denince düşünülecek ilk varlık”ın *insan* olduğu ortaya konmakta; “kişi kavramının insanın mayasında var olduğu” belirtilmekte ve çağdaş hukuk sistemlerinin “gerçek kişi olarak *insanı* ve tüm *insanları*” kabul ettiği söylenmektedir.⁹⁷

⁹⁵ Serozan, R. (2022). *Serozan Medeni Hukuk: Genel Bölüm Kişiler Hukuku* (Y. M. Atamer ve B. İ. Engin, Ed.; 9. bs). İstanbul: On İki Levha., s. 417., para. 1.

⁹⁶ Türk Dil Kurumu Sözlüğüne göre, Farsça ‘har’ ve ‘kas’ kelimelerinin birleşmesi ile oluşun ‘herkes’ kelimesi “insanların bütünü” anlamına gelmektedir. Etimolojik köken itibarıyla bakıldığında, Farsçadaki ‘har’ Türkçe ‘her’ kelimesine karşılık gelirken ‘kas’ doğrudan ‘insan’ değil; ‘kişi, kimse’ anlamına gelir. Ancak, ‘kişi’ ile ‘insan’ Türkçede olduğu gibi Farsçada da eş anlamlı kullanılmaktadır. (herkes. (2023). İçinde *Türk Dil Kurumu Sözlükleri*. <https://sozluk.gov.tr>; herkes. (2023). İçinde *Nişanyan Sözlük*. <https://www.nisanyansozluk.com>)

⁹⁷ Dural, M., ve Ögüz, T. (2022). *Kişiler Hukuku* (23. bs). İstanbul: Filiz Kitabevi., s. 5, para. 3; s. 6, para. 11-12; s. 7, para. 18. (Vurgular yazara aittir.)

Teslim etmek gerekir ki, hem Serozan hem de Dural ve Öğüz *insan* tabirinin bu homojen temsiline birer şerh düşme gereği duymadan edememişlerdir. Ancak, bunu açıkça ‘*insan*’ mefhumunu sorunsallaştırmadan; tabirin (modern) “teknik hukuk dilindeki karşılığı olan ‘gerçek kişi’”⁹⁸ kavramı üzerinden yapmışlardır. Bu bağlamda, hukuk kişiliği kavramının sosyoekonomik ve sınıfsal karakterine ve tarihsel göreceliğine vurgu yapan Serozan, tarihsel süreçte kimi *insanların*, örneğin kölelerin ve yabancıların hak ehliyetinin; yani, hukuk kişiliğinin tanınmadığına dikkat çekmektedir. Yazar bunun ardından, hak ehliyetinde eşitlik ilkesini incelemeye ve herkesin haklardan eşit şekilde yararlanmasını hukuken gerekçelendirmeye geçmeden önce, satır arasında, bugüne dair de önemli bir ikrarda bulunacak ancak bunun üzerinde uzun uzadıya durmayacaktır: “Yoksulla varlıklı, güçsüzle güçlüyü, yetişkinle küçüğü haklardan yararlandırma konusunda eşit saymanın inandırıcılığını bir yana bırakalım.”⁹⁹

Haklardan yararlanmayı *insan* olmaya içkin sayan Serozan’ın liberal *insan* hakları teorisinin ‘eşitlik’ iddiasına şüpheci yaklaşımını, yazarın ‘hukukun öznelere olan *insanlar*’ ile ‘gerçek insanlar (yani, bilimsel adıyla *Homo sapiens*)’ arasında tam bir örtüşme olup olmadığı konusunda da şüpheleri olabileceği şeklinde yorumlamak, belki de Umberto Eco’nun “aşırı yorum” olarak tanımlanacağı kadar zorlama olmaz.¹⁰⁰ Buna karşın, yazarın döngüsel biçimde birbirinin yerine kullandığı kavramlar üzerinden bir okuma bu doğrultuda bir şüpheciliği anırtırsa dahi, Serozan’ın egaliteryen liberal hümanist ütopyanın homojen *insan* temsiline karşı açıktan bir eleştiriye girişmediği de aşîkârdır. Yazar daha ziyade, liberal *insan* hakları söyleminin eşitlik iddiasının kâğıt üzerinde kalmış olabileceği şüphesini, yine bu söylemin ve bu söyleme yaslanan pozitif hukukun sınırları içerisinde gidermek istemiş gibi görünmektedir. Bu, yazarın eşitlik ilkesinin analizinde küçüklerin haklarına ve kadına karşı ayrımcılığa yönelik eleştirilerini formüle etme biçiminden kolayca anlaşılabilir. Söz gelişi, Serozan’ın Türk Hukukunda ‘hak ehliyetinde eşitlik’ ilkesi bakımından sorunlu bulunduğu uygulamalara eleştirisi, bunların Çocuk Haklarına

⁹⁸ Aybay, R. (2015). *İnsan Hakları Hukuku* (1. bs). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları., s. 9.

⁹⁹ Serozan, R. (2022). *Serozan Medeni Hukuk: Genel Bölüm Kişiler Hukuku* (Y. M. Atamer ve B. İ. Engin, Ed.; 9. bs). İstanbul: On İki Levha., s. 419, para. 4.

¹⁰⁰ **Bkz.:** Eco, U. (2017). *Yorum ve Aşırı Yorum* (K. Atakay, Çev.; 2. bs). İstanbul: Ayrıntı., ss. 53-75.

Dair Sözleşme¹⁰¹ (‘ÇHS’) ve Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi¹⁰² (‘AİHS’) gibi ‘evrensel standartlara’ uygun olmamasıyla sınırlıdır.¹⁰³ Dolayısıyla, bu *insanların* bazı haklardan—yazarın kendi ifadesiyle—*de facto* mahrum bırakılmış olması¹⁰⁴, onların hak ehliyeti, hukuk kişiliği, ve dolayısıyla, *insan* olma deneyimi üzerine bir tartışmayı gerektirmiyor gibi görünmektedir. Esasen, bu bir bakıma şaşırtıcıdır; çünkü, köleler ve yabancılar gibi bazı *insanların* tarihin farklı dönemlerinde ve farklı coğrafyalarda haklardan mahrum bırakılmış olmaları, Serozan’ı böyle bir tartışma için kısa da olsa bir parantez açmaya sevk etmiştir.

Belirtmek gerekir ki, burada kadınlar ve çocuklar için, köleler ve yabancılar örneğinde olduğu gibi, mutlak bir hak mahrumiyetinin söz konusu olmadığı elbette açıktır.¹⁰⁵ Bununla birlikte, açık olan bir diğer şey de kadınların ve çocukların, yetişkin heteroseksüel bir erkek-insana göre ölçülebilir olarak daha az hakka sahip olduklarıdır. Öyleyse, akla şu soru gelmelidir: Gerçek kişiler bakımından hukuk kişiliği, hak ehliyeti, hukuki özne ve nihayet *insan* kavramları birbirinin ikamesi ise, ampirik olarak daha az hakka sahip olmaları, kadın ve çocukları erkek-insana göre ‘daha az hukuk kişisi’; ve dolayısıyla, ‘daha az *insan*’ yapmayacak mıdır? Yoksa, 1945 sonrası düzende pozitif *insan* hakları hukukunun Rosetta Taşı olarak kabul edilen 1948 İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi (‘Evrensel Beyanname’; ‘İHEB’), “[b]ütün insanlar

¹⁰¹ Convention on the Rights of the Child, 1577 UNTS 3 (1989).

¹⁰² Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, 213 UNTS 221 (1950).

¹⁰³ Yazarın bu bağlamda odaklandığı sorunlar, küçüklerin kişiye sıkı sıkıya bağlı haklar olarak kabul edilen ifade, inanç, toplanma ve örgütlenme özgürlüğü gibi haklardan mahrum bırakılması ve evli bir kadının evlenmeden önceki soyadını tek başına kullanamaması; evlilik içinde doğan bir çocuğun ise annesinin değil babasının soyadını alması gibi düzenlemelerdir. (Serozan, R. (2022). *Serozan Medeni Hukuk: Genel Bölüm Kişiler Hukuku* (Y. M. Atamer ve B. İ. Engin, Ed.; 9. bs). İstanbul: On İki Levha., ss. 420-424.) Not etmek gerekir ki, kadın mücadelesinin yıllar süren çabalarının ardından, Anayasa Mahkemesi, 22 Şubat 2023 tarihinde, evlenen kadının evlenmeden önceki soyadını tek başına kullanmasına engel olan Medeni Kanun’un 187. maddesinin Anayasaya aykırı olduğuna ve iptal edilmesi gerektiğine karar vermiştir. (Anayasa Mahkemesi, E.2022/155, K.2023/38, T.22/2/2023, Resmî Gazete, No. 32174 (28 Nisan 2023).)

¹⁰⁴ Serozan, R. (2022). *Serozan Medeni Hukuk: Genel Bölüm Kişiler Hukuku* (Y. M. Atamer ve B. İ. Engin, Ed.; 9. bs). İstanbul: On İki Levha., s. 421, para. 6a.

¹⁰⁵ Ancak, sahip oldukları ‘imtiyazlar’ bakımından kölelerin de tarih boyunca homojen bir grup oluşturmadığı unutulmamalıdır. Bunun en temsili örneklerinden biri, Roma Hukukunda hak öznesi olamayan ve bu nedenle kendi adına mülk sahibi olamayan kölelerin bir kısmına efendilerinin temsilcisi olma adı altında tahsis edilen bir tür sermaye olan *peculium*’dur. Kölenin dilediği gibi kullanabildiği *peculium*’unu ticaret yoluyla arttırarak kendisine köle ‘satın alması’ dahi mümkündür. Dolayısıyla, bu tartışmalar yapılırken köleliğin dahi bütün veçheleriyle aynı statüye sahip olan homojen bir grubu temsil etmediğine dikkat etmek önemlidir. (Ayrıntılı bilgi için, **bkz.:** Muratoğlu Kaçar, C. (2019). *Antik Efendilerden Yeni Dünya Yerlilerine “Dominium”un Farklı Kullanımları* [Yayınlanmamış Doktora Tezi]. İstanbul Bilgi Üniversitesi., ss. 115-116.)

hür, haysiyet ve haklar bakımından eşit doğarlar,”¹⁰⁶ dediğinden beridir bu tartışma tarihe karışmış ve uluslararası hukuk eliyle herkes ‘*insan*’ olmakta eşitlenmiş midir?

Dural ve Ögüz’ün hukuk kişiliği kavramının tarihsel göreceliliğine yaptığı vurguya bakılacak olursa durum ikincisi gibidir. Serozan’a benzer biçimde, Dural ve Ögüz de modern öncesi hukuk sistemlerinde ‘gerçek kişi’ kavramının zoolojik olarak ‘tüm insanları’ kapsamadığını kölelik örneği üzerinden incelemiştir. Bugün Kıta Avrupası’nın medeni hukukunun temeli olan Roma Hukukunda köle statüsünde olanların ‘kişi’ değil ‘eşya’ (yani, özne değil nesne) olarak sınıflandırıldığına işaret eden yazarlara göre, kölelik kurumunun sona ermesiyle birlikte, tüm *insanlar* ‘kişi’ olarak tanınmış ve bazılarına ‘eşya’ olarak muamele edilmesine son verilmiştir.¹⁰⁷ Serozan gibi, Dural ve Ögüz’ün de köleliği yasaklayarak herkesin ‘*insanlıkta* eşitlenmesini’ güvence altına alan kaynaklar için referansları ‘evrensel standartlar’; yani, İHEB’in ve AİHS’in kölelik yasağını düzenleyen 4. maddeleri olmuştur.¹⁰⁸ Bu açıklamalara bakarak varılacak sonuç, 1945 öncesi düzende böyle bir tartışmaya ihtiyaç duyulmuş olsa bile, 1945 sonrası düzende, uluslararası insan hakları rejiminin koruması altında, hukukun birincil kişisi, hukukun ve hakların en *doğal* öznesi olan *insanın* kim ya da ne olduğunu sorgulamaya gerek olmadığıdır. Kölelik bit(iril)miş; konu kapanmıştır.

¹⁰⁶ Universal Declaration of Human Rights, A/RES/3/217 A (1948)., Madde 1.

¹⁰⁷ Yazarların da belirttiği gibi, bir kişinin diğeri üzerinde mülkiyet hakkına sahip olmasını içeren en geleneksel kölelik biçimi hem ulusal hukuklarda hem de uluslararası hukukta tamamen yasaklanmıştır. Bu veçhesiyle, Uluslararası Adalet Divanı tarafından *erga omnes* yükümlülükler doğuran yükümlülüklerden biri olarak sayılan kölelik yasağının, aynı zamanda *jus cogens* bir norm olduğu konusunda da uluslararası bir mutabakat olduğu söylemek mümkündür. (Barcelona Traction, Light and Power Company, Limited (Belgium v. Spain), Judgment, I.C.J. Reports 1970 (05 Şubat 1970)., p. 31, para. 34.) Bununla birlikte, bir şemsiye tabir olan “modern kölelik” olarak adlandırılan ve zorla çalıştırma, borç esareti, zorla evlendirme, insan kaçakçılığı ve insan ticareti gibi uygulamaları içeren kölelik biçimi dünya genelinde hâlâ çok yaygındır. Bu yüzden, Küresel Kölelik Endeksi 2023 raporuna göre modern köleliğin en yaygın olduğu ülkeler arasında dünyada beşinci sırada yer alan Türkiye’de köleliğin sona erdiğini herhangi bir şerh düşmeden söylemek yakışık almayacaktır. (*The Global Slavery Index*. (2023). Walk Free. <https://tinyurl.com/mh5m7fsr>)

¹⁰⁸ Dural, M., ve Ögüz, T. (2022). *Kişiler Hukuku* (23. bs). İstanbul: Filiz Kitabevi., ss. 7-8, para. 19.; Yazarlar köleliğin yasaklanmasına ilişkin olarak İHEB ve AİHS’e atıfta bulunsalar da, uluslararası hukukta köleliği yasaklayan ilk antlaşmanın 1926 tarihli Kölelik Sözleşmesi olduğunu belirtmek gerekir. (Slavery Convention, 60 LNTS 253 (1926).) Ancak uluslararası hukuk, 1926 Sözleşmesi’ne rağmen, hem Sovyetler Birliği’nin Gulag Takımadaları’nda hem de Nazi Almanya’sının çalışma kamplarında köleliğin ağır ve ciddi tezahürleriyle karşı karşıya kalmıştır. Bu nedenle, İkinci Dünya Savaşı’nın hemen ardından kabul edilen Evrensel Beyanname’nin ilk maddelerinden birinde köleliğin yasaklanmasına yer verilmesi kuşkusuz kayda değer bir referanstır. (Detaylı bilgi için, **bkz.:** Drescher, S. (2012). From Consensus to Consensus: Slavery in International Law. İçinde J. Allain (Ed.), *The Legal Understanding of Slavery* (ss. 85-102). Oxford; New York: Oxford University Press.)

1. Modern Hukukta Egaliteryen *İnsan* Kurgusu

Türk Hukuk literatüründe ‘hukukun öznelere olan *insanlar*’ ile ‘gerçek insanlar’ arasındaki varsayılmış eşdeğerlik ilişkisi, hiç kuşkusuz, modern hukuktaki genel eğilimin yalnızca bir yansımasından ibarettir. Başka bir deyişle, Serozan’ın ve Dural ve Öğüz’ün *insan* haklarındaki *insanın* kim ya da ne olduğunu açıklamaya dahi gerek duymamaları, modern hukuka uzanan daha geniş bir söylemin sonucudur. Nitekim, benzer bir örüntüyü Costas Douzinas da İngiliz Hukuku için tespit etmiştir. Yazara göre, 1998 yılında AİHS’i İngiliz Hukuku’na dâhil eden “İnsan Hakları Yasası”nın¹⁰⁹ yürürlüğe girişinin ardından, yasanın Anglosakson hukukuna getirdikleri ve ondan götürdüklerine dair tartışmalar âdeta bir “insan hakları yayınları resmî geçidine” sebep olmuştur. Ancak bu tartışmalar, hakların tarihine, teorisine ve daha da önemlisi, hakkın öznesi olan ‘kişi’nin *insan* hakları söylemindeki rolüne ve çıkarlarına karşı tamamen ilgisizdir. O kadar ki, Douzinas’a göre, *insan* hakları, “söylemlerin bu en felsefi ve en politik olanı”, İngiliz hukuk literatüründe doktrine yaslanan yorumun ve pozitivizmin sığınağı hâline getirilmiştir.¹¹⁰

Johan Galtung’un modern uluslararası *insan* hakları sistemini devletler topluluğu/örgütleri, devletler ve bireyler arasında üç katmanlı bir dünya bağlamı olarak açıklaması temel alındığında¹¹¹, farklı hukuk geleneklerinden gelen Türk ve İngiliz hukukunda tespit edilen bu benzer örüntülerin esasen uluslararası hukuktan; daha doğrusu, uluslararası *insan* hakları hukukuna hâkim olan diskurdan kaynaklandığı daha iyi anlaşılabilir. Galtung’un da isabetle vurguladığı üzere, 1945 sonrası düzende uluslararası hukukun *insan* hakları alanına nüfuz etmesi ve *insan* haklarının çok taraflı uluslararası antlaşmalarla güvence altına alınması ile birlikte,

¹⁰⁹ United Kingdom: Human Rights Act, (1998). <https://tinyurl.com/mr2ub745>; Not etmek gerekir ki, Birleşik Krallık örneğinde bu yasanın *insan* hakları hukuku bağlamında pek çok tartışmayı tetiklemesinin bir vechesi de Birleşik Krallık hukukunun uluslararası hukukla ilişkisinin düalist yapısıdır. Bu bağlamda yasa, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi’nin Britanya hukukuna tercümesi olması sebebiyle de pozitif hukuka dair pek çok tartışmayı yeniden alevlendirmiştir. Detaylı bilgi için, **bkz.:** Masterman, R. (2023). The United Kingdom’s Human Rights Act as a Catalyst of Constitutional Migration: Patterns and Limitations of Rights Importation by Design. *European Constitutional Law Review*, 19(1), 88-110.

¹¹⁰ Douzinas, C. (2018). *İnsan Haklarının Sonu: Yeni Binyılda Eleştirel Hukuk Kuramı* (K. Akbaş ve U. D. Tuna, Çev.; 1. bs). Ankara: Dipnot., s. 254.

¹¹¹ Galtung, J. (2013). İnsan Hakları ve Batı Geleneği. İçinde M. Sözen (Çev.), *İnsan Hakları: Başka Bir Açından Bakış* (2. bs, ss. 13-44). İstanbul: Metis.

‘*insan hakları*’ mefhumu uluslararası ve ulusal hukuklar arasındaki bir kesite yerleşmiştir.¹¹² Elbette bu, *insan hakları* meselesinin bundan önce uluslararası hukukta hiç ele alınmadığı anlamına gelmemektedir. Nitekim, ulusal azınlıklara yönelik stratejik çabalar, işçilerin çalışma koşulları, kadın ve çocuk ticareti gibi, *insan haklarına* temas eden konular bir proje olarak Birleşmiş Milletler’in (‘BM’) bir anlamda öncülü olan Milletler Cemiyeti tarafından da ele alınmış ve tartışılmıştır.¹¹³ Ne var ki, bu çabaların hiçbirisi, günümüz *insan hakları* söyleminin belkemiğini oluşturan Aydınlanmacı geleneğin deyimiyle “*insanları insan oldukları için koruyan*”; “anamlı uluslararası haklar ya da yükümlülükler” içermemektedir.¹¹⁴ Lakin, tarihsel bağlam içerisinde bunda bir tuhaflık yoktur; zira, 1945 öncesi uluslararası ilişkiler konjonktüründe, ‘*insanı sadece insan olduğu için koruma*’ inisiyatifinin münhasıran devletlerin egemen iradesinden kaynaklanabileceğinin kabul edilmiştir. Daha basit bir ifadeyle, 1945 öncesi dönemin uluslararası hukuk konjonktüründe bir devletin kendi yetki alanı içinde, özellikle de kendi vatandaşlarına¹¹⁵, nasıl davrandığı uluslararası hukukun konusu değil; devletin iç işlerine dâhil olan bir ulusal hukuk meselesidir.

Devletin kendi yetki alanındaki kişilerle ilişkisini bir ‘iç işleri’ meselesinden uluslararası hukuk meselesine dönüştüren; yani, *insan hakları* mefhumuna “uluslararası bir anlam kazandıran”¹¹⁶, II. Dünya Savaşı’nın travmatik deneyimiyle şekillenen 1948 tarihli Evrensel Beyanname olmuştur.¹¹⁷ Bilindiği üzere, Evrensel Beyanname bir antlaşma formunda akdedilmiş olmadığı için, esasen, kendiliğinden

¹¹² a.g.e., s. 24.

¹¹³ **Bkz.:** *The Covenant of the League of Nations*, 225 CTS 195 (1919)., Madde 23; International Convention for the Suppression of the Traffic in Women and Children, The League of Nations, 9 LNTS 415 (1921).

¹¹⁴ Clapham, A. (2010). *İnsan Hakları* (H. Gür, Çev.; 1. bs). Ankara: Dost., s. 47.

¹¹⁵ 19. yüzyılın sonlarında ve 20. yüzyılın başlarında, özellikle İspanya’dan bağımsızlığını kazanan Latin Amerika devletleri tarafından kullanılan ve vatandaşı olmadıkları bir devlete yatırım yapan yabancı yatırımcıları, ev sahibi devletle yapılan bir sözleşmeden doğan anlaşmazlıklarda uluslararası hukuk yollarından feragat etmeye zorlayan ‘Calvo Hükümü’ (**İng.** ‘*Calvo Clause*’) gibi bazı kuralları yerel uluslararası teamül kuralları arasında bulmak mümkündür. Dolayısıyla, 1945 öncesi dönemde, bir devletin kendi vatandaşlarına olmasa bile yabancılara nasıl davranacağını—yabancıların aleyhine de olsa—uluslararası hukuk tarafından düzenlendiği örnekler vardır. Calvo Hükümü hakkında detaylı bilgi için, **bkz.:** Feller, A. H. (1933). Some Observations on the Calvo Clause. *American Journal of International Law*, 27(3), 461-468.

¹¹⁶ Clapham, A. (2010). *İnsan Hakları* (H. Gür, Çev.; 1. bs). Ankara: Dost., s. 66.

¹¹⁷ İnsan haklarının kademeli olarak bir ‘uluslararası hukuk’ meselesini hâline gelişine ve bu bağlamda BM’nin rolüne dair kapsamlı bir analiz için, **bkz.:** Henkin, L. (2000). Human Rights: Ideology and Aspiration, Reality and Prospect. İçinde S. Power ve G. Allison (Ed.), *Realizing Human Rights: Moving from Inspiration to Impact* (1. bs, ss. 3-38). New York: Palgrave Macmillan US.

bağlayıcı değildir.¹¹⁸ Ancak, 1968’de Tahran’da düzenlenen Uluslararası İnsan Hakları Konferansı Nihai Senedi’nde de vurgulandığı üzere, “insanlık ailesinin tüm üyelerinin devredilemez ve dokunulamaz haklarına ilişkin dünya halklarının ortak anlayışını ifade eden” ve “uluslararası toplumun üyeleri için *yükümlülük* oluşturan”¹¹⁹ Evrensel Beyanname, devletlerin kendi egemenlik alanları içindeki kişilere davranış biçimlerinden dolayı ‘uluslararası sorumluluğa’ tabi olmaları eğilimini başlatan belge olarak tanımlanabilecektir.

İnsan hakları meselesinin yalnızca devletin egemen yetkileri dâhilinde bir mesele olarak ele alınamayacağı yönündeki, Evrensel Beyannameyi kerteriz alan eğilimin Türk hukukundaki etkisi de oldukça belirgindir. Bu anlamda, *insan* hakları söz konusu olduğunda uluslararası hukukun bir paradigma, hatta ana paradigma olduğunun kabulünün en açık ifadelerinden birini 1980 tarihli bir Anayasa Mahkemesi kararında bulmak mümkündür. Buna göre: “İnsanın, içinde yaşadığı ulusun bireyi olması kadar aynı zamanda insanlığın da üyesi bulunması, çağımızda, *insan* hak ve özgürlüklerini yalnızca ulusal bir hukuk sorunu olmaktan çıkarmış ve ona evrensel bir anlam ve içerik kazandırmıştır.”¹²⁰

Aynı eğilimin bir başka tezahürü ise, 2004 yılında ek bir cümle ile değişikliğe uğrayan 1982 Anayasası’nın 90. maddesinin 5. fıkrası’dır.¹²¹ 2004 yılındaki değişiklikten önce, usulüne göre yürürlüğe konulmuş uluslararası antlaşmaların Türk Hukukundaki normatif değerini kanunlara eş olarak belirlemekle yetinen 90(5) hükmü, gerek doktrinde gerekse, yüksek mahkemeler de dâhil olmak üzere,

¹¹⁸ Evrensel Beyanname’nin normatif değeri konusundaki tartışmaların temelinde, Beyanname’nin kural olarak kendiliğinden bağlayıcı olmayan bir BM Genel Kurulu kararı ile kabul edilmesi vardır. Beyanname’nin uluslararası hukuktaki normatif değerine ve teamül hukukunu yansıtır yansıtmadığına ilişkin meseleler hakkında detaylı bir değerlendirme için, **bkz.:** Öktem, E. (2013). *Uluslararası Teamül Hukuku* (1. bs). İstanbul: Beta., s. 182 vd.

¹¹⁹ Final Act of the International Conference on Human Rights, A/C0NF.32/41, United Nations, Teheran (1968)., s. 4, para. 2. (*Vurgular yazara aittir.*)

¹²⁰ Anayasa Mahkemesi, E.1979/38, K.1980/11, T.29/01/1980, Resmî Gazete, No. 16989 (15 Mayıs 1980). (*Vurgular yazara aittir.*)

¹²¹ İlgili fıkranın tam metni şudur: “Usulüne göre yürürlüğe konulmuş milletlerarası andlaşmalar kanun hükmündedir. Bunlar hakkında Anayasaya aykırılık iddiası ile Anayasa Mahkemesine başvurulamaz. (Ek cümle: 7/5/2004- 5170/7 md.) Usulüne göre yürürlüğe konulmuş temel hak ve özgürlüklere ilişkin milletlerarası andlaşmalarla kanunların aynı konuda farklı hükümler içermesi nedeniyle çıkabilecek uyuşmazlıklarda milletlerarası andlaşma hükümleri esas alınır.”

uygulamada uzun yıllar tartışma konusu olmuştur.¹²² Bunca tartışmayı doğuran temel mesele, bu hâliyle 90(5) hükmünün, Türk kanunları ile uluslararası antlaşmaların—özellikle de *insan* haklarına ilişkin antlaşmaların—farklı hükümler içerdiği bir uyuşmazlıkta hangi normun uygulanması gerektiği konusunda sessiz oluşudur.¹²³ Hoş, uluslararası antlaşmaların normatif değeri kanun olarak belirlendiğine göre, böyle bir çatışma durumunda kanunlar arasındaki ihtilafları çözümlemek için kullanılan *lex specialis derogat lex generalis* ve *lex posterior derogat (legi) priori* prensiplerinin uygulanabileceği, elbette, düşünülmüş ve önerilmiştir.¹²⁴ Ancak, 1945 sonrası konjonktürde *insan* hakları hukukunun siyasi eksenini uluslararası hukuk lehine öylesine kaymıştır ki, söz gelişi, 1991 tarihli bir Danıştay kararı¹²⁵ bu kanunlar ihtilafı ilkelerini açıkça ihmal ederek, hak ve özgürlüklere ilişkin uluslararası antlaşmaları Türk hukukunda “yasalar üstü” bir konuma sahip olarak yorumlamıştır.¹²⁶

Nihayet, 90(5) hükmüne 2004 yılında eklenen bir cümle ile, Türkiye’nin taraf olduğu uluslararası *insan* hakları antlaşmaları¹²⁷ bakımından özel bir çatışma kuralı getirilmiş; kanunlarla, söz konusu uluslararası antlaşmaların aynı konuda farklı

¹²² Tartışmaya konu olan mahkeme kararlarına atıfta bulunarak meseleyi uluslararası hukuk veçhesiyle kapsamlı bir şekilde analiz eden bir çalışma için, **bkz.:** Tarhanlı, T. (1995). 'Bilinçaltındaki' Devlet Haklarından İnsanın Haklarına: Türkiye Hukuk Düzeninde Uluslararası Hukuk. İçinde T. Tarhanlı (Ed.), *Değişen Dünyada İnsan, Hukuk ve Devlet (Edip F. Çelik'e Armağan)* (ss. 365-380). İstanbul: Engin Yayıncılık.

¹²³ Madde 90(5)’in usulüne göre yürürlüğe konulmuş milletlerarası antlaşmalarla ilgili olarak “[b]unlar hakkında Anayasaya aykırılık iddiası ile Anayasa Mahkemesine başvurulamaz,” şeklinde formülasyonu da uluslararası antlaşmaların Türk hukukundaki normatif değeri bakımından tartışma konusu olmuştur. Ancak, bu düzenlemenin, bir uluslararası hukuk kuralının Anayasa Mahkemesi eli ile iptal edilemeyeceği pratik olgusuna dayandığını kabul etmek gerekir. Aynı yönde, **bkz.:** Meray, S. L. (1968). *Devletler Hukukuna Giriş* (3. bs). Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi., s. 132; Pazarcı, H. (2015). *Uluslararası Hukuk* (14. bs). Ankara: Turhan Kitabevi., s. 24; Şarbak, H. N. (2018). *Uluslararası Hukukta Yorum ve Uluslararası Hukukun Ulusal Mahkemelerde Yorumlanması* [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Anabilim Dalı., ss. 188-190.

¹²⁴ **Bkz.:** Meray, S. L. (1968). *Devletler Hukukuna Giriş* (3. bs). Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi., s. 132.; Pazarcı, H. (2015). *Uluslararası Hukuk* (14. bs). Ankara: Turhan Kitabevi., s. 24.

¹²⁵ Danıştay, 5. Dairesi, E.1986/1723, K.1991/933, (22 Mayıs 1991).

¹²⁶ Nitekim Tarhanlı da söz konusu Danıştay kararındaki uluslararası hukuk lehine bu teveccühün, karara konu olan olayın bir *insan* hakları sorunu olmasından ayrı düşünölemeyeceğinin altını çizmiştir. **Bkz.:** Tarhanlı, T. (1995). 'Bilinçaltındaki' Devlet Haklarından İnsanın Haklarına: Türkiye Hukuk Düzeninde Uluslararası Hukuk. İçinde T. Tarhanlı (Ed.), *Değişen Dünyada İnsan, Hukuk ve Devlet (Edip F. Çelik'e Armağan)* (ss. 365-380). İstanbul: Engin Yayıncılık., s. 373.

¹²⁷ Madde 90(5) bağlamında “*insan* hakları antlaşmaları” tabiri sadece başlığında “*insan* hakları” ibaresi geçen antlaşmaları değil; konusu ne olursa olsun *insan* haklarına ilişkin herhangi bir hüküm içeren tüm antlaşmalardaki haklara ilişkin ilgili hükümleri de kapsayacak şekilde yorumlanmalıdır. Bu anlamda, bir uygulama antlaşması ya da teknik bir antlaşma da pekâlâ *insan* haklarını ilgilendiren bir hüküm içeriyor olabilir.

hükümler içermesi durumunda, uyuşmazlığın çözümünde uluslararası antlaşma hükümlerinin esas alınacağı belirtilmiştir. Şu hâlde, uluslararası antlaşmalar Türk hukukunda kanun hükmünde sayılmaya devam edecek; ancak kanunlar ile uluslararası antlaşmalar arasında bir çatışma olması hâlinde, uluslararası antlaşmada yer alan norm lehine yorum yapılacaktır.¹²⁸ Bu değişikliğin doktrin ve uygulamadaki uluslararası *insan* hukuku lehine olan eğilimi yansıttığı aşîkârdır. Ancak, uygulamadaki kafa karışıklığını gidermeyi amaçlayan çatışma hükmünün kaleme alınış şekli, beklenmedik bir tartışmayı da beraberinde getirmiştir: Ya iç hukuk düzenlemeleri uluslararası hukuktan daha kapsamlı ve hakların korunması açısından daha elverişli ise? Uluslararası hukuk yine de uyuşmazlığa esas alınmalı mıdır?

Kuşkusuz, haklara saygılı; demokratik bir hukuk devletinde bu sorunun cevabı çetrefil değildir—yahut olmamalıdır: Her hâlükârda, haklar lehine bir yorum benimsenerek; hangi norm hakların gerçekleştirilmesi bakımında daha elverişli sonuçlar doğuracaksa uyuşmazlığın çözümüne o esas alınmalıdır. Zaten, Kadınlara Karşı Her Türü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi (‘CEDAW’)¹²⁹, Çocuk Haklarına Dair Sözleşme¹³⁰ ve AİHS¹³¹ gibi *insan* hakları antlaşmalarında da açıkça hükmolunduğu üzere, uluslararası hukuk veçhesinden de benimsenmesi gereken yorum budur.¹³² Dolayısıyla, hukuk mantığı çerçevesinde meşru ve makul bir şekilde çözülebileceğinden, 2004 değişikliğinin lafzından kaynaklanan bu karışıklık uygulamada büyük bir sorun teşkil etmemelidir. Bu nedenle, teknik hukuk bağlamında 90(5) hükmü hakkında söylenmesi gereken daha fazla şey yok gibidir.

Bununla birlikte, hukuk politikası açısından bakıldığında, anayasa koyucunun bu hükmü kaleme alırken, *insan* hakları söz konusu olduğunda uluslararası hukukun ‘zaten’ iç hukuktan daha kapsamlı bir içeriğe sahip olacağını varsaymış olması dikkate değerdir. Gerçi, bu gözlemin bir bakıma konjonktürel bir niyet okuma olduğunu

¹²⁸ **Bkz.:** Aybay, R. (2007). Uluslararası Antlaşmaların Türk Hukukundaki Yeri. *TBB Dergisi*, 70, 187-213.

¹²⁹ Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women, 1249 UNTS 1 (1979)., Madde 23.

¹³⁰ ÇHS, Madde 41.

¹³¹ AİHS, Madde 53; Ayrıca, **bkz.:** AİHM, Beeler v. Switzerland, (78630/12), [GC], (11 Ekim 2022)., para. 61.

¹³² Aynı yönde, **bkz.:** Aybay, R. (2007). Uluslararası Antlaşmaların Türk Hukukundaki Yeri. *TBB Dergisi*, 70, 187-213.

söylemek gerekir; zira, 2004 değişikliğine ilişkin Komisyon çalışmalarında uluslararası hukuk lehine böyle bir teveccüh açıkça dillendirilmemiştir.¹³³ Ancak, değişiklik teklifinin görüşülmesi sırasında, çok sayıda uluslararası antlaşmanın tamamının uygulayıcılar tarafından bilinmeyeceği veya hangi antlaşmaların *insan* haklarıyla ilgili olduğunun tespit edilmesinin zor olacağı yönündeki endişeler özel olarak dile getirilirken¹³⁴, çatışmaya konu olacak normlardan hangilerinin hakların gerçekleştirilmesine daha elverişli olacağına ilişkin herhangi bir tartışmanın olmaması, uluslararası hukukun bu bağlamda daha elverişli olacağı varsayımını doğrulayan önemli bir gösterge olarak alınabilecektir.

Nitekim, devletin gözünden böylesi bir varsayımın, Galtung'un 1945 sonrası dönemde *insan* hakları hukukunun normatif yapısına ilişkin açıklamasıyla da paralellik gösterdiği görülmektedir: Buna göre, Batı geleneği ile şekillenen uluslararası hukukta *insan* hakları normlarının 'göndericisi' uluslararası topluluklar/örgütlerken devletler, bu normların 'alıcısı' konumundadır. Buna göre, olağan kabul edilen, *insan* haklarına ilişkin 'evrensel' hukuk kurallarının uluslararası alanda üretilmesi ve devletlerin bu kuralları benimseyerek iç hukuklarında uygulamasıdır.¹³⁵ Elbette, uluslararası hukukun gönderici; devletlerin ise alıcı olduğu bu denklem, basit bir uluslararası hukuk-ulusal hukuk yakınsaması olarak

¹³³ Böyle bir konjonktürel niyet okumasından kasıt, 90. maddede yapılan değişikliğin, Türkiye'nin 1999 yılında aday ülke olarak kabul edilmesiyle başlayan AB'ye uyum süreci gereğince mevzuatta yapılan değişiklikler ve düzenlemeler bağlamında yorumlanabileceğidir. Ancak, takdir edilecektir ki hukukta böylesi bir değişiklik yapılmasını doğuran 'ihtiyaç', salt Türkiye'nin AB'ye üye olma iradesi ile açıklanmayacak kadar karmaşıktır. Bu bağlamda büyük resmi görebilmek için, 2000'li yıllarda Türkiye'nin AB üyeliği tartışmalarında somutlaşan 'Batılılaşma' arzusunun ve 'Batılılaşma' sonucunda Türkiye için neyin umulduğunun iyi kavranması gerektiğinden kuşku yoktur. Bu konuda giriş niteliğinde bir değerlendirme için, **bkz.:** Bora, T. (2018). *Cereyanlar: Türkiye'de Siyasî İdeolojiler* (6. bs). İstanbul: İletişim., ss. 65-118, özellikle, ss. 109-116.

¹³⁴ Yılmazoğlu, Y. E., ve Perdecioğlu, İ. E. (Ed.). (2021). *Türkiye Cumhuriyeti Anayasası (Gerekçeli)*. Ankara: Anayasa Mahkemesi. <https://tinyurl.com/4c865nmp>, ss. 541-542.

¹³⁵ Herhangi bir karışıklığı önlemek amacıyla, buradaki meselenin uluslararası hukuk ile ulusal hukuk arasındaki normatif üstünlükle ilgili olmadığı özellikle vurgulanmalıdır. Zira, bir uluslararası hukuk normu, *insan* haklarına ilişkin olsun ya da olmasın, uluslararası hukukun perspektifinden her zaman ulusal hukuktan 'üstün' kabul edilecektir. (**Bkz.:** Viyana Antlaşmalar Hukuku Sözleşmesi, Madde 27: "Bir taraf bir antlaşmayı icra etmeme gerekçesi olarak iç hukukun hükümlerine başvuramaz...", Vienna Convention on the Law of Treaties, 1155 UNTS 331 (1969).) Buna karşın, bir devletin uluslararası hukuka 'nasıl' uygun hareket ettiği; yani, uluslararası hukuku iç hukukuna dâhil etmek için hangi yöntemi seçtiği ve uluslararası hukuka iç hukukta atfettiği normatif değer, tamamen devletin takdirindedir. Dolayısıyla, devletlerin uluslararası hukuka uygun davranma sorumluluğu bir sonuç yükümlülüğü görünümündedir. Bu konuda detaylı bilgi için, **bkz.:** Şarbak, H. N. (2018). *Uluslararası Hukukta Yorum ve Uluslararası Hukukun Ulusal Mahkemelerde Yorumlanması* [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Anabilim Dalı., ss. 134-137.

düşünülemeyecektir. Klişeleşmiş tabirle ‘rıza dayalı’ bir sistem olarak adlandırılan uluslararası hukukta¹³⁶, bir devletin bir *insan* hakları normuyla bağlı olabilmesi için buna bir şekilde rıza göstermesi ve dolayısıyla bir anlamda egemenliğini sınırlamaya gönüllü olması gerektiğinden, alıcı ve gönderici arasındaki denklem iki taraflı olarak ele alınmalıdır. Bu bağlamda, devletlerin *insan* hakları konusunda kendilerini uluslararası hukuka karşı sorumlu kılmaları karşılığında siyasi “meşruiyet” kazandıkları Batılı *insan* hakları sistemi, şüphesiz, mevcut uluslararası hukukun işleyişi hakkında pek çok şey daha söylemektedir.¹³⁷ Ancak, çalışmanın odağını sabit tutmak için, şimdilik, bu sistem hakkında daha basit ve dolaysız bir gözlem yapmakla yetinmek gerekir. Bu da, *insan* haklarının öznesi olan *insanın* ‘kim’ olduğu da dâhil olmak üzere, bugün *insan* hakları hukukuna yaklaşımımızı şekillendiren hiçbir tartışmanın uluslararası hukuktan bağımsız düşünülemeyeceğidir. Dolayısıyla, *insan* haklarındaki *insanın* kimliğini teşhis etmeye çalışılırken, *insan* haklarının ulusal ve uluslararası normların unsurlarını birleştiren; bunların ikisine de dayanan ve her ikisine de katkıda bulunan konumu göz ardı edilmemelidir.¹³⁸

Bu bağlamı dikkate alarak, uluslararası *insan* hakları hukukunun *insan* mefhumunun doğasına ve *insan* öznenin hukukun temelini oluşturan konumuna ilişkin pozisyonu incelendiğinde, uluslararası hukuk çerçevesinde her iki konunun da tartışmaya yer bırakmayacak kadar açık ve basitmiş gibi ele alındığı görülecektir.¹³⁹ Modern *insan* hakları hukukunun incelemeye değer bulduğu temel meseleler, bunlardan ziyade, uluslararası *insan* hakları sözleşmeleri; bunların uluslararası hak koruma rejimlerinde nasıl uygulandığı ve yorumlandığı; devletlerin bu sözleşmelerden doğan sorumluluğunun icrası (İng. ‘*implementation*’) ve icbarı (İng. ‘*enforcement*’); ve ulusal yasalarda hak ve özgürlükleri düzenleyen normatif hükümlerin bunlarla ne ölçüde uyumlu olduğu ve ne ölçüde daha ilerici olabileceği gibi görünmektedir. Hukukun pozitif kaynaklarına yönelen bu tartışmaların genel olarak hukuk disiplini ve

¹³⁶ Bu tabiri ‘klişe’ yapan, uluslararası hukuku objektif olarak pür rızaya dayalı bir sistem olarak tanımlamanın normatif ve deskriptif zorluğudur. Buradan doğan tartışmanın temellerine bir bakış için, **bkz.:** Koskeniemi, M. (2006). *From Apology to Utopia: The Structure of International Legal Argument*. Cambridge; New York: Cambridge University Press., ss. 309-325.

¹³⁷ Galtung, J. (2013). İnsan Hakları ve Batı Geleneği. İçinde M. Sözen (Çev.), *İnsan Hakları: Başka Bir Açıdan Bakış* (2. bs, ss. 13-44). İstanbul: Metis., özellikle, ss. 20-28.

¹³⁸ a.g.e., s. 20.

¹³⁹ Douzinas, C. (2018). *İnsan Haklarının Sonu: Yeni Binyılda Eleştirel Hukuk Kuramı* (K. Akbaş ve U. D. Tuna, Çev.; 1. bs). Ankara: Dipnot., s. 255.

özellikle mevcut *insan* hakları hukukunun icrası ve icbarı için niçin merkezî önemde olduğunu açıklamaya çalışmak dahi abestir. Nihayetinde, mevcut hakların en etkin biçimde nasıl yorumlanabileceğine ve uygulanabileceğine yönelik pozitif hukuk temelli tartışmalar, hak rejimlerinin, özellikle de haklardan mahrum bırakılanlar lehine, işletilebilmesinin vazgeçilmez ve gerekli bir parçasıdır. Dolayısıyla, literatürün yoğunlukla bu sorularla ilgilenmesi de ne absürt ne de şaşırtıcıdır.

Ne var ki, yine özellikle haklarından mahrum bırakılanlar söz konusu olduğunda, literatürün yalnızca bu sorulara odaklanması, uluslararası hukukçuyu bu kişilerin refahını destekleyen hukuki eylemler inşa etme konusunda bir kısır döngüye sokmaktadır. Daha fenası şudur ki, hukukçu bir kısır döngüde olduğunun tam anlamıyla farkında da değildir. Bu yüzdendir ki, kadınlar, LGBTİ+’lar, çocuklar, mülteciler, siyahlar, engelliler ve kimliği sebebiyle haklardan mahrum bırakılan daha pek çokları ile ilgili uluslararası hukukçunun pusulası ekseriyetle Evrensel Beyannamenin 2. maddesidir¹⁴⁰: “Herkes ırk, renk, cins, dil, din, siyasi veya diğer herhangi bir akide, millî veya içtimai menşe, servet, doğuş veya herhangi diğer bir fark gözetilmeksizin,” haklardan ve özgürlüklerden yararlanmakta eşittir. Buna bağlı olarak, Evrensel Beyanname’nin yarattığı egaliteryen düzleme rağmen, ‘bazı’ gruplar haklara erişim veya haklardan yararlanma bakımından yine de dezavantajlı durumdaysa, bunu tersine çevirmek için daha fazla hak, daha güçlü denetim mekanizmaları, daha katı ifaya zorlama araçları olması gerektiği sonucu çıkarılır. Bu çerçevede, kadın ve LGBTİ+ aktivizminde sıklıkla kullanılan “kadın hakları insan haklarıdır”¹⁴¹; “LGBTİ+ hakları insan haklarıdır”¹⁴² ya da “Siyah Hayatlar

¹⁴⁰ Uluslararası *insan* haklarına ilişkin genel tartışmalarda, özellikle de Türk hukuk literatüründe ve mahkeme kararlarında, İHEB’den ziyade AİHS’e, BM Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi’ne veya BM Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi’ne atıfta bulunulduğunu görmek daha olasıdır. Ancak tüm bu antlaşmalar, dibacelerinde de belirtildiği üzere, İHEB’in mirası üzerine inşa edilmiştir ve *insan* hakları hukukunun temelleri bakımından İHEB’deki anlayışı baz almaktadır. Dolayısıyla burada İHEB’in *insan* hakları anlayışı üzerine yapılan tüm analizlerin, yaygın olarak atıfta bulunulan tüm bu antlaşmalara ve bu antlaşmalara dayanan tüm tartışmalara genişletilmesinde bir sakınca yoktur.

¹⁴¹ Bu dil, kadın hareketinin yanı sıra, BM çerçevesinde devletler tarafından da resmî olarak benimsenmiştir. **Bkz.:** Vienna Declaration and Programme of Action, A/CONF.157/23, World Conference on Human Rights, Vienna (1993)., para. 18; Report of the Fourth World Conference on Women, A/CONF.177/20/Rev.1, United Nations, Beijing (1995)., para. 14.

¹⁴² **Bkz.:** *LGBTI Rights are Human Rights*. (2013, Mayıs 23). Amnesty International Canada. <https://tinyurl.com/4wvj4mdv>; Queer aktivizmde kullanılmasının yanı sıra, Avrupa Konseyi’nin resmî Youtube kanalında da bu dili benimseyen ve LGBTİ+’ların da “yaşam, barınma, sağlık, örgütlenme” gibi haklarının temel “*insan* hakları” olduğunu vurgulayan bir tanıtım videosuna rastlamak mümkündür. **Bkz.:** Council of Europe. (2014, Mayıs 19). *LGBT Rights are Human Rights*. Youtube. <https://tinyurl.com/mr3yb578>

Değerlidir!”¹⁴³, “(Filistinliler) alt-insan değildir!”¹⁴⁴ gibi söylemler uluslararası *insan* hakları hukukçularının diline liberal haklar teorisinin kodları üzerinden tercüme olur: Bunlar, tüm *insanların* eşit ahlaki statüye ve ahlaki özerklik bakımından eşit kapasiteye sahip oluşuna dayanan *insan* onurunun ve özgürlüğünün ‘herkes’ için tanınmasına yönelik bireysel talepler gibi algılanır.¹⁴⁵

Halbuki, tam bu bağlamda Anne Phillips’in şu sorusu bir uluslararası hukukçuyu da düşünmeye zorlayan cinstendir: “Eşit statü ya da saygınlığın reddedildiği bir deneyim yaşanmamış olsaydı, insan olduğunu iddia etmek—bu kadar bariz bir şeyi ifade etmek—neden birilerinin aklına gelsin? Ve böyle bir reddedişin temelinde, tikelliklerden başka ne yatıyor olabilir?”¹⁴⁶

Phillips’in, ucu kaçınılmaz olarak uluslararası *insan* hakları söylemine de değen sorusundaki nüansı görebilmek için her şeyden önce “insan haklarını *insan olma hakkı* ile eşdeğer olarak algılamamanın” bir kelime oyunundan çok daha fazlası olduğunu kavramak gerekecektir.¹⁴⁷ Fakat, bundan kasıt, bütün bu tartışmada semantiğin rolünü küçümsemek yahut semantik tartışmayı hukuki meseleden ayrı tutmaya çalışmak değildir. Bir hukukçunun elindeki tek araç dil olduğuna göre, elbette dil ve dilin belirli bir şekilde kullanımı, her hukuki tartışmada olduğu gibi burada da merkezi bir öneme sahiptir. Nitekim, aslında tam da bu nedenle, ‘*insan hakları*’ tabiri ile ‘*insan olma hakkı*’nı aynı kapıya çıkar gibi yorumlamak; yani, örneğin, ‘kadın hakları *insan haklarıdır*’ söyleminin mefhumu muhalifinden çıkan ‘kadın *insan* değil midir?’

¹⁴³ George Floyd’un 2020 yılında Amerika Birleşik Devletleri’nde polis şiddeti sonucu hayatını kaybetmesinin ardından başlayan ve tüm dünyaya yayılan “*Black Lives Matter!*” protestoları üzerine BM İnsan Hakları Konseyi’nde gerçekleştirilen Acil Müzakere oturumunda birçok devlet temsilcisinin de söylemi tekrarladığı vurgulanmalıdır. **Bkz.:** *Human Rights Council Holds an Urgent Debate on Current Racially Inspired Human Rights Violations, Systemic Racism, Police Brutality, and Violence against Peaceful Protests (Meeting Summaries)*. (2020, Haziran 17). United Nations | Office at Geneva. <https://tinyurl.com/3r7znyax>

¹⁴⁴ NBC News. (2023, Ekim 9). *Palestinian Representative to the UN: “We are not subhumans”*. Youtube. <https://tinyurl.com/2p7yx67r>

¹⁴⁵ Lloyd, M. (2019). Rethinking the Human in Human Rights. İçinde B. Schippers (Ed.), *Critical Perspectives on Human Rights* (ss. 47-62). London; New York: Rowman ve Littlefield International., s. 49.

¹⁴⁶ Phillips, A. (2015). *The Politics of the Human* (1. bs). Cambridge, UK: Cambridge University Press., s. 37.

¹⁴⁷ Dutt, M. (2001). Reclaiming a Human Rights Culture: Feminism of Difference and Allience. İçinde E. Shohat (Ed.), *Talking Visions: Multicultural Feminism in a Transnational Age* (ss. 225-246). Cambridge, Massachusetts: MIT Press., s. 231.

sorusunu ihmal edivermek yalnızca semantik bir hata değildir. Muhtemelen Evrensel Beyanname'nin *insanlığın* doğumla ortaya çıkan bir statü olduğunu ima eden, “[b]ütün *insanlar*, hür, haysiyet ve haklar bakımından eşit doğarlar,” vaadinin yarattığı esriklikten kaynaklanan bu ihmal, *insan* olmanın “hem hukuki hem de yaşamsal anlamda,” “sosyal, hukuki ve politik bir süreç” olduğunu da görememek demektir.¹⁴⁸ Yani, bu ihmal aynı zamanda hukuku anlama ve anlamlandırma konusunda da bariz bir eksikliğe işaret etmektedir.

Bu noktada, belki de sonda söylenmesi gereken—herhangi bir karışıklığa mahal vermemek için—en başta söylenmelidir: Evrensel Beyanname'nin ‘eşitlik’ ülküsü elbette, ismiyle müsemma, bir ‘ideal’; bir ‘üst temenni’dir. Bunun, her şeyden önce sınıflı toplumda bir ‘ideal’ olarak kalmaya mahkûm olduğu açıktır. Bu bağlamda, Serozan'ın “[y]oksulla varsılı, güçsüzle güçlüyü, yetişkinle küçüğü haklardan yararlanma konusunda eşit saymanın inandırıcılığını bir yana bırakalım,”¹⁴⁹ sözlerini hatırlayalım. Gerçekten de, realist bir bakış açısıyla, Serozan'ın gözleminin gerçeği yansıttığını inkâr etmek mümkün değildir. Ancak, yukarıda da değinildiği üzere, bir bütün olarak değerlendirildiğinde, Serozan'ın—ve genel olarak Serozan'ın temsil ettiği görüşün—liberal *insan* hakları söylemindeki egaliteryen ideale ilişkin endişesi ancak bir haklardan ‘yararlanma’ endişesidir: Diğer bir deyişle, Aydınlanma'dan güç alan Evrensel Beyanname'nin mirasını takip eden Serozan'ın, yoksulların, zayıfların ve küçüklerin sırf zoolojik anlamda ‘insan’ oldukları için *insana* bahsedilen tüm haklara ‘sahip’ olduklarından hiçbir şüphesi yoktur.

Halbuki, mevcut çalışmanın bu bağlamdaki eleştirisi daha en başından, doğrudan ‘haklara sahip olmak’la; yani, sosyal, hukuki ve politik anlamda *insan* olabilmekle ilgilidir. Not etmek gerekir ki, ‘haklara sahip olmak’ denince akla ilk gelen tartışma, Hannah Arendt'in iki dünya savaşı sırasında ve sonrasında ortaya çıkan tablo karşısında insan hakları mefhumuna getirdiği eleştiri olabilecektir. Hoş, mevcut çalışmanın eleştirisini Arendt'inkinden tamamıyla ayırmak ne mümkün ne de

¹⁴⁸ MacKinnon, C. A. (2007). Introduction: Women's Status, Men's States. İçinde *Are Women Human? And Other International Dialogues* (e-book, ss. 1-14). Cambridge, Massachusetts: Belknap Press of Harvard Univ. Press., s. 2.; Ayrıca **bkz.:** Güngören Bulgan, B. (2014). Faydacı ve Tarihçi Hukuk Okulunun İnsan Hakları Eleştirileri. *Galatasaray Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, I(2014/1), 261-301.

¹⁴⁹ Serozan, R. (2022). *Serozan Medeni Hukuk: Genel Bölüm Kişiler Hukuku* (Y. M. Atamer ve B. İ. Engin, Ed.; 9. bs). İstanbul: On İki Levha., s. 419, para. 4.

gereklidir. Ancak yine de, çalışmanın eleştirel odağını tam olarak ortaya koyabilmek için buraya kısa bir parantez daha açılmalıdır. Arendt'in eleştirisi, "insan hakları" mefhumunun "insanlık durumu"na içkin, genel bir özellik olarak anılmasıdır. Özellikle II. Dünya Savaşı'nın ardından "siyasi topluluklarını"; yani, vatandaşı oldukları devletin korumasını yitirenlerin haklardan tamamıyla mahrum kaldığına dikkat çeken Arendt, "insan hakları" denen kavramın esasen "haklara sahip olma diye bir hakka"; yani, bir "örgütlü topluluğun üyesi olma" hakkına karşılık geldiğini söylemiştir.¹⁵⁰ Buna göre, "sadece siyasi topluluğunu yitirmek, insanı beşeriyetin dışına" sürebiliyorsa, zoolojik anlamda 'insan' olarak doğmaya içkin hakların varlığından bahsetmek bir aldatmacadan ibarettir.¹⁵¹ Dolayısıyla, Arendt'in *insan hakları* eleştirisinin, Evrensel Beyanname ile perçinlenen "evrensel insan hakları" ideasını hedef aldığını söylemek mümkündür.¹⁵²

Bu çalışmanın eleştirel perspektifi de Arendt'in zoolojik anlamda insan olarak doğmakla kazanılan hakların bir aldatmaca olduğu yönündeki gözlemiyle paralellik göstermektedir. Nitekim, II. Dünya Savaşı'ndan neredeyse seksen yıl sonra hâlâ benzer örüntülerle yaşanan bugünün mülteci krizleri, *insan haklarının* 'evrensellik' iddiasının ancak sözde kaldığının apaçık kanıtıdır.¹⁵³ Bununla birlikte, benzer bir eleştirel damardan beslense de, mevcut çalışmanın *insan haklarının* evrensel olmadığına dair eleştirisi, öncelikle *insan haklarındaki insan* mefhumunun dışlayıcı niteliğini hedef almaktadır. Yani, çalışmanın iddiası, en açık ifadesiyle, *insan haklarındaki insanın*, iddia edilenin aksine, bir bütün olarak zoolojik 'insan'a; yani, *Homo sapiens*'e tekabül etmediğidir.

Bu iddiayı gerekçelendirmek için hukuk kişisi, hak öznesi ve hak ehliyeti gibi, yalnızca *insan* mefhumuna referansla tanımlanan bir dizi hukuki kavramı kabaca da olsa birbirinden ayırarak işe başlamak gerekir. Bilhassa kabaca denmiştir, çünkü takdir edilecektir ki böyle bir ayırma her bir kavramı tarihsel bağlamı içinde ayrıntıyla analiz etmeye çalışarak gitmek, modern hukukta tüm bu kavramların yalnızca *insana* atıfla

¹⁵⁰ Arendt, H. (2021). *Totalitarizmin Kaynakları 2 / Emperyalizm* (B. S. Şener, Çev.; 7. bs). İstanbul: İletişim., s. 304.

¹⁵¹ a.g.e., s. 306.

¹⁵² Kepenek, I. (2021). *Hannah Arendt'in Haklara Sahip Olma Hakkı ve Mülteci Krizi* [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Galatasaray Üniversitesi., s. 19 vd.

¹⁵³ a.g.e.

tanımlanmasını neredeyse haklı çıkaracak ölçüde çetrefil hâle gelebilecektir. Bu nedenle çalışma, kavramları tanımlama girişimini çalışmanın amacıyla; yani, *insan* mefhumuyla bağlantılarını anlamaya yetecek kadarıyla sınırlayacaktır.

Hukuk öznesi, hak ehliyeti, hukuk kişisi ve nihayet *insan* arasındaki bağlantıyı ana hatlarıyla kavrayabilmek için Douzinas’a dönmek faydalı olur. Hukuk ve özne arasındaki ilişkiyi “döngüsel” olarak tanımlayan Douzinas’a göre, bir hukuk sistemini anlamlı kılan öznedir ve özne olmadan kurallar hiçbir anlam ifade etmeyecektir. Hukuk, öznenin varlığını *a priori* olarak varsayan bir sistemdir ve hukuk kuralları öznenin “ehliyetlerini, yetkilerini, muafiyetlerini ve görevlerini” tanımlamak için vardır. Başka bir deyişle, Douzinas’ın döngüsellik tasviri, hukuk olmadan özne ve hak kavramlarının olamayacağı; öte taraftan, hukukun da bunlar olmadan işlevsiz kalacağı gerçeğine dayanmaktadır.¹⁵⁴ Nitekim, ister bir *insan* isterse bir şirket ya da devlet gibi türev bir varlık olsun, hukuki bir özne ancak hukuk onun hak ve ödevlere sahip olma ehliyetini tanırsa (hukuk dünyasında) ‘var’ olabilecektir. (Nitekim, tam da burada, “‘hak ehliyeti’, hukuk dünyasına katılmanın asgari (minimum) koşuludur,”¹⁵⁵ diyen Serozan’ın sözleri çok daha anlamlı gelecektir.) Ancak, öznenin hukukla bu ilişkisi kommensalist örgüde değildir: Nihayetinde hukukun mantıksal varlığı da hem yaratıcısı hem de hukuki ilişkilerin rasyonel taşıyıcısı olan özneye bağımlıdır. Bu bağlamda, haklar hukuki bir ilişkinin tüm tarafları için hukuken tanınmış “belirli eylemleri gerçekleştirme(me) veya belirli eylemlerde bulunma(me) yetkileri”¹⁵⁶ olarak formüle edilirse, özne ve hukuk arasındaki bu eş-bağımlı ilişkide hakların özneliliğin hem nedeni hem de sonucu olduğu anlaşılacaktır.¹⁵⁷ Zira, “hakların taşıyıcısı olarak özne kavramını içermeyen bir yasa” olamayacağı gibi, “özneyi meydana getiren ve ... onu haklarla donatan ... bir yasalar ve kurumsal silsilesi olmadan hak kavramından” bahsedilemeyecektir.¹⁵⁸ Bu anlatılanların gösterdiği üzere, hukuki özne

¹⁵⁴ Douzinas, C. (2018). *İnsan Haklarının Sonu: Yeni Binyılda Eleştirel Hukuk Kuramı* (K. Akbaş ve U. D. Tuna, Çev.; 1. bs). Ankara: Dipnot., s. 257.

¹⁵⁵ Serozan, R. (2022). *Serozan Medeni Hukuk: Genel Bölüm Kişiler Hukuku* (Y. M. Atamer ve B. İ. Engin, Ed.; 9. bs). İstanbul: On İki Levha., s. 418, para. 1.

¹⁵⁶ Wenar, L. (2023). Rights. İçinde E. N. Zalta ve U. Nodelman (Ed.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Spring 2023). Metaphysics Research Lab, Stanford University. <https://tinyurl.com/4p4e7j3e>

¹⁵⁷ Douzinas, C. (2018). *İnsan Haklarının Sonu: Yeni Binyılda Eleştirel Hukuk Kuramı* (K. Akbaş ve U. D. Tuna, Çev.; 1. bs). Ankara: Dipnot., s. 257.

¹⁵⁸ a.g.e., s. 266.

ve hak ehliyeti kavramlarının birbirlerine referansla tanımlanması, aslında totolojik bir retorik tercihten değil, bir zorunluktan kaynaklanmaktadır. Zira, gerçekten de hukuk, özne ve haklar ancak birbirleri aracılığıyla anlam kazanan, eş-bağımlı kavramlardır.

Benzer bir tespit, ‘hukuk kişisi’ tabiri ile hukuki özne ve hak ehliyeti arasındaki ilişki için de yapılabilecektir. Adını, antik dönemde tiyatro oyuncularının sahnede yüz ifadelerini gizlemek ya da değiştirmek için kullandıkları ve bu sırada sesin duyulmasını da engellemeyen bir tür maske olan “*dramatis personae*”den alan Latince “*persona*” tabirinin modern hukuktaki en yakın karşılığı olabilecek ‘hukuk kişiliği’ mefhumunun işlevi, *persona* metaforunun tiyatrodaki anlamından çok da farklı değildir. Zira, Roma Hukukunda *persona*’ya sahip olmak, bir Roma vatandaşını vatandaşlığı ve dolayısıyla hak özneliği gibi kamusal ayrıcalıkları bulunmayan; özel alandaki varlığından ibaret bir kişiden ayıran hukuki statü olarak belirlenmiştir.¹⁵⁹ Yani, tiyatro analogisiyle pekiştirmek gerekirse, Roma Hukukunda *persona* sahibi olan kişi hukukun sahnesinde rolü olan; rol alabilen kişi demektir. Arendt’e göre, Roma Hukukunda rol sahibi olan kişiye *persona* metaforundan esinle bir isim bulunmuş olması bir tesadüf olarak okunamayacaktır. Ona göre bu metaforun seçilmesiyle, hukuk dünyasına girenin, “doğal Ego (benlik)” olmadığı; “hukukun önünde görünür olan”ın, “hukukla yaratılmış, hak-ve-yükümlülük-sahibi kişi” olduğu vurgulanmaktadır.¹⁶⁰

Modern hukukun *insana* referansla tanımladığı ‘hukuk kişisi’ mefhumu ile gerçek insanlar arasındaki ilişkiyi anlamlandırmak için tüm bu tartışmalardan çıkarılması gerekenin özü esasen tam da Arendt’in ifade ettiği kısımdadır. Elbette, Roma Hukukunun *persona*’sı Modernite’nin duvarını aşp kendisini birebir ‘hukuk kişiliği’ ifadesinde yeniden bulmamıştır.¹⁶¹ Ancak, tıpkı *persona*’da olduğu gibi

¹⁵⁹ Arendt, H. (2021). *Devrim Üzerine* (O. E. Kara, Çev.; 3. bs). İstanbul: İletişim., s. 138.

¹⁶⁰ a.g.e.

¹⁶¹ Gerçekten de, Roma Hukukundaki *persona* mefhumunun modern hukuktaki birebir karşılığının ‘hukuk kişiliği’ olacağını söylemek tartışmaya açık bir önerme olacaktır. Zira, daha önce de belirtildiği gibi, ‘hukuk kişiliği’ kavramı Modernite’nin köleliğin reddi üzerine inşa ettiği, bütün insanları kapsadığı iddia edilen modern bir kavramdır. Bu bağlamda, Roma Hukukunun *persona*’sı ile modern hukukun ‘hukuk kişisi’ arasındaki ilişkiyi anlamayı çetrefil kılan, modern hukukun kavramları ile Roma’daki kölelerin konumunu açıklamamanın zorluğudur. Örneğin, Akal’a göre, “[k]ölecilik hukukun kölenin hukuku olmaması bir şey kölenin o hukukun kişisi olmaması başka şeydir,” ve yaygın kanının aksine köleler de Roma Hukukunun hem *persona*’sı hem de hukuk kişileridir. (Akal, C. B. (2017).

‘hukuk kişisi’ kavramı da esasen insanı zoolojik bir varlık olmaktan çıkarıp ona hukuki bir anlam yükleyen bir (hukuki) kurgudan ibarettir. Başka bir deyişle, ‘hukuk kişisi’, hukuk kuralları aracılığıyla muhtelif ehliyetler, yetkiler, muafiyetler ve ödevlerle donatılmış hukuk öznesinin hukuki bir imgesinden başka bir şey değildir. Öyleyse, esasen hukuki özne ve hak ehliyeti tabirlerinin döngüsel olarak tanımlanmasının yanı sıra hukuk kişiliği mefhumunun da yine bunlara referansla tanımlanmış olması da bu kavramlar arasındaki girift ilişkinin bir sonucudur. Peki ya bütün bunların *insana* referansla tanımlanmasını da yine kavramlar arasındaki eş-bağımlı ilişkiden mi kaynaklanmaktadır?

Bu sorunun cevabını yine Douzinas’ta bulmak mümkündür. Daha doğrusu, Douzinas’ın *insan* hakları ontolojisinin Kartezyen ve Kantçı *insan*-doğa ayrımını takip ettiğini vurgulaması bizi bu sorunun cevabına yaklaştıracaktır.¹⁶² Antroposantrik hümanizmin anatomisini incelerken tespit ettiğimiz gibi, Kartezyen düalizm üzerine inşa edilen her kavram, ancak karşıtıyla; yani, antiteziyle birlikte var olabilir. Ve yine daha önce ortaya koyulduğu gibi, haklarla ve yükümlülüklerde donatılmış bir *öznenin* varlığını temel alan hukuk sistemleri de bu kaideye herhangi bir istisna teşkil etmemektedir. Bu bağlamda, Evgeny B. Paşukanis’in, hukuksal ilişkiyi tanımlama biçimi oldukça açıklayıcıdır. Gerçi, Marksist bir hukukçu olan Paşukanis’in hukuka bakışı ve dolayısıyla onu anlamlandırma biçimi, hukuku üretim ilişkilerinden doğan bir toplumsal ilişki olarak konumlandırmakla başlamaktadır. Dolayısıyla, Paşukanis’in eleştirel odağı ile bu çalışmamın büyük ölçüde örtüşse de tamı tamına paralel değildir. Bununla birlikte, hukukta özne-nesne karşıtlığının inşası söz konusu olduğunda Marksist eleştiri bu çalışmanın perspektifini pekiştirmektedir. Bu doğrultuda, Paşukanis’in hukuki ilişkiyi, “insanın ancak bir nesneye karşı tanımlandığı, yani özne olarak tanımlandığı”¹⁶³ bir ilişki olarak tanımlaması, hukuku anlamlandırmak açısından bu çalışmaya bir boyut daha kazandıracaktır. Zira, hukukun bu biçimde tanımlanması, bu çalışmanın antroposantrik hümanizm eleştirisinden aşına

Hukuk Nedir? (1. bs). Ankara: Dost., s. 185 vd.) Diğer taraftan, Roma Hukukunda *persona* kavramını zoolojik olarak insana karşılık gelecek biçimde yorumlayan ve köleleri *persona* içerisinde sınıflandırmakla birlikte modern anlamda ‘hukuk kişisi’ olarak sınıflandırmayan görüşler de vardır. (Bkz.: Kurki, V. (2019). *A Theory of Legal Personhood*. Oxford: Oxford University Press., s. 31 vd.)

¹⁶² Douzinas, C. (2018). *İnsan Haklarının Sonu: Yeni Binyılda Eleştirel Hukuk Kuramı* (K. Akbaş ve U. D. Tuna, Çev.; 1. bs). Ankara: Dipnot., s. 265.

¹⁶³ Paşukanis, E. B. (2019). *Genel Hukuk Teorisi ve Marksizm* (O. Karahanoğulları, Çev.; 1. bs). İstanbul: İletişim., s. 113.

olduğu çağrışımlarla gelecektir: Paşukanis'in bu tanımıyla birlikte, hukukun öznesinin *insana* karşılık gelen biçimde tanımlanmasının da, yine, *insan-doğa* ayrımı ile ilişkili olduğu ortaya çıkmaktadır.

Kartezyen mantıkla işleyen hukuk evreninde nesne olarak tanımlanan doğanın karşıtının; yani, öznenin *insan* olduğunu söylemek ilk bakışta malumun ilamı gibi görünebilir. Hatta, buna binaen, şu ana kadar anlatılanların böylesine apaçık bir gerçeği; üstelik bir kez daha ortaya koymak için mi söylendiği dahi sorgulanabilir. Ancak biraz daha derine indiğimizde, Batılı modern hukuk evreninde özneyi temsil ettiğini söylediğimiz insanın “zoolojik bir varlıktan soyut ve nesnel bir hukuk öznesine”¹⁶⁴ dönüşürken geçirdiği metamorfozun boyutlarını fark etmek çarpıcı olacaktır.¹⁶⁵ Düşününce, modern hukukun nesnesi olan doğanın ne olduğunu/neye karşılık geldiğini tespit etmek hiç de zor değildir. Zira, doğa bir metaya indirgendiği; yani, nesne olduğu bir hukuki ilişkide, ister leopar gibi canlı bir varlık, ister petrol gibi cansız bir varlık olsun, bizzat kendi görünümündedir: Ne hukuki ne de metafizik herhangi bir nitelikle donatılmıştır. Özne ise, “elde etme ve elden çıkarma işlemi sırasında ona [nesneye] sahip olan”; hukuken buna muktedir kılınan “mal sahibidir”.¹⁶⁶ Görüleceği üzere, hukuki ilişkinin nesnesi olan doğanın aksine, özne olan *insan* artık *Homo sapiens* fenotipinde bir bedenden ibaret değildir. Hakların öznesi konumundayken *insanlık*, bir “hukuki statü”ye (**İng.** ‘*juridical status*’) dönüşmüştür.¹⁶⁷ Bedenden bir anlamda kopan ve hukuk kişine dönüşen bu ‘hukuki insan’, “gerçek insanın karikatürüdür; çizgi film karakteri gibi bir figürdür.” *Homo sapiens* arketipini esas almış da olsa, bütün karikatürler gibi ‘hukuki insan’ da zoolojik

¹⁶⁴ a.g.e., s. 115.

¹⁶⁵ Giorgio Agamben, insan bedeninin siyasi bir anlam kazanarak geçirdiği bu metamorfozu “çıplak hayat” metaforu üzerinden incelemektedir. Bu çalışma, tıpkı Arendt’in *insan* hakları eleştirisiyle olduğu gibi, Agamben ile kesişen eleştirel bir damardan beslenmektedir. Ne var ki, çalışmanın amaçları doğrultusunda, insan kavramının dışlayıcı doğasına odaklanmak öncelikli olduğundan, Agamben’in “çıplak hayat” metaforuna çalışma kapsamında ayrıca değinilmeyecektir. Yine de bağımsız bir Agamben okumasının bu çalışmayı tamamlayacağı söylenmelidir. **Bkz.:** Agamben, G., ve Türkmen, İ. (2013). *Kutsal İnsan: Egemen İktidar ve Çıplak Hayat* (2. bs). İstanbul: Ayrıntı.

¹⁶⁶ Paşukanis, E. B. (2019). *Genel Hukuk Teorisi ve Marksizm* (O. Karahanoğulları, Çev.; 1. bs). İstanbul: İletişim., s. 117.

¹⁶⁷ Esmeir, S. (2006). On Making Dehumanization Possible. *Publications of the Modern Language Association of America*, 121(5), 1544-1551., s. 1544.

insanın bazı özelliklerini en sürreal formunda taşıırken, diğerlerinden tamamen yoksundur.¹⁶⁸

Bu söylenir söylenmez, dikkatli hukukçular *insan* haklarının öznesi olan ‘hukuki insan’ın bendenden koparılmış biçimde tasvir edilmesini, liberal haklar kuramı çerçevesinde çelişik bulabilecektir. Nihayetinde, Türk Medeni Kanunu’nun 28. maddesinde de hükmolunduğu üzere, hukuk kişiliği bir çocuğun sağ olarak tamamıyla doğduğu anda başlayacak ve ölümle sona erecektir. Yani, —elbette yalnızca gerçek kişiler bakımından—bir bedene sahip olmak, haklara sahip olabilmenin ön koşulu gibidir. Yine, liberal haklar kuramının ve bu kurama dayanan mekanizmaların vücut bütünlüğü ve dokunulmazlığı kavramlarını içerdiği ve hatta bunları merkezi önemde telakki ettiği de iyi bilinmektedir. Nitekim, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi’nin (‘AİHM’) vücut bütünlüğünün kişinin “varoluşunun temel unsurlarından biri” olduğunun altını çizmesi bu tutumun en somut ve doğrudan örneklerinden biridir.¹⁶⁹ Bu bakımdan, liberal haklar kuramında beden, hakların taşıyıcısı olan öznenin “fiziksel sınırlarını” belirlediği söylenebilecektir.¹⁷⁰ Böylece, “başkalarının özgürlüklerinin nihai ve tek sınırını” oluşturan beden¹⁷¹, özel hayata saygı hakkının önemli bir vechesini teşkil ederken¹⁷²; aynı zamanda yaşam hakkının¹⁷³ ve kötü muamele yasağının¹⁷⁴ da temellerini oluşturmaktadır. Kuşkusuz, liberal hukukun bedenle ilişkisini resmedebilmek için, belki bunlardan da önce, bir suçla itham edilen kişinin yargılama sırasında kendisi hakkında karar verecek olan yargı mercii önüne çıkma hakkını ifade eden ve ‘bizzat (bedeniyle) hazır bulunma’ olarak tercüme edilebilecek *habeas corpus* ilkesinden bahsetmek gereklidir. Zira, uygulaması

¹⁶⁸ Douzinas, C. (2018). *İnsan Haklarının Sonu: Yeni Binyılda Eleştirel Hukuk Kuramı* (K. Akbaş ve U. D. Tuna, Çev.; 1. bs). Ankara: Dipnot., s. 262.

¹⁶⁹ AİHM, A.P., Garçon, and Nicot v. France, (79885/12, 52471/13 and 52596/13), (06 Nisan 2017)., para. 123.; Atıf yapılan bu kararın trans bireylerin medeni durumlarının değiştirilmesine yönelik hukuki yükümlülüklerle ilişkin olduğunu not etmek önemli olabilecektir.

¹⁷⁰ Halewood, P. (1996). Law’s Bodies: Disembodiment and the Structure of Liberal Property Rights. *Iowa Law Review*, 18, 1331-1393., ss. 1335-1336.

¹⁷¹ a.g.e., s. 1336.

¹⁷² Bkz.: AİHM, Behrami and Behrami v. France, (71412/01) and Saramati v. France, Germany and Norway, (78166/01), (dec.) [GC], (02 Mayıs 2007).; AİHM, Vavşicka and Others v. the Czech Republic, (47621/13 and 5 others), [GC], (08 Nisan 2021).

¹⁷³ Bkz.: AİHM, Nicolae Virgiliu Tănase v. Romania, (41720/13), [GC], (25 Haziran 2019).; AİHM, Kurt v. Austria, (62903/15), [GC], (15 Haziran 2021).

¹⁷⁴ Bkz.: AİHM, Opuz v. Turkey, (33401/02), (09 Haziran 2009).; AİHM, V.C. v. Slovakia, (18968/07), (08 Kasım 2011).

17. yüzyıla dayanan ilke¹⁷⁵, haklarla beden arasındaki ilişkiyi belki de en az Medeni Kanun kadar doğrudan biçimde ortaya koymaktadır.

Gelgelelim, insan bedeninin liberal haklar kuramının ‘hukuki insan’ına, tabiri caizse, ev sahipliği yapıyor olması, kuramın etik temellerinin sabit bedenlere ve bu bedenlerde somutlaşan ihtiyaçlara dayandığı anlamına gelmeyecektir. Aksine, kuramın evrensel haklar iddiası, eşit oldukları varsayımlıverilen, soyut hukuki öznelerin arzularına ve iradelerine dayandırılmıştır.¹⁷⁶ Evrensel Beyanname’nin daha ilk maddesi bu iddiayı doğrulayacaktır: Buna göre, *insan* onuru, ve dolayısıyla haklar, bakımından eşit doğan bütün *insanlar*; akıl ve vicdana sahiptirler. İfade tarzından da anlaşılacağı üzere, bu hüküm, söz gelişi, Beyanname’nin 4. maddesindeki kölelik yasağı veya 5. maddesindeki kötü muamele yasağı gibi devletlere tam olarak bir yükümlülük yükleyen içerikte değildir. Hüküm daha ziyade *insan* haklarının öznesi olan *insanın* akıl ve vicdana ve bundan kaynaklanan *insan* onuruna sahip olduğunu âdeta bildirmektedir. Öyleyse, Evrensel Beyanname elbette ki bedenin *insana* ev sahipliği yaptığını göz ardı etmemektedir. Yine, bedenin bu işlevini onurlandırma ve ona koruma sağlama konularında da Beyanname cimri davranmamıştır. Bununla birlikte, hakların taşıyıcısı olan *insanın*, hukuken kendisinden başka hiçbir canlıya bahşedilmeyen bu ayrıcalığa sahip olmasının alametifarikası bedende değildir¹⁷⁷: Medeni Kanunun 28. maddesi aksini anırtırsa da, *insan* hakları hukuku dairesindeki *insanlık hâli*, doğumla kazanılan bir mevki değildir. Nitekim, bu kuram çerçevesinde insandışılaştırmayı (**İng.** ‘*dehumanisation*’) mümkün kılan da budur. “Kadın hakları

¹⁷⁵ *An Act for the better secureing the Liberty of the Subject and for Prevention of Imprisonments beyond the Seas*, (1679). <https://tinyurl.com/yr9s3t5y>

¹⁷⁶ Halewood, P. (1996). Law’s Bodies: Disembodiment and the Structure of Liberal Property Rights. *Iowa Law Review*, 18, 1331-1393., ss. 1336-1337.

¹⁷⁷ Gerçi, davalar yoluyla yürütülen hayvan hakları aktivizmi, liberal kuramın bedene dair bu ikircikli tutumunu ustalıkla kendi lehine çevirmeyi başarmıştır. Bu kapsamda, Arjantin’de Orangutan Sandra’nın; Amerika Birleşik Devletleri’nde ise Fil Happy’nin *habeas corpus* haklarını tanıyan mahkeme kararları verilmiştir. (Sırasıyla, **bkz.:** Orangutana, Sandra s/ Habeas Corpus, CCC 68831/2014/CA1 (Argentina - Federal Chamber of Criminal Cassation 14 Kasım 2014). <https://tinyurl.com/3epx3pfh>; In the Matter of a Proceeding Under Article 70 of the CPLR for a Writ of Habeas Corpus, Sy 18-45164 (Supreme Court of the State of New York County of New Orleans 16 Kasım 2018). <https://tinyurl.com/5v7a9by2>). Fil Happy hakkındaki *habeas corpus* istemini 2022 yılında oy çokluğuyla reddeden temyiz mahkemesinin gerekçesi ise, liberal haklar teorisinin bedeni yalnızca *insan* haklarının somutlaştığı biyolojik bir varlık olarak gördüğünün mükemmel bir kanıtıdır. Zira karar, *habeas corpus* hakkının bedenle değil; hukuk kişiliği ile ilgili olduğunu net biçimde ortaya koymaktadır. Açıkça çoğunluk oyu ile aynı görüşte olmakla birlikte kararı analiz eden bir çalışma için, **bkz.:** Nonhuman Rights Project, Inc., ex rel. Happy v. Breheny. (2023). *Harvard Law Review*, 136(4), 1292-1299.

insan haklarıdır”, “LGBTİ+ hakları insan haklarıdır” söylemlerini ve benzerlerini işte böyle okumak gerekir. Liberal haklar kuramının evreninde, *insanlık* “alınıp verilebilen” bir statüdür.¹⁷⁸ Bu konjonktürde, hukuk tarafından haklarla donatılmak *Homo sapiens* arketipindeki soyut öznelerin arzu ve iradelerine dayandığından, “birey ne kadar çok hakka sahip olursa o kadar çok insan olur”.¹⁷⁹

Buraya kadar anlatılanlar hukukta *insan* mefhumuna referansla açıklanagelen hak öznesi ve hukuk kişisi kavramlarının gerçek insanla; yani, zoolojik insanla ne ölçüde kesiştiğini ve nerelerde kesişmediğini ortaya koymuştur. Özne ve nesne arasındaki Kartezyen karşıtlığı temel alan hukuk sistemlerinde nesne olan doğanın karşısına *insanın* oturtulmasının yine Kartezyen *insan*-doğa düalizminden temel aldığı idrak edilmiştir. Bunlara ek olarak, *insan* hakları hukuku çerçevesinde insan olmanın biyolojik ve genetik bir olgudan ziyade hukuki bir statüyü temsil ettiği ortaya konmuştur. Bütün bunlar, uluslararası *insan* hakları hukuku belgelerindeki görünüşte ‘kapsayıcılık’ idealinin esrikliğini atlatıp, âdeta varlığın verili bir gerçeğiymişçesine sorgusuz sualsiz kullandığımız temel hukuki kavramları, liberal haklar teorisinin onlara yüklediği ‘gerçek’ anlamlarıyla tanımamızı sağlamıştır.

Ne var ki, tüm bu tartışmaların ardından, doğanın Kartezyen karşıtı; yani, antitezi olan *insanın* kim ya da ne olduğu hâlâ belirlenebilmiş değildir. Nitekim, tüm bu tartışmalardan sonra dahi hâlâ ancak *insanın* kim ya da ne olmadığını biliyoruz: Buna göre, bir önceki başlıkta gösterildiği ve bu başlıkta pekiştirildiği gibi, *insan* kesinlikle doğa değildir. Dahası, bu bölüm *insanın* bir bütün olarak *Homo sapiens* türünü kapsamadığını da ortaya koymuştur. Ancak, Antroposen’in krizleriyle uluslararası hukuk yoluyla başa çıkmanın gerçekçi yollarını bulmak için *insanın* kim ya da ne olduğunu tespit etmek kritik önemde olduğuna göre, daha kat edecek yolumuz var demektir. Bu nedenle, bu çalışmanın ilk bölümünün sonuna yaklaşırken, antroposantrik hümanizmin *insanın* kim olduğunu irdelemek için son bir başlık daha açılacaktır. Not etmek gerekir ki, bu son başlığa gelirken, *insanın* kimliğini tespit etmek bakımından elimiz hayli kuvvetlenmiştir. Zira, nesne olarak belirlenen doğanın

¹⁷⁸ Esmeir, S. (2006). On Making Dehumanization Possible. *Publications of the Modern Language Association of America*, 121(5), 1544-1551., s. 1545.

¹⁷⁹ Douzinas, C. (2018). *İnsan Haklarının Sonu: Yeni Binyılda Eleştirel Hukuk Kuramı* (K. Akbaş ve U. D. Tuna, Çev.; 1. bs). Ankara: Dipnot., s. 266.

karşısına özne olarak *insanı* yerleştirenin de yine Kartezyen düalizm olduğunu ortaya koyduğumuza göre, *insanın* kim ya da ne olduğu sorusunun yanıtını nerede aramamız gerektiği artık açıktır: Bunun için *insan* ve doğa arasındaki ayrımın temeline bakmak; yani, son bir kez daha Descartes’a dönmek gerekecektir.

2. Kartezyen Düalizmin Kodlarıyla *İnsan*

Descartes’ın *insanı* hayvanlığından ayırmak için bir parametre olarak aldığı ‘düşünme’nin, düşünme eyleminin son derece nitelikli bir versiyonunu esas aldığı daha önce söylenmişti. Hatta öyle ki, bu yüksek eşikten tanımlanmış düşünme yetisinden yoksun olan hayvanlar Descartes tarafından birer makine; yani, âdeta ‘ölü’ birer varlık olarak tanımlanmıştı. *İnsan* ve hayvan doğası arasında ayrım yapmayı mantıksal bir gereklilik olarak gören Descartes’ın yalnızca *insana* özgü olduğu varsayılan düşünme eyleminin bu en niş formlarını *insan* ve hayvan arasında bir sınır olarak tanımlaması, antroposantrizm hakkında yüzeysel bir fikri olan biri için bile, beklenmedik bir olgu olmadığı tahmin edilebilecektir. Nitekim, yine daha önce gösterildiği üzere, *insan* ve doğa arasındaki keskin ayrım zaten verili kabul edildiğinden, Descartes’ın tutumu, eleştirel tandanslı değerlendirmelerde dahi, ekseriyetle antroposantrizmin—ya da daha dar anlamıyla türçülüğün—tipik bir örneği olarak algılanagelmıştır. Dolayısıyla, liberal (eleştirel) yaklaşımların gözünden Kartezyen *insan*-doğa ayrımındaki merkezi sorun, Descartes’ın düşünme eylemini yeterince kapsayıcı tanımlamaması olarak tespit edilmiştir.

Halbuki, Descartes düşünce eyleminin oldukça nitelikli versiyonlarını *insan* ile hayvan arasında bir sınır olarak belirlerken aslında özel bir *insan* tanımı da yapmaktadır. Bu bağlamda, Kartezyen öznenin; yani Descartes’ın *insanın*, ‘düşünen bir varlık’ olduğu doğrudur.¹⁸⁰ Ancak, liberal yaklaşımların gözden kaçırdığı (ya da kaçırmayı tercih ettiği), ‘düşünen’ bu varlığın esasen bir bütün olarak zoolojik *insanı* temsil etmekten uzak olduğudur. Gerçekten de, Descartes düşünme eyleminin öylesine niş bir tanımını yapmıştır ki Kartezyen tanıma uygun biçimde ‘düşünebilen’ bir varlığın, değil *bazı* hayvanları, *Homo sapiens* türünün dahi tamamını kapsaması imkânsızdır. Lakin, tıpkı hayvanların düşünmeden yoksun ilan edilmişinde olduğu gibi,

¹⁸⁰ Assiter, A. (2009). *Kierkegaard, Metaphysics and Political Theory: Unfinished Selves*. London: Continuum., s. 6.

bu sonuç da ne bir hata ne de bir tesadüftür: Şu kadar ki, Descartes'ın *insan-doğa* ayrımının sınırlarını oluşturan düşünme eylemi, aslında daha en başından, *Homo sapiens* türünün tamamında bulunabilecek entelektüel kapasite gözetilerek belirlenmemiştir. Zira, Kartezyen felsefe, varoluşun kanıtını düşünme eylemi olarak tanımlarken, yalnızca *insanı* doğadan ayırmaktan fazlasını yapmaktadır: Varoluşun kanıtı biyolojik varlık değil de zihinsel faaliyet; yani, düşünmek olarak belirlendiğinde, aslında zoolojik insan da âdeta parçalarına ayrılmakta ve zihin ve beden olmak üzere ikiye bölünmektedir. Yani, Kartezyen felsefede *Homo sapiens* türüne ait olmanın kendisine herhangi bir değer biçilmiş değildir. Kartezyenizm'in ilgilendiği, *Homo sapiens*'lerden hangilerinin Kartezyen düşünmeye muktedir zihinlere sahip olduğudur. Şu hâlde, Kartezyen *insan-doğa* ayrımı aslen; en temelde, zihin ile doğa arasında bir ayrımdır. Başka bir ifade ile, şimdiye kadar *insan-doğa* ayrımı olarak anılan Kartezyen karşıtlığın esası, zihin; yani, 'bilici' (**İng.** 'knower') ile doğa; yani, 'bilinen' (**İng.** 'knowable') arasındaki ayrımdır.¹⁸¹

Kuşkusuz, Kartezyen zihin-beden ayrımının kökenlerini bu çalışma bağlamında tekrarlamak pek de orijinal değildir. Öyle ya, Batı-merkezli felsefe eğitiminin tedrisatından geçmişler için zihin-beden ayrımı neredeyse bir genel kültür bilgisi kadar temeldir. Yine de, bu çalışma bağlamında, Kartezyen düalizmin terimleriyle tasvir edilen *insan* figürünün, “bedenden kopuk bir zihin” ile “zihinsiz beden”¹⁸² karşıtlığı temelinde resmedildiğini vurgulamak önemlidir. Önemlidir; çünkü, bunu açıkça ortaya koymak antroposantrizme yalnızca semantik anlamından hareketle '*Homo sapiens*-merkezcilik' olarak bakmaktan kaynaklanabilecek bir başka yanılgıyı daha gidermeye yardımcıdır: *İnsan-doğa* ayrımını, zihin-doğa ayrımı olarak yeniden tanımlandığında, münhasıran Kartezyen öznedede bulunan ve bu bağlamda yüksek eşikten tanımlanan 'düşünme' eyleminin bedensel bir karşılıktan muaf olduğu görülecektir. Duygulardan, hayal gücünden ya da hafızadan farklı olarak, düşünme eyleminin bu en saf hâli hem bedenden 'fenomenolojik' olarak bağımsızdır hem de herhangi bir fiziksel süreçten azadedir.¹⁸³ Zaten, Descartes'a göre beden, zihin için

¹⁸¹ Keller, E. F. (1995). *Reflections on Gender and Science* (10th Anniversary Edition). New Haven: Yale University Press., s. 79.

¹⁸² Plumwood, V. (2017). *Feminizm ve Doğaya Hükmetmek* (B. Ertür, Çev.; 2. bs). İstanbul: Metis., s. 153.

¹⁸³ Bordo, S. (1987). *The Flight to Objectivity: Essays on Cartesianism and Culture*. Albany: State University of New York Press., s. 90.

âdeta bir ‘hapisane’dir. Zihnini, Kartezyenizm’in terimleriyle tanımlanan ‘düşünme’ eyleminin o en saf hâline ulaşabilmesi ancak bedenden özgürleşmesi ile mümkündür. Bu bağlamda, Susan Bordo’ya göre Descartes’ın ünlü “düşünüyorum, öyleyse varım!” sloganını da içeren Meditasyonlar’ı¹⁸⁴, aslında, zihni bedenin çeşitli ayartmalarından kurtarmak ve böylece onu açık seçik fikirlere hazırlamak için bir el kitabı olarak tasarlanmıştır. Bordo, bu iddiasını, diğerlerinin yanı sıra, Meditasyonlar’da geçen şu satırlara dayandırmaktadır:

*“Şimdi gözlerimi kapayacağım, kulaklarımı tıkayacağım, tüm duyularımı durduracağım, düşüncelerimden bile bedensel şeylerin tüm imgelerini sileceğim ya da en azından, bu pek mümkün olmadığından, onları boş ve yanlış olarak değerlendireceğim ve böylece yalnızca kendimle sohbet ederek ve kendi doğamı düşünerek, yavaş yavaş kendim hakkında daha iyi bir bilgiye ve kendimle daha yakın bir tanışıklığa ulaşmaya çalışacağım.”*¹⁸⁵

Herhangi bir eserin tek bir paragrafı, o eser hakkında genel bir kanaat sahibi olmak için şüphesiz yetersizdir. Bununla birlikte, Descartes’ın imzası niteliğindeki “düşünüyorum, öyleyse varım,” ifadesi bağlamında geçen bu satırların, bir eserin ruhu hakkında rastgele bir alıntının söyleyebileceğinden çok daha fazlasını söylediği de bir gerçektir.¹⁸⁶ Şu hâlde, zoolojik insana tekabül etmeyen; bedenden (yarı-)bağımsız olarak tanımlanan *insan* kurgusunun, uluslararası *insan* hakları hukukunun icat ettiği bir tuhaflık olmadığı ortaya çıkmıştır. Görüldüğü üzere, hukukun öznesi olan *insanın* yanı sıra Kartezyen öznenin temsil ettiği *insan* da bedenden ve hatta fiziksel varoluştan bütünüyle kopuktur. Bununla birlikte, Kartezyen öznenin felsefi *insan* hakları söyleminden modern hukuktaki *insan* hakları söylemine tercümesi, Kartezyenizm’den ziyade Kantçı felsefenin terimleriyle gerçekleştirilmiştir.¹⁸⁷ Bu bağlamda, daha önce de vurgulandığı gibi, Evrensel Beyanname’nin “akıl ve vicdan” sahibi olmaktan kaynaklanan “*insan onuruna*” sahip öznesi, açıkça Kant’ın “akılla donatılmış”

¹⁸⁴ Descartes, R. (1996). *Meditations on First Philosophy: With Selections from the Objections and Replies* (J. Cottingham, Ed.). Cambridge, UK: Cambridge University Press.

¹⁸⁵ a.g.e., s. 24. (Çeviri yazara aittir.)

¹⁸⁶ Ayrıntılı bir değerlendirme bilgi için, **bkz.:** Bordo, S. (1987). *The Flight to Objectivity: Essays on Cartesianism and Culture*. Albany: State University of New York Press., ss. 88-92.

¹⁸⁷ Uygun, O. (2019). *Devlet Teorisi* (5. bs). İstanbul: On İki Levha., s. 147. vd.

rasyonel öznesinden esinlenmiştir.¹⁸⁸ Nitekim, *insan* hakları hukukunun *insanın* Kartezyenizm’de olduğu gibi bedenden büsbütün kopuk tasvir edilmeyişi de Kantçı felsefenin bedenle kurduğu ikircikli ilişkiden kaynaklanmaktadır. Zira, liberal haklar teorisinin *insanı*, Kantçı felsefenin bir bedenden bağımsız ‘aşkın’ (**İng.** ‘*transendent*’) benliği ile fiziksel dünya ile temasta olan ‘aşkınsal’ (**İng.** ‘*transcendental*’) benliğinin bir kombinasyonu olarak tezahür etmiştir.¹⁸⁹

Kantçı felsefenin rasyonel, özerk ve özgür öznesi, bir taraftan, zamandan ve mekândan bağımsız bir idealdir. Kant’ın ‘kişi’ olarak da bahsettiği bu ‘aşkın’ benlik ideali, araştırmayacak olan; kendisinde bir amaç olan, değeri kendinden menkul olandır ki *insan* onuru mefhumunun kökeni de bunlara dayanmaktadır. Dolayısıyla, Kant’ın aşkın kişisi aynı zamanda hukuki hakların da öznesi; kendisine sahip olduğu bu onura uygun davranılması gereken kişidir.¹⁹⁰ Bu bağlamda, Kant’ın aşkın benliğinin fiziksel dünyada var olup olmadığı, “(bilgiden ziyade) bir inanç meselesidir”. Bir bedene indirgenmesi mümkün değildir: Ancak, “ahlaki yargının ve pratik aklın ön koşulu” olarak Kantçı etiğin belkemiğidir.¹⁹¹ Şu hâlde, Evrensel Beyanname’de karşımıza çıkan; bedenden yarı-soyutlanmış *insan* kurgusunun Kant’ın aşkın öznesinin hukuki izdüşümü olduğu söylenebilecektir. Bu yönüyle Kantçı özne, hem bir bedenden soyutlanmış olması hem de *insan* ile doğa arasındaki *a priori* ayrıma dayanması sebebiyle Kartezyen özneye benzemektedir.

Öte taraftan, Kant’ın aşkın benlikten ayrı olarak tanımladığı ‘aşkınsal’ benlik, Kartezyen öznenin aksine, fiziksel dünyayla temas halindedir, kendisini dış dünyaya göre olarak konumlandırır ve nesnel deneyimlerin bilgisine sahip olmak için şimdiki zaman ve mekânda fiziksel olarak mevcut olmalıdır.¹⁹² Öyleyse, *insan* hakları hukukunun öznesinin bedenle ilişkisine dair yukarıda yapılan iki tespitin esas bu noktada tam anlamına kavuştuğunu söylemek mümkündür: Kant’ın fiziksel bir

¹⁸⁸ Kant, I. (1991). *The Metaphysics of Morals* (M. Gregor, Çev.). Cambridge; New York: Cambridge University Press., s. 250, para. 456.

¹⁸⁹ Assiter, A. (2009). *Kierkegaard, Metaphysics and Political Theory: Unfinished Selves*. London: Continuum., s. 16.

¹⁹⁰ a.g.e., ss. 15-16.

¹⁹¹ Battersby, C. (2007). Kant and the Unfair Sex. İçinde *The Sublime, Terror and Human Difference* (ss. 45-67). London: Routledge., s. 52.

¹⁹² a.g.e., s. 52.

bedenin varlığını gerektiren transandantal benliği, hem liberal haklar teorisinde bedenin öznenin fiziksel sınırlarını belirlediğini hem de bedenin başkalarının özgürlüğünün nihai sınırını oluşturduğunu teyit etmektedir.

Her ne kadar haklara sahip olma kapasitesi aşkınsal benlikten, yani fiziksel varoluştan kaynaklanmasa da, aşkınsal benlik olmadan metafizik hak öznesinin, fiziksel dünyanın bir parçası olan nesne karşısında konumlanması mümkün değildir. Buna mukabil, daha önce de belirtildiği gibi, özne ve nesne arasındaki karşıtlık ‘hak’ mefhumunun mantıksal ve hukuki mevcudiyetinin *sine qua non* koşuludur. Zira, ne ‘hak’ kavramı ne de ona eş-bağımlı olan hukukun kendisi, özne-nesne karşıtlığı olmaksızın bir anlam ifade edecektir.¹⁹³ Bu bağlamda, Kant’ın aşkın benliği, bedenden soyutlanmış *insan* imgesine dair Kartezyen geleneği sürdürürken; bizzat fiziksel dünyanın içinde ve nesneye karşı var olan aşkınsal benlik, bedensiz Kartezyen öznenin haklar söz konusu olduğunda ortaya çıkaracağı mantıksal sorunları ortadan kaldırmaktadır.

Douzinas, hümanist geleneğin de esas aldığı bu bedenden yarı-soyutlanmış Kartezyen *insan* idealini *insan* haklarının anlamlı bir biçimde hayata geçirilmesi bakımından sorunlu bulur.¹⁹⁴ Ona göre, buradaki sorun Michael Ignatieff’in şu satırlarında somutlaşır: “[T]ürümüz tektir ve onu oluşturan bireylerden her biri eşit ahlaki muameleyi hak etmektedir.”¹⁹⁵ Halbuki, *Homo sapiens* türünü, her bir üyesinde kaçınılmaz olarak var olan farklılık ve ayrımlardan yoksun kabul eden ve onu irade, akıl ya da vicdan gibi aslen “içi boş” ortak paydalar üzerinden anlamaya çalışan bu tanımda *insana* dair gerçek hiçbir şey kalmamıştır. Bu sebeptendir ki, Douzinas’a göre *insanın* özünü ve değerini, Evrensel Beyanname’nin de temelini oluşturan bu “her insanı eşsiz bir varlık yapan özelliklerden yoksun insan şifresi”nde aramaya çalışmak ve *insan* haklarını bu soyut öze atıfla korumaya girişmek izahı güç bir garabettir.¹⁹⁶

¹⁹³ Assiter, A. (2009). *Kierkegaard, Metaphysics and Political Theory: Unfinished Selves*. London: Continuum., s. 16.

¹⁹⁴ Douzinas, C. (2007). *Human Rights and Empire: The Political Philosophy of Cosmopolitanism* (1. bs). Abingdon; New York: Routledge-Cavendish., ss. 52-53.

¹⁹⁵ Ignatieff, M. (2001). Human Rights as Politics. İçinde A. Gutmann ve M. Ignatieff (Ed.), *Human Rights as Politics and Idolatry* (1. bs, ss. 3-52). Princeton, New Jersey: Princeton University Press., ss. 3-4.

¹⁹⁶ Douzinas, C. (2007). *Human Rights and Empire: The Political Philosophy of Cosmopolitanism* (1. bs). Abingdon; New York: Routledge-Cavendish., s. 53.

Bu eleştiri, ilk kertede, haklı görülebilecektir. Nitekim, *insanın* fiziksel varoluşundan kaynaklanan koşullardan ziyade, Douzinas'ın deyimiyle 'içi boş' olan irade, akıl ve vicdan gibi metafizik unsurlar üzerinden tanımlanması, *insan* haklarındaki *insan* ile gerçek insan arasında somut bir uyumsuzluk yaratmaktadır. Bu da, bir önceki bölümde gösterildiği üzere, gerçek insanların bir kısmının hakların alanından, kaçınılmaz biçimde, dışlanması ile sonuçlanmaktadır. Bununla birlikte, Douzinas'ın eleştirel perspektifi, haklardan yararlanmada dezavantajlı olanların neden genellikle belirli gruplara mensup olduğunu anlamaya yardımcı olmamaktadır. Gerçekten de, *insan* olduklarını ve haklarının *insan* hakları olduğunu iddia etmek zorunda kalanlar hemen her zaman kadınlar, LGBTİ+'lar, siyahlar, mülteciler ya da *apartheid*'a maruz kalanlarken, liberal *insan* hakları hukukunun 'herkesi' korumadaki kronik başarısızlığının yalnızca *insanın* doğasına ilişkin metafizik bir tanımdan kaynaklandığı gerçekten söylenebilecek midir? Tam bu noktada, durup bir kez daha Phillips'e kulak vermek bu soruya bir yanıt bulabilmeye yardımcı olacaktır. Bu bağlamda, Phillips'in, yine, oldukça isabetli sorusu şudur: *İnsan* hakları kuramında *insanın* özünü oluşturan irade, akıl ve vicdan, gerçekten söylendiği gibi, 'içi boş' soyutlamalar olarak tanımlanabilecek midir?¹⁹⁷

Feminist kuram bu sorunun cevabını sistemli ve çok boyutlu bir biçimde vermiştir¹⁹⁸: Kartezyen anlamda rasyonelliğe erişebilmek; bunun içinse, bedeninden tamamen soyutlanabilme kapasitesine sahip olmak, her bedene bahşedilmiş bir 'hediye' değildir. Nitekim, Sara Ahmed'in vurguladığı gibi, Kartezyen kuramda nasıl zihin en genel tanımıyla zihne karşılık gelmiyorsa, bedenler de "asla basitçe ve gerçekten beden" değildir. Kartezyen kuramda beden cinsiyetlendirilmiş, renklendirilmiş ya da ırksal olarak işaretlenmiştir. Kartezyen bedenin kilosunu, boyu, yaşı vardır; sağlıklı ya da sağlıklı olmayabilir, bedensel olarak güçlü ya da engelli olabilir.¹⁹⁹ Başka bir ifade ile, Douzinas'ın iddia ettiğinin aksine, Kartezyen özne 'bedenden kopuk bir zihin' olarak inşa edilip, *insanın* özü irade, akıl ve/veya vicdana

¹⁹⁷ Phillips, A. (2015). *The Politics of the Human* (1. bs). Cambridge, UK: Cambridge University Press., s. 34.

¹⁹⁸ Belirtmek gerekir ki, Douzinas da bu bağlamdaki feminist eleştirilerin elbette farkındadır. Ancak, açıkça, feminist eleştirinin doğru soruları sormadığını düşünmektedir. **Bkz.:** Douzinas, C. (2018). *İnsan Haklarının Sonu: Yeni Binyılda Eleştirel Hukuk Kuramı* (K. Akbaş ve U. D. Tuna, Çev.; 1. bs). Ankara: Dipnot., ss. 262-263.

¹⁹⁹ Ahmed, S. (1995). Deconstruction and Law's Other: Towards a Feminist Theory of Embodied Legal Rights. *Social ve Legal Studies*, 4(1), 55-73., p. 56.

indirgendiğinde, hepten ne idiği belirsiz; tanımlamayacak bir ‘insansı’ imgeye dönüşmemiştir. Bilakis, yine Ahmed’in altını çizdiği üzere:

*“Eril perspektifin bedensizleşmesinin kendisi de bir beden yazımıdır: Orada olduğunu bilmemize gerek kalmayacak kadar rahat bir beden, sadece bir zihne yuva olan ve onu kesintiye uğratmayan, kafasını karıştırmayan, irrasyonalizmle, kanamayla ya da hamilelikle aldatmayan bir beden.”*²⁰⁰

Şu hâlde, Kartezyenizm’de bedenden soyutlanmış o ‘müstesna’ zihne atfedilen irade, akıl ve/veya vicdan gibi nitelikler, herhangi bir ayırt edici özellikten yoksun; rastgele bedenlerde bulabilecek, tamamen ‘içi boş’ olgular değildir. Aksine, bunlar cinsiyetlendirilmiş, renklendirilmiş, ırksal olarak işaretlenmiş; yani, belirli ontolojik sebeplerle farklılaştırılmış bedenlere ait olgulardır. Bu doğrultuda, zihin-doğa ayrımının kendisi de aynı farklılaşma motifiyle örülmüştür. Başka bir deyişle, Kartezyen anlamda, hem zihin hem de doğa cinsiyetlidir, belli bir renktedir ve belli bir ırka aittir.²⁰¹ Bu bağlamda, geleneksel olarak doğanın “dişil-bağlantılı” olduğundan şüphe yoktur.²⁰² Bunun en açık örneği, ‘modern bilimin kurucusu’ olarak anılan Francis Bacon’ın—ve dolayısıyla bugün hâlâ bilimin—doğaya bakışında bulunabilir.²⁰³ Nitekim, bilimde kanıta dayalı yöntemi simgeleyen “bilimsel devrim” (İng. ‘scientific revolution’) ile birlikte, doğanın canlı bir organizma ve besleyici bir anneden, insanlığın yararı için fethedilmesi ve “köleleştirilmesi” gereken bir ‘(doğal) kaynak’a dönüşümü, doğaya atfedilen kadın imgesi üzerinden kurgulanmıştır.²⁰⁴ Öyle ki, Bacon doğanın fethini açıkça bir kadına tecavüz edilmesine benzetmektedir. Bacon, kendi deyimiyle, insanlığı doğaya ve doğanın tüm çocuklarına götürmeyi; doğayı insanlığın hizmetine bağlamayı ve onu kölesi haline getirmeyi amaçlamaktadır.²⁰⁵ Bu

²⁰⁰ a.g.e.

²⁰¹ Keller, E. F. (1995). *Reflections on Gender and Science* (10th Anniversary Edition). New Haven: Yale University Press., s. 79.

²⁰² Plumwood, V. (2017). *Feminizm ve Doğaya Hükmetmek* (B. Ertür, Çev.; 2. bs). İstanbul: Metis., s. 158.

²⁰³ Merchant, C. (2001). *The Death of Nature*. İçinde M. E. Zimmerman, J. B. Callicott, G. Sessions, K. J. Warren, ve J. Clark (Ed.), *Environmental Philosophy: From Animal Rights to Radical Ecology* (3. bs, ss. 273-286). Upper Saddle River: Prentice Hall., s. 276.

²⁰⁴ a.g.e., s. 277.

²⁰⁵ Doğaya atıfta bulunmak için kullanılan ve Türkçeye “o” olarak çevrilen zamirler, tercümenin esas aldığı İngilizce metinde dişil üçüncü tekil şahıs zamiri “her” olarak yazılmıştır. Bu sebeple, metnin orijinal hâlinde doğanın dişil olan ile ilişkilendirilişi çok daha belirgindir.

amaç doğrultusunda, Bacon’a göre, “doğanın bize gelmesini beklemeye hakkımız yoktur”: Bunun yerine, “doğa ön ayaklarından kavranmalı ve arkası çıplak bırakılmalıdır”.²⁰⁶

Platon’dan modern pozitivistizme—dolayısıyla, Descartes, Bacon ve Kant’ın da kuramları dâhil olmak üzere—doğa ve dışıl olanın doğrudan ilişkilendirildiği tartışmasızdır.²⁰⁷ Bununla birlikte, Val Plumwood’un da söylediği gibi, zihin-doğa düalizminin ‘doğa’ tarafında yer alanlar, kuşkusuz, yalnızca kadınlar olmamıştır. Gerçekten de, kadınların yanı sıra, yerliler, sömürgeleştirilenler, köleler, kol emekçileri ve daha pek çokları²⁰⁸, ikili cinsiyet rejimine göre erkeğe ait olduğu kabul edilen genital organlara sahip olduklarında bile, Kartezyen düalizmin düşünen özneleri olarak tanınmamışlardır. Bu bağlamda, Plumwood, sorgusuz sualsiz *insana* karşılık geldiğini varsaydığımız; Kartezyen denklemde doğanın karşısında konumlandırılan bu nevi şahsına münhasır rasyonel özneyi “efendi modeli” (İng. ‘*master model*’) olarak tanımlamıştır.²⁰⁹ Efendi modeline göre, *insan* jenerik bir tabir değildir: Doğayı kendi antitezi ilan eden ve böylece doğaya ve doğayla bağlantılı her şeye—yani, kendisi dışındaki her şeye ve herkese—karşı hegemonik bir tahakküm ilişkisi içinde duran bir grup beyaz ve çoğunlukla heteroseksüel erkek seçkindir Kartezyen *insan*.

Bu çerçevede, *insanı* nihai olarak bir “normatif sözleşme” olarak tanımlamak mümkündür.²¹⁰ Bununla kastedilen, bu sözleşmede tanımlanan *insan* normunun normallliği, olağan olanı temsil eden bir kurgu olduğudur. *İnsan* normu aracılığıyla,

²⁰⁶ Merchant, C. (2001). *The Death of Nature*. İçinde M. E. Zimmerman, J. B. Callicott, G. Sessions, K. J. Warren, ve J. Clark (Ed.), *Environmental Philosophy: From Animal Rights to Radical Ecology* (3. bs, ss. 273-286). Upper Saddle River: Prentice Hall., s. 278.’in aktarmasıyla, Bacon, F. (1964). *The Masculine Birth of Time*. İçinde B. Farrington (Ed. ve Çev.), *The Philosophy of Francis Bacon: An Essay on Its Development from 1603 to 1609*. Liverpool: Liverpool University Press., s. 62.; Bacon, F. (1964). *The Refutation of Philosophies*. İçinde B. Farrington (Ed. ve Çev.), *The Philosophy of Francis Bacon: An Essay on Its Development from 1603 to 1609*. Liverpool: Liverpool University Press., ss. 129-130.

²⁰⁷ Tahmin edilebileceği üzere, doğanın dışıl olan ile ilişkilendirilmesi ile bedenin dışıl olan ile ilişkilendirilmesi arasında da, *insan*-doğa ve zihin-beden ikilikleri arasındaki paralellikten kaynaklanan doğrudan bir bağlantı vardır. Detaylı bir analiz için, bkz.: King, Y. (1989). *Healing the Wounds: Feminism, Ecology, and Nature/Culture Dualism*. İçinde A. M. Jaggar ve S. R. Bordo (Ed.), *Gender/Body/Knowledge: Feminist Reconstructions of Being and Knowing* (ss. 115-144). New Brunswick: Rutgers University Press.

²⁰⁸ Plumwood, V. (2017). *Feminizm ve Doğaya Hükmetmek* (B. Ertür, Çev.; 2. bs). İstanbul: Metis., s. 158.

²⁰⁹ a.g.e., s. 38.

²¹⁰ Braidotti, R. (2018). *İnsan Sonrası* (Ö. Karakaş, Çev.; 2. bs). İstanbul: Kolektif., s. 40.

Plumwood'un efendi modelinden tanıdığımız, beyaz ve çoğunlukla heteroseksüel erkek olan bir grup seçkini içeren belirli bir *Homo sapiens* olma kipine bir takım metafizik değerler atfedilmiş ve bunlar, "standart *insan*"a dönüştürülmüştür. Hem hukukta hem de sosyal ve beşerî bilimlerde kısaca *insan* deyiverip geçtiğimiz bu 'standart *insan*' olma hâli esasen farklılaştırılmıştır. Ancak bu, aslında, bir sır da değildir: Braidotti'ye göre, *insan* olarak bildiğimiz bu normatif kurgu, "*insan doğasının*" ne olduğuna dair bir "toplum sözleşmesi" hâlini almış tarihsel bir inşadan ibarettir.²¹¹

Uluslararası *insan* hakları hukukuna *insanın* "bir normatif sözleşme" olduğu kabulüyle tekrar bakıldığında artık taşlar tamamen yerine oturacaktır. Gerçekten de, belirli bir *insan* olma biçimini temsil ettiğinden aslen özel bir anlam kazanmış olan *insan* tabirinin jenerikmişçesine kullanılmasının doğurduğu kaçınılmaz çelişkiler, pozitif uluslararası *insan* hakları hukukunda çok belirgindir. Söz gelişi, Evrensel Beyanname'nin 2. maddesine göre, Beyanname'de yer alan haklardan yararlanmak bakımından 'herkes', ırk, renk ya da cinsiyet ayırt etmeksizin, eşittir. Ne var ki, bu eşitlik ideali daha Beyanname'nin 16. maddesinde sekteye uğramaktadır. Zira, evlenme ve aile kurma hakkını düzenleyen maddeye göre: "Evlilik çağına varan her erkek ve kadın, ırk, vatandaşlık veya din bakımlarından hiçbir takdiyata tabi olmaksızın evlenmek ve aile kurmak hakkını haizdir." Öyleyse, Evrensel Beyanname'ye göre yalnızca heteroseksüel bir birliktelik aile olarak kabul edilebilecektir.²¹² Dolayısıyla, LGBTİ+'lar, Beyanname'de yer alan diğer *tüm* haklardan yararlanmak bakımından *herkes* ile eşit olsalar dahi, evlenmek ve aile kurmak yalnızca heteroseksüellerin hakkı olarak görülmüştür. Başka bir deyişle, evlenmek ve aile kurmak söz konusu olduğunda, LGBTİ+'lar 'norm dışı'; yani *insan*-dışı kabul edilmiştir.

Bununla birlikte, İHEB kapsamında ailenin kurucu bir unsuru olarak kabul edilmesine rağmen, BM Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi'nin²¹³

²¹¹ a.g.e., s. 40.

²¹² Peterson, V. S., ve Parisi, L. (2004). Are Women Human? It's Not an Academic Question. İçinde T. Evans (Ed.), *Human Rights Fifty Years On: A Reappraisal* (ss. 132-160). Manchester: Manchester University Press., s. 145.

²¹³ International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, 993 UNTS 3 (1966).

(‘ESKHS’) “yeterli yaşam standardına sahip olma hakkı” ile ilgili 11. maddesinin orijinal İngilizce metnine bakıldığında, heteroseksüel bir kadının ailesi üzerinde erkek partneriyle aynı haklara sahip olup olmadığı konusunda kafa karışıklığı yaşamak işten değildir.²¹⁴ Zira, gramer yapısı nedeniyle Türkçe tercümede fark edilmiyor olsa da²¹⁵, antlaşmanın orijinal İngilizce metinde herkesin “kendisi ve ailesi için yeterli bir yaşam standardına sahip olma hakkı” eril üçüncü tekil şahıs zamirleri kullanılarak düzenlenmiştir. Şu hâlde, İngilizce metne bakıldığında, klasik anlamda ‘aile reisi’ olarak görülen erkek ile kadın eş arasında, aile içindeki haklar bakımından bir hiyerarşi yaratıldığı izlenimi edinilebilecektir.²¹⁶ Hoş, başta Evrensel Beyanname olmak üzere, uluslararası *insan* hakları antlaşmalarında *insanı* anlatmak için ‘geleneksel olarak’ olarak eril zamirler kullanıldığından, ESKHS bağlamındaki bu gözlemin çok özgün olmadığı doğrudur.²¹⁷ Ancak, bu çalışma bağlamında *insanın* ‘geleneksel olarak’ eril-olanla ilişkilendirildiğini söylemenin başlı başına önemli bir tespit olduğu muhakkaktır.

İnsan tabirinin dışlayıcı niteliği uluslararası hukuk düzeninin en temel normlarından biri olan hakların kendi kaderini tayin hakkının yorumlanması ve uygulanması bağlamında da tartışmalıdır. Hatta o kadar ki, genellikle ‘içsel’ ve ‘dışsal’ kendi kaderini tayin olarak ayrı ayrı analiz edilen hakkın her iki veçhesinin de *insan* tabirinin dışlayıcı niteliği nedeniyle anlamsızlaştığını söylemek aşırı olmayacaktır.²¹⁸ Üçüncü jenerasyon; yani, kolektif haklar arasında kabul edilen kendi kaderini tayin

²¹⁴ Otto, D. (2005). Disconcerting “Masculinities”: Reinventing the Gendered Subject(s) of International Human Rights Law. İçinde D. E. Buss ve A. Manji (Ed.), *International Law: Modern Feminist Approaches* (1. bs, ss. 105-129). Bloomsbury Academic., s. 116.

²¹⁵ Not etmek gerekir ki, Viyana Antlaşmalar Hukuku Sözleşmesi’nin 33.maddesinin 2. fıkrası uyarınca, ESKHS’nin Türkçe tercümesinin antlaşmanın yorumlanması bakımından herhangi bir geçerliliği yoktur.

²¹⁶ Hükmün İngilizce orijinal metnindeki ilgili kısım şöyledir: “the right of everyone to an adequate standard of living for *himself* and *his* family”. (*Vurgular yazara aittir.*)

²¹⁷ **Bkz.:** MacKinnon, C. A. (2007). Are Woman Human? İçinde *Are Women Human? And Other International Dialogues* (e-book, ss. 41-43). Cambridge, Massachusetts: Belknap Press of Harvard Univ. Press.

²¹⁸ Kendi kaderini tayin hakkı geleneksel olarak ‘içsel’ ve ‘dışsal’ olmak üzere iki boyutta analiz edilmiştir. Ancak Tom Sparks, bu iki yönlü değerlendirmenin hakkın kapsamlı bir şekilde anlaşılması için yeterli olmadığını ve kendi kaderini tayin hakkının dört farklı biçimde ele alınması gerektiğini savunmuştur: Yazara göre bunlar ‘yönetim temelli, ayrılıkçı, sömürgeci ve iyileştirici’ kendi geleceğini tayindir. Sparks’ın argümanı hukuk mantığı açısından makul ve ufuk açıcı olmakla birlikte, bu çalışma bağlamında, pragmatik nedenlerle, geleneksel ayrıma bağlı kalınacaktır. Ayrıntılı bilgi için, **bkz.:** Sparks, T. (2023). *Self-Determination In the International Legal System: Whose Claim, to What Right?* Oxford: Hart Publishing.

hakkının öznesi, bilindiği üzere, bir bütün olarak “halk”, yani; bir devleti oluşturan tüm kişilerdir.²¹⁹ Daha basit bir ifade ile, bir oluşumu hukuki anlamda bir ‘devlet’ olarak tanımlayabilmek için gereken öğelerden biri olan nüfusun tamamı kendi kaderini tayin hakkının öznesidir.²²⁰ Bu bağlamda, kendi kaderini tayin hakkının ‘dışsal’ yönü, en basit hâliyle, hem dekolonizasyon hem de ulusal bağımsızlık hareketleri bağlamında halkların “egemen ve bağımsız bir devlete sahip olma” hakkı olarak tanımlanabilecektir.²²¹

Buna karşın, Avrupa İş Birliği ve Güvenlik Konferansı’nın 1975 tarihli Helsinki Nihai Senedi’nde²²² de belirtildiği gibi, kendi kaderini tayin hakkı gereğince, “tüm halklar, *daima*, tamamen özgür bir şekilde, dış müdahale olmaksızın, *diledikleri zaman* ve *diledikleri şekilde*, *iç* ve *dış* statülerini tayin... hakkına sahiptir.”²²³ Senet’den yapılan alıntıda vurgulanan kısımlardan da anlaşılacağı üzere, kendi kaderini tayin hakkı, bir halkın egemen ve bağımsız bir devlete sahip olabilme hakkının yanı sıra, “daimî” bir haktır.²²⁴ Nitekim, halkların kendi kaderlerini tayin hakkını ‘iç ve dış’ statülerini belirlemekte, ‘daima’ ve ‘diledikleri’ biçimde kullanabileceklerinin anlamı da budur. Kuşkusuz, bir devlet sonsuza kadar yıkılıp yeniden kurulamayacağına göre, kendi kaderini tayin hakkının bu veçhesi, hakkın ‘içsel’ olarak tanımlanan yönüne işaret etmektedir. Hakkın içsel yönünün nasıl hayata geçirilebileceğine dair en açıklayıcı tanımlardan biri ise, Dostane İlişkiler Bildirisi’nde

²¹⁹ ‘Halk’ tabirinin hem Türk hukuku hem de uluslararası hukuk veçhesinden nasıl yorumlanması gerektiğine dair kapsamlı bir analiz için, **bkz.:** Tarhanlı, T. (1994). Kendi Kaderini Tayin Hakkı Ya Da ‘Öteki’nin İradesi. İçinde F. Sönmezoğlu (Ed.), *Türk Dış Politikasının Analizi* (ss. 491-511). İstanbul: Der Yayınları.

²²⁰ **Bkz.:** Reference re Secession of Quebec, Sy 25506, [1998] 2 SCR 217, (Supreme Court of Canada 20 Ağustos 1998). <https://tinyurl.com/8hj2f33d>, para. 123 vd.

²²¹ Declaration on Principles of International Law Concerning Friendly Relations and Cooperation Among States In Accordance with the Charter of the United Nations, UN General Assembly, A/RES/2625(XXV) (1970), s. 124.

²²² *Conference on Security and Co-operation in Europe Final Act*, Helsinki (1975). <https://tinyurl.com/mvj7f2he>, s. 7.; Senet’in uluslararası hukuktaki normatif değerine ilişkin olarak, **bkz.:**

²²³ Nihai Senet’in ilgili kısmının tercümesi Tarhanlı’dan alınmıştır. **Bkz.:** Tarhanlı, T. (1994). Kendi Kaderini Tayin Hakkı Ya Da ‘Öteki’nin İradesi. İçinde F. Sönmezoğlu (Ed.), *Türk Dış Politikasının Analizi* (ss. 491-511). İstanbul: Der Yayınları., s. 498. (Vurgular yazara aittir.)

²²⁴ Higgins, R. (1995). *Problems and Process: International Law and How We Use It* (1. bs). Oxford: Clarendon Press., s. 120.

yer almaktadır.²²⁵ Buna göre: “ülkeye ait bütün halkı, ırk, inanç veya renk ayrımı yapmadan temsil eden bir hükümete sahip olan” bir devlet²²⁶, kendi kaderini tayin hakkının hayata geçtiği bir devlet olarak tasvir edilebilecektir.²²⁷ Bu bağlamda, Irk Ayrımcılığının Ortadan Kaldırılması Komitesi’nin kendi kaderini tayin hakkına ilişkin Genel Tavsiye Kararı’nda da vurgulandığı üzere, kendi kaderini tayin hakkının “her vatandaşın herhangi bir düzeyde kamu işlerinin yürütülmesine katılma hakkı” ile doğrudan bağlantılı olan içsel yönü, aynı zamanda ayrımcılığa uğramadan kamu görevinde bulunma hakkının kullanılmasıyla da ilgilidir.²²⁸

Yakın zamanda Uluslararası Hukuk Komisyonu (‘UHK’) tarafından uluslararası hukukun *jus cogens*, yani; emredici normlarından biri olarak tespit edilen²²⁹ kendi kaderini hakkının, bu tespit ile birlikte, kuşkusuz, uluslararası hukuktaki normatif ağırlığı perçinlenmiştir. Ne var ki, bir devleti oluşturan *herkes* tarafından kullanılması gereken bu hakkın aslında ‘kimler’ tarafından kullanıldığına—daha doğrusu, kullanılabildiğine—bakıldığında, kendi kaderini tayin hakkının ya ‘halkın bir kısmı tarafından kullanılması da yeterli olan’ ya da, değilse, ‘kendisinden pekâlâ sapma kabul edilen’ bir hak olarak kategorize edilmesi gerekecektir. Zira,

²²⁵ Bildirinin uluslararası hukuktaki normatif değerine ilişkin tartışmalar için, **bkz.:** Öktem, E. (2013). *Uluslararası Teamül Hukuku* (1. bs). İstanbul: Beta., s. 185 vd.

²²⁶ Declaration on Principles of International Law Concerning Friendly Relations and Cooperation Among States In Accordance with the Charter of the United Nations, UN General Assembly, A/RES/2625(XXV) (1970)., s. 124.; Çalışma boyunca Bildiri’nin ilgili kısımlarının tercümesi, Aslan Gündüz’den alınmıştır. **Bkz.:** Gündüz, A. (1998). *Milletlerarası Hukuk: Temel Belgeler, Örnek Kararlar* (3. bs). İstanbul: Beta., s. 112.

²²⁷ Belirtmek gerekir ki, her ne kadar Bildiri’de ayrımcılık gerekçesi olarak sadece ırk, inanç ve renkten bahsedilse de, genel uluslararası hukuk çerçevesinde yorumlandığında, Bildiri’nin bu ayrımcılık türlerini tüketici olarak saymadığı kabul edilmelidir. Bu anlamda, cinsiyete dayalı ayrımcılık da yorum yoluyla kendi kaderini tayin hakkı açısından değerlendirilebilecektir. Bununla birlikte, cinsiyetin bir ayrımcılık zemini olarak açıkça belirtilmemesinin, kadınlara yönelik ayrımcılığın kendi kaderini tayin hakkının kullanımı açısından bir sorun bile olamayacağı yönündeki eril görüşten kaynaklandığı vurgulanmadan geçilmemelidir. **Bkz.:** Charlesworth, H., Chinkin, C., ve Wright, S. (1991). Feminist Approaches to International Law. *American Journal of International Law*, 85(4), 613-645., s. 643.

²²⁸ Committee on the Elimination of Racial Discrimination. (1996). *General Recommendation XXI On the Right to Self-Determination* (A/51/18). <https://tinyurl.com/352c3u74>

²²⁹ International Law Commission. (2022). *Draft Conclusions on Identification and Legal Consequences of Peremptory Norms of General International Law (Jus Cogens)* (s. Yearbook of the International Law Commission, 2022, c. II, Part Two). <https://tinyurl.com/4njfmy6f>, Conclusion 23.; Uluslararası hukukun emredici; yani *jus cogens* kuralları, bir bütün olarak uluslararası toplumun, kendisinden hiçbir surette sapma kabul edilmeyen ve ancak aynı nitelikte olan daha sonraki bir uluslararası hukuk genel normu ile değiştirebileceğini kabul ettiği ve tanıdığı normlardır. **Bkz.:** Viyana Antlaşmalar Hukuku Sözleşmesi, Madde 53.

hakkın hem dışsal hem de içsel yönü bağlamında devleti oluşturan *herkes* tarafından kullanılışı sorunludur.

Hakkın dışsal yönü açısından sorun, hem ulusal bağımsızlık hareketleri hem de dekolonizasyon süreçleri bağlamında kadınlara atfedilen karmaşık ve çelişkili statüyle ilgilidir.²³⁰ Nitekim, 1923'te yapılan değişiklikte birlikte Türkiye devletinin statüsünü bir Cumhuriyet olarak belirleyen 1921 Anayasası'ndaki cinsiyetçi hukuk algısı ve 1921'de kurulan Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin tamamının erkeklerden oluşması²³¹, tahmin edilebileceği gibi, dünya tarihinde bir istisna değildir. Osmanlı-Türkiye coğrafyasında 1860'lardan bu yana güçlü bir feminist hareketin varlığına rağmen²³² kadınların Anayasa'da ve Meclis'te dışlanması ve marjinalleştirilmesi, diğer coğrafyalardaki ulusal bağımsızlık hareketleri ve dekolonizasyon süreçlerinde de sıkça rastlanan bir durumdur.²³³ Ancak, temsildeki bu bariz soruna rağmen, bu hareketlerin veya süreçlerin 'meşruiyeti' hiçbir zaman bu açıdan tartışma konusu olmamıştır. Öyleyse, kendi kaderini tayin hakkı kapsamında kendi egemen ve bağımsız devletini kurmak isteyen 'halk'ın sadece o halkın içerisindeki erkekler olması yeterli gibi görünmektedir.²³⁴

Kendi kaderini tayin hakkının içsel yönü bakımından da benzer, hatta daha vahim, sorunlar tespit edilebilecektir. Zira, hakkın içsel yönünün hayata geçirilmesi, Dostane İlişkiler Bildirgesi'nde tanımlandığı gibi, herhangi bir temelde ayrımcılık yapmaksızın ülkedeki tüm insanları temsil eden bir hükümete sahip olmakla ölçülecekse, durum dünyanın her yerinde vahim görünmektedir. Parlamentolar Arası Birlik ('IPU') tarafından 2023 yılında BM ile ortaklaşa yayınlanan bir rapora göre, kadınların hem kabinelerde hem de parlamentolarda yüzde 50 veya daha fazla

²³⁰ Charlesworth, H. (1994). What are "Women's International Human Rights"? İçinde R. J. Cook (Ed.), *Human Rights of Women: National and International Perspectives* (ss. 58-84). Philadelphia: University of Pennsylvania Press., s. 75.

²³¹ Ayrıntılı bir analiz için, **bkz.:** Yılmaz, Z., ve Bahçeci, B. (2021, Mart 23). Gender of the Constituent Power of the Turkish Constitution of 1921. *IACL-AIDC Blog*. <https://tinyurl.com/45avpz9b>

²³² **Bkz.:** Çakır, S. (2021). *Osmanlı Kadın Hareketi* (6. bs). İstanbul: Metis.

²³³ **Bkz.:** Jayawardena, K. (2016). *Feminism and Nationalism in the Third World*. London; New York: Verso.

²³⁴ Charlesworth, H. (1994). What are "Women's International Human Rights"? İçinde R. J. Cook (Ed.), *Human Rights of Women: National and International Perspectives* (ss. 58-84). Philadelphia: University of Pennsylvania Press., ss. 75-76.

sandalyeye sahip olduğu devletlerin sayısı bir elin parmaklarını geçmemektedir.²³⁵ Türkiye’de ise bu sayı, 2023 yılında yapılan milletvekili seçimlerinde yüzde 19,83 ile tarihi bir ‘rekora’(!) ulaşmıştır.²³⁶ Bu tabloya rağmen, kendi kaderini tayin hakkı *jus cogens*; yani, kendisinden sapma kabul edilmeyen bir norm olarak tanımlanabiliyorsa, bu hakkın öznesinin bir bütün olarak devleti oluşturan ‘halk’ değil, halkı oluşturan erkekler olduğu sonucu çıkmaktadır. Zira, aksi durumda kendi kaderini tayin hakkı, kendisinden rutin olarak sapılan bir kural olarak tanımlanmalıdır.

Teslim etmek gerekir ki, kendi kaderini tayin hakkı bağlamında temsil sorununun, cinsiyet temelli ayrımcılıktan ziyade ırksal, etnik, kabileye dayalı veya dini temelli ayrımcılığa odaklanan biçimde tartışılabilmesinin bir tarihsel arka plandan kaynaklandığı yadsınamayacaktır. Nitekim, BM Şartı’nın muhtelif maddelerinden bir ‘prensip’ olarak tanımlanmasından 1962 yılında Doğal Kaynaklar Üzerinde Egemenlik Bildirisi’nde ilk kez bir ‘hak’ olarak kabul edilmesine uzanan değişim sürecinde kendi kaderini tayin hakkı genellikle ulusal bağımsızlık hareketleri ve dekolonizasyon süreçleri çerçevesinde dile getirilen bir hak olmuştur.²³⁷ Kendi kaderini tayin hakkı daha sonra, 1966 tarihli İkiz Sözleşmelerin ortak birinci maddesine, tabiri caizse, ‘tüm *insan* haklarının gerçekleştirilmesinin ön koşulu olan temel bir hak’ olarak dâhil edildiğinde, artık içsel yönüyle de bütünleşmiş ve yeni bir anlam kazanmıştır.²³⁸ Bununla birlikte, hakkın her iki boyutu bağlamında da devleti oluşturan halkın belli bir ırk ya da belli bir etnik veya dini grup lehine yönetilmesinden duyulan rahatsızlığın, devletin münhasıran belli bir cinsiyet tarafından yönetilmesi bağlamında ortaya çıkmamasını, kadınlara yönelik ayrımcılığın statüko kapsamında değerlendirilmesinden başka bir gerekçeyle açıklamak zordur. Nitekim, kendi kaderini tayin hakkının bir ilkedan hakka dönüşme sürecinin hiçbir aşamasında cinsiyete dayalı

²³⁵ *Women in Politics: 2023*. (2023). International Parliamentary Union. <https://tinyurl.com/4auf6cx3>

²³⁶ 28. Dönem Milletvekilleri Sandalye Dağılımı. (2023). Türkiye Büyük Millet Meclisi. <https://www.tbmm.gov.tr/sandalyedagilimi>

²³⁷ **Bkz.:** Charter of the United Nations and the Statute of the International Court of Justice, 1 UNTS XVI (1945)., Madde 1 ve 55; Permanent Sovereignty over Natural Resources, A/RES/1803 (XVII) (1962).

²³⁸ **Bkz.:** International Covenant on Civil and Political Rights, 999 UNTS 171 (1966).; International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, 993 UNTS 3 (1966)., Ortak 1. Madde

ayrımcılığın hak bağlamında özel olarak tartışılmamış olması bu iddiayı ancak güçlendirmektedir.²³⁹

Bu iddialara karşı, liberal insan hakları teorisi bağlamında getirilebilecek olası bir eleştiri, dünya genelinde kadınların kabinelerde ve parlamentolarda bu denli düşük oranda temsil edilmesinin kendi kaderini tayin hakkı açısından esastan bir sorun teşkil etmeyeceği; çünkü, ne de olsa kadınların bu kurumlarda görev yapma ‘haklarının’ anayasalarda ve uluslararası hukukta tanındığı savı olabilecektir. Lakin, böyle bir görüşe hak vermek, liberal *insan* hakları teorisinin tuzağına düşmek demek olacaktır. Gerçekten de, *insan* haklarının *insanın* yalnızca belirli bir ‘insan’ biçimine; yani, aslında standartlaştırılmış *insana* karşılık geldiğini bildiğimizde, böyle bir eleştiri anlamsızdır. Elbette, standart *insana* yaklaştıkları ölçüde kadınlar *da*, LGBTİ+’lar *da*, siyahlar ve mülteciler *de* erkek-insanla eşit olarak her hakka sahiptir. Buradaki sorun, literatürde sıklıkla *insan* haklarının ‘ötekisi’ olarak adlandırılan bu grupların, standart *insan* normundan uzaklaştıkça hakların alanından dışlanmasıdır. Çalışmanın bu başlığının dilinden ifade etmek gerekirse, antroposantrik hümanizmin ‘antropos’una; yani, *insan* modeline yaklaşamayanlar, bu sistemde haklardan yararlanma konusunda her zaman dezavantajlı kalacaktır. Zira, genel olarak dünya tasavvuru ve dolayısıyla kaçınılmaz olarak hukuk, bu eşsiz *insan* model alınarak tasarlanmıştır. Öyleyse, çalışmanın bu bölümüne kadar italik vurgu ile kullanılan *insan* tabiri, nihayet bu vurgu ile amaçlanan anlamına kavuşmuştur: Antroposantrik hümanist ideolojinin değerler evreninde dünya ve hukuk, gerçekten de, nevi şahsına münhasır bu *insan* merkeze alınarak inşa edilmiştir. İşte, ‘antroposantrik hukuk’ nomenklatürü ile kastedilen tam olarak budur: Bir grup beyaz ve çoğunlukla heteroseksüel erkeği merkeze alan ve bunlar dışındaki herkesi ve her şeyi değersiz telakki eden hukuk.

Çalışmanın bu bölümünün sonuna gelirken, standart *insanın* dışında; yani, beyaz ve çoğunlukla heteroseksüel erkeklerden oluşan bir grup elitin dışında kalanların, *insan* haklarının ‘ötekisi’ olarak etiketlendiğini hatırlamak, antroposantrik hümanizmi anlamak açısından döngünün tamamlandığına işaret etmektedir. Gerçekten de, gelinen noktada, bu bölümün daha en başında antroposantrik hümanizm “*insan*

²³⁹ Elbette, feminist kuram kapsamında dile getirilen ve maalesef ana akımlaş(a)mayan tartışmalar bu bağlamda tenzih edilmelidir. **Bkz.:** Charlesworth, H., ve Chinkin, C. (2000). *The Boundaries of International Law: A Feminist Analysis* (1. bs). Manchester: Manchester University Press., ss. 151-161)

özgürlüğünü, insan ve hayvan ötekilerin tutsaklığı üzerine inşa eden *çarpık* hümanizmin tarihsel bir sonucu”²⁴⁰ olarak tanımlanışı artık bütünlüklü bir anlam ifade edecektir. Zira, antroposantrik hümanizmin ‘antropos’unun kim ya da ne olduğunu tespit eder etmez, antroposantrik hümanizmin ‘öteki’sinin doğadan çok daha fazlası olduğu kendiliğinden ortaya çıkmıştır: Birden fazla türü ve varlığı içeren antroposantrik hümanizmin ‘ötekisi’, hayvanları ve doğayı olduğu kadar *Homo sapiens*’in belirli gruplarını da kapsamaktadır.

Bu tespit, çalışmanın ileriki kısımlarının omurgasını oluşturacaktır: Antroposantrik hümanizm, bu bölümde farklı perspektiflerden birçok kez gösterilmeye çalışıldığı gibi, zoolojik insanı düşüncenin merkezine yerleştiren ve dünyayı zoolojik insan temelinde kurgulayan ideoloji değildir. Antroposantrik hümanizm, belli bir *insan* olma biçimini değerler evreninin anahtarı olarak belirleyen ve bu anahtara sahip olmanın koşullarını yerine getirmeyen herkesi ve her şeyi ‘öteki’ ilan eden, aşağılayan, sömüren; daha doğrusu, ‘öteki’nin aşağılanmasını ve sömürülmesini etik olarak meşrulaştıran bir ideolojidir. Öyleyse, Antroposen’in krizlerine uluslararası hukuk dairesinde, eğer bu mümkünse, bir panzehir bulmanın yollarını arayan bu çalışma bağlamındaki ilk temel saptamanın ortaya çıktığı söylenebilecektir: Hukuk da dâhil olmak üzere, antroposantrik ideoloji üzerine inşa edilen sistemlere yönelik etkili ve gerçekçi bir eleştirel görüş formüle edebilmek için dikkatimizi yalnızca antroposantrik ideolojinin ‘olağan’ ötekileri olan hayvanlara ve doğaya ve hukukun bunlarla olan ilişkisine odaklamak yeterli olmayacaktır. ‘Antroposantrik hukuk’a dair bir eleştiri, insan ve *insan*-olmayan ötekileri birlikte ele almayı ve *insanın* *insan*-olmayan ile ilişkisine çok katmanlı bir bakışı gerektirmektedir.

Bu bağlamda, çalışmanın bu bölümü, her şeyden önce, doğanın ve insan-ötekilerin, antroposantrik hümanist düzlemde ‘öteki’ etiketini tesadüfen paylaşmadıklarını fark ettirmeyi amaçlamıştır. Nitekim, bölüm boyunca gösterilmeye çalışıldığı üzere, hem doğa hem de insan-ötekiler, aynı Kartezyen denklem temelinde antroposantrik hümanizmin değerler evreninden dışlanmıştır. Tam da bu nedenle, bu

²⁴⁰ Weitzenfeld, A., ve Joy, M. (2014). An Overview of Anthropocentrism, Humanism, and Speciesism in Critical Animal Theory. İçinde A. J. Nocella II, J. Sorenson, K. Socha, ve A. Matsuoka (Ed.), *Defining Critical Animal Studies: An Intersectional Social Justice Approach for Liberation* (ss. 3-27). New York: Peter Lang., s. 3. (Vurgu yazara aittir.)

çalışmanın da amaçladığı gibi, uluslararası hukukun Antroposen’in krizleriyle nasıl başa çıkabileceği—ya da çıkıp çıkamayacağı—sorusu ele alınırken, mevcut krizleri ‘*Homo sapiens* doğaya karşı’ denklemi üzerinden okumak hatalı; daha doğrusu, eksik bir yaklaşımdır. Ne var ki, yaygın uluslararası söylem bu yöndedir. Söz gelişi, BM Çevre Programı’nın 2021 yılında iklim, biyoçeşitlilik ve kirlilik krizleriyle nasıl başa çıkılacağına dair bir yol haritası çizmek üzere hazırladığı rapor “Doğayla Barış İlan Etmek” başlığıyla yayınlanmış; Genel Sekreter António Guterres, raporun daha ilk satırlarına, “[i]nsanlık doğaya karşı savaş açmış durumdadır. Bu anlamsız ve intihara meyilli bir eylemdir.” demekle başlamıştır.²⁴¹

Kuşkusuz, uluslararası *insan* hakları hukukuna hâkim olan egaliteryen *insan* kurgusu ile uyumlu olan bu tarz bir söylem, bir bütün olarak *Homo sapiens* türünün doğaya karşı bir savaş açtığı yönünde bir izlenim bırakmaktadır. Bu bağlamda, bu ‘savaş’a bir son vermek için ilk akla gelen *insan*ın dar anlamda doğa ile ilişkisine yönelmek ve bu ilişkinin temelindeki ‘hataları’ düzeltmektir. Bunun içinse, ekseriyetle, uluslararası çevre ve iklim hukuku çerçevesinde çözümler aranmaktadır. Küresel hayvan hukuku kapsamındaki çalışmalar da yakın zamanda bu minvalde uluslararası hukukçuların yoğunlaştığı alanlardan olmuştur. Yine, meseleye, *insan*-doğa düalizminin *insan* tarafından bakarak, mevcut uluslararası *insan* hakları koruma mekanizmalarını doğa lehine kullan(dır)maya yönelen pek çok çabaya rastlamak da mümkündür.

Elbette, bütün bu çabaların her biri, bu çalışmanın özel olarak belirtmesinin abes kaçacağı kadar değerlidir. Bununla birlikte, antroposantrik hümanist düzenin doğurduğu ve nihayet Antroposen ile sonuçlanan krizlerin kökenlerini zoolojik *insan*ın doğa ile hegemonik ilişkisinin dinamiklerinde aramak olsa olsa bu krizlerden yalnızca bazılarını hafifletmeye yardımcı olabilecektir. Gerçekten de, antroposantrik hümanist ideolojinin ortaya çıkardığı krizlerin *insan*ın aynı zamanda ‘insan’ ile hegemonik ilişkisinden kaynaklandığını kabullenmedikçe, Antroposen’i gerektiği biçimde anlamak ve dolayısıyla, uluslararası hukuku Antroposen’de konumlandırmak imkânlı değildir. Zira, Anna Grear’ın da vurguladığı gibi, Antroposen topyekûn bir

²⁴¹ United Nations Environment Programme. (2021). *Making Peace with Nature: A scientific Blueprint to Tackle the Climate, Biodiversity and Pollution Emergencies*. Nairobi., s. 4.

“*insan* hiyerarşisi krizi”dir: Antroposantrizmin tür içinde (**İng.** ‘*inter-species*’) ve türler arasında (**İng.** ‘*intra-species*’) yarattığı bir dizi krizdir.²⁴²

Çalışmanın bu bölümünden çıkarılması gereken bir diğer sonuç ise, antroposantrik ideolojinin ürünü, üreticisi ve garantörü olarak belirlenen hukuktaki antroposantrik örüntüleri tespit etmek, sorgulamak; gerekirse dönüştürmek ya da büsbütün terk etmek için hukukun verili araçlarına kökenden bir eleştirel bakışın gerekli oluşudur. Bu bölüm boyunca gösterilmeye çalışıldığı üzere, başta özne-nesne düalizmi ve buna dayanan haklar çerçevesi olmak üzere, hukuki her yapı ve kurum antroposantrik ideoloji ile örülmüştür. Dolayısıyla, Antroposen’de uluslararası hukuka yönelik bir eleştirel bakış, yalnızca lineer biçimde ‘şimdi ne yapmalı’ sorusuna yöneldiğinde, farkında olarak ya da olmayarak, antroposantrik kalıpları yeniden üretmeye mahkumdur. Bu yüzdendir ki, Antroposen arka planında uluslararası hukukun gerçek bir resmini ortaya koymak için diyakronik bir yol izlenmeli; ‘şimdi ne yapmalı’ sorusu, ‘buraya nasıl geldik’ sorusuyla eş zamanlı olarak araştırılmalıdır. Öyleyse, Antroposen’in krizlerine uluslararası hukuk dairesinde bir panzehir bulmaya çalışmadan önce, uluslararası hukukun bu krizlere bir katkısı olup olmadığı teşhis edilmelidir. Bunu görmek içinse, öncelikle bizleri ‘buraya’ getiren uluslararası hukuk düşüncesine bakmak; yani, uluslararası hukuka ‘nasıl’ yaklaştığımızı kavramak ilk basamaktır. Nitekim, çalışmanın bir sonraki bölümü de tam olarak bu amaca ayrılacaktır.

²⁴² Gear, A. (2015). Deconstructing Anthropos: A Critical Legal Reflection on ‘Anthropocentric’ Law and Anthropocene ‘Humanity’. *Law and Critique*, 26(3), 225-249., s. 230-231.

II. BÖLÜM: BİR İNSAN HİYERARŞİSİ KRİZİ OLARAK ANTROPOSEN VE ULUSLARARASI HUKUK DÜZENİ

“Şimdiye dek, bütün hümanizmler emperyal olagelmıştır. İnsandan bahsedişleri bir sınıfın, bir cinsiyetin, bir ‘ırkın’ aksanıyla ve çıkarlılarıdır. Kucaklayışları, yok saymadıklarını boğar... Bugün de hariç olmamak üzere, insan çemberi, çeşitli zamanlarda, kadınları; Yunanca Latince ya da İngilizce bilmeyenleri; ten rengi pembe olmayanları; çocukları; Yahudileri dışlamıştır. İnsanlık adına işlenmemiş bir suç düşünmek neredeyse imkânsızdır.”

Tony Davies, **Humanism**²⁴³

“Aman Fordum,” dedi Helmholtz endişeli bir sesle, “sen gerçekten hasta görünüyorsun, John!”

“Mideni bozan bir şey mi yedin?” dedi Bernard.

Vahşi, başıyla doğruladı: “Uygarlık yedim.”

“Ne?”

“Zehirledi beni *uygarlık*; kirlendim. Sonra da,” diyerek daha alçak bir sesle ekledi, “içimdeki kötülüğü yedim.”

Aldous Huxley, **Cesur Yeni Dünya**²⁴⁴

A. “BİR KRİZ DİSİPLİNİ” OLARAK ULUSLARARASI HUKUK

Çalışmaya ilham olması sebebiyle bir yazının başına eklenen alıntılar okuyucuya açıklamaya çalışmanın banal bir yanı olduğu su götürmeyecek bir gerçektir. Şüphesiz, böyle alıntılar okurun kendi meşrebince anlamlandırması tercihe şayan olandır. Yine de, böylesi bir çabaya içkin banallığe rağmen, çalışmanın bu bölümüne Davies ve Huxley’den bu spesifik alıntılarla başlamanın neden uygun düştüğünü açıklamak iyi düşünülmüş bir ilk adım olarak görülebilir. Hoş, bu nedenlerden ilkinin tahmin etmek hiç zor değildir zira bu, her şeyden önce, retorik bir tercihin ürünüdür: Gerçekten de, bu alıntılar, bölümün ilerleyen kısımlarında daha da netleşeceği üzere, Antroposen ve uluslararası hukuk arasındaki ilişkiye odaklanan bu bölümün genel temasını en doğru şekilde yansıtmaktadır. Ancak, belki bundan daha da önemlisi Davies’in hümanizmin tarihi hakkındaki gözlemini; Huxley’nin ise bir ‘vahşi’ye (**İng.** ‘*savage*’) uygarlık (**İng.** ‘*civilisation*’) dayatılmasını anlatan satırlarına

²⁴³ Davies, T. (2001). *Humanism*. Taylor ve Francis e-Library: Routledge., s. 131. (Çeviri yazara aittir.)

²⁴⁴ Huxley, A. (2007). *Cesur Yeni Dünya* (Ü. Tosun, Çev.; 5. bs). İstanbul: İthaki., s. 310. (Vurgular yazara aittir.)

değinmenin, uluslararası hukuku ele alan bu çalışma bağlamında pragmatik bir tarafı da oluşudur: Zira, tamamen hukuk disiplininin bağlamının dışında ifade edilen bu satırlar, aslında tam da uluslararası hukukçuların dilinden konuşmaktadır.

Nitekim, Davies’in “insanlık adına işlenmiş suçlar” olarak tanımladığı suçlara, hukukçular arasında, belki de disiplinler anlamda en aşına olanlar uluslararası hukukçulardır. Keza, ‘uygarlık’; yani, ‘medeniyet’ mefhumu da uluslararası hukukçuların zihninde, olasılıkla, diğer bütün hukukçulardan daha somut bir çağrışıma sahiptir. Öyle ya, bir uluslararası hukukçunun ‘medeniyet’ mefhumu ile tanışması henüz daha uluslararası hukukun kaynaklarını öğrendiği o ilk ana rast gelmektedir. Zira, uluslararası hukukun kaynaklarını sayan bir liste olarak başvurulanan Uluslararası Adalet Divanı (‘UAD’) Statüsü²⁴⁵ madde 38(1)(c) uyarınca, “*medenî milletlerce kabul edilen genel hukuk prensipleri*”, uluslararası hukukun asli kaynaklarından biri olarak sayılmıştır. Gerçi, Statü’nün genel hukuk ilkelerinin orijinini ‘medeni’ milletlerin hukuk sistemlerine dayandıran bu söylemi ne zaman yüksek sesle okunacak olsa, hükmün lafzında geçen ‘medeni’ tabirinin derhal, neredeyse şartlı refleksle, “anakronik” ilan edilmesi ve tabirin görmezden gelinmesinin tembihlenmesi âdettendir.²⁴⁶

Statünün bu ‘yakışsız’ betimlemesi karşısında, devletlerin egemen eşitliğini açıkça ilan eden BM Şartı’nın 2(1). maddesi uluslararası hukukçunun sarsılmaz sığınağı olagelmıştır. Esasen bu, hiç de anlamsız değildir. Zira, Şart’ın bu açık hükmü ışığında, ‘medeni’ ve ‘medeni olmayan’ devletler sınıflandırmasının 1945 öncesine özgü bir ‘günah’ olduğundan şüphe etmek için bariz bir neden yok gibi görünür.²⁴⁷ Aslında, madde 2(1)’in de ötesinde, BM’nin kurduğu hukuk sistemi emperyalizmi—

²⁴⁵ Charter of the United Nations and the Statute of the International Court of Justice, 1 UNTS XVI (1945).; Statünün 38. maddesinde yer alan uluslararası hukuk kaynakları listesi, UAD’nin selefi olan Uluslararası Daimî Adalet Divanı Statüsünün yine 38. maddesinde yer alan kaynaklar listesinin esas ve şekil bakımından hemen hemen aynıdır.

²⁴⁶ UHK bünyesindeki “Hukukun Genel İlkeleri Çalışma Grubu”nun 2019 raporu da bu bağlamda bir istisna teşkil etmemektedir. **Bkz.:** International Law Commission. (2019). *Report of the International Law Commission (Seventy-first Session (29 April–7 June and 8 July–9 August 2019))* (A/74/10). <https://tinyurl.com/33fmmd8e>, s. 330, para. 220.

²⁴⁷ Madde 38 bağlamında ‘medeni’ tabirinin seçimi bakımından oldukça eleştirel, ancak Şart ile kurulan sisteme teveccühü de bir o kadar sağlam bir değerlendirme için, **bkz.:** Separate Opinion of Judge Fouad Ammoun - North Sea Continental Shelf, (Federal Republic of Germany v. Denmark), Judgment, I.C.J. Reports 1969 (20 Şubat 1969), ss. 132-135.

en azından kâğıt üzerinde— her bakımdan kınamakta ve bir bütün olarak emperyalist ve sömürgeci eski düzenden geriye her ne kaldıysa yıkmaya kararlı görünmektedir.²⁴⁸ Şu hâlde, sömürgeciliğin acı tarihinin çağrışımlarıyla yüklü ‘medeni’ tabirinin, 1945 sonrası sistemin en kapsamlı yargı organının tüzüğüne sızıvermiş olmasını görmezden gelmek istemek pekâlâ anlaşılabilir bir tepkidir.²⁴⁹ Gelgelelim, bu iyimser yok sayışın sömürgeciliğin ve emperyalizmin izlerini uluslararası hukuktan tamamen silmek için yeterli olup olmadığı ayrı bir konudur ki bu bölümün ilerleyen kısımlarında çalışma bu soruya geri dönecektir.

Ne var ki, uluslararası arenada ‘insanlık adına’ işlenmiş günahları—ya da Davies’in tabiri ile ‘suçları’—göz ardı etmek, sömürgeci düzenden kalan diğer şeyleri yok saymak kadar mümkün olmamıştır. Dünya’nın her yerinden uluslararası hukukçuların bu bağlamda aklına gelecek birkaç örnekten biri, kuşkusuz Amerika Birleşik Devletleri’nin (‘ABD’), Birleşik Krallık (‘BK’) ve diğer koalisyon ortakları ile birlikte 2003 yılında ‘insanlık adına’ Irak’ı işgalidir.²⁵⁰ Gerçekten de Irak’ın işgali, 1945 sonrası düzendeki en büyük kırılmayı yaratan olaylardan biri olarak tarihe geçmiştir.²⁵¹ Dönemin ABD Başkanı George W. Bush’un Irak Operasyonu’nu dünyaya resmen duyurmak için yaptığı konuşmadan şu satırlar, operasyonun ardındaki *insani* motifleri en berrak biçimde yansıtmıştır:

“Davamız adil, hizmet ettiğimiz ulusların güvenliği ve dünya barışıdır. Görevimiz de açıktır: Irak’ı kitle imha silahlarından arındırmak, Saddam

²⁴⁸ Anghie, A. (2006). On Critique and the Other. İçinde A. Orford (Ed.), *International Law and its Others* (1. bs, ss. 389-400). Cambridge: Cambridge University Press., s. 395.

²⁴⁹ Buna karşın, özellikle Batılı olmayan devletler, ‘medeni’ tabirinin sömürgeci çağrışımlarını hatırlatarak Statü’den çıkarılması gerektiğini her fırsatta dile getirmişlerdir. Bu yöndeki beyanlardan bazıları için, **bkz.:** Indonesia. (1963). *A/C.6/SR.809* (ss. 151-156). UN General Assembly. <https://tinyurl.com/yhk43rv2>, s. 153, para. 10; Ghana. (1964). *A/AC.119/SR.22* (ss. 1-51). UN General Assembly. <https://tinyurl.com/mw8r8nkz>, s. 6.; Guatemala. (1971). *A/8382* (ss. 1-130). UN General Assembly. <https://tinyurl.com/2w5dsnvh>, ss. 23-24.; Egypt. (1983). *A/C.6/38/SR.30* (ss. 1-9). UN General Assembly. <https://tinyurl.com/2yw44faw>, s. 3, para. 6.

²⁵⁰ ABD cephesinde işgale dayanak olan karar için, **bkz.:** Authorization for Use of Military Force Against Iraq Resolution, [H.J. Res. 114], 107th Congress, Public Law 107-243, Oct. 16, 2002. <https://tinyurl.com/jyer6p76>

²⁵¹ İşgale ve işgale giden sürece hâkim olan bu retoriğe ilişkin ayrıntılı bir analiz için, **bkz.:** Orford, A. (2004). The Destiny of International Law. *Leiden Journal of International Law*, 17(3), 441-476.

Hüseyin'in terörizme verdiği desteği sona erdirmek ve Irak halkını özgürleştirmek."²⁵²

Pek iyi bilindiği üzere, pozitif uluslararası hukuk açısından işgalin yol açtığı en büyük tartışmalardan ilki, Irak'taki askeri operasyonun uluslararası hukukta bir dayanağının bulunmayışı olmuştur. Bunun nedeni, Irak operasyonunun ne meşru müdafaa²⁵³ ne de BM Güvenlik Konseyi'nin VII. bölüm yetkileri temelinde; yani, gerekçelendirilebilmesidir. Daha doğrusu, şöyle söylemek gerekir: İşgalin gerçekleştiği 2003 yılında BM Güvenlik Konseyi'nin bu operasyon özelinde verdiği bir kuvvet kullanma yetkisi yoktur. Ancak, ABD ve diğer koalisyon ortakları (ve az sayıda da olsa bunları destekleyen kimi uluslararası hukukçular) işgali gerekçelendirmek için 'yaratıcı' olmakta beis görmemişlerdir: Irak'ın kitle imha silahlarını etkisiz hâle getirmemesinin Güvenlik Konseyi'nin 678 sayılı Kararında belirtilen ateşkes yükümlülüklerini ihlal ettiğini ve bu durumun 678 sayılı Kararı yeniden canlandırdığını ileri sürmüşlerdir.²⁵⁴ Bu argümanı 'yaratıcı' kılan, Güvenlik Konseyi'nin 678 sayılı Kararının, Körfez Savaşı'nda Irak'ın Kuveyt'i işgal ettiği 1990 yılında, bu özel durum çerçevesinde kabul edilmiş olmasıdır.²⁵⁵ Şu hâlde, Irak operasyonunun uluslararası hukuka uygunluğu konusundaki detaylı tartışmaların literatürü uzun süre meşgul etmesini²⁵⁶ ve hatta, bir uluslararası hukukçunun bu tartışmalara ne ölçüde ve ne şekilde dâhil olması gerektiğinin dahi etraflıca tartışılmasını²⁵⁷ anlamak işten değildir.

²⁵² *President Discusses Beginning of Operation Iraqi Freedom*. (2003, Mart 22). The White House Washington | President George W. Bush. <https://tinyurl.com/m2eprsy> (Çeviri yazara aittir.)

²⁵³ BM Şartı, Madde 51.

²⁵⁴ **Bkz.:** *Letter dated 20 March 2003 from the Permanent Representative of the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland to the United Nations addressed to the President of the Security Council (S/2003/350)*. (2003, Mart 21).; *Letter dated 20 March 2003 from the Permanent Representative of the United States of America to the United Nations addressed to the President of the Security Council (S/2003/351)*. (2003, Mart 21).; *Letter dated 20 March 2003 from the Permanent Representative of Australia to the United Nations addressed to the President of the Security Council (S/2003/352)*. (2003, Mart 20).

²⁵⁵ *S/RES/678*, UN Security Council (1990).

²⁵⁶ **Bkz.:** Falk, R. A. (2003). What Future for the UN Charter System of War Prevention? *American Journal of International Law*, 97(3), 590-598.; Lowe, V. (2003). The Iraq Crisis: What Now? *International and Comparative Law Quarterly*, 52(4), 859-871.; Tarhanlı, T. (2003). Kuvvet Kullanma, Meşruiyet ve Hukuk. *Anayasa Yargısı*, 19(1), 11-34.; Murphy, S. D. (2004). Assessing the Legality of Invading Iraq. *Georgetown Law Journal*, 92(2), 173-257.

²⁵⁷ Craven, M., Marks, S., Simpson, G., ve Wilde, R. (2004). We Are Teachers of International Law. *Leiden Journal of International Law*, 17(2), 363-374.

İşgali pozitif uluslararası hukuk açısından oldukça tartışmalı hâle getiren bir diğer husus da ABD ve koalisyon ortaklarının Irak'ın 'demokratikleştirilmesi' argümanı ile işgali meşrulaştırma çabası ve bu doğrultuda yürütülen rejim değişikliği sürecidir. Esasen, 'insanlık adına işlenmiş suçlar' tabirinin 1945 sonrası uluslararası hukuk düzenindeki en doğrudan çağrışımlarından birinin Irak'ın işgali olması, işgalin belki de daha çok bu yönüyle ilgilidir. Zira, zamanla Irak'ı 'özgürleştirme' iddiasının da ötesine geçerek tüm Ortadoğu'ya barış ve demokrasi 'getirme' söylemine dönüşen bu 'demokratikleştirme' süreci²⁵⁸, *insancıl* hukuk bağlamında düzenlenen işgal rejimini pek çok bakımdan ihlal eden eylemlere sahne olmuştur.

Bu ihlallerin en dikkat çekici olanlarından biri, Irak savunma güçlerinin ve bürokrasisinin tamamen dağıtılması ve yerine yerel halkın sürece dahil edilmediği yeni bir hukuki ve siyasi yapının kurulmasıdır. (Burada, 'demokratikleşme' hedefine anti-demokratik yöntemlerle ulaşılmaya çalışılmasındaki ironinin altını çizmek gerekir.) Yine, işgalin başlangıcından Haziran 2004'e kadar görevde olan ABD liderliğindeki Geçici Koalisyon Yönetimi'nin ('GKY') (**İng.** '*Coalition Provisional Authority*') Irak ekonomisini tamamen dönüştürmesi *insancıl* hukuk çerçevesinde ciddi tartışmalar doğurmuştur. Zira GKY, yabancı yatırımcıların Irak şirketlerinin tam mülkiyetini satın almalarına ve tüm kârlarını yurtdışına göndermelerine izin vererek Irak ekonomisini tamamen dönüştürmekle kalmamış, Irak'ın tarım politikasını küresel pazarla uyumlu olabilecek neo-liberal politikalarla yeniden şekillendirerek köklü bir takım başka değişiklikler de yapmıştır.²⁵⁹ Her biri Cenevre ve Lahey Sözleşmeleri ile düzenlenen *insancıl* hukuktaki işgal rejimini açıkça ihlal eden bu örnekler, 'insanlık adına' işlenen uluslararası hukuk ihlallerin en açık temsillerinden olmuştur.²⁶⁰

²⁵⁸ Charlesworth, H. (2007). Law After War. *Melbourne Journal of International Law*, 8, 233-247., s. 236 vd.

²⁵⁹ a.g.e., s. 240; Tzouvala, N. (2017). Food for the Global Market: The Neoliberal Reconstruction of Agriculture in Occupied Iraq (2003–2004) and The Role of International Law. *Global Jurist*, 17(1), ss. 10-17.

²⁶⁰ Irak'ın işgali ile hangi *insancıl* hukuk kurallarının ihlal edildiğine dair kapsamlı bir analiz sunmak bu çalışmanın kapsamını aşmaktadır. Literatürde çokça tartışılan bu konuya ilişkin ayrıntılı analizler için, **bkz.:** Tütüncü, A. N. (2004). Özgürlük Harekâtı Sonrasında Irak'ın Düzeni ve Koalisyon Güçlerinin Eylemlerini Yöneten Milletlerarası Hukuk. *Milletlerarası Hukuk ve Milletlerarası Özel Hukuk Bülteni*, 24(1-2), 727-740.; Roberts, A. (2006). Transformative Military Occupation: Applying the Laws of War and Human Rights. *American Journal of International Law*, 100(3), 580-622.

1. Sahneyi Kurmak: Uluslararası Hukuka ‘Kriz Odaklı’ Yaklaşımı Kavramak

Durum böyleyken; yani, işgalin başından itibaren kuvvet kullanma hukuku ve *insancıl* hukuka ilişkin uluslararası hukuk ders kitaplarında yer alan hemen her kural teker teker ve vahim bir şekilde ihlal edilmişken, Irak işgali ve sonrasındaki sürecin literatürde geniş yankı bulmasında, kuşkusuz, herhangi bir fevkaladelik yoktur. Gerçekten de işgal, hem BM tarafından kurulan sistemin uluslararası barış ve güvenliği korumak için ne ölçüde yeterli olduğu²⁶¹ hem de mevcut *insancıl* hukukun savaş sonrasını yeterince kapsamlı ve gerçekçi bir şekilde düzenleyip düzenlemediği bağlamlarında²⁶² birçok soruyu gündeme getirmiştir. Dolayısıyla, Irak işgali ve sonrasında yaşanan uluslararası hukuk ihlallerinin ekseriyetle disiplinler bir ‘kriz’ olarak adlandırılması da hiç şaşırtıcı değildir.²⁶³

Ne var ki, böylesi bir kriz odaklı perspektifi abartarak Irak vakasını uluslararası hukukta ‘eşi benzeri görülmemiş’ bir olay olarak ele almanın bu vakanın hukuken değerlendirilmesi açısından yanıltıcı olduğunu gözden kaçırmamak gerekir.²⁶⁴ Bununla kastedilen şudur: Irak vakası—ya da genel olarak uluslararası hukukun ağır bir biçimde ihlal edildiği; bir disiplinler ‘kriz’ görünümündeki herhangi bir vaka—uluslararası hukukun içinde bulunduğu genel bağlamdan koparılarak tek başına değerlendirildiğinde, bu değerlendirmenin sonucunda ortaya çıkan hukuki argüman kaçınılmaz olarak, Martti Koskeniemi’nin terimleriyle, müdafaa (**İng.** ‘*apology*’) ile

²⁶¹ **Bkz.:** Brunnée, J., ve Toope, S. J. (2004). The Use of Force: International Law after Iraq. *International and Comparative Law Quarterly*, 53(4), 785-806.; Simpson, G. (2005). The War in Iraq and International Law. *Melbourne Journal of International Law*, 6, 167-188.

²⁶² **Bkz.:** McGurk, B. H. (2005). Revisiting the Law of Nation-Building: Iraq in Transition. *Virginia Journal of International Law*, 45, 451-467.; Roberts, A. (2006). Transformative Military Occupation: Applying the Laws of War and Human Rights. *American Journal of International Law*, 100(3), 580-622.; Wolfrum, R. (2008). The Adequacy of International Humanitarian Law Rules on Belligerent Occupation: To What Extent may Security Council Resolution 1483 be Considered a Model for Adjustment? İçinde M. N. Schmitt ve J. Pejic (Ed.), *International Law and Armed Conflict: Exploring the Faultlines—Essays in Honour of Yoram Dinstein* (ss. 497-508). Brill.

²⁶³ Tzouvala, N. (2017). Food for the Global Market: The Neoliberal Reconstruction of Agriculture in Occupied Iraq (2003–2004) and The Role of International Law. *Global Jurist*, 17(1), s. 2.

²⁶⁴ Bu konuda Hilary Charlesworth’ün çalışmanın bu başlığına da ilham veren değerlendirmesi için, **bkz.:** Charlesworth, H. (2002). International Law: A Discipline of Crisis. *Modern Law Review*, 65(3), 377-392., s. 388 vd.; Ayrıca **bkz.:** Orford, A. (2004). The Destiny of International Law. *Leiden Journal of International Law*, 17(3), 441-476.

ütopya (**İng.** ‘*utopia*’) arasında sıkışıp kalmaktadır.²⁶⁵ Zira, kriz olarak adlandırılan vaka münferit olarak ele alındığında ileri sürülebilecek alternatif argümanlardan ilki, devletlerin ihlal etmeye teşebbüs edemeyeceği veya ihlal edilmesi halinde sistemin derhal absorbe edebileceği hukuk kuralları olmadığı için böyle bir krizin ortaya çıkabildiği savunusudur. Bu durumda, bu tür ağır uluslararası hukuk ihlallerinin bir daha yaşanmamasını sağlamak için daha fazla hukuk kuralı, daha sıkı denetim mekanizmaları ve daha katı bir sorumluluk rejimi olması gerektiği yaygın olarak önerilmektedir—ki Irak işgali bağlamında da aynen böyle olmuştur.

Böyle bir yaklaşım, ‘ütopyacı’dır (**İng.** ‘*utopian*’): Hukukun, devletlerin davranışlarından, arzularından veya çıkarlarından bağımsız, ‘tarafsız’ bir ahlaki otoriteye sahip olduğunu varsaymaktadır.²⁶⁶ Dolayısıyla, hukuku ‘nesnellik’ ve ‘tarafsızlık’ ile eş anlamlı gören ütopyacı yaklaşım, Maria Giannacopoulos’un ‘nomofili’ (**İng.** ‘*nomophilia*’) dediği duruma; yani, hukuka—onu eleştirmeye yeltenemeyecek; eleştirmeyi aklından geçiremeyecek ölçüde—körü körüne bağlılığa yol açmaktadır.²⁶⁷ Ütopyacı bakışın hukuk pratiğine duyduğu hayranlık nomofili ile birleştiğinde, neticede hukukun “harikulade, soyut, hatta büyümlü bir şey” olduğuna dair o bilindik retorik ortaya çıkmaktadır.²⁶⁸ Kuşkusuz, Batı-odaklı hukuk eğitiminin tedrisatından geçen uluslararası hukukçular olarak, uluslararası hukuku “dünya düzenine, *insancılığa*, *insan* onuruna, barışa ve güvenliğe adanmış bir disiplin” olarak idealize eden bu retoriğe epeyce aşinalığımız vardır.²⁶⁹ Öyle ya, işleyen bir uluslararası hukuk sistemi bizlere “ebedî barış” idealinin olmazsa olmaz bir unsuru olarak tanıtılmıştır.²⁷⁰

²⁶⁵ Koskeniemi, M. (2006). *From Apology to Utopia: The Structure of International Legal Argument*. Cambridge; New York: Cambridge University Press., ss. 16-70.

²⁶⁶ a.g.e., s. 20.

²⁶⁷ Giannacopoulos, M. (2020). Without Love There Can be Law but No Justice. *Globalizations*, 17(7), 1085-1090., s. 1086.

²⁶⁸ Kennedy, D. (1993). Autumn Weekends: An Essay on Law and Everyday Life. İçinde A. Sarat ve T. Kearns (Ed.), *Law in Everyday Life* (ss. 191-236). USA: University of Michigan Press., s. 195.

²⁶⁹ Orford, A. (1999). Embodying Internationalism: The Making of International Lawyers. *The Australian Yearbook of International Law Online*, 19(1), 1-34., s. 10.

²⁷⁰ **Bkz.:** Kant, I. (1960). *Ebedî Barış Üzerine Felsefî Deneme* (Y. Abadan ve S. L. Meray, Çev.). Ankara: Ajans Türk Matbaası.

Sorun şudur ki, bu çalışmanın önceki bölümünde gösterildiği gibi, gerçekte hukuk, tarafsız olmak şöyle dursun, antroposantrik hümanist ideolojinin ürünü, üreticisi ve garantörüdür: Yani, nereden bakılırsa bakılsın, apaçık taraflıdır. Ne var ki, ütopyacı bir yaklaşımla bunu ayırt etmek mümkün olmadığından, uluslararası kurumları ve uluslararası hukuku ‘*insani değerlerin*’ aynası olarak gören bir uluslararası hukukçu, hukuk eliyle demokrasi ve özgürlüğü tesis etmeye ve hakları korumaya çalışırken kendini bunların tam tersini savunurken bulabilecektir. Bu bağlamda belki de akla ilk gelecek olan, çalışmanın devamında daha da netleşeceği üzere, meşhur ‘*insancıl müdahale*’ (**İng.** ‘*humanitarian intervention*’) doktrininin BM Şartına entegre edilmesini savunan uluslararası hukukçuların başına gelenlerdir.²⁷¹ Keza, aynı gözlemi ‘Koruma Yükümlülüğü’ doktrininin²⁷² kavramlaştırılmasına ilişkin tartışmalara genişletmekte de, herhalde, bir sakınca yoktur.²⁷³

Uluslararası hukuktaki herhangi bir ‘kriz’e mikroskobik bir bakıştan türetilebilecek diğer alternatif hukuki argüman, ütopyacı yaklaşımın tam tersi olan müdafî (**İng.** ‘*apologist*’) yaklaşımdır. Müdafî hukuki argüman, kriz olarak addedilen olayı uluslararası hukuk için bir ‘dönüm noktası’ olarak görme eğilimindedir. Buna göre, artık hiçbir şey ‘eskisi’ gibi olmayacaktır ya da olmamalıdır. Buradan hareketle, kriz addedilen olay bağlamında ya uluslararası hukukun tamamen siyasete teslim olduğu savunulacak ya da bu krize yol açan olaylar silsilesi karşısında uluslararası hukukun uluslararası siyasete göre şekillenmesi gerektiği veya hiç değilse, zaman zaman siyasete boyun eğmesi gerektiği ileri sürülecektir.²⁷⁴

²⁷¹ Orford, A. (1999). Embodying Internationalism: The Making of International Lawyers. *The Australian Yearbook of International Law Online*, 19(1), 1-34., ss. 8-10.

²⁷² 2005 World Summit Outcome: Responsibility to Protect, General Assembly, A/RES/60/1 (2005).

²⁷³ Natarajan, U. (2007). A Third World Approach to Debating the Legality of the Iraq War. *International Community Law Review*, 9(4), 405-426., s. 411.; Ayrıca **bkz.:** Orford, A. (2011). *International Authority and the Responsibility to Protect* (1. bs). Cambridge; New York: Cambridge University Press.

²⁷⁴ Bu bağlamda, uluslararası hukuk-uluslararası ilişkiler yakınsamasını eleştirmeksizin savunanlar müdafî yaklaşımın temsilcileri olarak görülebilir. **Bkz.:** Abbott, K. W. (1989). Modern International Relations Theory: A Prospectus for International Lawyers. *Yale Journal of International Law*, 14, 335-411.; Burley, A.-M. S. (1993). International Law and International Relations Theory: A Dual Agenda. *American Journal of International Law*, 87(2), 205-239.; Wood, S., Slaughter, A.-M., ve Tulumello, A. S. (1998). International Law and International Relations Theory: A New Generation of Interdisciplinary Scholarship. *American Journal of International Law*, 92(3), 367-397.; Raustiala, K., ve Slaughter, A.-M. (2002). International Law, International Relations and Compliance. İçinde W. Carlsnaes, T. Risse, ve B. Simmons (Ed.), *Handbook of International Relations* (ss. 538-558). London: SAGE Publications.

Anlatılanlar uyarınca, Irak vakası bağlamında müdafî yaklaşımın net bir tezahürünün, operasyonun başlangıcında işgalin “hukuka aykırı ve fakat meşru” olduğunu savunan uluslararası hukukçular tarafından ortaya konulduğu söylenebilecektir.²⁷⁵ Bu mantığa göre, BM Şartı çerçevesinde kuvvet kullanımına izin verilen durumlardan birine girmediği için işgalin hukuka aykırı olduğuna şüphe yoktu. Ancak, Irak’ta ‘gerçekten’ kitle imha silahları bulunmuş olsaydı ve Irak halkı Koalisyon güçlerini gerçekte olduğu gibi büyük bir sivil direnişle değil de büründükleri ‘kurtarıcı’ rolüne uygun bir memnuniyetle karşılamış olsaydı, işgal uluslararası toplumun gözünde pekâlâ ‘meşru’ kabul edilecekti: Çünkü olaylar böyle geliyordu, işgalin *insani* bir misyona hizmet etme amacını gerçekleştirmiş olduğunu söylemek mümkün olacaktı. Yani, bu durumda işgal açıkça hukuka aykırı olsa dahi aşkın bir *insani* amaca hizmet ettiği için hukuka aykırılık affedilebilecek; hatta görmezden gelinebilecekti. Tabii, tam da bu perspektifle inşa edildiğinden, Irak’ta işgale bahane edilen kitle imha silahlarının izine rastlanmayınca ve Koalisyon güçlerinin Iraklıları ‘özgürleştirmek’ için değil, onlara hükmetmek için orada olduğu anlaşılınca, “hukuka aykırı ve fakat meşru” argümanın nasıl hızla sönümleniverdiğini açıklamaya kalkışmak dahi anlamsız olacaktır.²⁷⁶

Elbette, uluslararası hukuka monokrom bir formalizm üzerinden bakılamayacağı doğrudur; zira, siyaset, yalnızca uluslararası hukuka da değil, bir bütün olarak hukuka kaçınılmaz biçimde içkindir.²⁷⁷ Nitekim, temel amaçlarından biri uluslararası hukukun antroposantrik hümanist ideolojiye dayanan politikasını ifşa etmek olan mevcut çalışmanın bu bağlamdaki pozisyonu da başından beri açıktır. Ancak, görüleceği üzere, müdafî yaklaşımın hukuk ve siyaset arasındaki ilişkiye

²⁷⁵ “Hukuka aykırı ve fakat meşru” argümanına dair bir diyalog için, **bkz.:** Slaughter, A.-M., Falk, R., Franck, T. M., O’Connell, M. E., ve Crawford, J. (2004). Iraq: One Year Later. *ASIL Proceedings*, 261-273.; Irak’ın işgali sırasında Türkiye’nin işgalci güçlere katılımı 1 Mart Tezkeresi bağlamında tartışılmış ve bu sebeple, meşruiyet tartışması Türk anayasal düzeni çerçevesinde de ciddi biçimde gündeme gelmiştir. Bu konuda ayrıntılı bir tartışma için, **bkz.:** Tarhanlı, T. (2003). Kuvvet Kullanma, Meşruiyet ve Hukuk. *Anayasa Yargısı*, 19(1), 11-34.

²⁷⁶ İşgalin başında “hukuka aykırı ve fakat meşru” yaklaşımının savunucularından biri olan Slaughter’ın işgalden bir yıl sonraki değerlendirmesi için, **bkz.:** Slaughter, A.-M., Falk, R., Franck, T. M., O’Connell, M. E., ve Crawford, J. (2004). Iraq: One Year Later. *ASIL Proceedings*, 261-273., ss. 262-263.

²⁷⁷ Koskeniemi, M. (2001). *The Gentle Civilizer of Nations: The Rise and Fall of International Law 1870–1960*. Cambridge; New York: Cambridge University Press., s. 500; Koskeniemi, M. (2006). *From Apology to Utopia: The Structure of International Legal Argument*. Cambridge; New York: Cambridge University Press., ss. 474-512.

basitçe ışık tutmaktan daha geniş bir ajandası vardır. Öyle ki, nasıl ütopyacı yaklaşım uluslararası hukukun tarafsızlığı ve nesnelliği idealine nomofili derecesinde bağlıysa, müdafı yaklaşım da normatif uluslararası hukuka karşı bir o kadar siniktir: Uluslararası hukukun otoritesini normatif hukukta değil, yalnızca güç ilişkilerinde bulur.²⁷⁸ Bu anlamda, müdafı yaklaşım ya uluslararası hukuka tam bir inançsızlık biçiminde ya da uluslararası hukukun o ‘ulvi’ *insani* misyonunu yerine getirebilmesi için—hâlihazırda olduğundan da fazla—siyasileştirilmesi gerektiği argümanında somutlaşmaktadır. Müdafı yaklaşımın bu iki görünümü ilk bakışta birbirini dışlıyor gibi görünse de, esasen birbirlerini tamamlamaktadır. Nitekim, Bush’un Irak işgalinden önceki bir ulusa sesleniş konuşmasında geçen şu satırlarda, her iki veeden de nüveler bulmak mümkündür:

*“... Biz Birleşmiş Milletler’in misyonuna inanıyoruz. BM’nin İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra kurulmasının bir nedeni de saldırgan diktatörlere masumlara saldırmadan ve barışı yok etmeden önce aktif ve erken bir şekilde karşı koymaktı Irak konusunda Güvenlik Konseyi 1990’ların başında harekete geçti. Her ikisi de hâlen yürürlükte olan 678 ve 687 sayılı kararlar uyarınca, ABD ve müttefiklerimiz Irak’ı kitle imha silahlarından arındırmak için güç kullanma yetkisine sahiptir. **Bu bir yetki meselesi değildir. Bu bir irade meselesidir...** Bugün ... Amerika Birleşik Devletleri ve müttefiklerimiz Güvenlik Konseyi bünyesinde Konsey’in uzun süredir devam eden taleplerini yerine getirmek için çalışmaktadır. Ancak, Güvenlik Konseyi’nin bazı daimî üyeleri, Irak’ın silahsızlandırılmasını zorunlu kılan herhangi bir kararı veto edeceklerini açıkça ilan etmişlerdir... Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi sorumluluklarını yerine getirmemiştir, bu nedenle biz kendi sorumluluklarımızı yerine getireceğiz.”*²⁷⁹

Öyleyse, zıt kutupları temsil ediyor gibi görünseler bile aslında müdafı yaklaşım da ütopyacılıkla aynı tutarsızlıktan mustarıptır: Tıpkı ütopyacılık gibi, müdafilik de hukuku en temelde *insani* değerlere dayanan bir sistem olarak görmekte

²⁷⁸ Klabbers, J. (2009). The Bridge Crack’d: A Critical Look at Interdisciplinary Relations. *International Relations*, 23(1), 119-125., s. 120.

²⁷⁹ *Address to the Nation on Iraq*. (2003). Administration of George W. Bush, 2003. <https://tinyurl.com/yc68cc2h> (eviri ve vurgular yazara aittir.)

ve bu bağlamda hukukun ‘nesnel’ ve ‘tarafsız’ olduğunu varsaymaktadır. Buna karşın, bir müdafie göre, ‘çok’ nesnellik ve tarafsızlık ‘iyi’ değildir: Uluslararası hukuk, liberal siyasetin temel taşları olan “*insan haklarının*, demokrasinin ve bunlara dayalı sosyal değişimin aracı” olma ülküsünü her ne olursa olsun yerine getirmelidir.²⁸⁰ Eğer mevcut uluslararası hukuk bu koşulları sağlamaya ve bu değerleri hayata geçirmeye (henüz) elverişli değilse de elverişli hâle getirilmesi amaçlanmalıdır. Bu da demektir ki müdafie yaklaşım yalnızca hukuka içkin olan antroposantrik hümanist yapıya kör değildir: Uluslararası hukuku güç ilişkilerine indirgeyen müdafiler, bilerek ya da bilmeyerek, hegemonik bir projeye girmiştir.²⁸¹ Ağırlıklı olarak Kuzey Amerika perspektifiyle şekillenen ve liberalizme açık bir övgü niteliği taşıyan bu görüşler,²⁸² uluslararası hukuka hâlihazırda içkin olan antroposantrik hümanist ajandayı yeniden üretmekte ve güçlendirmektedir. Şimdilik bu kadarını söylemekle yetinilecek bu eleştiri, çalışmanın devamında daha anlamlı hâle gelecektir.

2. Uluslararası Hukuka Kriz Perspektifinden Bakmanın Kısıtları

Irak ‘kriz’inden; daha doğrusu, uluslararası hukuka ‘kriz’ perspektifinden bakarak türetililecek tartışmalardan ve bunlara hâkim olan hukuki muhakeme motiflerinden dersler çıkarmak, bu çalışma—ve özellikle de çalışmanın bu bölümü—için bir yol haritası belirlemek açısından önemli ve hatta elzemdir. Zira, bu çalışma Antroposen’i bir *insan* hiyerarşisi krizi olarak tanımlayarak Antroposen’in yalnızca gezegensel bir kriz değil, aynı zamanda bir hukuk ve hukuk siyaseti krizi olduğunu da ima etmektedir. Dolayısıyla, uluslararası hukuka Antroposen perspektifinden bakmayı amaçlayan bu çalışma da bir anlamda bir kriz merceğinden şekillenmiştir. Dahası, çalışmanın odak noktası tam da Antroposen’in krizlerine uluslararası hukuk içinde bir panzehir bulmanın yollarını aramak olduğundan, çalışmanın uluslararası hukuka hangi perspektiften baktığı, kuşkusuz, varılacak sonuç açısından da kurucu niteliktedir. Dolayısıyla uluslararası hukuk literatüründe disipliner bir kriz karşısında ortaya çıkan

²⁸⁰ Kennedy, D. (1993). Autumn Weekends: An Essay on Law and Everyday Life. İçinde A. Sarat ve T. Kearns (Ed.), *Law in Everyday Life* (ss. 191-236). USA: University of Michigan Press., ss. 192-196.

²⁸¹ Koskeniemi, M. (2009). Miserable Comforters: International Relations as New Natural Law. *European Journal of International Relations*, 15(3), 395-422., ss. 405-411

²⁸² Koskeniemi, M. (2001). *The Gentle Civilizer of Nations: The Rise and Fall of International Law 1870–1960*. Cambridge; New York: Cambridge University Press., s. 483-484

yaklaşımların kapsamlı bir temsili olan Irak vakasında müdafaa ile ütopya arasında salınan hukuki değerlendirmelerden dersler çıkarmak, bu çalışmanın tutarlı ve gerçekçi bir hukuki çözüm üretebilmesi açısından önem taşımaktadır.

Bu bağlamda, uluslararası hukuka hem ütopycı hem de müdafı yaklaşımın merceğinden bakmanın son derece dar ve hatta sorunlu bir görüş sağladığını tekrarlamak, herhalde, abesle iştigal olacaktır. Kaldı ki, çalışma bir önceki bölümde hukuktaki antroposantrik önyargıyı ortaya koymuş ve dolayısıyla, antroposantrik ideoloji temelinde inşa edilen hukuka ve hukuk kavramlarına ihtiyatla yaklaşılması gerektiğini baştan belirtmiştir. Şu hâlde, çalışmanın dayandığı eleştirel temelin kendisi, Antroposen arka planında uluslararası hukuka bakarken müdafaa ve ütopya arasında sürüklenmekten kaçınmaya kuşkusuz bir dereceye kadar yardımcıdır. Bununla birlikte, hukuka müdafı ya da ütopycı yaklaşımdan farklı bir bakış açısı getirebilmek için, öncelikle bu yaklaşımlara içkin sorunların net bir şekilde tespit edilmesi çalışmanın üzerinde yükseleceği eleştirel zemini güçlendirmek açısından kritiktir. Zira çalışma, hukuka içkin olan antroposantrik önyargıya dair oldukça kapsamlı bir kavrayışa sahip olsa da, bu antroposantrik önyargıdan kaçınmak için hangi taktiklerin kullanılmasının elverişli olacağını henüz ortaya koymuş değildir.

Tam bu noktada, uluslararası hukuka “bir kriz disiplini” olarak yaklaşmanın sınırlılıklarına temas eden Hilary Charlesworth’e kulak vermek bir yön tayin edebilmek için faydalı olacaktır. Charlesworth, uluslararası hukuku ‘kriz’ tasvir edilen münferit olaylara odaklanan bir şablon üzerinden anlamlandırmaya çalışmanın iki temel sınırlılığı olduğunu tespit etmiştir. Bunlardan ilki, metodolojik bir kusurdan kaynaklanmaktadır. Zira, ancak selektif ve seyretilmiş bir gerçekliği yansıtabilecek kriz odaklı bir düşünme biçimiyle uluslararası hukuka büyük resimden, analitik biçimde bakabilmek imkânsızdır.²⁸³ Irak’ın işgali örneğine geri dönecek olursak, Usha Natarajan’ın bu bağlamdaki aşağıdaki gözlemi bu iddiayı teyit eder niteliktedir:

“Akademik dergilerde ve gazetelerde Koalisyon’un ve az sayıdaki destekçisinin hukuki gerekçelerini kınayan öfkeli makaleler yazıldı. Akademisyenlerin öfkesini anlamak kolaydı. İşgal birçok yönden uluslararası

²⁸³ Charlesworth, H. (2002). International Law: A Discipline of Crisis. *Modern Law Review*, 65(3), 377-392., s. 382 vd.

hukuka, özellikle de kuvvet kullanımına ilişkin hukuka bir hakaretti. Aynı zamanda, Koalisyon'un işgal gerekçelerinde belli belirsiz tanıdık gelen bir şeyler vardı. Rejim değişikliği uygulandıktan ve Koalisyon ulus inşası görevine başladıktan sonra bu dejavu daha da arttı. Irak'ı yeniden yaratma—daha iyiye doğru değiştirmeye çalışma—fikri yeni bir fikir değildi. Milletler Cemiyeti'nin Manda Sistemi altında İngilizlere de benzer bir görev verilmişti. Uluslararası hukukun Irak'a müdahalelerinin tarihi üzerinde ne kadar çok düşünülürse, Koalisyon'un işgali o kadar az şok edici olacaktır. O kadar ki işgal öngörülebilir ve hatta kaçınılmaz görünmeye başlamaktadır.”²⁸⁴

Natarajan'a göre, ana akım literatür Irak'ın işgali konusunda ağırlıklı olarak kuvvet kullanma hukukunun ve insancıl hukukun ihlallerine odaklanmışsa da Irak vakasındaki asıl mesele BM Şartı'nın 2(1) ve 2(7) hükümleriyle; yani, devletlerin egemen eşitliği ve iç işlerine müdahale etmeme ilkesiyle ilgilidir. Teslim etmek gerekir ki, ilk kertede bu eleştirinin özünü anlamak zor olabilir. Öyle ya, Şart'ın bu hükümleri kuvvet kullanma yasağının üzerine oturduğu temeller olduğundan, kuvvet kullanma yasağının ihlallerini analiz etmek kaçınılmaz olarak bu kurallarla da ilgilenmek anlamına gelmektedir. Ancak, Natarajan'ın eleştirisi esasen Irak'ın işgalinin değerlendirilmesinde kullanılan metotla ilgilidir. Zira, işgal bağlamında yürütülen hukuki tartışma, ekseriyetle, işgali hukuka aykırı kılan (tek) nedenin Irak'a düzenlenen askeri müdahaleye izin veren bir Güvenlik Konseyi kararının bulunmaması ya da meşru müdafaa koşullarının oluşmaması ekseninde sürdürülmüştür. Diğer bir deyişle, hâlihazırda gerçekleşmiş olan bu eyleme ilişkin bir hukuki kanaat ve duruş geliştirebilmek için, eylemin kuvvet kullanma yasağının istisnalarından birine uyup uymadığı değerlendirilerek eylemin hukukiliğine ilişkin tüm olasılıklar analiz edilmiş; daha doğrusu, edildiği zannedilmiştir.

Ne var ki, farkında olunsun ya da olunmasın, tartışmaların genellikle bu ekseninde sürdürülmesinin, özellikle de Güvenlik Konseyi'nin yetkileri bağlamında, ima ettiği önemli bir şey vardır: Bu da, BM Güvenlik Konseyi VII. Bölüm kapsamında bir karar almış olsaydı Irak'a müdahalenin 'hukuka uygun' olacağına ilişkin üstü

²⁸⁴ Natarajan, U. (2011). Creating and Recreating Iraq: Legacies of the Mandate System in Contemporary Understandings of Third World Sovereignty. *Leiden Journal of International Law*, 24(4), 799-822., s. 800. (Çeviri yazara aittir.)

kapalı bir varsayımdır.²⁸⁵ Başka bir ifadeyle, işgalin kuvvet kullanma yasağının istisnalarından birine girmediği için hukuka aykırı olduğu tartışmasına saplanıp kalmak, işgale gerekçe gösterilen koşulların, uluslararası barış ve güvenliğin tehdit edildiği ya da bozulduğu; yani, Güvenlik Konseyi'nin VII. Bölümdeki zorlayıcı yetkilerini kullanabileceği durumlardan birine girip girmediği tartışmasının göz ardı edilmesiyle sonuçlanmıştır. Halbuki, Şart kapsamında madde 2(7)'de düzenlenen ve devletlerin egemen eşitliği ilkesinin temel taşlarından biri olan içişlerine müdahale yasağının tek istisnasının VII. Bölüm kapsamındaki zorlayıcı tedbirler olabileceği göz önüne alındığında²⁸⁶, Irak'ın işgali bağlamında aslında öncelikle tartışılması gereken, burada gerçekten de 2(7) ile VII. Bölüm yetkileri arasındaki gerilimi VII. Bölüm lehine bozacak bir durumun olup olmadığıdır.

Gerçekten de, Irak'ın işgali gibi, eylemin failleri de dâhil olmak üzere tüm tarafların uluslararası hukukun açık bir ihlali olduğu konusunda hemfikir olduğu bir durumda, kuvvet kullanma yasağının istisnalarını analiz ederek yasağın içeriği ve sınırları hakkında bir fikir oluşturmaya çalışmak verimsizdir. Bunun yerine, uluslararası hukukun kendisinin böylesine bariz bir işgalin gerçekleşmesine katkıda bulunup bulunmadığını anlamak için kuvvet kullanma yasağının arkasındaki daha geniş örüntülere bakmak daha işlevsel olabilecektir. İşte, Natarajan da tam da buradan hareketle meselenin 2(7) ile VII. Bölüm yetkileri arasındaki gerilim ve onu çevreleyen tarihsel arka plan üzerinden analiz edilmesi hâlinde, Irak'ın işgalinin uluslararası hukuk hakkında çok daha sistematik ve kapsamlı bir değerlendirmeye müsait olacağını vurgulamaktadır. Zira, Milletler Cemiyeti'nin Manda Sistemi ile 'bağımsızlaştırılan' Irak'a uygulanagelen uluslararası hukuka tarihsel bir bakış, Irak'ın işgalinde kullanılan argümanların alt metnindeki—şimdilerde 'anakronik' olduğu savunulan 19. yüzyıl uluslararası hukukundan miras kalan—"egemen" ve "daha-az-egemen" devlet ayrımının nüvelerini kolayca ortaya çıkarabilecektir. Diğer bir deyişle, uluslararası

²⁸⁵ a.g.e., s. 802.

²⁸⁶ BM Şartı 2(7): "İşbu Andlaşmanın hiçbir hükmü, ne özü itibarıyla bir Devletin millî yetkisi içinde bulunan işlere, Birleşmiş Milletlerin karışmasına cevaz verir ne de Üyeleri, bu gibi işleri, bu Andlaşma gereğince bir çözüme tarzına bağlamaya icbar eder; bununla beraber, VII. bölümde derpiş edilen zorlama tedbirlerinin uygulanmasına bu prensip hiçbir suretle hâlel getirmez." (Vurgular yazara aittir.)

hukuka retrospektif bir bakış, 2003 Irak işgalinin, Irak'ın Batılı güçler tarafından ilk 'kurtarılışı' olmadığını ortaya çıkaracaktır.²⁸⁷

Uluslararası hukukun devletler arasında tesis edegeldiği hiyerarşik yapıya vurgu yapan bu tespit, tahmin edileceği üzere, bir *insan* hiyerarşisi krizi olan Antroposen ile ve uluslararası hukukun Antroposen'in krizlerine dahli ile doğrudan ilişkilidir ve çalışmanın temel tezinin sütunlarından birini oluşturacaktır. Dolayısıyla, çalışmanın devamında yapılacak değerlendirmeler için de tamamlayıcı olacak bu tespitin esas bir kenara önemle not edilmelidir. Bununla birlikte, şimdilik, odağımızı metodolojik analizde tutarak Natarajan'ın değerlendirmesinden çıkan şu sonucu gözden kaçırmamak önemlidir: Irak'ın işgaline ancak kriz odaklı mikroskobik bakışı bir kenara bırakarak daha geniş bir perspektiften bakabildiğimiz takdirde, bu vakada 'fırsatçı ve habis' Koalisyon güçlerinin normal şartlar altında anti-emperyal bir şekilde işleyen uluslararası barış ve güvenlik sistemini tehlikeye atmadığını görmek mümkün olmaktadır. Bu yeni kadrajın sunduğu perspektiften işgalin, ekseriyetle tartışıldığı gibi, sisteme rağmen değil; bilakis, sistemin çatlaklarından sızarak mümkün hâle geldiği çok daha açıktır.²⁸⁸

İşte, bu fark edildiğinde; yani, sistemdeki çatlakların ana nedeninin bizzat antroposantrik hümanist uluslararası hukukun mayası, uluslararası hukukun sömürgeci ve emperyal kökenleri olduğu anlaşıldığında, uluslararası hukuka yaklaşımımız geri dönülmez bir biçimde değişecektir. Böylesi bir değişim zorunludur çünkü bu farkındalığın ışığında uluslararası hukuk hakkında öğrendiğimiz ilk bilgilerin bile artık 'sorgulanır' hâle gelmesi kaçınılmazdır: Zira, bu yeni perspektiften, UAD Statüsü'ndeki "medeni milletler" ifadesini, ezbere bir biçimde, 'anakronik' ilan edivermeyi eskisi kadar gönül rahatlığı ile yapmanın artık imkânı kalmamıştır. Şu hâlde, uluslararası hukukun yapısal çatlaklarının yerleri ve görünüşleri tespit edilmeden sisteme, tabiri caizse, yeni katlar çıkmaya çalışmanın ancak yapıdaki kırılganlığı arttıracak olması eşyanın tabiatındandır. Öyleyse, öncelikle bir hasar

²⁸⁷ Abi-Saab, G. (1994). *International Law and International Community: The Long Road to Universality*. İçinde R. S. J. Macdonald (Ed.), *Essays in Honour of Wang Tieya* (ss. 31-42). Dordrecht; Boston: Nijhoff., ss. 38-39.; Bu konudaki tartışmanın devamı için, **bkz. a.ş.:** ss. 206-207.

²⁸⁸ Natarajan, U. (2011). *Creating and Recreating Iraq: Legacies of the Mandate System in Contemporary Understandings of Third World Sovereignty*. *Leiden Journal of International Law*, 24(4), 799-822., ss. 821-822.

tespitine girişmek ve bunun için de kriz odaklı yaklaşımı bir kenara bırakarak uluslararası hukukun çok katmanlı yapısını tarihsel bağlamı içerisinde anlamak gerekmektedir.

Çalışmanın kendisinden önceki ‘kriz odaklı’ literatürden çıkaracağı dersler bununla sınırlı değildir. Kriz odaklı yaklaşımın, uluslararası hukuka bütüncül bir bakışı engellemesiyle ayrılmaz bir biçimde bağlantılı olan ikinci sınırlılığı, en az ilki kadar kaçınılması gereken bir başka düşünsel tıkanıklığa yol açmaktadır. Zira kriz odaklı yaklaşım sadece uluslararası hukuka bütüncül bir bakışı engellemekle kalmaz: Aynı zamanda, uluslararası hukuk eliyle yapılabileceklerin; daha doğrusu, uluslararası hukukun konularının ve elindeki araçların dar bir şekilde anlaşılmasına yol açar.²⁸⁹ Böylesi dar bir görüş açısının zorunlu çıktısı, uluslararası hukukun yalnızca ‘belirli’ meselelerle ilgilenebileceği ve bunlara yalnızca ‘belirli’ araçlarla yanıt verebileceği yanılgısıdır. Charlesworth’ün bu bağlamda ele aldığı örnek, uluslararası hukukun bir başka disipliner kriz ile sınındığı Kosova ‘krizi’dir.

Bilindiği üzere, Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü’nün (‘NATO’) 1999 yılında Kosova Savaşı sırasında Yugoslavya Federal Cumhuriyeti’ne karşı yürüttüğü hava bombardımanı, uluslararası hukukta tıpkı Irak’ın işgali gibi disipliner bir krize sebep olmuştur. Irak vakasında olduğu gibi, burada da krizi doğuran sebep yine ‘hukuka aykırılık’ teması; yani, bombardımanın BM Şartı çerçevesinde herhangi bir dayanaktan yoksun oluşudur. Nitekim, bu vakada da ne NATO’nun müdahalesini haklı çıkaracak bir meşru müdafaa durumu ne de NATO’ya bombalama yetkisi veren bir Güvenlik Konseyi kararı vardır. Kosova krizi ve Irak vakasının bir diğer benzer yönü de kuvvet kullanımı konusunda BM Şartı’ndan sapmanın, *insani* gerekçelerle haklılaştırılmaya çalışılmasıdır. Hatta Kosova krizi bağlamında bu *insani* girişim bir hukuki doktrine dönüştürülmeye ve ‘*insancıl* müdahale’ olarak pazarlanmaya dahi çalışılmıştır.²⁹⁰

²⁸⁹ Charlesworth, H. (2002). International Law: A Discipline of Crisis. *Modern Law Review*, 65(3), 377-392., s. 386 vd.

²⁹⁰ *İnsancıl müdahale doktrini hakkında ayrıntılı bir eleştirel inceleme için, bkz.: Orford, A. (2003). Reading Humanitarian Intervention: Human Rights and the Use of Force in International Law. Cambridge: Cambridge University Press.*

Her iki vakanın da birer ‘disipliner kriz’ olarak algılanmasındaki temel örüntüler benzer olmakla birlikte, Kosova krizini Irak vakasından ayıran önemli bir fark olduğu malumdur: Irak’taki muğlak ve şüpheli ‘özgürleştirme’ söyleminin aksine, NATO bombardımanın gerçekleştiği sırada Kosova’da gerçekten ağır savaş suçları ve soykırım işlenmektedir. Bu nedenle, Irak vakasına ilişkin literatürde son derece belirgin olan; işgalin hukuka uygun mu yoksa aykırı mı olduğuna dair hayli kutuplaşmış pozisyonlara Kosova krizi bağlamında rastlamak zordur. Gerçekten de, Kosova’da yaşanan ağır *insan* hakları ve *insancıl* hukuk ihlalleri karşısında, uluslararası hukuka eleştirel yaklaşan hukukçular dahi müdahaleyi herhangi bir şerh düşmeksizin hukuka aykırı ilan etmek konusunda ahlaki bir ikilimde kalmışlardır.²⁹¹

Teslim etmek gerekir ki, dünyanın herhangi bir yerinde etnik temizliğe varan şiddet olayları, sistematik tecavüzler ve uluslararası *insancıl* hukuk ile *insan* hakları hukukunun en ağır ihlalleri yaşanırken, sırf BM Güvenlik Konseyi bu yönde bir karar al(a)madığı için uluslararası toplumun bunlara müdahale edemeyeceği fikri hakikaten sarsıcıdır. Üstelik, varlık amacı uluslararası barış ve güvenliği, *insan* haklarını ve demokrasiyi teşvik ve tesis etmek olan uluslararası hukuk düzenine; yani, BM Şartı ile kurulan sisteme güvenenler için bu sarsıcılığın katbekat daha büyük olacağından da şüphe yoktur.

Gelgelelim, Kosova bağlamında da literatür hukuka aykırılık/uygunluk tartışmasına öylesine odaklanmıştır ki, Sırbistan ve Kosova arasındaki gerilimin tırmanmasında uluslararası hukukun doğrudan ya da dolaylı herhangi bir rol oynayıp oynamadığı neredeyse mesele bile edinilmemiştir.²⁹² Irak örneğinden de aşına

²⁹¹ **Bkz.:** Chinkin, C. M. (1999). Kosovo: A “Good” or “Bad” War? *American Journal of International Law*, 93(4), 841-847., s. 842.

²⁹² Charlesworth, Bosna Savaşı’nı sona erdiren 1995 Dayton Antlaşması’nın hükümlerinin sorunsallaştırılması gerektiğinin altını çizmiştir. **Bkz.:** Charlesworth, H. (2002). International Law: A Discipline of Crisis. *Modern Law Review*, 65(3), 377-392., ss. 384-385.; Bu bağlamda, başlıca mimarları ABD ve Batı Avrupa Devletleri olan ve bu devletlerin çıkarları doğrultusunda akdedildiğinden kuşku bulunmayan Dayton Antlaşması’nın Kosova krizinin katalizörü olduğunu gösteren diğer çalışmalar için, **bkz.:** Caplan, R. (1998). International Diplomacy and the Crisis in Kosovo. *International Affairs*, 74(4), 745-761.; Chandler, D. (2000). *Bosnia: Faking Democracy After Dayton* (2. bs). London: Pluto Books.; Rogel, C. (2003). Kosovo: Where It All Began. *International Journal of Politics, Culture, and Society*, 17(1), 167-182.; Carson, C. (2013). The Dayton Accords and the Escalating Tensions in Kosovo. *Berkeley Undergraduate Journal*, 26(1), 68-84.; Dayton Antlaşması’ndan bu yana geçen yirmi yılda antlaşmanın Bosna Hersek’teki siyasi durumu nasıl şekillendirdiğine dair iki kapsamlı analiz için, **bkz.:** Kostić, R. (2015). Bosnia and Herzegovina: Two Decades of Diplomatic Counterinsurgencies and the Struggle for Political Influence. İçinde *Peace Agreements in the 1990s – What are the Outcomes 20 Years Later?* (ss. 19-22). Umeå: Umeå

olduğumuz bu tek boyutlu bakış açısının sınırlılıkları yukarıda analiz edildiğinden, Kosova vakası bağlamında çıktıları yeniden tartışılmayacaktır. Ancak, Kosova krizinin ele alınışında hukuki sorunun tarihsel bağlamı içinde anlaşılamamasının da ötesine geçen ikinci düşünsel kısıta vurgu yapmak önemlidir. Zira bu sınırlılık, uluslararası hukukun elindeki araçlara ve ele aldığı konulara ilişkin antroposantrik hümanist ezberlerden kaynaklanmaktadır ve Kosova bağlamında uluslararası hukukçuların düştüğü ahlaki ikilemin kökeni de tam olarak bu gibi görünmektedir.

Bununla ne kastedildiğini anlamak için, eski UAD yargılarından Bruno Simma'nın NATO harekatının hukuka uygunluğuna ilişkin değerlendirmesini analiz etmek açıklayıcı olacaktır. Öyle ki Simma, NATO harekatının her açıdan BM Şartı ile kurulan kuvvet kullanma hukukunun ihlali olduğu değerlendirmesinde bulunurken, harekatın “hukuka uygunluğa mümkün olduğunca yaklaşmak için her türlü çabayı gösterdiğini” vurgulamadan geçememiştir. Simma'ya göre bu çabanın somutlaştığı önemli göstergelerden biri, harekatın “Kosova’da daha büyük *insani* felaketleri önlemek için *insani* gereklilik durumunda alınan acil bir önlem olarak nitelendirilmesi”dir. Yazara göre, “ciddi ikilemlerle yüzleşilmesi gereken ve zorlayıcı siyasi ve ahlaki mülahazaların hukukun dışında hareket etmekten başka seçenek bırakmadığı” böylesi “çetin” bir davada²⁹³ NATO, bu acil önlemi gerektiren somut koşulları “oldukça ikna edici biçimde” ortaya koymuştur. Buna bağlı olarak, “NATO’nun Kosova’daki eylemini uluslararası hukuka uygunluktan ayıran sadece ince bir kırmızı çizgi” olduğu sonucuna varmak gerekmektedir.²⁹⁴

Uluslararası hukukun, uluslararası barış ve güvenliğin tehlikeye düştüğü herhangi bir *insani* krize verebileceği başlıca ve hatta tek ‘gerçek’ tepkinin askeri

University. Sahovic, D. (2015). 20 Years Since the Dayton Peace Agreement – Old Conflict Issues, New Arenas of Conflict. İçinde *Peace Agreements in the 1990s – What are the Outcomes 20 Years Later?* (ss. 22-25). Umeå: Umeå University.

²⁹³ Simma'nın kullandığı ‘çetin dava’ (**İng.** *hard case*) tabiri, hukuk felsefesi literatüründeki teknik anlamıyla, bir uyumsuzluğa uygulanacak normun anlamının ilk bakışta anlaşılamadığı ve normu uygulayanın uyumsuzluğun çözümünde ‘standart’ (‘kolay’) davalara göre daha aktif bir role sahip olduğu durumları ifade etmektedir. (**Bkz.:** Dworkin, R. (1975). *Hard Cases*. *Harvard Law Review*, 88, 1057-1109.) Ancak, Kosova krizinin teknik anlamıyla gerçekten “çetin” bir dava olarak nitelendirilebileceğini söylemek, olayda uygulanabilecek normların son derece açık oluşu karşısında, mümkün görünmemektedir.

²⁹⁴ Simma, B. (1999). NATO, the UN and the Use of Force: Legal Aspects. *European Journal of International Law*, 10(1), 1-22., s. 22. (Vurgular yazara aittir.)

müdahale olduğunu kabul edecek olursak, Simma'nın Kosova bağlamındaki değerlendirmesine katılmamak, doğrusu, güçtür. Ne var ki, Kosova'daki *insani* krizi sona erdirmek için askeri müdahaleden başka yollar olup olmadığını hiç tartışmadan, bu müdahaleyi uluslararası hukuka uygunluktan ayıran 'ince kırmızı çizgi'yi belirleme girişiminin makullüğü üzerinde ne kadar çok düşünürsek, NATO'nun "hukuka uygunluğa mümkün olduğunca yaklaşmak için her türlü çabayı gösterdiği" fikrinden bir o kadar uzaklaşmak işten değildir.

Böyle bir önermenin uluslararası hukuk kapsamındaki en doğrudan çağrışımı, kuvvetle muhtemel, Kosova vakası bağlamında askeri müdahale öncesinde uyuşmazlıkların barışçıl yollarla çözülmesi ilkelerine uyulmaması; yani, BM Şartı'nın VI. Bölümü çerçevesinde alınabilecek önlemler olacaktır.²⁹⁵ Hoş, NATO bombardımanı öncesinde bu ilkelere de gerektiği gibi riayet edildiğini ve askeri müdahaleye diplomatik ve hukuki alternatifler bulmak için yeterli çaba gösterildiğini söylemek pek mümkün değildir.²⁹⁶ Ancak, bu çalışmada benimsenen perspektiften uluslararası barış ve güvenliğe yönelik bir tehdit olarak algılanan bir *insani* sorunu çözmek için askeri müdahaleyi eldeki birincil aracı olarak görmekteki daha temel sorun, bu mantığın '*insancıl* (askeri) müdahale' kavramının bir oksimoron olduğu gerçeğini göz ardı etmesidir.²⁹⁷ Başka bir deyişle sorun, barışı sağlamak için, *ultima ratio* olarak dahi olsa, savaşa—ya da daha genel anlamda şiddete—başvurmanın gerekliliğini hiç sorgulamaksızın kabul etmenin kendisindedir.

Barışa militarizm merceğinden bakan bu yerleşik varsayım, bu çalışmanın okuyucusuna yabancı gelmeyecek kökenlere sahiptir. Carl Von Clausewitz'in savaşı "düşmanımızı isteğimizi yapmaya zorlamak için yapılan bir cebri eylem"²⁹⁸ olarak tanımlamasıyla da uyumlu biçimde, savaş kahramanlık, cesaret, güç; yani, aktif

²⁹⁵ **Bkz.:** BM Şartı, VI. Bölüm.

²⁹⁶ Chimni, B. S. (2010). Sovereignty, Rights, and Armed Intervention: A Dialectical Perspective. İçinde H. Charlesworth ve J.-M. Coicaud (Ed.), *Fault Lines of International Legitimacy* (ss. 303-324). New York: Cambridge University Press., s. 319.

²⁹⁷ Chandler, D. (2001). The Road to Military Humanitarianism: How the Human Rights NGOs Shaped a New Humanitarian Agenda. *Human Rights Quarterly*, 23(3), 678-700., s. 698.

²⁹⁸ Clausewitz, C. von. (2006). *On War* (B. Heuser, Ed.; M. Howard ve P. Paret, Çev.). New York: Oxford University Press., s. 13.

olmakla tanımlanan, eril bir faaliyet olarak kabul edilegelmiştir.²⁹⁹ Şiddetin sınırlandırılması, sorgulanması ve cezalandırılması gibi hayati amaçlara hizmet eden karmaşık bir etik ve siyasi doktrinler bütünü olan klasik haklı savaş paradigmasında³⁰⁰, bir devletin güvenliğini sağlamaktan sorumlu erkek askerler,³⁰¹ ülkelerini, kadınlarını ve çocuklarını fedakârca koruyan kahramanlar olarak tasvir edilir.³⁰² Bu “haklı savaşçılar”, “daha büyük bir yanlış önlemek için üzücü ama bazen gerekli olan kolektif şiddet görevini ifa etmekle” yükümlüdürler.³⁰³ Gerçi, *insancıl* müdahale bağlamında klasik anlamıyla savaştaki gibi bir ‘düşman’dan ya da ulusunun egemenliğini koruyan ‘haklı savaşçılardan’ bahsetmek, elbette, mümkün değildir. Bununla birlikte, kimi yorumcuların *insancıl* müdahaleyi ahlaken meşrulaştırmaya çalışırken, *insan* hakları ve barışa (Batılı devletler kadar) bağlı olmayan devletleri ‘uluslararası toplumun’ âdeta ‘hasım’ları olarak tasvir etmelerine ve müdahalenin *insani* bir aciliyete dayandırılmasına bakınca³⁰⁴, *insancıl* müdahale bağlamında askeri müdahaleyi motive eden paradigmanın da, klasik haklı savaşa hâkim olandan çok da uzak olmadığı gözlemlenebilecektir.³⁰⁵ Keza, ‘uluslararası toplum’ adına

²⁹⁹ Welland, J. (2016). Part I Introduction: Gender and the Conduct of War. İçinde S. Sharoni, J. Welland, L. Steiner, ve J. Pedersen (Ed.), *Handbook on Gender and War* (ss. 23-28). Cheltenham; Northampton: Edward Elgar Publishing., s. 23.

³⁰⁰ Elshtain, J. B. (1982). On Beautiful Souls, Just Warriors and Feminist Consciousness. *Women's Studies International Forum*, 5(3-4), 341-348., s. 343.

³⁰¹ Devletlerin silahlı kuvvetlerinin ağırlıklı olarak (heteroseksüel) erkeklerden oluştuğu bilinen bir gerçektir. Nitekim bu durum, uluslararası hukukta statükonun değiştirilmesini amaçlayan ve kadınların uluslararası barış ve güvenliğin korunması ve geliştirilmesine yönelik tüm çabalara eşit katılımının ve tam olarak dâhil edilmesinin önemini vurgulayan BM Güvenlik Konseyi’nin 1325 sayılı Kararıyla da teyit edilmiştir. S/RES/1325, UN Security Council (2000).; 1325 sayılı Karar ve kararı çevreleyen arka plan ve geleceğe yönelik perspektiflerin kapsamlı bir değerlendirmesi için ayrıca, **bkz.:** Otto, D. (2010). The Security Council’s Alliance of Gender Legitimacy: The Symbolic Capital of Resolution 1325. İçinde H. Charlesworth ve J.-M. Coicaud (Ed.), *Fault Lines of International Legitimacy* (ss. 239-275). New York: Cambridge University Press.

³⁰² Chinkin, C., Kaldor, M., ve Yadav, P. (2020). Gender and New Wars. *Stability: International Journal of Security and Development*, 9(1), 1-13., s. 7.

³⁰³ Elshtain, J. B. (1982). On Beautiful Souls, Just Warriors and Feminist Consciousness. *Women's Studies International Forum*, 5(3-4), 341-348., s. 343.

³⁰⁴ Bir örnek için, **bkz.:** Glennon, M. J. (1999). The New Interventionism: The Search for a Just International Law. *Foreign Affairs*, 78(3), 2-7., s. 4.

³⁰⁵ Bu konuda detaylı bir inceleme için, **bkz.:** Elshtain, J. B. (2001). The Third Annual Grotius Lecture: Just War and Humanitarian Intervention. *Proceedings of the Annual Meeting (American Society of International Law)*, 95(4-7), 1-12.; Soğuk Savaş’ın sona ermesinden bu yana ‘demokrasi ve insan hakları’ adına gerçekleştirilen silahlı müdahalelerin ‘haklı savaş’ doktrini ile karşılaştırmalı bir değerlendirmesi için, ayrıca **bkz.:** Geis, A., ve Wagner, W. (2021). ‘What We Are Fighting For’: Democracies’ Justifications of Using Armed Force since the End of the Cold War. İçinde L. Brock ve H. Simon (Ed.), *The Justification of War and International Order: From Past to Present* (1. bs, ss. 293-310). Oxford; New York: Oxford University Press.

gerçekleştirildiği iddia edilen³⁰⁶ NATO operasyonunun Kosova halkını ihya eden, güçlendiren ve onlara düzen, *insan* hakları, demokrasi ve istikrar getiren bir kahramanlık öyküsü olarak sunulması da bu tespiti güçlendirmektedir.³⁰⁷

Düalist düşüncenin karşıtlıklar üzerinden işleyen mantığı hatırlanacak olursa, ‘haklı savaşçı’nın elbette ancak antitezi ile anlamlı hâle gelebileceği tahmin edilecektir. Savaş paradigmasında bu, dışıl olanı temsil eden; saf, uhrevi ve barışçıl bir ‘öteki’nin kolektif izdüşümü olarak tasvir edilen “güzel ruhlar”dır.³⁰⁸ Karakterleri geleneksel toplumsal cinsiyet normlarıyla örülen ‘güzel ruhlar’ın barışçılığı, pasiflik ve eylemsizlikle özdeşleştirilir. ‘Güzel ruhlar’ savaş karşıtı, şiddet karşıtı, yapıcı ve işbirlikçidir. İlk bakışta, bu özelliklerin hiçbirinde olumsuz bir taraf olduğu söylenemeyecektir—ki ideal bir düzlemde olmamalıdır da. Ne var ki, düalist düşüncenin antagonist yapısına uygun biçimde, dışıl karakterli ‘güzel ruhlar’ın barışçıl pozisyonu, hayatın gerçeklerinden uzak, romantik, irrasyonel bir ütopya olarak nitelendirilir. Onlar diledikleri kadar yapıcı ve barışsever olsunlar, dünya—daha doğrusu, erkek egemen dünya—‘bildiğimiz gibi’ dönmeye devam edecektir.³⁰⁹ Buna göre, savaşlar ve şiddet vardır ve var olacaktır. İşte, savaş ve şiddet karşıtı, pasif ve yapıcı ‘güzel ruhlar’ın, daha büyük yanlışlıkları engellemek için elini taşın altına koymaktan çekinmeyen, aktif ve kahraman ‘haklı savaşçı’lardan daha bayağı ve aşağı bir pozisyonu temsil ettiğine dair yaygın inanç da bundan kaynaklanmaktadır.

³⁰⁶ Belirtmek gerekir ki, muğlaklığı nedeniyle eleştirilen ‘uluslararası toplum’ kavramı, Üçüncü Dünya ülkelerinin büyük çoğunluğunun Kosova’daki müdahaleyi desteklemediği bilindiğinden, *insancıl* müdahale doktrini bağlamında da kafa karıştırıcıdır. **Bkz.:** Chimni, B. S. (2010). Sovereignty, Rights, and Armed Intervention: A Dialectical Perspective. İçinde H. Charlesworth ve J.-M. Coicaud (Ed.), *Fault Lines of International Legitimacy* (ss. 303-324). New York: Cambridge University Press., s. 320.; Hatta öyle ki, Avrupa kamuoyunun dahi müdahaleyi tam olarak desteklediğini söylemek mümkün değildir. **Bkz.:** Independent International Commission On Kosovo. (2000). *The Kosovo Report: Conflict, International Response, Lessons Learned* (1. bs). Oxford: Oxford University Press., s. 243 vd.; Uluslararası hukuk bağlamında “uluslararası toplum” kavramına ilişkin tartışmanın genel çerçevesini anlamak için, kavramın anlaşılmasına içkin olan Batılı (özellikle de ABD odaklı) önyargıya ilişkin şu iki çalışma iyi bir başlangıç noktası olabilir. **Bkz.:** Kwakwa, E. (2003). The International Community, International Law, and the United States: Three in One, Two against One, or One and the Same? İçinde M. Byers ve G. Nolte (Ed.), *United States Hegemony and the Foundations of International Law* (ss. 25-56). Cambridge; New York: Cambridge University Press.; Paulus, A. (2003). The Influence of the United States on the Concept of the “International Community”. İçinde M. Byers ve G. Nolte (Ed.), *United States Hegemony and the Foundations of International Law* (ss. 57-90). Cambridge; New York: Cambridge University Press.

³⁰⁷ Orford, A. (1999). Muscular Humanitarianism: Reading the Narratives of the New Interventionism. *European Journal of International Law*, 10(4), 679-711., s. 692 vd.

³⁰⁸ Elshtain, J. B. (1982). On Beautiful Souls, Just Warriors and Feminist Consciousness. *Women’s Studies International Forum*, 5(3-4), 341-348., s. 342.

³⁰⁹ a.g.e.

Askeri müdahaleye hâkim olan eril kahramanlık teması Kosova konjonktüründe de ayırt edilebilir biçimde belirgindir. Nitekim Charlesworth'ün Kosova krizinin uluslararası arenada ve literatürde nasıl ele alındığına ilişkin aşağıdaki gözlemleri de bunu açıkça ortaya koymaktadır:

*“Kosova’da... kriz yönetimi bir erkeklik testi olarak ele alınmıştır. Müdahale eylemdir, eril ve erdemli olarak kodlanır; tereddüt pasiftir, dişil olarak kodlanır. Örneğin, düzeni yeniden tesis etmek için kararlı ve agresif bir eylem gerekiyordu ve belli bir aşamadan sonra istişare ve diyalog yararlı değildi. Nitekim, Birleşik Devletler Müttefik Yüksek Komutanı General Wesley K. Clark’ın kurmayları bir aşamada NATO bombardıman görevlerinin başarılı olmamasından, Birleşik Devletler’in müttefiklerine çok fazla danışmak zorunda kalmasını sorumlu tutmuştur. Müzakereden ziyade eyleme dayalı bu retorik, gücünü kısmen erkek davranışıyla olan ilişkisinden almakta ve kuvvet kullanımı yoluyla elde edilmeyen bir düzeni düşünmeyi zorlaştırmaktadır. Kosova krizi literatüründe hukukun erkeklikle ve insanlığa yönelik kaygının kadınlıkla ilişkilendirilegeldiği geleneksel toplumsal cinsiyet çağrışımlarının tersine çevrilmesi de ilginçtir. Analizlerin çoğu uluslararası hukukun (NATO müdahalesini yasaklayan) düzenlemeleri ile insanlığın (NATO eylemlerini haklı çıkaran) talepleri arasındaki ayrıma dayanmaktadır. İkincisi tercih edilebilir bir yol olarak sunulur çünkü sert eylemle ilişkilendirilir, bu bağlamda uluslararası hukukun katı lafzına başvurmak ise kadınsı ve pasif olarak okunur.”*³¹⁰

NATO müdahalesini hukuka aykırılıktan ayıran ‘ince kırmızı çizgi’ye bu geriplanda tekrar bakılacak olursa, çizginin giderek silikleşmiş olmasına şaşmamak gerekir. Zira, görünen o ki bu çizgiye rengini veren, uluslararası hukukun elindeki araçlara ilişkin eril bakıştan; hatta, daha doğrusu, genel anlamda antroposantrik bakıştan başkası değildir. Gerçekten de, hem Kosova hem de Irak örneklerinde açıkça görüldüğü üzere, uluslararası hukukta *insani* kriz olarak tasvir edilen herhangi bir duruma *insanca* verilecek cevabın ne olduğuna dair tartışmaların ekseriyeti, bu çalışmada tanımlandığı şekliyle *insan* perspektifinden; yani, beyaz ve çoğunlukla

³¹⁰ Charlesworth, H. (2002). International Law: A Discipline of Crisis. *Modern Law Review*, 65(3), 377-392., s. 390 (Çeviri yazara aittir.)

heteroseksüel erkeklerden oluşan bir grup elitin değerler evreninin paradigmaları üzerinden şekillenmiştir.³¹¹ Dahası, bu antroposantrik bakışın uluslararası hukuku ihlal edenlere özgü olmadığını saptamak özellikle kayda değerdir: Uluslararası hukuku açıkça ihlal eden bir eylemin meşruiyetini *insani* gerekçelerle savunmak zorunda hisseden ve bu nedenle kendilerini ahlaki bir ikilemde bulan uluslararası hukukçular da aynı kısır döngüye hapsolmuş durumdadır.³¹²

Halbuki, uluslararası hukukun bir soruna yanıt vermek için kullanılabileceği araçlara, antroposantrik düşüncenin sağladığı sınırlı perspektifin ötesinden bakmanın yolları bulunabilirse, bu ahlaki ikilemin de ortadan kalkması muhtemeldir. Kuşkusuz, barışın ne olduğuna dair kavrayışımızın militarist çerçevenin dışında nasıl şekillenebileceğini incelemek bu çalışmanın kapsamını aşan bir değerlendirmenin konusudur.³¹³ Buna karşın, yine de, “[s]avaşların hâlâ var olmasının nedenini, uluslararası ilişkilerde savaşın yerine siyasal sahnede başka bir nihai hakemin ortaya çıkmamasında aramak gerekir,” diyen Arendt’e kulak vermek,³¹⁴ bu çalışmanın da amaçladığı gibi, hâlihazırdakinden ‘farklı’ bir uluslararası hukuk tahayyül etmenin yolları üzerine düşünmek açısından perspektif kazandırıcı olabilir. Zira, kaçınılmaz bir hakikatin yansımasıymış gibi muamele edilen ‘savaşlar vardır ve var olacaktır’ söyleminin de aslında antroposantrik olarak güdülenmiş bir kanaatten ibaret olabileceğine ihtimal verildiğinde, bildiklerimizin çoğunu, bir kez daha, sorgulamak kaçınılmaz hâle gelmektedir.

³¹¹ Buna paralel olarak, *insancıl* müdahale bağlamındaki ‘insancıl’ kavramından ne anlaşılması gerektiğini inceleyen literatüre eleştirel bir bakış getiren ve mevcut hâli ile *insancıl* müdahalenin ancak bir ‘emperyal müdahale’ olabileceğini ortaya koyan bir çalışma için, **bkz.:** Nesiah, V. (2010). From Berlin to Bonn to Baghdad: A Space for Infinite Justice. İçinde H. Charlesworth ve J.-M. Coicaud (Ed.), *Fault Lines of International Legitimacy* (ss. 146-172). New York: Cambridge University Press.

³¹² Uluslararası hukuk literatürünün Kosova krizi bağlamında düştüğü bu etik dilemmaya dair kapsamlı bir değerlendirme için, **bkz.:** Koskenniemi, M. (2002). ‘The Lady Doth Protest Too Much’ Kosovo, and the Turn to Ethics in International Law. *The Modern Law Review*, 65(2), 159-175.

³¹³ Not etmek gerekir ki, barışı militarist çerçevenin dışında düşünmenin yollarını aramak uluslararası hukuk literatürüne yabancı bir tartışma değildir. Nitekim, 1915’te Lahey’de düzenlenen Uluslararası Kadın Kongresi (**İng.** *International Congress of Women*) konferansından bu yana, savaş karşıtı feminist hareket uluslararası kuvvet kullanma hukukunun şekillenmesinde etkili olmuştur. Nüveleri pekâlâ BM Şartı’nda da bulunabilecek böylesi barış-odaklı bir güvenlik çerçevesine dair kapsamlı bir inceleme için, **bkz.:** Otto, D. (2018). Women, Peace, and Security: A Critical Analysis of the Security Council’s Vision. İçinde F. Ní Aoláin, N. Cahn, D. F. Haynes, ve N. Valji (Ed.), *The Oxford Handbook of Gender and Conflict* (ss. 105-118). New York: Oxford University Press.

³¹⁴ Arendt, H. (1997). *Şiddet Üzerine* (B. Peker, Çev.; 1. bs). İstanbul: İletişim., s. 11.

Benzer bir sorgulama hattı, kriz odaklı bakış açısının uluslararası hukukun ‘hangi’ konulara odaklanabileceğine ve ‘hangi’ alanlarda geliştirilebileceğine ilişkin sağladığı dar çerçevenin ötesine geçmek için de faydalı olabilecektir. Gerçekten de, Kosova ve Irak örneklerinde olduğu gibi, bir devletin yetki alanında meydana gelen ağır *insan* hakları ihlalleri karşısında uluslararası hukukun kullanabileceği tek ‘etkili’ kolektif aracın BM Şartı’nın VII. bölümü kapsamındaki zorlayıcı yetkilerini kullanmak olduğu ve bunun mümkün olmaması hâlinde de bir veya daha fazla devletin bu duruma bir ‘son vermek’ için kuvvet kullanma inisiyatifini ele alması gerektiği söylemi, uluslararası hukukun kullanabileceği araçlara ilişkin sınırlı bir bakış açısı sunmakla kalmaz. Bu, aynı zamanda uluslararası hukukun ‘hangi’ meselelerle ilgilenebileceğini düşünmek açısından da kısır bir bakış açısıdır.³¹⁵ Bu bağlamda, Simma’nın NATO operasyonunun “hukuka uygunluğa mümkün olduğunca yaklaşmak için her türlü çabayı gösterdiği” yönündeki argümanına bir kez daha dönmek açıklayıcı olacaktır. Zira, uluslararası hukukun ağır ihlallerini önlemek için, uluslararası hukuku—çok istisnai ve münferit kalmak kaydıyla—ihlal etmenin meşru olabileceğine dayanan bu argüman³¹⁶, uluslararası kuvvet kullanma hukukunun (*jus ad bellum*) sınırları içerisinde sıkışıp kalmıştır. Öyle ki, sadece bu açıdan bakıldığında ne NATO operasyonunun gerçekleşme biçimi ne de böyle bir operasyonla Kosova’da barışın sağlanmasının gerçekten mümkün olup olmadığı; yani, seçilen yöntem ile ulaşılacak istenen hedef arasındaki uyum birer uluslararası hukuk meselesi gibidir. Lakin, bilindiği gibi, her iki mesele de elbette uluslararası hukukun konusudur.

Basit bir tespit ile başlamak gerekirse, her şeyden önce, herhangi bir askeri müdahalenin gerçekleşme biçimi (*jus in bello*) kuşkusuz *insancıl* hukukla birebir ilgilidir. Bu bağlamda, harekâtın 6 kilometreye varan bir mesafeden, haftalarca süren ve dolayısıyla ayırım gözetme ilkesinin uygulanabilmesini imkânsız kılan biçimde gerçekleştirilmiş olması, normatif düzlemde, *insancıl* hukuk bağlamında başlı başına bir sorun teşkil etmektedir. Başka bir deyişle, operasyonun hukuka uygunluğa mümkün olduğunca yaklaşmak için her türlü çaba gösterilerek gerçekleştirildiği görüşüne

³¹⁵ Charlesworth, H. (2002). International Law: A Discipline of Crisis. *Modern Law Review*, 65(3), 377-392., s. 390

³¹⁶ Simma, bu istisnai ve münferit olma hâlini özellikle vurgulamaktadır. **Bkz.:** Simma, B. (1999). NATO, the UN and the Use of Force: Legal Aspects. *European Journal of International Law*, 10(1), 1-22., s. 22.

katılmak, yalnızca bu sebeple bile, zordur.³¹⁷ Ancak, literatüre bakılınca, kelimenin tam manasıyla antroposantrik ideolojiye dayanan; yani, *insani* değerlerle bezenmiş bir kahramanlık anlatısıyla sunulan NATO harekâtının pek *insanca* motifleri, harekâtın *insancıl* hukuku ihlal eden yönlerini kamufle etmiş gibi görünmektedir. Öyle ki, Bağımsız Uluslararası Kosova Komisyonu tarafından Kosova savaşının bilançosunu sunmak üzere hazırlanan 2000 tarihli Kosova Raporu'nda bile NATO'nun *insancıl* hukuk ihlallerine ilişkin fazla veri bulmak mümkün değildir. Hatta rapor, hava saldırısı metodu benimsenmesine rağmen harekât süresince ne kadar az sivilin öldüğünden övgüyle bahsetmektedir.³¹⁸

Bunun yanı sıra, literatürde de NATO operasyonu sırasında gerçekleşen *insancıl* hukuk ihlallerinin Kosova'da yaşanan *insani* felaketle kıyaslandığında ihmal edilebilir düzeyde olduğunu öne süren argümanlara rastlamak pekâlâ mümkündür.³¹⁹ Bu bağlamda, gelecekteki savaşlarda 'dikkate alınması' önerilen, ancak NATO harekâtı bağlamında ihmal edilebilir olarak değerlendirilen ihlaller arasında, harekâtın çevresel etkilerinin de yer alması bu çalışmanın amaçları doğrultusunda özellikle dikkat çekici bir ayrıntıdır: Gerçekten de, hava saldırıları sonucu açığa çıkan kimyasallar, NATO silahlarında başta seyreltilmiş uranyum olmak üzere zehirli maddelerin kullanılması ve savaş sonrasında ciddi bir tehlike oluşturması muhtemel patlamamış mühimmatın³²⁰ gelecekteki çevresel etkileri aslında tartışmalarda tamamen göz ardı edilmiş değildir.³²¹ Ancak bunların, uluslararası barış ve güvenlikle ilgisi olmayan ve hatta uluslararası barış ve güvenliğin korunması söz konusu olduğunda ihlali göz ardı edilebilecek 'başka bir uluslararası hukukun konusu' gibi ele

³¹⁷ Aynı yönde, **bkz.:** Chimni, B. S. (2010). Sovereignty, Rights, and Armed Intervention: A Dialectical Perspective. İçinde H. Charlesworth ve J.-M. Coicaud (Ed.), *Fault Lines of International Legitimacy* (ss. 303-324). New York: Cambridge University Press., s. 318 vd.

³¹⁸ **Bkz.:** Independent International Commission On Kosovo. (2000). *The Kosovo Report: Conflict, International Response, Lessons Learned* (1. bs). Oxford: Oxford University Press., s. 183 vd.

³¹⁹ Bir örnek için, **bkz.:** Roberts, A. (1999). NATO's 'Humanitarian War' over Kosovo. *Survival*, 41(3), 102-123., s. 115.

³²⁰ Ki NATO hava bombardımanı sırasında atılan patlamamış mühimmat, tam da öngörüldüğü gibi, sonraki yıllarda zarara sebep olmaya devam etmiştir. Nitekim, patlamayan bombaların yarattığı yaşam hakkı riski AİHM'e yapılan "*Behrami ve Behrami v. Fransa*" ve "*Saramati v. Fransa, Almanya ve Norveç*" başvuruları bağlamında yeniden uluslararası hukukun gündemine gelmiştir. **Bkz.:** AİHM, Behrami and Behrami v. France, (71412/01) and Saramati v. France, Germany and Norway, (78166/01), (dec.) [GC], (02 Mayıs 2007).

³²¹ **Bkz.:** Roberts, A. (1999). NATO's 'Humanitarian War' over Kosovo. *Survival*, 41(3), 102-123., s. 115.

alınması üzerine biraz kafa yormak bu çalışmanın temel argümanlarını teyit etmek bakımından ufuk açıcıdır. Zira, uluslararası hukuku suni bir biçimde kompartımanlara ayıran bu tutarsızlığın köklerini incelemek, uluslararası hukukun araçları ile bu araçların adanmış olduğu amaçlar arasındaki uyumsuzluğun tam da uluslararası hukukun özünden kaynaklandığını görebilmek için birebirdir.

Bu noktada, herhangi bir karışıklığa mahal vermemek için, öncelikle şunu vurgulamak gerekir: Bu eleştirel izleğin odak noktası, silahlı çatışmalarda çevrenin korunmasına ilişkin uluslararası hukuk kuralları ile kuvvet kullanımına ilişkin uluslararası hukuk arasındaki normatif çatışmanın nasıl çözülmesi gerektiğine dair bir yol haritası çıkarmak değildir. Başka bir deyişle, burada tartışılan, belirli bir olaya birden fazla uluslararası hukuk kuralının uygulanabildiği durumlarda izlenmesi gereken adımların³²² bu örnekte doğru takip edilip edilmediği meselesi olmayacaktır.

Gerçekten de, silahlı çatışma zamanında çevreyi koruyan yasal çerçevenin, parçalı (**İng.** “*fragmented*”) ve belirsiz oluşu nedeniyle başlı başına eleştiri konusu olduğu doğrudur.³²³ Ancak mevcut bağlamda sorunsallaştırılan esas mesele, bu kuralların hâlihazırda parçalı ve belirsiz yapısından ziyade, en başında böylesi bir yapıya da sebep olan sınıflandırma hatasıdır. Nitekim, BM Kalkınma Programı (“UNDP”) himayesinde hazırlanan 1994 İnsani Gelişme Raporu gibi belgelerde ekonomik, gıda ve sağlık güvenliği gibi diğer unsurların yanı sıra çevresel güvenliğin de ‘insani’³²⁴ güvenliğin vazgeçilmez bir unsuru olduğu net bir şekilde belirtilmesine

³²² **Bkz.:** *Fragmentation of International Law: Difficulties Arising from the Diversification and Expansion of International Law* (Report of the Study Group of the International Law Commission A/CN.4/L.682; s. 256). (2006).

³²³ Ayrıntılı bilgi için, **bkz.:** Bruch, C., Payne, C. R., ve Sjöstedt, B. (2021). Armed Conflict and the Environment. İçinde L. Rajamani ve J. Peel (Ed.), *The Oxford Handbook of International Environmental Law* (2. bs, ss. 865-883). Oxford; New York: Oxford University Press.; UHK’nin “Silahlı Çatışmalar Bağlamında Çevrenin Korunması” konulu çalışma grubu tarafından 2022 yılında yayınlanan ve silahlı çatışma sırasında çevrenin nasıl korunacağına ilişkin kuralların parçalı yapısını uyumlu hale getirmeyi amaçlayan taslak ilkeler için, **bkz.:** International Law Commission. (2022). *Draft Principles on Protection of the Environment in Relation to Armed Conflicts*. <https://tinyurl.com/4vkm9e3a>

³²⁴ Raporda ele alındığı hâliyle ‘insani’ güvenlik kavramı, bir bütün olarak *Homo sapiens*’i kapsamayı amaçlayan; güvenlik kavramını, devletlerin çıkarlarını merkeze koyan atıl anlamından kurtararak münhasıran bireylerin ve toplumların gündelik güvenlik endişelerine cevap verecek ve sosyal adaletsizliğe vurgu yapacak biçimde yeniden inşa eden bir biçimde tanımlanmış görünmektedir. Bu yüzden kavram, bu çalışma kapsamında *insana* yapılan özel vurgu olmaksızın kullanılmıştır. Ne var ki, ‘insan’ tabiri, ‘güvenlik’ gibi tarihsel olarak yüklü başka bir kavram bağlamında kullanıldığında ihtiyatlı olmakta fayda vardır. Bu bağlamda, akademisyenleri ‘insani’ güvenliği anlamlandırma konusunda eleştirel olmaya teşvik eden iki çalışma için, **bkz.:** Mgbeoji, I. (2006). *The Civilised Self and the*

rağmen,³²⁵ Kosova örneğinin de gösterdiği gibi, çevresel güvenlik ile insani güvenlik arasındaki vazgeçilmez bağlantı ne entelektüel düzeyde ne de uygulamada içselleştirilebilmiştir.³²⁶ Bunun başlıca sebebi, modern uluslararası hukukun, uluslararası barış ve güvenliğin temin ve tesis edilmesi için atılacak adımların yalnızca *insanın* huzuru ve refahı ile bağlantılı olabileceğine dair sınırlı anlayıştan hareketle konularına ayrılmış olması olarak saptanabilecektir. Bu ayrımın mevcut bağlamdaki en belirgin çıktısıysa, *insan-olmayana*—ve bu spesifik bağlamda özellikle doğaya ve hayvanlara—bu denli kalıcı zarar veren uygulamaların bizatihi uluslararası barış ve güvenlik idealiyle bağdaşmadığı gerçeğinin göz ardı edilmesi; suni *insan-doğa* ayrımından hareketle bunların birer ‘barış ve güvenlik’ meselesi değil de insana dair her şeyden bağımsız birer ‘çevre’ sorunu olarak algılanmasıdır.³²⁷

Barbaric Other: Imperial Delusions of Order and the Challenges of Human Security. *Third World Quarterly*, 27(5), 855-869.; Gilder, A. (2021). Human Security, TWAIL, and the Importance of Self-Reflection in Our Own Scholarship. *New York University Journal of International Law and Politics*. <https://tinyurl.com/w2nekc28>

³²⁵ *Human Development Report: New Dimensions of Human Security*. (1994). New York: UNDP (United Nations Development Programme). <https://tinyurl.com/p9hw5nr5>, özellikle, ss. 24-25

³²⁶ Detaylı bir inceleme için, **bkz.:** Elliott, L. (2015). Human Security/Environmental Security. *Contemporary Politics*, 21(1), 11-24.

³²⁷ Önemle vurgulamak gerekir ki, çalışmanın bu bağlamdaki eleştirel odağı, uluslararası hukuktaki meselelerin, deyim yerindeyse, ‘önceliklendirilmesinde’ benimsenen antroposantrik yaklaşımı sorgulamak; Antroposantrik yaklaşımın hukuki meselenin kapsamlı bir şekilde anlaşılmasını engellediğine vurgu yapmaktır. Dolayısıyla çalışma çevrenin korunmasının, *insancıl* hukuk da dâhil olmak üzere barış ve güvenliğe ilişkin uluslararası hukukta bütünüyle göz ardı edildiğini ima etmemektedir. Nitekim, *insancıl* hukukun tarihsel gelişimi bağlamında oldukça yeni bir alan olarak nitelendirilebilecekse de, silahlı çatışmalar sırasında çevrenin korunmasının 1970’lerden bu yana *insancıl* hukukun konusu olarak kabul edildiği bilinmektedir. Bu bağlamda, çatışmalar nedeniyle çevrenin uzun süreli veya geri döndürülemez şekilde tahrip edilmesini azaltmaya veya önlemeye adanmış olmaları nedeniyle bahsedilmesi gereken sözleşmesel düzenlemeler, 1976 tarihli Çevresel Değiştirme Tekniklerinin Askerî veya Diğer Herhangi Bir Düşmanca Amaç için Kullanılmasının Yasaklanmasına Dair Konvansiyon ve 1977 tarihli Cenevre Sözleşmelerine Ek I. Protokolün 35(3) ve 55. maddeleridir. (Convention on the Prohibition of Military or Any Other Hostile Use of Environmental Modification Techniques, 1108 UNTS 151 (1976).; Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and Relating to the Protection of Victims of International Armed Conflicts (Protocol I), 1125 UNTS 3 (1977).) Yine, sözleşmesel düzenlemelerin yanı sıra, silahlı çatışmalar sırasında çevrenin korunması *insancıl* hukuk bağlamındaki teamül hukukunun da bir parçası olarak kabul edilmektedir. (**Bkz.:** Uluslararası İnsancıl Hukuk Veritabanı, Bölüm 14; Kural 43, 44 ve 45, *International Humanitarian Law Databases*. (2024). International Committee of the Red Cross. <https://tinyurl.com/vj8r7r85> Bununla birlikte, Uluslararası Kızılhaç Komitesi’nin 2020 yılında yayınladığı Silahlı Çatışmalarda Doğal Çevrenin Korunmasına İlişkin Kılavuz’da da altı çizildiği üzere, mevcut uluslararası hukuktaki bu düzenlemeler ekseriyetle antroposantrik bir anlayışı yansıtmaktadır. Başka bir deyişle, silahlı çatışmalarda çevrenin korunmasını güdüleyen asli motivasyon doğanın kendisine içkin değerine saygı değil; çevresel zararın *insana* verebileceği materyal zararın azaltılması veya ortadan kaldırılması amacıdır. (**Bkz.:** *The Guidelines on the Protection of the Natural Environment in Armed Conflict* (Sy 4382). (2020). International Committee of the Red Cross. <https://tinyurl.com/3jbvvayp>, ss. 17-19, paras. 18-21.) Dolayısıyla, her ne kadar doğanın kendisine içkin değeri Devlet uygulamasında yavaş yavaş dile getirilmeye başlandıysa da (**bkz.:** Almanya’nın UHK’nin “Silahlı Çatışmalar Bağlamında Çevrenin Korunması” konulu çalışma grubunun raporuna dair değerlendirmesi, *Protection of the Environment in Relation to Armed Conflicts: Comments and*

Öncelikle belirtmek gerekir ki, hayvan ve doğanın refahını *insanın*kinden tamamen ayıran bu antroposantrik barış kurgusunun, barış mefhumunun ancak ‘savaşın yokluğuna’ indirgenecek şekilde tanımlandığı ihtimalde bir anlam ifade edebileceği şüphesizdir. Gelgelelim, aslolan şudur ki, “gerçek barış, düzenin tahakküm yoluyla dışarıdan dayatıldığı salt bir savaş yokluğu” olarak düşünülemeyecektir.³²⁸ Gerçek barış, bireyler ve türler arasındaki etkileşimi içermelidir: Dayatmaya değil, müzakereye ve kapsayıcılığa dayalı olmalıdır. “Yaşamı onaylayan, kendi kaderini tayin eden, çevresel olarak sürdürülebilir amaçların koalisyoncu, etkileşimli, iş birliğine dayalı araçlarla arandığı ve başarıldığı süreç ve gerçekliktir,” gerçek barış.³²⁹ Şu hâlde, çalışmanın devamında ayrıntılı olarak inceleneceği üzere, sentetik olarak *insanı insandan* öte dünyalardan ayıran antroposantrik söylemin iddia ettiğinin aksine, Antroposen’in bize söylediği, *Homo sapiens* türünün yaşamının ve refahının diğer türlerin yaşamı ve refahı ile sıkı sıkıya bağlı olduğudur. Zira, Antroposen’de somutlaşan koşulların da açıkça gösterdiği gibi, doğanın ve hayvanların benzeri görülmemiş bir hızla yok olduğu bir dünyada *Homo sapiens* için de ‘gerçek’ barışın sağlanması mümkün değildir.

Bu geri planda değerlendirildiğinde, silahlı çatışmaların sebep olduğu kalıcı çevresel zararları, uluslararası barışı ilgilendiren bir mesele değil de, başka bir hukukun—genellikle de çevre hukukunun—meselesi gibi ele almanın da bir başka antroposantrik yanığı olduğu açıktır. Üstelik bu yanığı, yalnızca Uluslararası Kızılhaç Komitesi’nin “silahlı çatışmaların ihmal edilen mağdurları”³³⁰ olarak adlandırdığı hayvanları—ya da silahlı çatışmalarda en az hayvanlar kadar ihmal edildiğinden şüphe bulunmayan doğayı—güvenliğin öznelere olarak

Observations Received from Governments, International Organizations and Others (A/CN.4/749). (2022). International Law Commission. <https://tinyurl.com/ykc7nn5c>, s. 65.) mevcut konjonktürde, bu kuralların antroposantrik biçimde yorumlanıyor ve uygulanıyor oluşu yine çalışmanın genel eleştirisinin kapsamında düşünülmelidir.

³²⁸ Warren, K. J., ve Cady, D. L. (1994). Feminism and Peace: Seeing Connections. *Hypatia*, 9(2), 4-20., s. 6.

³²⁹ a.g.e., s. 6.; Barış ve Çatışma Çalışmaları alanında barış durumunun sadece savaşın yokluğuna indirgenerek kavramsallaştırılması “negatif/olumsuz barış” olarak adlandırılmaktadır. Bu çalışmada ‘gerçek’ barış olarak ifade edilen daha kapsayıcı barış kavramsallaştırması ise “pozitif/olumlu barış” olarak nitelendirilmektedir. Bu konuda daha detaylı bilgi edinmek için araştırmaya, pozitif ve negatif barış ayrımını ilk kez ortaya atan Galtung ile başlamak uygun olabilir. **Bkz:** Galtung, J. (1969). Violence, Peace, and Peace Research. *Journal of Peace Research*, 6(3), 167-191.

³³⁰ *Natural Environment: Neglected Victim of Armed Conflict*. (2019, Haziran 5). International Committee of the Red Cross. <https://tinyurl.com/2pt9k93p>

düşünebilmekteki âcizliğimizle sınırlı da değildir. Elbette bu âcizliğin kendisi de başlı başına bir sorundur. Zira, hayvanlar ve doğa silahlı çatışmalar sebebiyle çok ağır ve hatta bazen geri dönülemez biçimde zarara uğramaktadır. Öyle ki araştırmalar, 1946 ile 2010 arasında belirli yaban hayatı popülasyonlarındaki düşüşlerin en önemli tetikleyicisinin silahlı çatışmalar olduğunu ortaya koymaktadır. Örneğin, Mozambik'te 1977'den 1992'ye kadar süren iç savaş sırasında Gorongosa Ulusal Parkı hayvanlarının %90'ının yaşamını yitirdiği bilinmektedir: 15 yıl süren iç savaşın ardından Afrika bufalosu 14000 bireyden 100 bireye, su aygırı nüfusu ise 3500'den 100'e düşmüştür. Dahası, savaş esnasında fillerin etleri askerleri beslemek için kullanıldığından ve fildişleri silah, mühimmat ve malzeme alımını finanse etmek için satıldığından fil nüfusu da 2000'den 200'e düşmüştür.³³¹ 2000'li yılların başından bu yana yürütülen rehabilitasyon çalışmaları sonucunda bugün Gorongosa Parkı çatışma sonrası dönemde doğal hayatın onarılması bakımından bir 'başarı hikâyesi' olarak anılıyor olsa da;³³² araştırmalar, savaştan etkilenen bu hayvan popülasyonlarının—bu coğrafyada tamamen yok olmasalar—bile savaş öncesi durumlarına geri döneemediklerini ortaya koymaktadır.³³³ İnsan kaynaklı bu popülasyon değişiminin biyoçeşitlilik üzerindeki etkileriye ancak uzun vadeli araştırmalarla görülebilecektir.

Yine, 2021 itibarıyla dünyadaki askeri faaliyetlerin karbon ayak izinin küresel emisyonların yaklaşık %5,5'ini oluşturduğu bilinmektedir. Bu, eğer dünya orduları bir ülke olsaydı, bugün Rusya'ninkinden daha büyük,³³⁴ dünyanın en büyük dördüncü ulusal karbon ayak izine sahip olacağı anlamına gelmektedir.³³⁵ Bu bağlamda, bu çalışmanın kaleme alındığı dönemde dünyanın farklı coğrafyalarında devam eden iki savaşın gezegene karbon maliyetinin ne denli ağır olduğunun da altını çizmek tarihsel hafıza bakımından önemlidir: Rusya'nın Ukrayna'ya saldırısından bu yana geçen 24

³³¹ a.g.e.

³³² **Bkz.:** Daskin, J. H., ve Pringle, R. M. (2018). Warfare and Wildlife Declines in Africa's Protected Areas. *Nature*, 553(7688), 328-332.

³³³ **Bkz.:** Stalmans, M. E., Massad, T. J., Peel, M. J. S., Tarnita, C. E., ve Pringle, R. M. (2019). War-induced Collapse and Asymmetric Recovery of Large-mammal Populations in Gorongosa National Park, Mozambique. *PLOS ONE*, 14(3), e0212864.

³³⁴ Bugün tüm küresel sera gazı emisyonlarının yaklaşık %60'ı yalnızca on ülkeden kaynaklanmaktadır. Bunlar, Çin (%26), ABD (%11), Hindistan (%6,9), Rusya (%4), Brezilya (%3,1), Endonezya (%3), Japonya (%2,2), İran (%1,9), Kanada (%1,5) ve Suudi Arabistan (%1,5)'dir. **Bkz.:** *Historical GHG Emissions*. (2024). Climate Watch. <https://tinyurl.com/4nwk72sb>

³³⁵ Parkinson, S., ve Cottrell, L. (2022). *Estimating the Military's Global Greenhouse Gas Emissions*. The Conflict and Environment Observatory (CEOBS). <https://tinyurl.com/y35f8bkky>, s. 8.

ay içinde 175 milyon ton karbondioksit salınımı gerçekleşmiştir. Bu rakam, Hollanda gibi ileri derecede sanayileşmiş bir ülkenin 90 milyon yeni benzinli otomobili yollara çıkarması—ki bu 20 milyondan az nüfusa sahip Hollanda için kişi başına neredeyse ilave 5 benzinli otomobil demektir—ya da her biri 200 MW’lık 260 kömürlü termik santral inşa etmesi halinde ortaya çıkacak yıllık emisyon miktarını aşmaktadır.³³⁶ Keza, benzer bir tabloyu İsrail’in Filistin’i işgali³³⁷ bağlamında da gözlemlemek mümkündür. Araştırmalar, savaşın yalnızca ilk 120 gününde doğrudan savaş faaliyetlerinden kaynaklanan toplam karbon emisyonlarının 420 ila 652 bin ton arasında olduğunu öngörmektedir. İsrail’in Batı Şeria’daki Yeşil Hat boyunca inşa ettiği Ayrım Duvarı da dâhil olmak üzere, savaş öncesi inşaat faaliyetleri ve Gazze’nin yeniden inşasına yönelik olası işgal sonrası faaliyetler de dikkate alındığında, bu rakamın 47,7 milyon ila 61,4 milyon ton aralığına kadar yükselebileceği ifade edilmektedir—ki tek başına bu rakam 135 ülkenin bir yıllık emisyonundan daha fazladır.³³⁸

Kabul etmek gerekir ki, emisyonlara ilişkin çok sıfırlı bu sayılar silahlı çatışmaların hayvanlar, doğa ve daha genel olarak biyoçeşitlilik üzerinde nasıl katastrofik bir etkisinin olduğunu zihnimizde canlandırmak için esasen kifayetsizdir. Bu etkiyi bütünüyle kavrayabilmek için, yükselen emisyonların küresel ısıtmayı körüklediğini; küresel ısınmanın ise biyoçeşitliliği tehdit ettiğini aşamalı olarak düşünmek gereklidir.³³⁹ Nitekim, ısınmanın her derecesinde türlerin yok olma riski artmaktadır. Özellikle okyanusta, artan sıcaklıklar ve sera gazı emisyonları deniz ve kıyı ekosistemlerinin geri dönüşü olmayan bir şekilde yok olma riskini

³³⁶ **Bkz.:** *Climate Damage Caused by Russian War in Ukraine: 24 February 2022 – 23 February 2024 by Initiative on GHG Accounting of War.* (2024). Center for Environmental Initiatives Ecoaction. <https://tinyurl.com/2rvu6452>

³³⁷ Not etmek gerekir ki, bu çalışma kaleme alındığı sırada UAD, “İsrail’in Doğu Kudüs de dâhil olmak üzere İşgal Altındaki Filistin Topraklarındaki Politika ve Uygulamalarından Kaynaklanan Hukuki Sonuçlar”a ilişkin Danışma Görüşü bağlamında, İsrail’in Filistin’deki varlığının uluslararası hukuk uyarınca bir işgal teşkil ettiği sonucuna varmıştır. Bu itibarla UAD, İsrail’in işgal hukukunu, Filistin halkının kendi kaderini tayin hakkını ve uluslararası insan hakları hukukunu ihlal ettiğine kanaat getirmiştir. **Bkz.:** *Legal Consequences arising from the Policies and Practices of Israel in the Occupied Palestinian Territory, including East Jerusalem, Advisory Opinion, (ICJ 19 Temmuz 2024).*

³³⁸ **Bkz.:** Otu-Larbi, F., Neimark, B., Bigger, P., Cottrell, L., ve Larbi, R. (2024). *A Multitemporal Snapshot of Greenhouse Gas Emissions from the Israel-Gaza Conflict [updated pre-print]*. <https://tinyurl.com/3ykn5s8>

³³⁹ Bu konuda güncel veriler ile hazırlanmış yakın tarihli bir araştırma için, **bkz.:** Habibullah, M. S., Din, B. H., Tan, S.-H., ve Zahid, H. (2022). Impact of Climate Change on Biodiversity Loss: Global Evidence. *Environmental Science and Pollution Research*, 29(1), 1073-1086.

katlamaktadır.³⁴⁰ Örneğin, okyanusların biyolojik dengesinin korunması için kritik önemde olan canlı mercan resifleri, son 150 yılda neredeyse yarı yarıya azalmıştır ve daha fazla ısınma, kalan resiflerin neredeyse tamamını yok etme tehdidi taşımaktadır.³⁴¹ Bu bağlamda, Uluslararası Deniz Hukuku Mahkemesinin (‘ITLOS’) 2024 tarihli *İklim Değişikliği ve Uluslararası Hukuka* ilişkin Danışma Görüşünde sera gazı emisyonlarını deniz çevresinde bir kirlilik biçimi olarak kabul ettiğini de unutmamak gerekir. Zira, danışma görüşünde sera gazı kirliliğinin deniz çevresine verdiği ciddi ve geri döndürülemez zarar karşısında devletlerin dikkat ve özen yükümlülüğünün ‘katı sorumluluk’ (**İng.** ‘*stringent responsibility*’) standardına göre belirleneceğinin ifade edilmesi, uluslararası sorumluluk hukukuna aşına olmayanlar için sadece retorik bir söylem gibi görünebilirse de bu tespitin uluslararası hukukçular nezdinde bir başka yankı bulacağını tahmin etmek zor değildir.³⁴² Dahası, 1982 BM Deniz Hukuku Sözleşmesi³⁴³ çerçevesindeki hukuki meselelerle ilgilenmeye yetkili olan Mahkeme’nin deniz hukuku bağlamındaki bu tespitinin, uluslararası hukukun farklı alanları arasındaki kesişimselliği görmek açısından da kaçırılmayacak bir fırsat niteliğinde olduğu söylenmeden geçilmemelidir.

Silahlı çatışmaların hayvanlar ve doğa üzerindeki vahim etkilerine bir giriş niteliği bile taşıyamayacak bu kısa kesit bile, *insan* dışında hiçbir varlığın güvenliğinin öznesi olamadığı antroposantrik hümanist uluslararası barış ve güvenlik anlayışında geride bırakılanların karşı karşıya olduğu yaşamsal tehdidi gözler önüne sermeye kâfidir. Ancak, antroposantrik hümanist ideolojiye dayalı etik anlayış ve bu anlayış üzerine inşa edilen hukuk *insandan* başka bir varlığın güvenliğini gözetmeyi imkânsız kılsa da, *Homo sapiens* ile doğanın varlığı arasındaki ilişki gerçekte öylesine iç içe geçmiştir ki, hayvanlara ve doğaya yönelen bu tehditlerin tamamı, tek bir boyuta indirgenemeyecek tüm kolektif varoluş biçimlerini tehdit etmektedir. Başka bir

³⁴⁰ **Bkz.:** *Biodiversity - Our Strongest Natural Defense against Climate Change*. (2022). United Nations | Climate Action. <https://tinyurl.com/rsd68hme>

³⁴¹ **Bkz.:** Hoegh-Guldberg, O., Mumby, P. J., Hooten, A. J., Steneck, R. S., Greenfield, P., Gomez, E., Harvell, C. D., Sale, P. F., Edwards, A. J., Caldeira, K., Knowlton, N., Eakin, C. M., Iglesias-Prieto, R., Muthiga, N., Bradbury, R. H., Dubi, A., ve Hatziolos, M. E. (2007). Coral Reefs Under Rapid Climate Change and Ocean Acidification. *Science*, 318(5857), 1737-1742.

³⁴² **Bkz.:** Request for an Advisory Opinion submitted by the Commission of Small Island States on Climate Change and International Law, Advisory Opinion, No. 31 (ITLOS 21 Mayıs 2024)., paras. 178, 243 and 400.

³⁴³ United Nations Convention on the Law of the Sea, 1833 UNTS 3 (1982).

deyişle, hayvanların ve doğanın başına gelenler, aslında, doğrudan insan güvenliğiyle de ilgilidir.³⁴⁴

Her şeyden önce, hayvanların ve doğanın *insan* faaliyetleri sebebiyle bu ölçekte tahrip ve yok oluşu; yani, biyoçeşitlilik krizi, tüm insanlar için büyük bir tehdit oluşturmaktadır. O kadar ki, araştırmalar iklim ve biyoçeşitlilik krizleri için önlem alınmadığı ve *insandan* öte dünyalarla ilişkimiz mevcut hâliyle devam ettiği takdirde ‘medeniyetin’ çöküşü ile burun buruna gelineceğini ortaya koymaktadır.³⁴⁵ Şu hâlde, insanın varoluşuna dair bu tehdidin ne denli önemli bir güvenlik endişesi olduğunu özellikle belirtmek dahi abesle iştigaldir. Öyleyse, bu koşullar altında, bir savaşın sona er(diril)mesinin gerçekten de ‘barış’ durumuna ulaşıldığı anlamına gelemeyeceği konusunda artık hiçbir şüphe kalmamıştır. Görüldüğü üzere, yalnızca bir savaşın geride bıraktığı çevresel hasar bile başlı başına bir ‘barış ve güvenlik’ meselesidir ve bu durum ile başa çıkmak ‘başka’ bir uluslararası hukukun sorunu değildir: Bugüne dek uluslararası barış ve güvenlik hukukunu yöneten paradigmanın en iyi ihtimalle periferisinde görülmüş olsa bile, silahlı çatışmaların hayvanlara ve doğaya verdiği zararın önlenmesi, uluslararası hukukun uluslararası barış ve güvenliği temin ve tesis etme gayesinin asli bir unsuru olarak düşünülebilmelidir.³⁴⁶

³⁴⁴ İklim krizi (henüz) silahlı çatışmaların birincil nedeni olmasa da (**bkz.:** *Conflict and Climate*. (2022, Temmuz 12). United Nations | Climate Change. <https://tinyurl.com/w5e59pfm>), kuraklık, kaynaklara erişimde adaletsizlik ve şiddetli yoksulluk gibi iklim kriziyle bağlantılı faktörlerin, altta yatan kırılanlıkları şiddetlendirerek ve mevcut şikâyetleri artırarak uluslararası barış ve güvenlik için bir risk çarpanı işlevi görebileceği de doğrudur. Nitekim 2009 yılında yayınlanan bir BM raporu, iklim krizini açıkça bir “tehdit çarpanı” olarak nitelemekten geri durmamıştır. (**Bkz.:** *Climate Change and Its Possible Security Implications: Report of the Secretary-General* (A/64/350). (2009). UN Secretary General., ss. 6 vd.; Detaylı bilgi için ayrıca, **bkz.:** Day, A. (2020). *Climate Change and Security: Perspectives from the Field*. New York: United Nations University. <https://tinyurl.com/wtwzx7yd>) Bununla birlikte, bu çalışmanın perspektifinden, iklim krizinin sosyal adaletsizliğin artmasına yol açması nedeniyle silahlı çatışmaların yoğunlaşması ihtimali sadece bir semptom olarak değerlendirilebilir. Bu semptomu doğuran ise, münhasıran *insanı* gözetin güvenlik anlayışının sosyal adaletsizliği körüklemesidir. Bu nedenle, iklim krizinin silahlı çatışmaları ‘neden’ şiddetlendirebileceğini düşünmeden onu bir ‘risk çarpanı’ olarak ele almak, iklim krizi ile uluslararası barış ve güvenlik arasındaki dinamiğin yanlış anlaşılmasına yol açabilir. Bu konuda kapsamlı bir tartışma için, **bkz.:** Lakitsch, M. (2023). Unpacking the Anthropocene: The Good, the Evil and the Critical Reading. *Graz Law Working Paper No. 16*. <https://tinyurl.com/2unbjsr2>

³⁴⁵ **Bkz.:** Ceballos, G., Ehrlich, P. R., ve Raven, P. H. (2020). Vertebrates on the Brink as Indicators of Biological Annihilation and the Sixth Mass Extinction. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 117(24), 13596-13602.

³⁴⁶ Ancak bu önermenin, bu çalışma bağlamında iklim krizinin Güvenlik Konseyi’nin yetkisi dahilinde *güvenlikleştirilmesine* (**İng.** ‘*securitisation*’) yönelik politika önerilerinin desteklendiği şeklinde okunamayacağını belirtmek önemlidir. Zira, iklim krizinin ve hatta genel olarak çevre sorunlarının güvenlikleştirilmesine ilişkin tartışmalar şimdiye kadar bu çalışmada eleştirilen sömürgeci ve emperyal eğilimler gözünden şekillendirilmiştir. Başka bir deyişle, iklim krizinin güvenlikleştirilmesi de uluslararası barış ve güvenliğe yönelik antroposantrik hümanist yaklaşımın sınırlamalarına takılmış

Bu bağlamda, uluslararası barış ve güvenlik hukukunu yöneten antroposantrik hümanist paradigmanın ‘gerçek’ barışı sağlayabilmekten ne kadar uzak olduğunu tam manasıyla kavrayabilmek için, tüm bu büyük yıkımın ortasında bile *insanın* ayrıcalıklı konumunu koruduğu gerçeğini gözden kaçırmamak esastır. Gerçekten de, barış ve çatışma çalışmaları alanında kullanılan ve şiddet faillerinin, fiziksel veya psikolojik şiddette olduğu gibi, doğrudan tespit edilemediği ya da şiddetin doğrudan somatik veya nörolojik etkilerinin gözlemlenemediği durumları tanımlayan “yapısal şiddet” nosyonu üzerinden düşünüldüğünde, kalıcı çevresel hasarların etkilerinin ‘bazı’ insanlar için çok daha ciddi bir güvenlik tehdidi oluşturduğunu söylemek mümkündür. Bu anlamda yapısal şiddet, kaynakların ve fırsatların paylaşımındaki adaletsizlik nedeniyle “toplumsal yapıya içkin olan ve eşitsiz güç ve dolayısıyla eşitsiz yaşam şansı olarak ortaya çıkan” şiddet türü olarak tanımlanabilecektir.³⁴⁷

İşte, iklim krizinin seller, kuraklık, çölleşme, arazi bozulumu ve deniz seviyelerinin yükselmesi gibi dünyanın tüm coğrafyalarında günbegün tecrübe edilen sonuçlarının, kırılgan(laştırılan) gruplar üzerindeki orantısız negatif etkisi göz önüne alındığında³⁴⁸, barış ve güvenliğin ‘nasıl’ sağlanabileceğine ilişkin antroposantrik hümanist önyargının bir bütün olarak insanlığı dahi koruyabilmek için ne denli kısır kaldığını görmek işten değildir. Aksine, barış ve güvenliğe antroposantrik yaklaşımın, toplumlarda hâlihazırda kökleşik olan yapısal şiddeti daha da körüklediği açıktır.

görülmektedir ve bu nedenle ihtiyatla yaklaşılması gereken bir hukuk politikası alanı olarak değerlendirilmelidir. İklim krizinin güvenlikleştirilmesi ve genel olarak ‘güvenlikleştirme’ tartışmaları için giriş niteliğinde bir eser için, **bkz.:** Maertens, L. (2021). Climatizing the UN Security Council. *International Politics*, 58(4), 640-660., ss. 642-645; İklim krizinin Güvenlik Konseyi’nin yetki alanında güvenlikleştirilmesine içkin antroposantrik riskler hakkında detaylı eleştirel iki inceleme için, ayrıca **bkz.:** Cusato, E. (2022). Of Violence and (In)visibility: the Securitisation of Climate Change in International Law. *London Review of International Law*, 10(2), 203-242.; Táiwò, O. O. (2021, Şubat 1). Don’t Treat Climate Change as a National Security Risk: The Last Thing the Warming World Needs is for Rich Nations to Double Down on Self-interest. *The New Republic*. <https://tinyurl.com/4c3rkewc>

³⁴⁷ Galtung, J. (1969). Violence, Peace, and Peace Research. *Journal of Peace Research*, 6(3), 167-191., özellikle, s. 171-172

³⁴⁸ İklim krizinin kırılgan gruplar üzerindeki orantısız etkisinin vurgulandığı bazı değerlendirmeler için, **bkz.:** *Joint Statement by the Committee on the Elimination of Discrimination against Women, the Committee on Economic, Social and Cultural Rights, the Committee on the Protection of the Rights of All Migrant Workers and Members of Their Families, the Committee on the Rights of the Child and the Committee on the Rights of Persons with Disabilities* (HRI/2019/1). (2020). United Nations. <https://tinyurl.com/2s4y7pu6>; *Human Rights and Climate Change* (A/HRC/RES/47/24). (2021). UN Human Rights Council.; *The Impacts of Climate Change on the Human Rights of People in Vulnerable Situations* (A/HRC/50/57). (2022). UN Human Rights Council.; Bu bağlamda, AİHM’in yakın zamanda iklim krizinin etkileri nedeniyle ortaya çıkabilecek hak ihlallerinden kırılgan grupların daha fazla etkileneceği yönünde bir değerlendirme yaptığını da not etmek yerinde olabilir. **Bkz.:** AİHM, *Verein KlimaSeniorinnen Schweiz and Others v. Switzerland*, (53600/20), [GC], (09 Nisan 2024). para. 410.

Nitekim, ‘güvenlik’ mefhumuna bu perspektiften bir bakış, iklim aktivizminin başat hedeflerinden biri olan “iklim adaleti” talebinin özü ile de uyumludur.³⁴⁹ Uluslararası hukukun konularına ve elindeki araçlara tek boyutlu bir bakış, bizleri iklim adaleti kavramına yalnızca Paris Antlaşması’nın dibacesinde geçen bir ‘temenni’ muamelesi yapmaya sevk ediyorsa da³⁵⁰, Antroposen’de somutlaşan koşulların açığa çıkardığı hâliyle *insandan* öte dünyalarla karşılıklı bağlı ve bağımlı ilişkimiz, doğada olan biten hiçbir şeyin insandan bağımsız düşünülmemeyeceğini kanıtlamaktadır.³⁵¹ Öyleyse, uluslararası hukukun *her* branşına bu farkındalık ile yaklaşmak, Antroposen’in krizlerine panzehir olabilecek bir uluslararası hukuk tahayyül etmenin temel koşullarından biri olarak tespit edilebilecektir.

Şu hâlde, şimdiye kadar uluslararası hukuktaki disipliner ‘kriz’lere odaklanan önceki literatürden dersler çıkarmaya çalışan bu çalışmanın, gelinen noktada Antroposen’in krizlerine bir panzehir ararken kaçınılması gereken metodolojik hataları ana hatlarıyla ortaya koyduğu söylenebilecektir. Buna göre, Antroposen arka planında uluslararası hukuka yeniden bakma girişiminde yapılacak ilk bariz hata, krizin ortaya çıktığı ‘an’a ve bu anda somutlaşan uluslararası hukuk problemlerine bakmak olacaktır. Dolayısıyla, bu hataya düşmemek için, uluslararası hukukun Antroposen’in krizlerine ‘nasıl’ çare olabileceğine dair herhangi bir öneri sunulmadan önce uluslararası hukukun bu krizlere bir katkısı olup olmadığını tespit etmek amaçlanmalıdır. Daha önce ‘hasar tespiti’ olarak da betimlenen bu araştırma, çalışmanın temel sorusu bakımından kurucudur: Zira, aksi takdirde girilecek akademik çaba kanserin tedavisini bulmaya çalışmaya benzeyecektir: Böylesi bir çabanın kendi içerisinde çok değerli ve gerekli olduğundan yana hiçbir tereddüt

³⁴⁹ İklim adaleti kavramına ilişkin ayrıntılı bilgi için, **bkz.:** Schlosberg, D., ve Collins, L. B. (2014). From Environmental to Climate Justice: Climate Change and the Discourse of Environmental Justice. *WIREs Climate Change*, 5(3), 359-374. ; Sultana, F. (2022). Critical Climate Justice. *The Geographical Journal*, 188(1), 118-124.; İklim adaleti ile yapısal şiddeti bağlantılı biçimde ele alan bir çalışma için, **bkz.:** Porter, L., Rickards, L., Verlie, B., Bosomworth, K., Moloney, S., Lay, B., Latham, B., Anguelovski, I., ve Pellow, D. (2020). Climate Justice in a Climate Changed World. *Planning Theory ve Practice*, 21(2), 293-321.

³⁵⁰ **Bkz.:** Paris Agreement, 3156 UNTS 79 (2015)., Giriş, para. 13: “... Okyanuslar da dâhil olmak üzere tüm ekosistemlerin bütünlüğünün sağlanmasının ve bazı kültürler tarafından Toprak Ana olarak kabul edilen biyoçeşitliliğin korunmasının önemine dikkat çekerek ve iklim değişikliğini ele almak üzere harekete geçerken “iklim adaleti” kavramının *bazıları için önemine dikkat çekerek...*” (Çeviri ve vurgu yazara aittir.)

³⁵¹ Aynı yönde, **bkz.:** Lakitsch, M. (2023). Peace Needs to Embrace the Anthropocene. *Peace Review*, 35(1), 166-174.

yoktur. Ancak, kansere ‘neden’ olan etmenleri anlamadan ve eşzamanlı olarak bunları ortadan kaldırmanın yolları araştırılmadan bütün kaynaklarımızı tedaviye yönlendirmenin maliyeti çok yüksektir. Zira, bu çaba ancak hastalık; yani, zarar ortaya çıktıktan sonra bir anlam ifade edebilecektir: Önleyici değil, ancak onarıcıdır. Ne var ki, dört bir yandan krizlerle kuşatılmış ısınan gezegenimizin bu maliyeti tolere edebilecek ne yeterli kaynakları ne de kaybedecek zamanı var gibi görünmektedir. Öyleyse, Antroposen’in krizlerine cevap verebilecek bir uluslararası hukuk tahayyül etmenin temel basamaklarından biri, uluslararası hukukun (varsa) Antroposen’e katkısını tespit etmektir. Dolayısıyla, çalışmanın bundan sonraki kısımları öncelikle Antroposen’i anlamaya ve bunun ardından da uluslararası hukuku Antroposen’de konumlandırmaya hasredilecektir.

Çalışmanın önceki literatürün hatalarından çıkardığı ikinci ders ise, uluslararası hukukun Antroposen’e katkısını araştırırken, uluslararası hukukun farklı konuları arasındaki kesişimselliği göz önünde bulundurmanın bir zorunluluk olduğunu kabul etmek olacaktır. Başka bir deyişle, Antroposen’in krizlerine panzehir olabilecek bir uluslararası hukuk tahayyülü ne yalnızca uluslararası hukukun doğaya ve hayvanlara yönelik kurallarına ne de yalnızca insana yönelik olanlara odaklanmalıdır: ‘Kriz odaklı’ perspektifin sağladığı tek boyutlu bakış, iklim krizini ‘iklim ve çevre’ hukukuyla; biyoçeşitlilik krizini ‘çevre ve hayvan’ hukukuyla ve nihayet, bu krizlerin *insan* hayatına getirdiği riskleri ise ‘insan hakları’ hukukuyla ele almanın makul ve makbul olduğunu düşündürmektedir. Halbuki, uluslararası barış ve güvenlik hukukunun ‘kriz’lerine kısa bir bakışın dahi göstermeye yettiği gibi, Antroposen koşullarında yıkılıp yeniden inşa edilecek ya da—mümkünse—tadil edilecek uluslararası hukuk kuralları, *insanın* alanından dışlanan herkesi ve her şeyi kuşatan kurallardır. Zira, *insandan* öte dünyalarla karmaşık bir ağ görünümünde olan karşılıklı bağlı ve bağımlı ilişkinin uluslararası hukuktaki nüvelerini görmek ancak böylesine uzun erimli bir değerlendirme ile mümkündür.

Bununla birlikte, böylesine çok yönlü ve kapsamlı bir analizin bu çalışmanın sınırlarını çokça aşacağı bir gerçektir. Bu yüzden ki çalışma, Antroposen’e ve uluslararası hukukun Antroposen’e katkısına eğilmeden önce, bu katkıyı araştırmak için uluslararası hukukun ‘neresine’ bakacağını ortaya koymalıdır. Çalışmanın önerisi, bu değerlendirme için uluslararası hukukun temellerine bakmanın en uygun zemini

sağlayacağıdır. Zira, çalışmada şimdiye dek birden fazla yinelenen uluslararası hukukun sömürgeci ve emperyal kökenleri teması, uluslararası hukukun temellerinin bu disiplindeki antroposantrik hümanist eğilimin birincil göstergesi olduğuna işaret etmektedir. O hâlde, uluslararası hukukun sömürgeci ve emperyal kökenlerinin Antroposen’e katkısı olup olmadığı üzerine bir araştırma, ilk bakışta, Antroposen’de uluslararası hukuku konumlandırmaya elverişli bir seçenek izlenimi vermektedir.

Bu önerinin yerindeliliğini test edebilmek için, bu kısma kadar uluslararası hukuku bir ‘kriz disiplini’ olarak ele almanın sınırlılıklarını inceleyen çalışma, uluslararası hukukun marjinalleştirilen ‘kriz’lerindeki olağanlığı bulmaya yönelecektir. Böyle bir araştırma ile hedeflenen, ‘kriz’ anlarında göz ardı edil(ebil)diği tespit edilen sömürgeci ve emperyal motiflerin, uluslararası hukukun gündelik işleyişinde de mevcut olup olmadığını saptamaktır. Nitekim, böyle bir örüntü bulunabilirse, Antroposen’de uluslararası hukuka dair genel bir resim çıkarabilmek ve çalışmanın araştırma sorusuna ayakları yere basan cevaplar verebilmek açısından doğru yoldayız demektir. Bu amaçla çalışma, kendi içerisindeki bütünlüğü korumayı da gözeterek, son bir kez daha ‘kriz’lere bakarken kaldığımız yere dönecek ve bu kez uluslararası barış ve güvenlik hukukunun ‘olağan’ işleyişini, antroposantrik hümanizmin izlerini bulmak amacıyla analiz edecektir. Bu bağlamda büyüteç tutulması seçilen alan ise, Irak ve Kosova krizlerinde uluslararası hukuk dairesinde ‘yapıl(a)mayan’a bakmak; yani, uluslararası barış ve güvenlik tehdit edildiğinde veya bozulduğunda uluslararası hukukun elindeki araçlara bakmak olacaktır. Bununla kastedilen, tahmin edilebileceği gibi, BM Güvenlik Konseyi’nin kolektif güvenlik kapsamındaki operasyonlarıdır.

B. MARJİNALLEŞTİRİLEN KRİZLERDEKİ ‘OLAĞAN’I GÖRMEK

Çalışmanın bir önceki bölümünde antroposantrik hümanizmin ‘barış’ı nasıl tanımladığı ile barışı sağlamanın—yine antroposantrik anlamda—mutat yollarının neler kabul edildiği arasındaki dinamik hakkında yürütülen tartışma, esasen uluslararası hukukçulara hiç de yabancı değildir. Zira, Soğuk Savaş’ın sona ermesinden sonra ve takriben de 2011’e; yani, Libya’daki “koruma sorumluluğu

doktrini” krizine kadar³⁵² BM Güvenlik Konseyi öncülüğündeki barış operasyonlarının çokça tartışılan akıbeti, esasen bu dinamiği bariz bir şekilde yansıtmaktadır. Gerçi, bu tartışmaların birçoğu karşımıza açık birer antroposantrizm eleştirisi olarak çıkmamaktadır. Ancak, BM operasyonlarının ‘etkililiği’ üzerine yapılan tartışmaların odağındaki meselelere bakıldığında, bunların uluslararası barış ve güvenlik anlayışını kuşatan hukuki çerçeveye içkin olan antroposantrik önyargıya yönelik eleştiriler olarak okunmaya pekâlâ müsait olduğu görülecektir: Nitekim, bu tartışmaların ekseriyeti, Güvenlik Konseyi operasyonlarının ‘liberal barış’ ya da bu çalışmanın jargonuyla ‘antroposantrik hümanist barış’ odaklı yürütülmesiyle ilgilidir.

Bilindiği üzere, BM’nin; daha doğrusu, Güvenlik Konseyi’nin çatışma ve *insani* krizlere yönelik tutumu, 1990’larda köklü bir dönüşüm geçirmiştir. Kabaca 1945 ile 1989 yılları arasındaki döneme hâkim olan Soğuk Savaş politikalarının terk edilmesiyle birlikte, uluslararası barış ve güvenliğe yönelik tehditlere karşı, tıpkı BM Şartı’nda öngörüldüğü şekilde uluslararası ‘iş birliğinin’ sağlanabileceğine dair iyimser bir tablo ortaya çıkmıştır. Bu anlamda, 1990-1991 Körfez Savaşı’na ilişkin kararlarıyla (ki bu kararlardan silahlı kuvvet kullanımına yetki veren 678 sayılı Karar, daha sonra Koalisyon güçleri tarafından Irak’ın işgali için yeniden gündeme getirilmesiyle Konsey’in belki de en meşhur kararlarından biri olmuştur), Güvenlik Konseyi’nin Şart’ta kendisine atfedilen ‘barışın garantörü’ rolüyle yeniden doğduğunu söylemek abartılı olmayacaktır.³⁵³ Nitekim, Körfez Savaşı’ndan sonraki on yıl içinde kolektif güvenlik çerçevesindeki operasyonların sayısı önemli ölçüde artmıştır. Şart’ın kabulünü izleyen 40 yıl içinde Güvenlik Konseyi sadece 13 operasyon düzenleyebilmişken, Körfez Savaşı’nı izleyen dönemde, sadece 1994 yılı sonunda, 17

³⁵² 1973 sayılı Güvenlik Konseyi Kararı, Libya’daki sivillerin korunmasına yönelik olarak VII. Bölüm tedbirlerinin kullanılmasını öngörmekte; üye devletlere Libya’da saldırı tehdidi altındaki sivilleri ve sivil yerleşim alanlarını korumak için gerekli tüm tedbirleri alma yetkisi vermekte ve hem Libya hava sahası üzerinde uçuşa yasak bölge hem de silah ambargosu getirmekteydi. (S/RES/1973, UN Security Council (2011).) Ancak, 1973 sayılı Kararın uygulanması ve müteakip sonuçları, VII. Bölüm kapsamında yetkilendirilen askeri müdahalelerin kapsamı ve sonuçlarına ilişkin tartışmalara yol açmıştır. Daimî üyelerden özellikle Çin ve Rusya, askeri güç kullanımı ve bu tür müdahalelerin rejim değişikliğine yol açma veya çatışmaları şiddetlendirme potansiyeli konusunda çekincelerini dile getirmişlerdir. Sonuç olarak, Güvenlik Konseyi’nin daimî üyeleri arasında, özellikle rejim değişikliği amacıyla veya iç çatışmalar bağlamında güç kullanımını içeren sonraki vakalarda VII. Bölüm atıfta bulunan benzer kararları onaylama konusunda bir isteksizlik söz konusu olmuştur. Nitekim, bu isteksizlik özellikle Suriye iç savaşı bağlamında sıkça eleştiriye tabi tutulmuştur. Detaylı bilgi için, **bkz.:** Welsh, J. M. (2019). Norm Robustness and the Responsibility to Protect. *Journal of Global Security Studies*, 4(1), 53-72.

³⁵³ **Bkz.:** Koskeniemi, M. (2011). The Place of Law in Collective Security. İçinde *The Politics of International Law* (ss. 79-111). Oxford: Hart., s. 80 vd.

yeni operasyon başlatılmıştır. Konsey'in faaliyetlerindeki çarpıcı artış, Konsey tarafından kabul edilen kararların sayısında da gözlenmektedir: Konsey, sadece 1993 yılında 93 karar kabul etmiştir: Halbuki bu sayı, 1945-1988 yılları arasında yılda ortalama 15'i geçmemektedir. Konsey'in uluslararası barış ve güvenliğin temini ve tesisi konusunu 'nihayet' tekeline aldığı bir başka göstergesi de çatışmaların sona erdiğinin nişanesi olarak addedilen barış anlaşmalarının sayısındaki belirgin yükseliştir: Öyle ki, 2000'li yılların başında, önceki 30 yıla kıyasla üç kat daha fazla barış anlaşması akdedilmiştir ve bunların önemli bir kısmına da Güvenlik Konseyi aracılık etmiştir.³⁵⁴

Bu geri planda, istatistiksel verilerin Konsey'in 1990'lardan 2010'ların başına kadar olan dönemde uluslararası barış ve güvenliğin 'garantörü' olarak küllerinden doğduğunu kanıtlar niteliktedir. Bu bağlamda, daha önce de temas edildiği gibi, Konsey'in ilk 40 yılındaki atıl durumunun Soğuk Savaş'ın siyasi atmosferiyle doğrudan ilişkili olduğu yadsınamayacaktır. Gerçekten de, 1990'ların sonuna kadar meydana gelen 73 kadar uluslararası çatışmanın ancak iki elin parmakları ile sayılabilecek kadarı VII. Bölüm kapsamında bir müdahaleye konu edilebilmiştir. Örneğin, 1946'dan 1986'ya kadar, Güvenlik Konseyi 39. madde kapsamında 'barışın ihlal edildiğine' dair sadece iki tespit yapmıştır: Bunlar, 1950'de Kore ve 1982'de Falkland savaşlarıdır.³⁵⁵ Aynı dönemde Konsey sadece İsrail ve Güney Afrika vakalarında 'saldırı' fiiline (**İng.** 'act of aggression') atıfta bulunmuş ve yalnızca yedi vakada 'uluslararası barış ve güvenliğe yönelik bir tehdit' olduğuna karar vermiştir. Yine, 1945'ten 1990'a kadar Güvenlik Konseyi'nin 42. madde kapsamında zorlayıcı kuvvet kullanımına izin verdiği kabul edilen vaka sayısı ise yalnızca ikidir: Bunlar da Kore ve Güney Rodezya vakalarıdır.³⁵⁶ Askeri olmayan zorlayıcı yaptırımlar; yani, 41. madde kapsamındaki önemler ise, 1966–1979 arasında Güney Rodezya'ya uygulanan

³⁵⁴ *The New Humanitarianisms: A Review of Trends in Global Humanitarian Action* (HPG Report 11; Humanitarian Policy Group). (2002). Overseas Development Institute. <https://tinyurl.com/36bu942x>, s. 29.

³⁵⁵ *S/RES/83*, UN Security Council (1950).; *S/RES/84*, UN Security Council (1950).; *S/RES/502*, UN Security Council (1982).

³⁵⁶ Malanczuk, P. (Ed.). (1997). *Akehurst's Modern Introduction to International Law* (7. bs). London; New York: Routledge, s. 391.

ekonomik abluka ve 1977’de başlayıp 1994’e kadar süren Güney Afrika’ya yönelik silah ambargosundan ibarettir.³⁵⁷

Buna mukabil, Soğuk Savaş’ın ardından Güvenlik Konseyi’nin VII. bölüm kapsamındaki zorlayıcı yetkileri yalnızca 1990 ile 1994 yılları arasında sekiz kez kullanılmıştır. Bunlar Irak, Liberya, Eski Yugoslavya, Somali, Libya, Angola, Haiti ve Ruanda’ya yönelik kararlardır. Bu kararlardan tamamı en azından askeri güç kullanımını içermeyen zorlayıcı yetkileri içermekte; Liberya, Libya ve Angola vakaları dışında diğer beş vakada ise askeri güç kullanımına da izin verilmektedir.³⁵⁸ Konsey, 2000’li yılların başından itibaren 1990’larda yakaladığı momentumu bir miktar kaybetmiş olsa da, uluslararası barış ve güvenliğin garantörü olma rolünü ‘layıkıyla’ yerine getirmeye devam ettiği söylenebilecektir: Nitekim, Konsey’in 2004 ile 2007 arasında 141 farklı karar ile 19 ayrı durumun ‘uluslararası barış ve güvenliği tehdit ettiğine’ karar verdiği görülmektedir.³⁵⁹

Gelgelelim, Güvenlik Konseyi’nin uluslararası barış ve güvenliğin bekçiliği rolünü bu ölçüde üstlenebilmesinin sadece meşhur iki kutuplu düzenin çözülmesinin ve böylelikle Doğu ve Batı bloklarının ortak politikalarda birleşebilmelerinin bir sonucu olmadığını not etmek gerekir. Başka bir deyişle, Konsey’in artan kolektif güvenlik faaliyetleri, tam manasıyla daha önce uluslararası barış ve güvenliğe ortak birer tehdit olarak algılan(a)mayan durumların Soğuk Savaş sonrası dönemde bu şekilde tanımlanmasına olanak tanıyacak bir iş birliği ruhundan kaynaklanmamıştır. 1990 sonrası dönemde uluslararası barış ve güvenlik paradigmasını değiştiren, belki çok daha önemli bir başka gelişme daha olmuştur. Bu da, ‘uluslararası barış ve güvenlik’ mefhumunun kapsamına dair algının değişmesidir.

Gerçekten de, Soğuk Savaş’ın ardından Güvenlik Konseyi’nin kolektif güvenlik kapsamında aldığı kararlara bakılacak olursa, bunların ezici bir çoğunluğunun ‘uluslararası’ nitelikte olmayan çatışmalara ve güvenlik tehditlerine

³⁵⁷ Güvenlik Konseyi’nin anılan dönemdeki faaliyetlerine ilişkin ayrıntılı bilgi için, **bkz.:** Koskeniemi, M. (2011). *The Place of Law in Collective Security*. İçinde *The Politics of International Law* (ss. 79-111). Oxford: Hart., ss. 81-82.

³⁵⁸ Kararlara dair referans numaraları için, **bkz.:** a.g.e., s. 82.

³⁵⁹ a.g.e.

yönelik olduğu kolaylıkla görülecektir. Bu durum, BM'nin kendi verileriyle de sabittir. Örneğin, 1995 yılında BM'nin yayımladığı bir rapora göre, 1988'in başlarında devam eden beş barışı koruma operasyonundan dördü devletler arası savaşlarla ilgiliyken, sadece biri devlet içi çatışmalarla ilgilidir. 1995'e gelindiğindeyse gerçekleştirilen 21 operasyondan sadece sekizi devletler arası çatışmalarla ilgiliyken 13'ü devlet içi çatışmalarla ilgilidir. Bu bağlamda, 1992-1995 arasında yürütülen 11 operasyondan ikisi hariç hepsinin devlet içi çatışmalarla ilgili oluşu da çarpıcıdır.³⁶⁰

Bu tablo, hiç kuşkusuz, 1990 sonrası dönemde uluslararası barış ve güvenliğin kapsamının yalnızca devletler arasındaki silahlı çatışmaları değil, aynı zamanda, önceki dönemde münhasıran bir devletin iç işlerine dâhil olduğu varsayılan iç savaşlar ve terörizm gibi tehditleri de içerecek şekilde genişlemesinin bir sonucudur.³⁶¹ Belirtmek gerekir ki, çalışmanın önceki kısmında analiz edilen Irak ve Kosova vakalarının bel kemiğini oluşturan 'insancıl' amaçlarla askeri müdahale teması da aslında barış ve güvenlik mefhumlarının bu genişletilmiş 'yeni' anlamının uluslararası arenadaki doğrudan birer yansımasıdır.³⁶² Dolayısıyla, kriz odaklı perspektif uluslararası hukuktaki herhangi bir vakayı bağlamında ele almayı mümkün kılmadığı için ilk başta görmek çok kolay olmasa da, hem Irak hem de Kosova müdahalelerinin aslında gerçekleştikleri dönemlerin siyasi ve hukuki koşullarının bir ürünü olduğu şimdi daha net anlaşılmış olmalıdır. Nitekim, uluslararası barış ve güvenliğin kapsamına dair değişen algının BM tarafından da benimsenmesinin, Irak ve Kosova 'kriz'lerine temel olan motifleri de şekillendiren genel bir etkisi olduğundan şüphe yoktur. Şart'ın terimleriyle açıklanacak olursa böyle bir genişlemenin anlamı, 1990 sonrası dönemdeki uluslararası barış ve güvenlik anlayışında Şart'ın iç işlerine müdahale yasağını düzenleyen 2. maddesinin 7. fıkrası ile Güvenlik Konseyi'nin VII. bölüm yetkileri arasındaki gerilimin VII. bölüm yetkileri lehine bozulmasıdır. Zira, dünyanın herhangi bir yerinde gerçekleşen bir iç savaşın, uluslararası toplumun—BM

³⁶⁰ *Supplement to an Agenda For Peace: Position Paper of the Secretary-General on the Occasion of the Fiftieth Anniversary of the United Nations (A/50/60; S/1995/1)*. (1995). United Nations., para. 11.

³⁶¹ *The New Humanitarianisms: A Review of Trends in Global Humanitarian Action* (HPG Report 11; Humanitarian Policy Group). (2002). Overseas Development Institute. <https://tinyurl.com/36bu942x>, s. 30.

³⁶² **Bkz.:** Geis, A., ve Wagner, W. (2021). 'What We Are Fighting For': Democracies' Justifications of Using Armed Force since the End of the Cold War. İçinde L. Brock ve H. Simon (Ed.), *The Justification of War and International Order: From Past to Present* (1. bs, ss. 293-310). Oxford; New York: Oxford University Press., s. 298 vd.

sistemi çerçevesinde uluslararası toplumun atanmış polisi olan Güvenlik Konseyi'nin—müdahalesini gerektiren bir 'uluslararası barış ve güvenlik' tehdidi olarak değerlendirilmesi, madde 2(7)'deki "özü itibarıyla bir devletin ulusal yetkisinde bulunan işler" tabirinin daha dar yorumlanmaya başladığı anlamına gelmektedir. Bu ise, devletlerin egemen eşitliği üzerine kurulan 1945 sonrası düzenin kuruluş değerlerine sadık biçimde devam etmesi bakımından hayra alâmet olmamıştır.

Bu söylenmekle birlikte, Soğuk Savaş sonrası ortaya çıkan 'yeni' güvenlik paradigmasında madde 2(7) ile VII. Bölüm yetkileri arasındaki gerilimin ikincisi lehine bozulmasını başlı başına olumsuz bir gelişme olarak okumanın elbette abartılı olacağını teslim etmek gerekir. Söz gelişi, Ruanda iç savaşı esnasında yaşanan Tutsi soykırımı gibi bir trajediye uluslararası hukuk cephesinde bir yanıt oluşturulamayacağını, madde 2(7)'nin dar bir yorumuna dayanarak savunmak gerçekten de hukuk mantığı açısından ne makul ne de anlamlı görünmektedir.³⁶³ Kaldı ki, Ruanda'da askeri güç kullanımına yetki veren Konsey kararında da altını çizildiği üzere, böylesine "emsalsiz" boyutlarda acı ve ıstırap barındıran bir "insani kriz" in her hâlükârda, en azından bölgedeki barış ve güvenliğe tehdit oluşturacağı da tartışılmaz bir gerçekliktir.³⁶⁴ Dolayısıyla, Ruanda soykırımındaki gibi bir katastrof karşısında 'uluslararası barış ve güvenlik' mefhumunun yalnızca *stricti sensu* uluslararası nitelikteki çatışmaları kapsayacak biçimde yorumlanabileceğinde ısrarcı olmak uluslararası hukuka elverişsiz bir formalizmle yaklaşmaktan öte değildir.

Buna karşın, BM nezdinde uluslararası barış ve güvenlik anlayışının 'insancıl' amaçları da kapsayacak biçimde filtersizce genişlemesinin ve dolayısıyla, BM'nin büyük bir çoğunluğu Küresel Güney'de gerçekleşen³⁶⁵ iç savaşlara bir bütün olarak

³⁶³ Ne var ki, madde 2(7)'nin dar yorumlanması nedeniyle değilse bile, nihayetinde, BM Güvenlik Konseyi daimî üyelerinin çıkar çatışmalarından kaynaklanan siyasi irade eksikliği ve hantal BM bürokrasisi sebebiyle Ruanda soykırımına zamanında ve etkili bir uluslararası müdahale gerçekleştirilmediği unutulmamalıdır. Detaylı değerlendirmeler için, **bkz.:** McMillan, N. (2008). 'Our' Shame: International Responsibility for the Rwandan Genocide. *Australian Feminist Law Journal*, 28(1), 3-28.; Nollkaemper, A. (2015). 'Failures to Protect' in International Law. İçinde M. Weller (Ed.), *The Oxford Handbook of the Use of Force in International Law* (1. bs, ss. 437-461). Oxford: Oxford University Press.

³⁶⁴ **Bkz.:** S/RES/929, UN Security Council (1994).

³⁶⁵ Söz gelişi, bu çalışma kaleme alındığı sırada hâlen aktif olanlar da dâhil olmak üzere, bugüne kadar, VI., VII. ve VII. bölüm yetkileri altında yürütülen yetmişten fazla barışı koruma operasyonunun ezici çoğunluğu Küresel Güney'deki çatışmaları hedef almıştır. Detaylı bilgi için, **bkz.:** *Where We Operate?* (2024). United Nations | Peacekeeping. <https://tinyurl.com/37rcynf>

dindirilmesi gereken ‘*insani*’ krizler olarak yaklaşmaya başlamasının, uluslararası müdahalenin gerçekleştiği bölgelerde gerçek ‘barış’ın sağlanması açısından çarpık sonuçlar doğurduğu yadsınamayacak bir olgudur. Hemen belirtmek gerekir ki, bu çarpıklığın kaynağı, kendi başına, müdahalelerin ‘*insancıl*’ hedeflere yönelmesi ya da iç savaşların bir uluslararası barış ve güvenlik meselesi olarak kavramsallaştırılması değildir. Kaldı ki, iyi bilindiği üzere, zaten ne *insancılık* ne de iç çatışmaların uluslararası barış ve güvenliği tehdit edebileceği ihtimali Soğuk Savaş sonrasında uluslararası hukukun gündemine giren konulardır. Soğuk Savaş sonrası dönemde uluslararası barış ve güvenlik kavramlarıyla *insancılığın* bütünleşmesinden doğan çarpıklığın esas kökeni, ‘*insancıl*’ hedefleri gerçekleştirmenin ve ‘barış’a ulaşmanın uygun yollarının tamamıyla antroposantrik kodlarla örölmüş olmasıdır. Dolayısıyla, bu bağlamdaki analizin odak noktası da Soğuk Savaş sonrası kolektif güvenlik operasyonlarına içkin olan antroposantrik önyargı olmalıdır.

Önemle vurgulamak gerekir ki, uluslararası barış ve güvenlik hukukuna hâkim olan ideolojik çerçeve Soğuk Savaş öncesi dönemde de elbette antroposantrik önyargılardan ari olmamıştır. Nitekim, çalışmada şimdiye kadar defalarca gösterildiği üzere, antroposantrizm mevcut hukuka içkin olduğuna göre, mevcut hukukun araç ve kurumlarının da antroposantrik önyargıyla yapılandırılmış olması kaçınılmazdır. Ancak, Soğuk Savaş sonrası ortaya çıkan barış ve güvenlik paradigmasına hâkim olan ‘*insancılık*’ (**İng.** ‘*humanitarianism*’) temasını özellikli kılan bir taraf olduğunu fark etmek önemlidir. Bu dönemde *insancılık*, gücünü ‘demokrasi’, ‘*insan hakları*’ ve ‘iyi yönetişim’ gibi başka kavramlardan alan; bir yandan açık bir yandan da bu kavramlarla kamufle olmuş siyasi bir pozisyona dönüşmüştür. Başka bir deyişle, Batının üstün ve ilk bakışta pek de erdemli değerleri üzerine inşa edilmiş olan ‘yeni’ *insancılık* ilk bakışta fark edilmesi zor olan örtölü bir antroposantrik tahakkümü beraberinde getirmiştir. Politik olarak yüklü bu yeni hâliyle *insancılık*, “insan kaynaklı felaketlerin ya da doğal afetlerin mağdurlarına tarafsız biçimde yardım etme” anlamını tamamıyla yitirmiştir.³⁶⁶ Alenen taraflı ve hatta bulunduğu tarafın ahlaki üstünlüğuyle böbürlenlen ‘yeni’ *insancılığın* uluslararası barış ve güvenlik hukuku bağlamındaki nihai hedefi,

³⁶⁶ Barnett, M. (2005). Humanitarianism Transformed. *Perspectives on Politics*, 3(4), 723-740., s. 723.

bir çatışma bölgesine demokrasi ve *insan* hakları götürmek’ olarak belirlenmiştir.³⁶⁷ Böylece, *insancılığa* yüklenen yeni misyonun neticesinde, ‘uluslararası barış ve güvenliği tehdit eden bir iç savaşın sönümlenmesi ve ‘barış’ın sağlanması ile o bölgede *insan* haklarına saygılı ve demokratik bir rejimin tesis edilmesi eşdeğer kabul edilmeye başlanmıştır. Nitekim, Soğuk Savaş’ın sona ermesinden sonraki dönemde barış ülküsünün ayrılmaz bir parçası olarak kabul edilen ‘demokratikleşme’ idealinin BM’nin barış gündemindeki dominant parametrelerden biri olarak öne çıkması da ‘yeni’ *insancılığın* ajandadaki temel rolünün göstergesidir.³⁶⁸

Bu geri planda yeniden değerlendirildiğinde, Irak ve Kosova müdahalelerini en azından kâğıt üzerinde motive eden ‘demokrasi ve barış tesis etme’ saikinın nasıl olup da uluslararası hukukun sınırlarını dahi hiçe sayacak kadar güçlü bir şekilde savunulabildiğini daha boyutlu bir şekilde kavramak mümkün hâle gelmiş olmalıdır. Nitekim, müdahalelerin gerçekleştiği dönemde uluslararası barış ve güvenlik hukukuna hâkim olan paradigmanın da *insancılık* eksenine sabitlendiği görülünce, ‘barış ve demokrasi kavramlarına yaslanan bir askeri müdahalenin—hukukun çeperlerini zorladığında dahi—hukukçularda bir yankı bulacağı beklentisi artık o kadar absürt gelmeyecektir. Ne var ki, Irak ve Kosova müdahaleleri dönemin müdahalecilik anlayışının *Zeitgeist*’ı ile gayet uyumlu olsa da, bu vakalarda *insan* hakları ve demokrasi kavramlarının araçsallaştırılmasını, operasyonlara hâlihazırda içkin girift hukuki ve etik sorunlar sebebiyle tüm sürece yayılan anomalinin bir uzantısı olarak görmek hâlâ cazip gelebilir. Ancak, çalışmada gelinen noktada artık böyle bir değerlendirmenin kriz odaklı perspektifin getirdiği bir yanılgı olduğunu tespit etmek güç değildir.

³⁶⁷ **Bkz.:** Chimni, B. S. (2021). Justification and Critique: Humanitarianism and Imperialism over Time. İçinde L. Brock ve H. Simon (Ed.), *The Justification of War and International Order: From Past to Present* (1. bs, ss. 471-487). Oxford; New York: Oxford University Press., s. 473.

³⁶⁸ **Bkz.:** UN Secretary-General. (1992). *An Agenda for Peace: Preventive Diplomacy, Peacemaking and Peace-keeping* (Report of the Secretary-General pursuant to the statement adopted by the Summit Meeting of the Security Council on 31 January 1992 [ST/DPI/1247]). New York. <https://tinyurl.com/mrw69628>; UN Secretary-General. (1996). *An Agenda for Democratization* ([ST/DPI/1867]). New York. <https://tinyurl.com/mrxv6kh6>; *Framework for Cooperation in Peace-building* (Chairman’s summary of the proposals presented at the Fourth High-level United Nations-Regional Organizations Meeting, New York, 6 and 7 February 2001 S/2001/138-Annex I). (2001). New York: United Nations. <https://tinyurl.com/hmcteyjw>

Bu bağlamda, Irak örneğinde, özellikle Irak'taki mevcut konjonktür de göz önüne alındığında, müdahalenin kamuoyuna açıklanan 'barış ve demokrasi' saiki ile benzenmiş gerekçeleriyle gerçek hedefleri arasındaki tutarsızlık tartışmaya yer bırakmayacak kadar açıktır. O kadar ki, hukuki analize neredeyse hiç yer bırakmayan bu tablo karşısında, Irak'ın işgalini bu bağlamda analiz etmeye devam etmek dahi anlamsız görünmektedir. Ancak, yukarıda da temas edildiği gibi, biraz yakından bakıldığında, NATO'nun Kosova'ya *insancıl* müdahalesinde de barışın yalnızca *insanın insanla ilişkisi* temelinde; yani, antroposantrik biçimde kurgulandığı ve anlaşıldığı barizdir. Bunun en açık göstergesiye, kuşkusuz, müdahalenin kazananlarının kimler olduğudur.

Öyle ki, NATO'nun Kosova'ya müdahalesinden sonra, beklenebileceği gibi, Kosova'da yaşayan halka, âdeta sihirli bir değnek değmiş gibi, düzen, barış, *insan* hakları ve demokrasi gelmemiştir. Elbette, barış ve demokrasinin birer sonuç değil ancak birer süreç olabileceği gerçeği karşısında böyle bir beklentinin zaten, en iyi ihtimalle, hayalperestlik olacağı aşikârdır. Ancak, müdahaleden neredeyse yirmi yıl sonra dahi, Kosova'daki durumun hâlâ müdahale ile vaat edilen *insancıl* hedeflere uzak görünmesi üzerine düşünmeye değerdir.³⁶⁹ Kosova halkı bakımından durum böyleyken; madalyonun diğer tarafında Batılı askerî sanayinin ve geniş anlamda yüksek teknoloji endüstrisinin müdahalenin derhâl ve açık ara kazananlarından olduğu bilinmektedir. Üstelik, NATO devletlerinin (gerekirse) BM sistemini dahi yok saymanın meşru olduğu söylemine dayanan güç gösterisi, başta ABD olmak üzere NATO devletlerinin siyasi varlığını ve ağırlığını tüm dünyaya bir kez daha göstermiştir. Tüm bunlara Kosova'nın Doğu Avrupa'daki stratejik konumu da eklendiğinde, müdahalenin Kosova'da barışın yeniden tesis edilmesine tam olarak yardımcı olmasa da, uzun vadede Avrupa ve ABD'de barış ve güvenliğin 'bozulmamasını' güvence altına aldığı söylenebilecektir.³⁷⁰ Öyleyse, bu tablodan

³⁶⁹ Kosova 2008 yılında Sırbistan'dan bağımsızlığını ilan etmiştir. Başından beri olduğu gibi, dış aktörlerin hem bağımsızlık sürecinde hem de sonrasında Kosova'da oynadığı rol aşikârdır. Dış aktörlerin Kosova'da devletin inşasını nasıl hâlâ şekillendirmeye devam ettiğini ve devlet inşasını ve güçlü, bağımsız, sürdürülebilir kurumların gelişimini nasıl engellediğini inceleyen bir çalışma için, **bkz.:** Jovetic, M. (2017). *Kosovo: A Study in Peacebuilding After Secession and the Role of External Actors* [Yayınlanmamış Yüksek Lisans, Leiden University]. <https://tinyurl.com/3b4etd9x>

³⁷⁰ Bu konuda detaylı bir analiz için, **bkz.:** Chomsky, N. (2016). *A New Generation Draws the Line: Humanitarian Intervention and the "Responsibility to Protect" Today* (Expanded Edition). New York: Routledge., ss. 94-147.

çıkan sonuç Kosova müdahalesiyle barışın gerçekten de ancak münhasıran ‘*insan için*’ temin edildiği; dolayısıyla, bir anlamda, barış ve demokrasi mefhumlarının Kosova bağlamında da pekâlâ araçsallaştırılmış olduğudur.

Yukarıda da söylendiği gibi, Irak ve Kosova vakalarının birer ‘uluslararası hukuk krizi’ olarak ele alınagelişi karşısında, hukukun sınırlarını aşan bu müdahaleler sonucunda ‘kazanan’ın Kosovalılar ve Iraklılar—ya da geniş anlamda bölgedeki diğer yerel aktörler—olmaması, ‘zehirli ağacın meyvesi’ retoriği üzerinden okunmaya bir hayli müsaittir. Halbuki, bir an için bu müdahalelerin gerçekten, başka hiçbir zımnî ajanda olmaksızın, *insan* hakları, barış ve demokrasi adına yapıldığı varsayılsa dahi bunların başarıya ulaşma olasılığının esasen söz konusu olmadığını görmek gerekir. Zira, bu müdahalelerdeki sorun hukuka aykırılığın da ötesinde, ‘barış ve demokrasi’ye yaslanan *insancılık* tahayyülünün hatalı; daha doğrusu, antroposantrik inşasıdır. Çünkü bu müdahaleler, müdahaleden istifade edeceği iddia edilen kişilerin; yani, *insan* hakları ve demokrasi götürülmek istenen kişilerin olaylar hakkında kendi görüşlerini ifade etmesine imkân vermeden yürütülmüştür.³⁷¹ Diğer bir deyişle, müdahaleler bölgedeki halka barış ve demokrasi ‘götürmek’ değil; barış ve demokrasi ‘dayatmak’ üzerine kurgulanmıştır.

İşte, tam da aynı sebeple uluslararası hukuka pekâlâ uygun³⁷² olarak yürütülmüş olmalarına rağmen, *insancılığı* kerteriz alan BM kolektif güvenlik operasyonları, yerel düzeyde gerçek bir ‘barış’ hâli tesis etmek söz konusu olduğunda hukuku ters yüz eden Irak ve Kosova müdahalelerinden çok farklı sonuçlar vermemektedir. Soğuk Savaş’tan sonra yürütülen kolektif güvenlik operasyonları katalizörlüğünde çatışmaların sona erdi(rildi)ği bölgelerdeki mevcut siyasi duruma yüzeyden bir bakış bile bu savı kolaylıkla doğrulamaktadır. Bugün bu bölgelerin

³⁷¹ Crawford, J. (1994). Democracy and International Law. *British Yearbook of International Law*, 64(1), 113-133., s. 128.

³⁷² Ancak, buradaki ‘hukuka uygunluk’ tespitine bir şerh düşmek önemlidir. Zira, Güvenlik Konseyi’nin, *insan* hakları ve demokrasi gibi Batılı-merkezli hukukun üstün değerlerini hayata geçirmek için olsa dahi, rejim değişikliğine yol açacak ve dolayısıyla bir devletin egemenliğini ve idari haklarını doğrudan etkileyecek bir barış operasyonu yürütmeye yetkili olup olmadığı elbette başlı başına bir tartışma konusudur. Nihayetinde, Yargıç Sir Gerald Fitzmaurice’in UAD’nin Namibya Danışma Görüşü’ne muhalefet şerhinde de belirttiği gibi, “Güvenlik Konseyi dünya düzenini değiştirmek için değil, barışı korumak için kurulmuştur”. **Bkz.:** Dissenting Opinion of Judge Sir Gerald Fitzmaurice - Legal Consequences for States of the Continued Presence of South Africa in Namibia (South West Africa) notwithstanding Security Council Resolution 276 (1970), Advisory Opinion, I.C.J. Reports 1971 (21 Haziran 1971), s. 294, para. 115.

büyük bir çoğunluğunda büyük ölçekli aktif çatışmaların din(diril)diği; yani, ‘savaş’ durumunun sona erdiği doğrudur. Gelgelelim, çatışmaların sonucunda ateşkesin nişanesi olarak akdedilen ve ekseriyetle de hâlâ yürürlükte olan ‘barış’ anlaşmalarına rağmen, bölgelerdeki ‘savaş yokluğu’ hâlinin, kelimenin tam anlamıyla, barış olarak nitelendirilebilir olup olmadığı tartışılmalıdır. Zira, ‘kimin’ barışını ele aldığımız sorusunun cevabı, ‘gerçek’ barışın kolektif güvenlik operasyonların sonucunda sağlanıp sağlanmadığına karar vermek için de esas değişkendir. Başka bir ifade ile, sırf uluslararası hukukun ‘polisi’; yani, Güvenlik Konseyi tarafından yürütülmüş olmaları, bu operasyonların kapsayıcı bir barış tahayyülü üzerine kurgulandığı hakkında bir yargıya varmak için yeterli değildir.

Şöyle ki, eğer barış Irak ve Kosova örneklerinde olduğu gibi, antroposantrik biçimde; yani *insanın* çıkarlarını merkeze koyarak anlaşılırsa, *insanın* barışını, güvenliğini, refahını ve hatta genel olarak değerlerini tehlikeye atacak bir savaş hâlinin ortadan kalkmasını, mefhumu muhalifinden ‘barış’ olarak tanımlamak mantıksal olarak o kadar da yanlış görünmeyebilir. Ancak, sahada yapılan araştırmalar, Soğuk Savaş’ın ardından dünyanın ‘arızalı’ coğrafyalarına barış ve demokrasi götürmek ideali ile yürütülen pek çok operasyonun sonucunda bölgede sağlanan istikrar hâlinde istifade edenlerin yalnızca bölgedeki siyasi elit ve geniş anlamda ‘uluslararası toplum’ olduğunu göstermektedir. Hatta o kadar ki, kimi zaman çatışmaları sona erdiren barış anlaşmalarının kendisi, ilgili bölgelerde sürdürülebilir barışın ve demokratik kurumların hayata geçirilmesinin önündeki en büyük engel olarak saptanmaktadır.³⁷³

Bunun en önemli sebebi, Soğuk Savaş sonrası yürütülen kolektif güvenlik operasyonlarının hedef aldığı çatışmaların çok büyük bir çoğunluğunun iç çatışmaları hedef almasıdır. Bu bağlamda, Soğuk Savaş sonrası dönemdeki iç çatışmaları tasvir etmek için ortaya atılan ‘yeni savaşlar’ (**İng.** ‘new wars’) doktrini³⁷⁴ üzerinden bir

³⁷³ Jarstad, A. (2015). The Undemocratic Peace. İçinde *Peace Agreements in the 1990s – What are the Outcomes 20 Years Later?* (ss. 4-6). Umeå: Umeå University.; Bu bağlamda, çatışma sonrası devletlerde siyasi elitleri kayıran barış inşası politikalarına ilişkin münferit vakaları inceleyen bir derleme için, ayrıca **bkz.:** Langer, A., ve Brown, G. K. (Ed.). (2016). *Building Sustainable Peace: Timing and Sequencing of Post-conflict Reconstruction and Peacebuilding* (1. bs). Oxford: Oxford University Press., özellikle, ss. 223-242 (Burundi) ve 284-299 (Güney Sudan).

³⁷⁴ ‘Yeni savaşlar’ doktrini üzerine, doktrini ilk ortaya atan Mary Kaldor tarafından kaleme alınan ve doktrine yönelik çeşitli eleştirilere de yanıt veren bir çalışma için, **bkz.:** Kaldor, M. (2013). In Defence of New Wars. *Stability: International Journal of Security and Development*, 2(1), 1-16.

analiz, söz konusu barış anlaşmalarının makûs talihinin ‘barış’ın antroposantrik inşasına dayandığını göstermek bakımından elverişli bir zemin sağlayabilecektir. Dünya sahnesinde 20. yüzyıla kadar görmeye alışık olduğumuz devlet-devlet arası; yani ‘uluslararası’ nitelikteki savaşların aksine, genellikle karmaşık bir devlet ve devlet dışı aktörler ağı çerçevesinde ve ‘eski’ savaşları güdüleyen jeopolitik hedefler veya ideolojik saiklerden ziyade kimlik politikalarına odaklanan amaçlarla yürütülen bu ‘yeni’ iç savaşlar, hâliyle, sonuçları itibarıyla da ‘eski’ savaşlardan ayrılmaktadır.³⁷⁵ Dolayısıyla, ‘yeni’ savaşlar, iyi örgütlenmiş hiyerarşik savaş gruplarının jeopolitik veya ideolojik amaçları arasındaki bir “irade mücadelesi”nden ziyade, kazanmaktan çok savaştan elde edilecek ekonomik ve siyasi kazançlarla ilgilenen gevşek örgütlü ağlar arasındaki bir tür “karşılıklı girişim” olarak düşünülebilecektir.³⁷⁶

Bu geri planda, muharip taraflar arasında karmaşık bir ekonomik ve/veya siyasi karşılıklı girişime dayanan ‘yeni’ iç savaşların ardından akdedilen barış anlaşmaları, en kaba tabirle, “şiddetten elde edilen kazanımları kalıcı iktidar pozisyonlarına dönüştüren” birer enstrüman olarak şekillenmektedir.³⁷⁷ Zira, bu konjonktürde akdedilen anlaşmalar baştan itibaren muharip tarafların askeri anlamda şiddeti durdurma taahhüdü karşılığında kendi konumlarını güçlendiren hükümleri yasal olarak güvence altına almalarının bir aracı olarak tasavvur edilmiştir. Tahmin edileceği üzere, tüm bu sürece uluslararası hukuk da ‘barış ve demokrasi’ adına dâhil olduğunda ortaya çıkan tablo hepten çapraşık bir hâl almaktadır. Bunun kaynağı, bu anlaşmaların BM arabuluculuğunda akdedilmesinin ve hatta, 1999 yılında Sierra Leone’deki iç savaşı sona erdiren Lomé Barış Anlaşması ve 2005 yılında Sudan Hükümeti ile Sudan Halk Kurtuluş Hareketi arasında imzalanan Kapsayıcı Barış Anlaşması’nda³⁷⁸ olduğu gibi kimi durumlarda bu anlaşmaların BM Güvenlik Konseyi tarafından da tasdik

³⁷⁵ Not etmek gerekir ki, ‘yeni’ savaşlar bağlamında yapılan bu tespit, ‘eski’ savaşların daha ‘adil’ bir düzlemde gerçekleştiği ve ‘eski’ savaşların sonunda akdedilen barış anlaşmalarının hegemonik karakterde olmadığı anlamına gelmeyecektir. Bu bağlamda, Walter Benjamin’in barışı tesis eden (ya da etmeye yöneldiği iddia edilegelen) hukuk kurallarını bir bütün olarak “hukuk kuran şiddet” olarak nitelendirdiği, bu konuda genel bir eleştirel çerçeve oluşturmak açısından ilham verici bir tasavvurdur. **Bkz.:** Benjamin, W. (2010). Şiddetin Eleştirisi Üzerine. İçinde A. Çelebi (Ed.), ve E. Göztepe (Çev.), *Şiddetin Eleştirisi Üzerine* (1. bs, ss. 19-42). İstanbul: Metis., özellikle, s. 25 ve s. 37.

³⁷⁶ Chinkin, C., ve Kaldor, M. (2017). *International Law and New Wars*. Cambridge, UK: Cambridge University Press., s. 380.

³⁷⁷ a.g.e., s. 380.

³⁷⁸ *Sırasıyla*, **bkz.:** S/RES/1270, UN Security Council (1999).; S/RES/1590, UN Security Council (2005).

edilmesinin³⁷⁹ bunlara barış ve demokrasiyi temin ve tesis etmenin birer aracı olarak ayrıca bir prestij ve, dahası, hukuki ve siyasi bir otorite kazandırmasıdır.³⁸⁰ Bu otoritenin pratikteki çıktısıysa, bu bölgelerde barışın ve demokrasinin hem *de facto* hem de *de jure* tesis edildiği yanılsamasının kurumsallaş(tırıl)masıdır.

Ne var ki, bu konjonktürde ‘erişilen’ barış durumu, öngörülebileceği gibi, yalnızca bu ‘karşılıklı girişim’in taraflarına hizmet etmektedir. Dolayısıyla, münhasıran çatışmanın bir tarafı olan ya da çatışmadan çıkarı olan siyasi elitlerin ve uluslararası toplumun çıkarlarını gözetin; yani, bir anlamda barışın antroposantrik kurgusuna dayanmaktadır. Böylesi bir ‘barış’ kurgusu, hâliyle, bölgedeki diğer yerel aktörlerin çıkarlarını göz ardı etmektedir. Esasen, bu sonuç şaşırtıcı değildir: Çatışmada taraf olan ya da çatışmadan çıkarları olan bölgedeki siyasi elitin böyle bir anlaşmayı müzakere ederken kendi iktidar pozisyonunu meşrulaştırmaktan başka bir kapsayıcı ajandası olmadığına göre, kendisi dışındaki yerel aktörleri gözetmekte de bir çıkarı bulunmaması olağandır. Anlaşmanın arabulucusu (ve kimi zaman da garantörü) ‘uluslararası toplum’ cephesindeyse, ‘barış’ ajandası çok daha katmanlı ve kurumsal görünse bile, sonuç farklı değildir. Değildir; çünkü, ‘uluslararası toplum’un yerel düzeyde farklı paydaşlara ulaşma potansiyeli, uluslararası hukuka içkin antroposantrizmle; yani, barışın liberal tanımıyla sınırlanmıştır.

Güvenlik Konseyi bir iç çatışmaya kolektif güvenlik kapsamındaki yetkilerini kullanarak müdahale ettiğinde, hukuk cephesindeki tartışmaların neredeyse her zaman Konsey’in Şart kapsamındaki yetkilerini gerektiği gibi kullanıp kullanmadığı ve barışı temin ya da yeniden tesis etmek için hukuken ‘makbul’ adımları atıp atmadığı ekseninde olması âdettendir. Bu sorulara verilen cevaplar olumluysa, tartışılacak

³⁷⁹ Anılan bu antlaşmalarda barışın kapsayıcı inşasının göz ardı edildiğine dair eleştirel değerlendirmeler için ayrıca **bkz.:** Bangura, J. J., ve Mustapha, M. (2010). *Sierra Leone beyond the Lomé Peace Accord* (1st ed). New York: Palgrave Macmillan.; Nouwen, S. M. H., James, L. M., ve Srinivasan, S. (Ed.). (2020). *Making and Breaking Peace in Sudan and South Sudan: The Comprehensive Peace Agreement and Beyond* (1. bs). British Academy.) Güvenlik Konseyince tasdik edilen barış anlaşmalarına ilişkin kapsamlı bir liste için, **bkz.:** *UN Peacemaker*. (2024). <https://tinyurl.com/5bsrv9vj>; Yine hatırlamak gerekir ki, BM Güvenlik Konseyi tarafından tasdik edilen barış anlaşmalarından biri de, çalışmanın önceki bölümlerinde bu bağlamdakine paralel bir eleştiriye konu edilen Dayton Anlaşması’dır. **Bkz.:** S/RES/1031, UN Security Council (1995).

³⁸⁰ Chinkin, C., ve Kaldor, M. (2017). *International Law and New Wars*. Cambridge, UK: Cambridge University Press., s. 380.

başka bir mesele olmadığı ve müdahalenin hukuka uygun olduğu varsayılır.³⁸¹ Bu, müdahalenin gerekçelerine; yani, Soğuk Savaş sonrası dönemdeki anlamıyla *insancılığın* savunulabilirliğine varlığın verili bir gerçeğiymiş gibi muamele edilmesinin bir çıktısıdır. Böyle bir perspektiften, Irak ve Kosova müdahalelerindeki de çok benzer biçimde, yereldeki paydaşların ‘barış’tan beklentilerinin neler olabileceği ve söz konusu barış anlaşmasının bu beklentileri kapsayıp kapsamadığı meseleleri, tartışmaların kör noktasındadır. Diğer bir deyişle; çeşitli yerel paydaşların Batı-merkezli anlayışla ve değerlerle mayalandırılmış bir ‘barış ve demokrasi’ arzulamaması ihtimal dahilinde bile değildir.³⁸² Daha doğrusu, Batı-merkezli anlayışla tanımlandığı şekliyle ‘barış ve demokrasi’nin dünyanın tüm coğrafyalarında ‘aşkın’ değerler ve hedefler olmayabileceği ihtimali esasen külliye dışlanmış değildir. Ancak, Batı’nın aksine hâlâ çatışmalara sahne olan Küresel Güney’in ‘ideal’ toplum ve dolayısıyla barış vizyonu Batı’nınki arasındaki uyumsuzluk, Küresel Güney’in ‘ne istediğini bil(e)memesi’ ya da Batılı barış idealine bir müdahale olmaksızın erişebilmekten ‘aciz’ olması olarak telakki edilmektedir. Öyle ya, bu çerçeveden bakınca, bu ‘arızalı’ bölgelerde hâlâ çatışmalar yaşanabildiğine göre, kendi çıkarlarına ve daha da önemlisi uluslararası toplumun çıkarlarına en uygun siyasi yapıları belirlemek için yerel aktörlere güvenmek, gerçekten de, akıllıca durmamaktadır. Hâl böyleyken, Küresel Güney’in halklarına demokrasi, barış, düzen ve *insan* hakları getirmek için askeri güce başvurulması, bu süreçte bu toplumlara mensup bazıları ölse ya da zarar görse bile, tercihe şayandır; çünkü, bu ‘uluslararası toplumun’ faydasına; yani, ‘ortak iyiye’ hizmet etmektedir.³⁸³

Batılı değerlere geçerlilik ve üstünlük tanırken, ‘öteki’nin bakış açısını— ‘öteki’ için ve ona rağmen—dışlayan bu tarz bir ‘barış’ kurgusu, antroposantrik hümanizmin saf bir temsili olması sebebiyle bu çalışmanın okuyucusuna oldukça tanıdıktır. Gerçekten de, bu hâliyle antroposantrik barış kurgusu, tam manasıyla çalışmanın ilk kısmında Plumwood’un “efendi modeli”ne referansla açıklanan

³⁸¹ Sabaratnam, M. (2013). Avatars of Eurocentrism in the Critique of the Liberal Peace. *Security Dialogue*, 44(3), 259-278., ss. 263-264.

³⁸² Aynı yönde kapsamlı bir eleştiri için, **bkz.:** Koskeniemi, M. (1995). The Police in the Temple Order, Justice and the UN: A Dialectical View. *European Journal of International Law*, 6, 325-348., özellikle, ss. 343-344.

³⁸³ Aynı yönde kapsamlı bir eleştiri için, **bkz.:** Orford, A. (1996). The Politics of Collective Security. *Michigan Journal of International Law*, 17(2), 373-409., s. 404.

insanın; yani, kendisi dışında her şeyle ve herkesle hegemonik bir tahakküm ilişkisi üzerinden ilişkilenen bir grup beyaz ve çoğunlukla heteroseksüel erkek seçkinin değerleri ve çıkarları doğrultusunda şekillenmiştir.³⁸⁴ Nitekim, Plumwood’un düalist mantığı “sömürgeciliğin mantığı” olarak tanımlaması³⁸⁵ da bununla doğrudan bağlantılıdır ki, çalışmada şimdi gelinen noktada Kartezyen düalizm üzerine inşa edilen antroposantrizmin bu yönünü hatırlamak yapbozdaki önemli bir parçayı daha yerine yerleştirmek gibidir.

Teslim etmek gerekir ki, uluslararası hukukta en açık ifadesini BM Genel Kurulu’nun 1960 tarihli ve 1514 sayılı Sömürge İdaresi Altındaki Ülkelere ve Halklara Bağımsızlık Verilmesine İlişkin Bildiri’de³⁸⁶ bulan dekolonizasyon hareketi ile birlikte uluslararası, kuşkusuz, hukuk emperyalist ve sömürgeci geçmişine bir sünger çekmek için bir çaba ortaya koymuştur. Hatırlanacağı üzere, UAD statüsünün 38. maddesindeki ‘medeni milletler’ tabirini anakronik ve yakışsız ilan etme refleksi de bu çabanın dürüst bir yansımasıdır. Dolayısıyla, 1945 sonrası dönemde uluslararası barış ve güvenlik—ya da daha genel olarak uluslararası hukuk—hakkında düşünürken ‘medeni’ milletlerin, ‘öteki’ milletlere açıktan sömürgeci bir saikle barış ve demokrasi dayattığını söylemek tam manasıyla isabetli olmayacaktır. Neticede, Batı’nın sosyal, ekonomik ya da yönetsimsel kültürel kodlarına uygun olmayan devletleri ‘daha-az-egemen’ ve hatta ‘egemen-olmayan’ devletler olarak sınıflandırarak onlara Batılı bir siyasi, hukuki ve ekonomik rejimin dayatılmasını meşrulaştırmak, 19. yüzyıl sömürgeci uluslararası hukuk anlayışının misyonudur.³⁸⁷ BM Şartı madde 2(1) uyarınca açıkça “devletlerin egemen eşitliğine” dayanan 1945 sonrası ‘yeni’ uluslararası hukuktaysa, bir devletin diğerine herhangi bir siyasi, hukuki ve ekonomik rejim dayatamayacağı sistemin kurucu ve vazgeçilmez unsuru olarak belirlenmiştir. Hatırlanacak olursa, Irak vakası bağlamında Natarajan’ın yukarıda değinilen eleştirisi de aynen bu minvaldedir: Koalisyon güçlerinin Irak’a müdahalesi tam da 19. yüzyıl

³⁸⁴ **Bkz. yk.:** s. 86 vd.

³⁸⁵ **Bkz.:** Plumwood, V. (2017). *Feminizm ve Doğaya Hükmetmek* (B. Ertür, Çev.; 2. bs). İstanbul: Metis., s. 63 vd.

³⁸⁶ Declaration on the Granting of Independence to Colonial Countries and Peoples, A/RES/1514(XV) (1960).

³⁸⁷ **Bkz.:** Anghie, A. (2005). *Imperialism, Sovereignty and the Making of International Law*. Cambridge: Cambridge University Press., ss. 32-114, özellikle, s. 50 vd.

sömürgeci anlayışının matrisine uygun gerçekleştirilmiştir ki Natarajan'ın eleştirisi de tamı tamına bunu gör(e)memeye dairdir.

Bununla birlikte, Plumwood'un düalist mantığı “sömürgeciliğin mantığı” olarak tanımlaması, çalışmanın bu kısmındaki analiz için hâlâ anahtar bir kavramlaştırmadır çünkü, daha önce de temas edildiği üzere, emperyalizmin ve sömürgeciliğin 1945 sonrası dünya düzeninde, tabiri caizse, lanetlenmiş oluşu uluslararası hukukta emperyalist ve sömürgeci düşünme motiflerinin tamamen devre dışı kaldığı anlamına gelmemektedir. Zira, makbul *insan* ve *insanca* yaşamak için müdahaleye ihtiyacı olan ‘öteki’ arasındaki antagonist ve hegemonik ayrım var olduğu müddetçe, ‘sömürgeci’ düşünce farklı formlarda yeniden üretilmektedir. Bu bağlamda, Soğuk Savaş sonrası benimsenen *insancılık* misyonunda, ‘eski’ sömürgeci anlayıştaki gibi açıktan bir Batı; yani, *insan* üstüncülüğü bulunmadığında tartışma yoktur. Aksine, 1945 sonrası sistem dünyanın bütün devletlerini ‘eşit’lemiş; bütün kültürel farklılıklarına ‘rağmen’ hepsini egemen devletler olarak kabul etmiştir. Hatta o kadar ki, düşününce, bir ‘dünya parlamentosunu’ andıran BM Genel Kurul Salonu’nun yarım daire şeklindeki oturma düzeni bile hiçbir ülkenin üstün konumda olmadığı bir egaliteryanizm anlayışının mimari sembolü olarak görülebilecektir.³⁸⁸

Gelgelelim, ‘farklı’ sosyal, ekonomik ve yönetişimsel kökenlere sahip devletlerin her biri ‘tam-egemen’ devletler olarak tanınıp bir masa etrafında toplandıklarında, Batılı devletler ile ‘ötekiler’ arasındaki ayrım tamamen ortadan kalkmamıştır. Aksine, Batılı-olmayanın “ayrılığına, eksantrikliğine, geriliğine, suskun aldırmazlığına, dışıl nüfuz edilebilirliğine, miskin boyun eğerliğine”³⁸⁹ dair ‘eski’ sömürgeci fikirler gerçekte değişmeden kalmıştır. Öyleyse, 1945 sonrası düzende esas değişen, Batılı-olmayanın da âdeta ‘böyle’ kabul edilivermesinden ibarettir. Dolayısıyla, 1945 sonrası düzen Batı’nın, Batılı-olmayan ama artık ‘tam-egemen’ olarak tanınmış devletleri “yönetilmesi, yeniden kurulması, hatta kurtarılması gereken yerler”³⁹⁰ olarak görmeye devam ettiği ‘örtülü’ sömürgeci ve emperyal; yani, bir

³⁸⁸ BM Genel Merkez binasının mimari yapısı ve binadaki mimari tercihlerin sembolik anlamları ve çağrışımları üzerine bir çalışma için, **bkz.:** Touloumi, O. (2023). A Seat at the Table: United Nations and the Architecture of Diplomacy. *Architectural Theory Review*, 27(1), 41-61.

³⁸⁹ Said, E. W. (2022). *Şarkiyatçılık: Batı'nın Şark Anlayışları* (B. Yıldırım, Çev.; 12. bs). İstanbul: Metis., s. 218.

³⁹⁰ a.g.e.

anlamda antroposantrik bir düzeni ifade etmektedir. Bu perspektiften bakınca, Soğuk Savaş sonrası dönemde *insancılık* temelli müdahale anlayışının antroposantrik motifleri belirginleşmektedir: Bu anlayışa göre, Batı ile ‘ötekiler’ arasındaki temel ontolojik farklılığın farklı siyasi, ekonomik ve yönetim kültürlerinden kaynaklandığı ve önemli siyasi meselelerin kültürel farklılık ve bunun nasıl yönetileceği sorusundan doğduğu kabul edilmektedir.³⁹¹ Buna bir de Batı’nın Aydınlanma, düzen, kalkınma ve iyi yönetim ile sembolleştirilmesi eklenince, Küresel Güney’de ‘yanlış’ gidenin çaresini Batılı değerlerin benimsendiği bir düzene geçiş olarak görmek kaçınılmaz hâle gelmektedir.

İşte, 1990’lardan bu yana kolektif güvenlik gündeminin özünü oluşturan *insancılığın* temel aldığı Batılı beyaz adamın dünyanın ‘istikrarsız’ ve ‘aciz’ bölgelerine *insan* hakları ve demokrasi ‘götürmesi’ vizyonu, dipten gelen; tanımlanamayan bir tedirginliğe sebep oluyorsa, bu tam da böyle bir idealin mayasında olan sömürgeci ve emperyal tandanstan kaynaklanmaktadır. Gerçi, uluslararası hukuka müdafî pencereden yaklaşan biri için belki böyle bir tedirginlikten bahsetmek mümkün değildir. Öyle ya, müdafinin bakış açısından, uluslararası hukukun misyonu zaten tam da bu olmalıdır: Uluslararası hukuk *insan* haklarını, demokrasiyi, iyi yönetişimi temin ve hatta tesis etmek için vardır. Öte yandan, uluslararası hukukun nesnel ve tarafsız bir ahlaki otoriteye sahip olduğunu savunan bir ütopyacı, kuvvetle muhtemel, tüm bu denklemde rahatsız edici bir şeyler bulacaktır. Ütopyacının bu bağlamdaki sorunu ise, duyduğu tedirginliği anlamlandırmak olacaktır. Bu hiç de tevekkeli değildir: Gerçekten de ‘evrensel *insan* hakları’ söylemi; yani, dünyanın neresinde doğmuş olursa olsun *insanın* sadece *insan* olmaktan kaynaklanan hakları haiz olduğu savunusu ilk kertede kulağa öylesine ahlaken üstün; öylesine erdemli bir pozisyon gibi gelmektedir ki, ‘insanlara haklarını vermeyi’ taahhüt eden; herhangi bir müdahalenin gerekçeleri hakkında tereddüt etmenin akla ilk gelecek ihtimal olmasını hayal etmek zordur.

Daha önceki bölümlerde de temas edildiği üzere, bu çalışmanın pozisyonu itibarıyla ‘evrensel’ *insan* hakları söylemi zaten antroposantrik bir kurgudan ötesi değildir. Dolayısıyla, evrensel *insan* hakları söyleminin entelektüel kusurlarına dair

³⁹¹ Sabaratnam, M. (2013). Avatars of Eurocentrism in the Critique of the Liberal Peace. *Security Dialogue*, 44(3), 259-278., s. 261.

tartışmaları burada bir kez daha açmaya lüzum yoktur. Ancak, *insan* haklarının evrenselliği hakkında böylesine eleştirel bir pozisyon benimsenmediğinde dahi Soğuk Savaş sonrasında *insan* hakları ve demokrasi mefhumları üzerinden yeniden tanımlanan müdahalecilik anlayışının, uluslararası hukuku ‘egemen eşitler’ arasındaki ilişkileri düzenleyen bir araç olarak tasvir etmeyi zorlaştırdığı yadsınamayacaktır. İşte, bir ütopyacının Soğuk Savaş sonrası kolektif güvenlik paradigmasına yönelik muhtemel tedirginliğinin temelinde de bu yatmaktadır: Zira, *insan* hakları mefhumuna içkin antroposantrizm bir anlığına göz ardı edilecek olsa bile—ki ütopyacılar hukuka bakışları gereği bunu yapmaya meyillidir—Soğuk Savaş sonrası kolektif güvenlik operasyonlarında *insan* haklarının evrenselliğine dair akademik tartışmanın bir adım ötesine geçilmiştir. Bu dönemde artık evrensel *insan* haklarını temel alan siyasetin realpolitik anlamda nasıl sonuçlar doğurduğu gözlemlenmeye başlamıştır. Başka bir deyişle, akademik endişeler ‘gerçek’ olmuştur: Küresel Güney’deki iç savaşları dindirmeyi hedefleyen *insancıl* kolektif müdahale, uluslararası *insan* hakları hukuku aracılığıyla ‘demokratik yönetim’ ve ‘meşru yönetim’ modelleri geliştirilerek liberal demokratik devletin siyasi kurumlarını evrenselleştirmeye dair bir çabaya dönüşmüştür.³⁹²

Takdir edileceği üzere bu, *insan* haklarının evrenselliği tartışmasından tamamen farklı bir tartışmadır. Zira, bu durumda Küresel Güney’e askeri müdahalenin dünya düzeninin çıkarları doğrultusunda yapılması fikrinin sonuçları, klasik sömürgecilik dönemindeki ‘medenileştirme misyonu’ inancının sonuçlarından³⁹³ veya egemenliği Batılı siyasi, hukuki ve ekonomik kodlarla tanımlayan 19. yüzyıl emperyal sömürgeciliğinin sonuçlarından ayırt edilemez hâle gelmektedir. Buradan bakıldığında, ‘hukuka aykırı’ Irak ve Kosova müdahaleleri ile ‘hukuka uygun’ kolektif güvenlik operasyonları arasındaki mesafe daha az kayda değer görünmeye başlayabilecektir.

Şimdi gelinen noktada çalışmanın Davies’in bütün hümanizmlerin emperyal olageldiğine dair tespitine ve Huxley’nin Cesur Yeni Dünyası’nda uygarlaş(tırıl)mayı

³⁹² Anghie, A. (2005). *Imperialism, Sovereignty and the Making of International Law*. Cambridge: Cambridge University Press., ss. 254-258.

³⁹³ Orford, A. (1996). The Politics of Collective Security. *Michigan Journal of International Law*, 17(2), 373-409., s. 404.

hazmedemeyen ‘vahşi’ John’un zehirlenmesine yaptığı atıflar etrafında bir tam tur attığı düşünülebilecektir. Antroposen’in krizlerine uluslararası hukuk içinde bir çözüm üretebilmenin ihtimalini arayan çalışma, bu bölüm boyunca öncelikle uluslararası hukuka bir kriz disiplini olarak bakmanın sınırlılıklarını incelemeye çalışmıştır. Bölüm boyunca farklı dönemeçlerde tespit edildiği üzere, kriz odaklı bakış açısının sağladığı dar kadraj uluslararası hukukun ancak bir karikatürünü göstermeye yetmektedir. Gerçekten de bağlamsız, ideolojisiz, yalnızca normlardan ibaret bir uluslararası hukuk tahayyülü sunan kriz odaklı bakış açısından bakıldığında dünyanın ‘kimi’ krizlerine bizzat uluslararası hukukun aracılık ettiği fark etmek mümkün değildir. Oysa, çalışmanın uluslararası kuvvet kullanma hukukunun teorik çerçevesi ve uygulamadaki temsili etrafında takip ettiği patikanın da gösterdiği gibi, ‘vahşi’ John’a uygarlık dayatan (ve bir anlamda hikâyenin sonunda onu öldüren) ve *insanlık* adına işlenen suçların fikrî dayanağı olan antroposantrik hümanizm, uluslararası hukukun kronik krizlerinin ana katalizörüdür. Dahası, kriz odaklı bakış açısının (yine) göstermekte başarısız olduğu gibi, bu krizler çoğu zaman uluslararası hukukun ‘uygulanmamasından’ değil; aksine, bazen bizzat ‘uygulanmasından’ kaynaklanmaktadır.

İnsan faaliyetlerinin gezegen üzerinde bir jeolojik güç hâline geldiği Antroposen koşulları ve dolayısıyla Antroposen’in krizleri de işte tam bu geri planda anlaşılmaya muhtaçtır. Bu bağlamda çalışma, Antroposen’in krizlerine uluslararası hukukun katkısı olup olmadığına bakarken meseleyi ‘neresinden’ tutacağını nihayet bulmuştur: Uluslararası çevre ve iklim antlaşmalarının ‘uygulanmaması’; uluslararası hukukta hayvanları koruyan dört başı mamur bir düzenleyici çerçeve dahi bulunmaması ya da bireylerin sağlıklı bir çevrede yaşama hakkının icrası mümkün ‘katı’ bir uluslararası koruma rejime sahip olmaması elbette Antroposen’in krizleri ile başa çıkılması bakımından majör birer hukuk sorunudur. Ancak, bu bölümdeki tartışmalardan edinilen içgörü ile çalışma, bundan sonraki kısımda meseleye diğer taraftan bakmayı seçecek ve uluslararası hukukun ‘uygulanmasının’ Antroposen’e katkısını araştırmaya yönelecektir.

Doğrusu, dünya ulusları arasındaki ilişkileri hukuki bir zemine oturtma; yani, daha amiyane tabiriyle, düzene sokma gayesinde olan uluslararası hukukun ‘uygulanmasının’ karşı karşıya olduğumuz derin ve karmaşık gezegensel krizlere

bizzat katkıda bulunmuş olabileceği ihtimali üzerinde düşündükçe, böyle bir fikrin abartılı olmaktan uzak olabileceği kanaati giderek pekişecektir. Zira, bu denli küresel ölçekli krizlerin bir anarşi ortamında; düzensiz ve rastgele tekrarlanan bazı hatalı politikalar nedeniyle ortaya çıkmış olabileceği ihtimali oldukça uzak bir ihtimaldir. Gezegeni nihayetinde ‘yok oluşa’ götürebilecek denli şiddetli bir etkiye sahip olabilecek politikaların belirli bir ‘düzen’ dâhilinde, sistematik olarak uygulanmış olması gerçekten de akla daha yatkın görünmektedir. Ancak, böyle bir varsayım elbette yalnızca genel bir değerlendirmeye dayanmaktadır ve dahası, uluslararası hukukun Antroposen’in krizlerine tam olarak ‘nasıl’ katkı sunmuş olabileceğini açıklamaktan uzaktır. Bu konuda hukuken daha anlamlı ve derinlikli bir analiz yapabilmenin olmazsa olmaz koşuluysa öncelikle Antroposen’in ‘ne’ olduğunu anlamaktır. Bu sebeple çalışmanın bir sonraki bölümü, şimdiye dek birden çok kez ‘*insan* faaliyetlerinin gezegen üzerinde jeolojik güç hâline geldiği’ durum olarak nitelendirilmekle yetinilen Antroposen’den gerçekten ‘ne’ anlamamız gerektiğini ortaya koymakla başlayacaktır.

III. ULUSLARARASI HUKUK VE YER BİLİMLERİNİN BULUŞMASI

“‘Tekinsiz’ kelimesinin iklim değişikliğiyle ilintili olarak her zamankinden daha sık kullanılması kesinlikle bir tesadüf değildir. Çağımızın tuhaf olayları ve nesneleri hakkında yazılar yazan Timothy Morton, ‘Alışılmadık yağmurun, tuhaf kasırganın, petrol sızıntılarının bize etkisi bu tekinsizlik değil mi?’ diye sorar. George Marshall, ‘İklim değişikliği doğası gereği tekinsizdir,’ der. Hava koşulları ve onları değiştiren yüksek karbonlu yaşam son derece tanıdıktır, buna rağmen şimdi yeni bir tehdit ve belirsizlikle karşı karşıya olduğumuz düşünülür.

Etrafımızda olan bitenlerin tuhaflığını ifade etmeye başka hiçbir kelime bu kadar yaklaşmaz, çünkü tuhaf olan bu değişikliklerdeki bilinmezlik veya yabancılık değildir. Esas tekinsizlik, yüzleşmeleri görmezden gelmemizde, yani insan olmayan muhataplarımızın varlığını ve yakınlığını tanımamamızda yatar.”

Amitav Ghosh, **Büyük Kaos**³⁹⁴

A. ANTROPOSEN NEDİR ve ULUSLARARASI HUKUKLA NE İLGİSİ VAR?

*İnsan faaliyetlerinin sonuçlarının gezegen üzerinde bir “jeolojik güç”*³⁹⁵ hâline geldiğini söylemek ve Antroposen’i böylece özetleyivermek ilk bakışta dramatik düzeyde etkili bir ifadedir. Böyledir, çünkü yalnızca bu kısacık ifade dahi Antroposen denen ‘şey’in—artık her ‘ne’ ise—bildiğimiz dünyadan ‘başka’ bir dünyayı; alışık olduğumuz düzenden ‘başka’ bir düzeni anlatmak için kullanıldığını anırtırmaya yeterlidir. Bununla birlikte, aslında, ne Yunanca “*anthropos*” (insan) ve “*kainos*” (yeni) kelimelerinin birleştirilmesiyle türetilen Antroposen tabiri, ne de bir olgu olarak ‘*insan faaliyetlerinin gezegen üzerinde bir jeolojik güç hâline gelmesi*’ zihinlerimizde—bilhassa da bir hukukçunun zihninde—doğrudan çağrışımlara sahiptir. Gerçi, bu çalışmanın okuyucusunun ‘antropos’; yani *insan* tabirinin soy kütüğüne çoktan aşına olduğu ümit edilmektedir. Nitekim, bu bölümün ilerleyen kısımlarında görüleceği üzere, şu ana dek anlatılanlar okuyucuda *insan* tabirine dair arzu edilen kavrayışı gerçekten yaratabilmişse, Antroposen’i ve sonuçlarını

³⁹⁴ Ghosh, A. (2022). *Büyük Kaos: İklim Değişikliği ve Hiç Düşünülmeyenler* (İ. Uzunhasanoğlu, Çev.; 1. bs). İstanbul: Timaş., ss. 38-39.

³⁹⁵ Chakrabarty, D. (2009). The Climate of History: Four Theses. *Critical Inquiry*, 35(2), 197-222. s. 207 vd.

anlamlandırmak bir hayli kolaylaşacaktır. Yine de, Paul Crutzen ve Eugene Stoermer tarafından ilk kez 2000 yılında, jeoloji ve yer sistem bilimleri literatüründe telaffuz edilen³⁹⁶ Antroposen, özellikle de yeni bir ‘jeolojik çağ’ olarak tanımlanışıyla, her hâlükârda bir hukukçunun kavramsal konfor alanının dışındadır. Dolayısıyla, uluslararası hukuka Antroposen’i arka plana alarak bakmayı amaçlayan çalışmanın bu amacına ulaşabilmesi için öncelikle Antroposen ile hukukçu arasındaki kavramsal mesafeyi kaldırmak ve Antroposen dendiğinde hukukçunun zihninde doğrudan bir tasavvur inşa etmek zaruridir. Bunun içinse, kökenleri doğa bilimlerine dayanan Antroposen kavramını yine doğa bilimlerinin—kabul etmek gerekir ki anlamlandırmakta pek de yetkin olmadığımız—terimleriyle açıklamak nafiledir.³⁹⁷ Bu sebeple, Antroposen’e dair olgusal bir açıklama, kavramı anlamak için belki de en kestirme yoldur. İşte, tam da bu yüzden Bonneuil ve Fressoz’un Antroposen’e dair şu tespiti bir vakıa olarak Antroposen’i genel olarak kavramak için biçilmiş kaftandır:

“Zaten Antroposen ’de yaşıyoruz, bu yüzden bu çirkin kelimeye ve adlandırdığı gerçekliğe alışmalıyız. Antroposen bizim çağımız ve durumumuzdur. Bu jeolojik çağ, tarihimizin son birkaç yüz yılının eseridir. [Antroposen], gücümüzün olduğu kadar acizliğimizin de simgesidir. Kömür ve diğer fosil yakıtları yakarak yaydığımız 1.500 milyar ton karbondioksit nedeniyle atmosferi zarar görmüş bir Dünya’dır. Torunlarımızı bile etkileyecek bir dizi yeni sentetik kimyasal molekülün nüfuz ettiği Dünya’nın canlı dokusunun yoksullaştırılması ve yapay hâle getirilmesidir. Daha sıcak bir Dünya, daha yüksek felaket riski, daha az buz örtüsü, daha yüksek deniz seviyeleri ve kontrolden çıkmış bir iklimdir [Antroposen].”³⁹⁸

Buradan hareketle, kabaca son on yıl içerisinde hukuk literatürüne bir paradigma olarak artan bir ivmeyle girişine³⁹⁹ tanık olduğumuz Antroposen’e aslında

³⁹⁶ Crutzen, P. J., ve Stoermer, E. F. (2013). The “Anthropocene” (2000). İçinde L. Robin, S. Sörlin, ve P. Warde (Ed.), *The Future of Nature: Documents of Global Change* (ss. 483-490). New Haven: Yale University Press.

³⁹⁷ Bu söylenmekle birlikte, bölüm boyunca jeoloji ve coğrafya alanlarında yayınlanmış eserlere yapılan atıfların, Antroposen’i doğa bilimlerinin terminolojisiyle anlamak isteyenler için yol gösterici olabileceği de not edilmelidir.

³⁹⁸ Bonneuil, C., ve Fressoz, J.-B. (2016). *The Shock of the Anthropocene: The Earth, History, and Us* (D. Fernbach, Çev.). London; Brooklyn: Verso., s. 11. (Çeviri yazara aittir.)

³⁹⁹ Antroposen’i hukukta bir paradigma olarak kullanan ilk kapsamlı çalışmalar için, **bkz:** Kotzé, L. J. (2016). *Global Environmental Constitutionalism in the Anthropocene*. Portland: Hart Publishing,;

yalnızca ismen yabancı olduğumuz kolaylıkla fark edilecektir. Üstelik, Antroposen olarak adlandırılan duruma aşinalığımız, yalnızca artık olağanlaşan istikrarsız iklim olaylarına ilişkin gündelik deneyimlerimize dayanmamaktadır. Uluslararası hukukun ajandasında 1970’lerden bu yana yer alan konulara biraz olsun hâkimsek, Antroposen koşullarına bu yönden de epeyce aşinayızdır. Nitekim, bilimsel bir kavram olarak kullanımı milenyumla birlikte yaygınlaşmışsa da, Antroposen kavramını ortaya atan Crutzen’in, kavramı nihayet bir ‘akademik fenomen’ hâline getiren 2002 tarihli makalesinden⁴⁰⁰ tam 30 sene önce, 1972’de Stockholm’de düzenlenen BM *İnsan Çevresi Konferansı*’nın ardından yayımlanan bildirinin (‘Stockholm Bildirisi’) daha ilk paragrafı şu satılar ile başlamaktadır:

*“İnsan, kendisine maddi yaşam koşulları ve entelektüel, ahlaki, sosyal ve manevi gelişim fırsatı sağlayan çevresinin hem bir parçası hem de şekillendiricisidir. İnsan ırkının bu gezegendeki uzun ve dolambaçlı evrimi, bilim ve teknolojideki hızlı ivmelenme sayesinde, insanın çevresini sayısız şekilde ve benzeri görülmemiş bir ölçekte **dönüştürme gücünü** elde ettiği bir aşamaya ulaşmıştır.”*⁴⁰¹

Bu satırların mealı, uluslararası hukuk bağlamında en azından 1970’lerin başından bu yana *insan* faaliyetlerinin gezegen üzerinde—öyle ya da böyle—bir ‘güç’ hâline geldiğinin zaten farkında olunduğudur. Öyleyse, bir uluslararası hukukçu için Antroposen koşullarına dair gerçekten ‘özgün’ bir şey varsa, o da daha çok *insanın* doğa üzerindeki bu gücünün çağ açıp kapatmaya muktedir neviden bir ‘jeolojik güç’ olarak tanımlanmış oluşuyla ve böyle bir nitelemenin uluslararası hukukçuya ne söylediğini veya söyleyebileceğini kavramakla ilgilidir. Hoş, bu ekseninde bir araştırma yürütmenin de hiç de az iş olmadığı ortadadır—ki çalışmada Antroposen’e dair ayrı bir başlık açılmasını gerektiren de budur. Ancak, uluslararası hukukçular olarak en azından Antroposen’in ‘ne’ olduğundan tamamen bihaber olmadığımızı bilmek,

Kotzé, L. J. (Ed.). (2017). *Environmental Law and Governance for the Anthropocene* (1. bs). Oxford; Portland: Hart Publishing.

⁴⁰⁰ Crutzen, P. J. (2002). Geology of Mankind. *Nature*, 415(6867), 23-23.

⁴⁰¹ *The United Nations Conference on the Human Environment* (A/CONF.48/14/REV.1). (1972). Stockholm: United Nations. <https://tinyurl.com/ykapyu5p>, s. 3, para. 1. (Çeviri ve vurgular yazara aittir.)

Antroposen ile aramızdaki kavramsal mesafeyi kapatmaya girişmek için hiç fena bir başlangıç değildir.

Böyle söylenmekle birlikte, Antroposen'i anlamayı ve anlamlandırmayı çetrefil kılan pek çok veçhe olduğu da göz ardı edilemeyecek bir gerçektir. Dolayısıyla, yalnızca Antroposen'de karşı karşıya olduğumuz koşullara ilişkin bir öngörüye sahip olmakla Antroposen'i tamamen anladığımızı düşünmek fazlasıyla indirgemecidir. Nitekim, ilk kertede herhangi bir bilimsel terim olarak görülebilecekse de Antroposen nomenklatürünün her iki ayrı bileşeni de farklı sebeplerle çok katmanlı kavramlardır. Bununla kastedilen, öncelikle bir semantik katmanlaşmadır. Zira, Antroposen'i oluşturan hem *insan* (yani '*anthropos*') hem de *kainos* (yani '*çağ*') tabirleri semantik değerlendirmeye muhtaçtır. Gerçi, semantik değerlendirme kavrama ilişkin analizin belki görece kolay kısmıdır. Zira, Antroposen'i anlamakla ilgili esas mesele, Antroposen'e yüklenecek normatif anlama karar vermek; yani, *insanın* gezegen üzerindeki yıkıcı etkisine ilişkin bilgiyle yapılabileceklerin normatif alana 'nasıl' yansıyabileceğini ve Antroposen'in çıktılarında uluslararası hukuk tahayyülümüz için nasıl yararlanılabileceğini keşfetmektir. Bu bağlamda, her ne kadar bu çalışmanın devamı bakımından asıl kurucu olan kavramın normatif anlamını kavramaksa da Antroposen'e yüklenecek semantik anlam ile Antroposen ile entelektüel anlamda nasıl angaje olunacağına karar vermek birbirinden ayrılamaz niteliktedir. Bu sebeple, öncelikle kavramın nasıl ortaya çıktığının ve niçin 'Antroposen' olarak adlandırıldığının incelenmesi; yani, Antroposen'in deskriptif olarak ortaya konması gerekmektedir.⁴⁰²

1. Antroposen'i Bileşenlerine Ayırmak: Antroposen'in Pek Çetrefil Deskriptif Anlamı

Antroposen'in deskriptif açılımı iki şekilde yapılabilecektir. Bunlardan ilki, Antroposen'i doğa bilimlerindeki anlamı çerçevesinde ele almaktır. Bunun için Antroposen, jeoloji ve yer sistem bilimi çerçevesinde, 'bir jeolojik çağı bitirip diğerini

⁴⁰² Bu çalışmada Antroposen'in deskriptif anlamına ilişkin yapılan açıklamalara, mevcut yazarın daha önceki bir çalışmasında çok daha özet bir biçimde yer verilmiştir. **Bkz.:** Şarbak, H. (2023). Antroposen'de Kamu Hukukçusu Olmak: Meseleler ve Beklentiler. İçinde Z. Yılmaz (Ed.), *Cumhuriyet'in Yüzyüncü Yılına Kadın Hukukçuların Armağanı: Kamu Hukukunun Temel Sorunları ve Eleştirel Hukuk Çalışmalarına Bir Katkı* (1. bs, ss. 189-206). İstanbul: On İki Levha., ss. 190-195.

başlatabilen etkenler’ ekseninde incelenmeli ve bu veçhesi ile anlaşılmalıdır.⁴⁰³ Antroposen’in deskriptif anlamının diğer bir yönüyse, ilki ile bağlantılı olarak, kavramın doğa bilimleri çerçevesindeki ‘potansiyel etkilerine’ ilişkindir. Bu ise, Antroposen’in zamansallığıyla ve ‘yeni’ bir jeolojik çağ olmasının doğa bilimleri bağlamındaki anlamıyla ilgilidir.⁴⁰⁴ Bu doğrultuda, Crutzen’in tanımladığı şekliyle Antroposen’i tüm bu unsuları kapsayacak biçimde şöyle tasvir etmek mümkündür: 1800’lerde Sanayi Devrimi ile başlayan süreçte *insan* faaliyetleri sonucu açığa çıkan karbondioksit emisyonları gezegenin iklimi, ekosistemi ve jeolojisi üzerinde geri dönülmez bir etki yaratmaya başlamıştır. Bu etki, yaklaşık 11.700 yıl önce, son büyük buzul çağının ardından başladığı kabul edilen Holosen’de ‘olağan’ sayılan iklim koşullarının farklılaşmasına sebep olacak kadar belirgindir. O kadar ki, Crutzen’e göre kendisinden önceki buzul çağından ayırıcı özelliği istikrarlı iklim koşulları olan Holosen çağı kapanmış ve *insan* çağı; yani, Antroposen başlamıştır.

Crutzen’in Antroposen kavramlaştırması ilk kertede Antroposen’in ‘ne’ olduğunu anlamak için kapsamlı bir tanım veriyor gibi görülebilecektir. Gelgelelim, Antroposen’i yalnızca ‘doğa bilimleri’ veçhesiyle tarif etmek bugün kavramı kuşatan akademik konjonktürde neredeyse imkânsızdır. Bu imkânsızlık, moderniteyle birlikte doğa bilimlerinin sosyal ve beşerî bilimlerden tamamen ayrıştırıldığı; doğa bilimleri ‘objektiflik’ ve ‘evrensellik’ ile payelendirilirken sosyal ve beşerî bilimlerin ‘taraflılık’ ve ‘bağlamsallık’ şüphesiyle ‘bilim’in alanından dışlandığı “iki kültür”lü⁴⁰⁵ dönemin 1960’lardan itibaren kademeli olarak çözülmesiyle⁴⁰⁶ doğrudan bağlantılıdır. Zira savaş karşıtlığı, medeni hak ve sosyal adalet talepleri, siyasi reform talepleri ve anti-otoriterizm temaları etrafında dünyanın farklı coğrafyalarında başlayan 1968 devrimlerinin yarattığı toplumsal devinimle sosyal ve beşerî bilimlere keskin bir eleştirel bir dönemece girmiştir. Bu bağlamda, feminist, ekolojist, ırkçılık ve sömürgecilik karşıtı entelektüel hareketlerin doğa bilimlerine ait bilgi yapılarının ve

⁴⁰³ Baskin, J. (2015). Paradigm Dressed as Epoch: The Ideology of the Anthropocene. *Environmental Values*, 24(1), 9-29., s. 13

⁴⁰⁴ a.g.e., s. 13.

⁴⁰⁵ **Bkz.:** Snow, C. P. (2010). *İki Kültür* (T. Birkan, Çev.; 4. bs). Ankara: TÜBİTAK.

⁴⁰⁶ **Bkz.:** Lee, R. E., ve Wallerstein, I. M. (2021). *İki Kültürü Aşmak: Modern Dünya Sisteminde Fen bilimleri ile Beşerî Bilimler Ayrılığı* (V. Aytar ve A. Babacan, Çev.; 2. bs). İstanbul: Metis.

bilgi oluşturma şekillerinin *insana* göre “konumlandırılmış”⁴⁰⁷ olduğu yönündeki (haklı) müdahalelerinin ardından iki kültür arasındaki yapay duvar tamamen yıkılmasa da giderek aşınmış; iki kültür birbirlerinin alanlarına nüfuz etmeye başlamıştır.

Antroposen eksenindeki tartışmalara genel bir bakış doğa bilimleri ve sosyal ve beşerî bilimler arasındaki difüzyonu gözlemlemek için gerçekten de istisnai bir örneklem sunmaktadır. Öyle ki, Antroposen Crutzen tarafından ilk kavramlaştırılmasından itibaren doğa bilimleri ile sosyal ve beşerî bilimler arasında hususi bir yakınsamayı beraberinde getirmiştir.⁴⁰⁸ Antroposen’in birbirinden farklı sorularla ilgilendiği karene olagelmiş bu iki disiplin arasında böylesine ‘istisnai’ bir köprü olmasının ardında temel bir etmen bulunur. Bu da Antroposen’in hem doğa bilimlerinin hem de sosyal ve beşerî bilimlerin omurgasını oluşturan Kartezyen *insan-doğa* ayrımına meydan okuyor olmasıdır. Başka bir ifade ile, ilk kerte her ne kadar tamamen doğa bilimlerinin, üstelik de oldukça niş bir alanına ait bir tez olarak algılanabilecekse de Antroposen’de somutlaşan koşullar her iki disiplinin birden temellerinden sarsmakta ve dolayısıyla her iki disiplinin de cevaplamaktan kaçamayacağı soruları beraberinde getirmektedir.

Bu bağlamda, Antroposen’in doğa bilimlerinin temel varsayımlarına yönelttiği sorular, doğa bilimlerinin sorularına ve yöntemlerine çok aşına olmayanlar tarafından bile idrak edilebilecek denli devrimsel niteliktedir. Zira, *insan* faaliyetleri gezegen üzerinde bir ‘jeolojik güç’ hâline gelebiliyorsa; yani, *insan* doğal süreçlerin belirleyicisi olabiliyorsa, öğretim hayatlarımız boyunca bizlere öğretilen, biyosferin doğal flora ve faunadan oluştuğu ve *Homo sapiens* olarak insanın ise bu doğal ekosistemin yalnızca münferit bir parçası olduğuna dair—Kartezyen düalizme göre ‘konumlandırılmış’—bilgi tarihe karışmış demektedir. Çünkü, Antroposen’de somutlaşan koşullarda biyosfer, “doğal ekosistemleri içerisinde barındıran *insan* sistemleri” hâline gelmiştir.⁴⁰⁹ Bunun daha basit ifadesi, *insan* gerçekten gezegenin ve mukimlerinin koşullarını belirleyen birinci faktör olabildiyse, varlığını *Homo*

⁴⁰⁷ **Bkz.:** Haraway, D. (1988). Situated Knowledges: The Science Question in Feminism and the Privilege of Partial Perspective. *Feminist Studies*, 14(3), 575.

⁴⁰⁸ Malm, A., ve Hornborg, A. (2014). The Geology of Mankind? A Critique of the Anthropocene Narrative. *The Anthropocene Review*, 1(1), 62-69., s. 62

⁴⁰⁹ **Bkz.:** Ellis, E. C., ve Ramankutty, N. (2008). Putting People in the Map: Anthropogenic Biomes of the World. *Frontiers in Ecology and the Environment*, 6(8), 439-447.

sapiens'den bağımsız sürdüren; kendi kanunlarına göre işleyen bir 'doğa' tahayyülünün hiçbir zaman gerçeği yansıtmadığıdır.⁴¹⁰ Bunun anlamı ise *Homo sapiens*'in varlığının *insandan* öte dünyalardan; hayvandan ve doğadan ayrıştırılamaz nitelikte oluşudur.⁴¹¹ Sadece lisans öncesi fen bilimleri ve biyoloji derslerinde öğrendiklerimizi bile biraz hatırlayacak olursak, bu 'yeni' bilginin Batılı doğa bilimlerinde ne denli köklü bir devrime yol açacağı herhalde fark edilebilecektir.

Antroposen'in sosyal ve beşerî bilimlerin her alanında en az doğa bilimlerinde olduğu kadar büyük bir devrime kapı araladığı tespiti, çalışmada geline aşama itibariyle şaşırtıcı olmayabilir. Bununla birlikte, *insan*-doğa arasındaki karşılıklı bağlı ve bağımlı ilişkiyi ortaya koyan bu 'yeni' bilginin, sosyal ve beşerî bilimler—ve elbette hukuk—bağlamındaki çıktıların hâlâ daha detaylı olarak irdelenmeyi hak ettiğine şüphe yoktur. Nitekim, *insan* varlığının *insandan* öte dünyalardan ayrılamaz olduğu bilgisinin hem mikro hem de makro düzeyde dünyayı algılama ve *insan*-olmayanla ilişki kurma biçimlerimiz üzerinde ezber bozan bir etkisi olması kaçınılmazdır. Bu bağlamda, tekrara düşmek pahasına da olsa, Antroposen'in *insanın* birbiriyle ve 'dış dünya' ile ilişkilerini düzenlemenin siyasi otorite eliyle icra ve icbar edilebilir aracı olan hukuk için özellikle önemli bir paradigma değişiminin alameti olduğunun burada tekrar altı çizilmelidir. Zira (uluslararası) hukuk, hiçbir şey değilse bile, bu 'yeni' bilgi ekseninde yürütülen tartışmalarda kendisini konumlandırmak ve bu tartışmaları kendi içerisine nasıl entegre edeceğini belirlemek zorundadır.⁴¹²

İşte, Antroposen'in hem doğa bilimlerinde hem de sosyal ve beşerî bilimlerde yol açtığı akademik fırtınanın; sadece birkaç on yıl içerisinde kavrama gösterilen—hem tasvip hem de tenkit içeren—muazzam teveccühün geri planı budur. Kabul etmek gerekir ki, uluslararası hukuka Antroposen'de somutlaşan koşullar ışığında bakmayı amaçlayan mevcut çalışma için kavrama gösterilen bu ilgi hem bir avantaj hem de bir dezavantajdır. Gerçekten de, disiplinler arasında Antroposen üzerine bu kadar çok söz

⁴¹⁰ Purdy, J. (2015, Mart 31). *Anthropocene Fever*. Aeon. <https://tinyurl.com/d9bnwe6j>

⁴¹¹ **Bkz.:** Gilbert, S. F., Sapp, J., ve Tauber, A. I. (2012). A Symbiotic View of Life: We Have Never Been Individuals. *The Quarterly Review of Biology*, 87(4), 325-341.

⁴¹² Philippopoulos-Mihalopoulos, A. (2017). Critical Environmental Law as a Method in the Anthropocene. İçinde A. Philippopoulos-Mihalopoulos ve V. Brooks (Ed.), *Research Methods in Environmental Law: A Handbook* (ss. 131-155). Cheltenham; Northampton: Edward Elgar Publishing., s. 131.

söylenmiş olması, Antroposen hakkında çok yönlü bir anlayış geliştirmeyi ve kavramla entelektüel olarak anlamlı ve tutarlı bir şekilde etkileşime girmeyi kolaylaştırmaktadır. Bununla birlikte, yine aynı nedenden ötürü, Antroposen'in 'nasıl' anlaşılacağına ve Antroposen'den uluslararası hukuk için hangi derslerin çıkarılması gerektiğine karar vermek bir o kadar da zordur. Zira, bundan sonrası için nasıl bir gezegen tahayyül ettiğimizi ve bu tahayyülü çalıştığımız disipline nasıl entegre edebileceğimizi sorgulatmasıyla Antroposen'e içkin politik bir veçhe olduğu yadsınamayacaktır. Bu sebeptendir ki, Antroposen'i anlamak ve anlamlandırmak, bakılan siyasi ve normatif merceğe bağlı olarak farklı biçimler alabilecektir.⁴¹³

Söz gelişi, Antroposen pür teknokratik bir veçheden bir 'jeolojik çağ' olarak tasvir edildiğinde; yani, öngörülemeyen ve istikrarsız iklim koşulları içinde bulunduğumuz çağın 'yeni' normal olarak nitelendirildiğinde, akla gelebilecek ilk olasılığın bu koşullara 'uyum sağlamayı' öğrenmenin yollarını bulma ihtiyacı olması gayet tabiidir. İklim hukuku çerçevesinde 'uyumlaştırma' (**İng.** 'adaptation') olarak terimleştirilen önlemlerin ardındaki mantığı temsil eden bu ihtimal, devletler için oldukça cazip görünmektedir. Nitekim dünyanın farklı bölgelerindeki kıyı devletleri—özellikle de bu tür milyar dolarlık projeleri karşılayabilecek durumda olanlar—iklim krizi nedeniyle yükselen deniz seviyeleri karşısında kıyılarına dev deniz duvarları inşa etmeyi makul bir 'iklim politikası' olarak görmektedir.⁴¹⁴ Elbette yükselen deniz seviyeleri nedeniyle sular altında kalabilecek kıyı kentlerinin sakinlerinin elleri kolları bağlı bir şekilde 'insanca ölmeyi beklemesi' umulamayacaktır.⁴¹⁵ Aksine, iklim hukuku çerçevesindeki politikaların dominant biçimde 'azaltma' (**İng.** 'mitigation') odaklı yürütülmesi—azaltma politikalarından istenen sonuçların alın(a)mamasından bağımsız olarak—başlı başına bir eleştiri konusudur.⁴¹⁶ Bu bağlamda, uyumlaştırma

⁴¹³ Birrell, K., ve Dehm, J. (2021). International Law and the Humanities in the Anthropocene. İçinde S. Chalmers ve S. Pahuja (Ed.), *Routledge Handbook of International Law and the Humanities* (ss. 407-421). Abingdon, Oxon: Routledge., s. 407

⁴¹⁴ Bu devletlerin başında ABD gelmektedir. **Bkz.:** Negro, S. E. (2012). Built Seawalls: A Protected Investment Or Subordinate To The Public Interest. *Ocean and Coastal Law Journal*, 18(1), 89-126.

⁴¹⁵ Hoş, Antroposen'de insana kalanın 'insanca ölmenin yollarını öğrenmek' olduğunu savunmayanlar da yok değildir. **Bkz.:** Scranton, R. (2015). *Learning to Die in the Anthropocene: Reflections on the End of a Civilization* (1. bs). San Francisco, CA: City Lights Books.

⁴¹⁶ İklim değişikliğine uyum konusunda ulusal mevzuat ve politikalarındaki eksikliklere ilişkin küresel çapta bir çalışma için, **bkz.:** Nachmany, M., Byrnes, R., ve Surminski, S. (2019). *National Laws and Policies on Climate Change Adaptation: A Global Review*. Grantham Research Institute on Climate Change and the Environment and Centre for Climate Change Economics and Policy., <https://tinyurl.com/j4eta6yx>

ve azaltma önlemlerinin eş zamanlı olarak ve harmoni içinde yürütülmesinin iklim krizi ile etkili bir mücadele yürütülebilmesi için kritik önemde olduğu konusunda bir tartışma yoktur.⁴¹⁷

Ne var ki, bu dev duvarların denizdeki biyoçeşitliliği olumsuz anlamda nasıl etkileyeceğini, bunları inşa etmenin karbon maliyetini ya da ekonomik gücü kıyılarına duvar inşa etmeye yetmeyen devletlerin kıyı komşularının dev duvarlarından nasıl etkilenebileceğini hesaba kat(a)mamak⁴¹⁸ Antroposen'in en basit çıktısını görmezden gelmektir: Antroposen, bir jeolojik çağ olsun ya da olmasın, *insanı* ve sadece *insanı* merkeze alan politikaların eseridir. Dolayısıyla, Antroposen'e ve krizlerine verilebilecek cevabı daha çok *insani*, bilimsel ve teknolojik gelişmede bulmak⁴¹⁹ ve dahası, bunu Antroposen'i oluşturan hegemonik yapıları ve hiyerarşik ilişkileri hiç sorgulamadan yapmak, Antroposen'i bir paradigma olarak kullanmaya dair devrimsel hiçbir şey bırakmamaktadır.⁴²⁰ Zaten, devletlerin yeri geldiğinde bu tür uyumlaştırma önlemlerini azaltma önlemlerinden daha kolayca sahiplenebilmesi de muhtemelen bundandır. Çünkü, Antroposen'in krizleri tamamen teknokratik bir biçimde ele alındığında, bunlarla mücadelenin mekanizmalarını at gözlüğüyle; yani, yalnızca ileriye, geleceğe bakan bir perspektifle kurgulamakta bir beis yok gibidir. Zira, bu perspektiften geçmişe; yani, Antroposen'i doğuran koşullara ilişkin sorumluluğa dair bir muhakemenin gerekliliği önemsizleşmektedir. İşte, tam da bu nedenle, Antroposen etrafındaki diskurun nasıl yorumlanacağına ve hukuka nasıl uyarlanacağına karar vermenin, politik ve normatif bir vizyon netliği gerektirdiği açıktır. Buradan bakınca,

⁴¹⁷ **Bkz.:** Klein, R. J. T., Huq, S., Denton, F., Downing, T. E., Richels, R. G., Robinson, J. B., ve Toth, F. L. (2007). Inter-Relationships Between Adaptation and Mitigation. İçinde M. L. Parry, O. F. Canziani, J. P. Palutikof, P. J. van der Linden, ve C. E. Hanson (Ed.), *Climate Change 2007: Impacts, Adaptation and Vulnerability - Contribution of Working Group II to the Fourth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change* (ss. 745-777). Cambridge: Cambridge University Press.

⁴¹⁸ Deniz duvarlarına bu yönlerden getirilen eleştiriler için, **bkz.:** Hill, K. (2022, Mayıs 13). *Why Cities Should Ditch Seawalls and Let the Water In*. Bulletin of Amotic Scientists. <https://tinyurl.com/38dtsfpp>; Griggs, G. (2024). Can We Make Coastal Communities Resilient to Sea-Level Rise? *Journal of Coastal Research*, 40(3).

⁴¹⁹ Antroposen'i kavramlaştıran Crutzen'in de Antroposen'i bu biçimde ele aldığı söylenmelidir. **Bkz.:** Schwägerl, C., ve Crutzen, P. J. (2011, Ocak 24). *Living in the Anthropocene: Toward a New Global Ethos*. Yale Environment 360. <https://tinyurl.com/ymp8kbw2>

⁴²⁰ Baskin, J. (2015). Paradigm Dressed as Epoch: The Ideology of the Anthropocene. *Environmental Values*, 24(1), 9-29., s. 13

Antroposen'in "bilimsel ifadelerle harmanlanmış ve fakat özü itibarıyla politik bir kavram" olarak tasvir edilmesine hak vermeden geçilemeyecektir.⁴²¹

Şu hâlde, literatürde "standart Antroposen anlatısı"⁴²² olarak anılan Crutzen'in Antroposen tezine yönelik temel eleştirilerin başında, Crutzen'in Antroposen'i yeni bir 'jeolojik çağ' olarak nitelendirmesi olduğunu kestirmek güç değildir. Bu eleştirilerin bir kısmı, Crutzen ve takipçilerinin Antroposen'in yeni bir 'jeolojik çağ' olduğunun göstergesi olarak kabul ettiği çeşitli bulguların doğa bilimleri bağlamında değerlendirilmesindeki yaklaşım farklılıklarından kaynaklanmaktadır. Bu bulgular kabaca, buzul kütlelerinde biriken sera gazlarının konsantrasyonu veya 'tekno-fosil' olarak adlandırılan beton, plastik ve alüminyum gibi *insan* yapımı malzemelerin kaya katmanlarındaki yoğunluğu gibi stratigrafik verilerden teşekküldür.⁴²³ Belirtmek gerekir ki, bilim insanları arasında bu stratigrafik verilerin *insan* faaliyetlerinin gezegen üzerinde jeolojik bir güç hâline geldiğini gösterdiğine ilişkin bir tartışma neredeyse yoktur. Diğer bir deyişle, insan ile doğa arasındaki Kartezyen ayrıma dayalı ayrışma her hâlükârda bilimsel olarak yanlışlanmıştır. *Buradaki* esas tartışmalı husus, mevcut bulguların Antroposen'i jeolojik anlamda bir 'çağ' olarak tanımlamaya yeterli olup olmadığı ile ilgilidir. Bu bağlamda, eldeki veriler ışığında Antroposen'in bir çağ olarak tanımlanmasının uygun olmadığını savunan bazı bilim insanları, Antroposen'i bir "olay" ya da bir "dönem/epizot" olarak değerlendirmenin daha doğru olacağını önermektedir.⁴²⁴

⁴²¹ Davis, H., ve Turpin, E. (2015). Art ve Death: Lives Between the Fifth Assessment ve the Sixth Extinction. İçinde H. Davis ve E. Turpin (Ed.), *Art in the Anthropocene: Encounters Among Aesthetics, Politics, Environments and Epistemologies* (ss. 3-30). Open Humanities Press., s. 7

⁴²² Malm, A., ve Hornborg, A. (2014). The Geology of Mankind? A Critique of the Anthropocene Narrative. *The Anthropocene Review*, 1(1), 62-69., s. 63

⁴²³ Antroposen'in stratigrafik bir kavram olarak hangi bulgular çerçevesinde ele alındığına ilişkin detaylı bilgi için, **bkz.:** Zalasiewicz, J., Waters, C. N., Williams, M., ve Summerhayes, C. P. (Ed.). (2019). *The Anthropocene as a Geological Time Unit: A Guide to the Scientific Evidence and Current Debate* (1. bs). Cambridge: Cambridge University Press.

⁴²⁴ **Bkz.:** Gibbard, P., Walker, M., Bauer, A., Edgeworth, M., Edwards, L., Ellis, E., Finney, S., Gill, J. L., Maslin, M., Merritts, D., ve Ruddiman, W. (2022). The Anthropocene as an Event, not an Epoch. *Journal of Quaternary Science*, 37(3), 395-399.; Waters, C. N., Williams, M., Zalasiewicz, J., Turner, S. D., Barnosky, A. D., Head, M. J., Wing, S. L., Wagerich, M., Steffen, W., Summerhayes, C. P., Cundy, A. B., Zinke, J., Fiałkiewicz-Kozieł, B., Leinfelder, R., Haff, P. K., McNeill, J. R., Rose, N. L., Hajdas, I., McCarthy, F. M. G., ... Jeandel, C. (2022). Epochs, Events and Episodes: Marking the Geological Impact of Humans. *Earth-Science Reviews*, 234, 104171.; Head, M. J., Zalasiewicz, J. A., Waters, C. N., Turner, S. D., Williams, M., Barnosky, A. D., Steffen, W., Wagerich, M., Haff, P. K., Syvitski, J., Leinfelder, R., McCarthy, F. M. G., Rose, N. L., Wing, S. L., An, Z., Cearreta, A., Cundy, A. B., Fairchild, I. J., Han, Y., ... Summerhayes, C. P. (2023). The Anthropocene is a Prospective Epoch/Series, Not a Geological Event. *Episodes*, 46(2), 229-238.

Ne var ki, bu terimlerden hangisinin doğa bilimleri çerçevesinde Antroposen'i tanımlamak için kullanılabileceğine karar vermek için henüz erken olduğu söylenmelidir: Zira, bir yandan, Uluslararası Stratigrafi Komisyonu, bu çalışma kaleme alındığı esnada, Mart 2024'te yapılan bir oylamada, Antroposen'in yeni bir 'jeolojik çağ' olarak kabul edilmesine dair tasarımı reddetmiştir.⁴²⁵ Yani Antroposen bugün hâlâ resmî olarak bir 'jeolojik çağ' değildir. Diğer yandan, Uluslararası Jeoloji Bilimleri Birliği'nin Antroposen'in yeni bir 'jeolojik çağ' olup olmadığı konusundaki araştırmaları hâlâ aktif biçimde sürmekte⁴²⁶ ve bazı bilim insanları, Komisyon'dan çıkan olumsuz oya rağmen Antroposen'in bir 'jeolojik çağ' olduğuna dair bulguları ortaya koymaya devam etmektedir.⁴²⁷ Buna paralel olarak, Antroposen'in Crutzen'in iddia ettiği gibi takriben 18. yüzyılın sonunda, Sanayi Devrimi ile mi; 17. yüzyılda Avrupalıların Amerika'yı sömürgeleştirmesiyle mi⁴²⁸; yoksa 16 Temmuz 1945'te ABD'nin New Mexico eyaletinde yapılan ilk nükleer denemeye⁴²⁹ mi başladığı tartışmalarının bir sonuca varması için de hâlâ vakit olduğu söylenmelidir. Bu bağlamda, bugüne kadar bilimsel olarak kabul edilen jeolojik çağların başlangıç tarihlerine ilişkin hata paylarının binlerce yıllık zaman dilimleri üzerinden hesaplandığı düşünüldüğünde, Antroposen'in başlangıç tarihi için öne sürülen bu denli yakın tarihlerin, Mart 2024'teki oylamanın ret kararı ile sonuçlanmasını etkileyen bir parametre olarak tartışıldığını not etmek de önemlidir.⁴³⁰ Esasen tüm bu tartışmaların tekrar tekrar gösterdiği, son yirmi yılda üzerinde pek çok araştırma yapılmış olsa da Antroposen'in henüz bilimsel olarak çok yeni bir kavram olduğu ve dolayısıyla bu aşamada Antroposen hakkında doğa bilimleri veçhesiyle bildiklerimizin

⁴²⁵ **Bkz.:** Witze, A. (2024). Geologists Reject the Anthropocene as Earth's New Epoch — After 15 Years of Debate. *Nature*, 627(8003), 249-250.

⁴²⁶ Detaylı bilgi için, **bkz.:** *Working Group on the 'Anthropocene' | Subcommission on Quaternary Stratigraphy*. (2024). <https://tinyurl.com/ssznzyjw>

⁴²⁷ Summerhayes, C. P., Zalasiewicz, J., Head, M. J., Syvitski, J., Barnosky, A. D., Cearreta, A., Fialkiewicz-Koziele, B., Grinevald, J., Leinfelder, R., McCarthy, F. M. G., McNeill, J. R., Saito, Y., Wagreich, M., Waters, C. N., Williams, M., ve Zinke, J. (2024). The Future Extent of the Anthropocene Epoch: A Synthesis. *Global and Planetary Change*, 104568.

⁴²⁸ **Bkz.:** Lewis, S. L., ve Maslin, M. (2018). *The Human Planet: How We Created the Anthropocene*. New Haven; London: Yale University Press., özellikle, ss. 295-328.

⁴²⁹ **Bkz.:** Zalasiewicz, J., Waters, C. N., Williams, M., Barnosky, A. D., Cearreta, A., Crutzen, P., Ellis, E., Ellis, M. A., Fairchild, I. J., Grinevald, J., Haff, P. K., Hajdas, I., Leinfelder, R., McNeill, J., Odada, E. O., Poirier, C., Richter, D., Steffen, W., Summerhayes, C., ... Oreskes, N. (2015). When Did the Anthropocene Begin? A Mid-twentieth Century Boundary Level is Stratigraphically Optimal. *Quaternary International*, 383, 196-203.

⁴³⁰ **Bkz.:** Damianos, A. (2024, Mart 8). *What was the Anthropocene?* Critical Legal Thinking. <https://bit.ly/3NbEmqL>

bilmediklerimizden daha az olduğudur. Dolayısıyla, Antroposen'in jeolojik anlamda hem 'ne' olduğuna hem de 'ne zaman' başladığına ilişkin kesin bir yargıya varmak şu an için mümkün görünmemektedir.

Antroposen'in bir 'jeolojik çağ' olarak tanımlanmasına yönelik eleştiriler elbette doğa bilimleriyle sınırlı kalmamış; Antroposen'in nasıl algılanması gerektiği sosyal bilimler ve beşerî bilimler cephesinde de kapsamlı tartışmalara konu olmuştur. Örneğin, Jeremy Baskin Antroposen'i bir "ideoloji" ve, bu bağlamda, "çağ kılığına girmiş bir paradigma" olarak nitelendirmiştir.⁴³¹ Baskin'in Antroposen'i standart Antroposen anlatısından farklı biçimde nitelendirme girişimi tabii ki münferit değildir. Antroposen, sosyal ve beşerî bilimler literatüründe bugüne dek bir "durum"⁴³²; bir "tez"⁴³³, bir "mecaz"⁴³⁴ ve hatta bir "dönüş"⁴³⁵ olarak nitelendirilmiş; bu nitelendirmeler bağlamında farklı biçimlerde yorumlanmıştır.

Doğrusu, Antroposen'in sosyal ve beşerî bilimler—ve hukuk—çerçevesinde nasıl tanımlanacağına karar vermek en az doğa bilimleri çerçevesinde olduğu kadar, hatta belki daha da çetrefildir. Zira, Antroposen'in sosyal ve beşerî bilimler çerçevesindeki farklı tanımlarının her biri, kavramın çıktılarıyla ilgili başka bir yönü vurgulamakta, bu da bu tanımlardan birini seçerek kapsamlı bir değerlendirmeye ulaşmayı zorlaştırmaktadır. Öte yandan, standart Antroposen anlatısına alternatif olarak öne sürülen Antroposen tanımlarının ortaya çıkış gerekçeleri arasında bir ortaklık bulmak mümkündür ve bu çalışma bağlamında bu ortaklığı tespit etmek, belki

⁴³¹ **Bkz.:** Baskin, J. (2015). Paradigm Dressed as Epoch: The Ideology of the Anthropocene. *Environmental Values*, 24(1), 9-29.

⁴³² Purdy, J. (2015). *After Nature: A Politics for the Anthropocene*. Cambridge; London: Harvard University Press., s. 4

⁴³³ Nancy, J.-L., ve Ricco, J. P. (2015). The Existence of the World Is Always Unexpected. İçinde H. Davis ve E. Turpin (Ed.), ve J. Malecki (Çev.), *Art in the Anthropocene: Encounters Among Aesthetics, Politics, Environments and Epistemologies* (ss. 85-92). Open Humanities Press.; Matthews, D. (2019). Law and Aesthetics in the Anthropocene: From the Rights of Nature to the Aesthetics of Obligations. *Law, Culture and the Humanities*, 227-247.

⁴³⁴ Grear, A. (2015). Deconstructing Anthropos: A Critical Legal Reflection on 'Anthropocentric' Law and Anthropocene 'Humanity'. *Law and Critique*, 26(3), 225-249., ss. 226-27; Kotzé, L. J. (2018). Reflections on the Future of Environmental Law Scholarship and Methodology in the Anthropocene. İçinde O. W. Pedersen (Ed.), *Perspectives on Environmental Law Scholarship* (1. bs, ss. 140-161). Cambridge University Press.

⁴³⁵ Arias-Maldonado, M. (2019). The "Anthropocene" in Philosophy: The Neo-material Turn and the Question of Nature. İçinde F. Biermann ve E. Löwbrand (Ed.), *Anthropocene Encounters: New Directions in Green Political Thinking* (1. bs, ss. 50-66). Cambridge: Cambridge University Press.

de Antroposen'in 'ne' olduğuna karar vermekten daha önemlidir. Nitekim, sosyal ve beşerî bilimler alanında önerilen alternatif Antroposen anlatılarının—kavramla istihza edenler hariç—neredeyse tamamı, Antroposen'i doğuran koşullar ve Antroposen'in krizlerine karşı üretilebilecek mücadele yöntemleri üzerine eleştirel bir duruş geliştirmeyi elverişli kılmak için ortaya atılmıştır. Başka bir deyişle, bu alternatif tanımlar, Antroposen'i doğuran koşullardaki *insan* sorumluluğunu göz ardı etmemek, Antroposen'de yaşamın geleceğine dair tüm tahayyüllerin bu sorumluluğun bilinciyle inşa edilmesini sağlamak ve antroposantrik hümanizmin yarattığı adaletsiz ve hegemonik politika ve yapıları yeniden üretmemek için önerilmiştir. Bu sebeple, bu çalışma Antroposen ile bu kavrama yüklenen tek bir anlam üzerinden, tek yönlü bir angajman kurmayı tercih etmemiştir. Bunun yerine, çalışmanın önceki ve sonraki kısımlarında Antroposen, Jedediah Purdy'nin önerdiği gibi, içinde bulunduğumuz zamanda karşı karşıya olunan krizleri ve bu krizlerin *insandan* öte, çok boyutlu doğasını tek bir kelime ile anlatan bir “portmanto tabir” olarak kullanılmıştır.⁴³⁶

Bu bağlamda, çalışmanın Antroposen'in nasıl adlandırılması gerektiği tartışmasında da yine benzer bir pragmatik tavır takındığı söylenebilecektir. Tahmin edilebileceği üzere, Antroposen'in nasıl adlandırılması gerektiği konusundaki tartışmalar da, Antroposen'in ne olduğuna ilişkin tartışmalardakine benzer bir haklı kaygıdan türemiştir: *İnsan*-doğa arasındaki Kartezyen ayrımın afaki ve hatalı olduğu tezini içerisinde barındıran bir kavramı, yine içerisinde *antropos*, yani 'insan' geçecek biçimde terimleştirmek sakil değil midir?⁴³⁷ Söz gelişi, Donna Haraway'e göre türler arasındaki karşılıklı bağlılığın ve bağımlılığın çok katmanlı birçok krizle tekrar tekrar teyit edildiği bir gerçekliğin yalnızca *insana* atıfla adlandırılması, bu dönemin alametifarikasının 'ne' olduğu konusunda daha ilk anda bir kafa karışıklığına yol açmaktadır. içinde bulunduğumuz bu zamana için onun önerdiği isim, bilimsel adı *Pimoa cthulhu* olan bir örümcek türüne atfen türetilen 'Chthulusen'dir. Zira, bu döneme ilham olması gereken, tek bir bedenden çıkan çok sayıda dokunacın hareketindeki birbirini tamamlayan ahenktir.⁴³⁸

⁴³⁶ Purdy, J. (2015). *After Nature: A Politics for the Anthropocene*. Cambridge; London: Harvard University Press., s. 9

⁴³⁷ Crist, E. (2016). On the Poverty of Our Nomenclature. İçinde J. W. Moore (Ed.), *Anthropocene or Capitalocene? Nature, History, and the Crisis of Capitalism* (ss. 14-33). Oakland, CA: PM Press.

⁴³⁸ Haraway, D. J. (2016). *Staying with the Trouble: Making Kin in the Chthulucene*. Durham; London: Duke University Press., ss. 31-32 ve 101.

Başka araştırmacılar, içinden geçtiğimiz krizlerin, bu krizlerin müsebbibi olan faile referansla adlandırılması konusunda Crutzen ile hemfikirdir. Ancak onlardan bazıları da failin kimliği konusunda Crutzen'den ayrılmaktadır. Örneğin, Jason Moore'a göre gezegen üzerinde jeolojik bir güç hâline gelen *insan* faaliyetleri, *Homo sapiens* türünün hayatın olağan akışı içerisinde, yaşamın devamı için kaçınılmaz olarak üstlendiği alelade faaliyetler değildir. Aksine, gezegen üzerinde bir güç hâline gelen ve etkileri buzullarda, denizlerde ve hatta kayalarda tespit edilebilen *insan* faaliyetleri, oldukça spesifik politikalarla; yani, kapitalist kalkınma ve üretim politikalarıyla teşvik edilmiştir. Öyleyse, faaliyetleri gezegen üzerinde bir jeolojik güç boyutuna varan *antropos* olsa olsa kapitalist sistem içindeki küçük ama ayrıcalıklı bir grubu ifade etmektedir. Dolayısıyla, bu döneme verilecek daha anlamlı isim, 'Kapitolosen' olacaktır.⁴³⁹

Moore'inkine benzer bir gerekçeyle, Giovanna Di Chiro ise Antroposen yerine 'Beyaz (Erkek)*insansen*' (İng. 'White (M)anthropocene') tabirinin kullanılmasının daha yerinde olacağını savunmuştur. Chiro'ya göre, Avrupalı beyaz adam dışında herkesin ve her şeyin edilgen kabul edildiği bir düzende, gezegeni geri dönülmez biçimde dönüştürme kapasitesine sahip fail ancak ve ancak beyaz adamdır.⁴⁴⁰ İşte bu nedenle, bu çoklu kriz dönemini Avrupalı beyaz adamın sorumluluğunu vurgulayacak şekilde tanımlamak, 'kimin' krizleriyle karşı karşıya olduğumuzu ve bu krizlerle etkin biçimde mücadele edebilmek için 'kiminle' ve hangi zihniyetle mücadele etmemiz gerektiğini netleştirmek açısından çok daha çarpıcı ve harekete geçirici olacaktır.

Teslim etmek gerekir ki, Haraway, Moore ve Di Chiro tarafından önerilen Antroposen alternatifleri elbette bu çalışmanın temel argümanlarıyla son derece uyumludur. Hatta bu alternatiflerden birinin kullanılmasının, çalışmanın mevcut krizler karşısındaki pozisyonunu ve bunlar bağlamdaki hukuk tahayyülünü daha net ortaya koymak açısından çok daha isabetli olabileceği de tartışılabilir. Buna mukabil,

⁴³⁹ Moore, J. W. (2016). Introduction. İçinde J. W. Moore (Ed.), *Anthropocene or Capitalocene? Nature, History, and the Crisis of Capitalism* (ss. 1-13). Oakland: PM Press.; Belirtmek gerekir ki, Antroposen yerine Kapitalosen teriminin kullanılmasını ilk öneren Moore ise de, Kapitolosen terimi ilk olarak ekolojist Andreas Malm tarafından kavramlaştırılmıştır. **Bkz.:** Moore, J. W. (2013, Temmuz 16). *Anthropocene, Capitalocene ve the Myth of Industrialization*. <https://tinyurl.com/3tbwe8zw>

⁴⁴⁰ Di Chiro, G. (2019). Welcome to the White (m)Anthropocene?: A Feminist-Environmental Critique. İçinde S. MacGregor (Ed.), *Routledge Handbook of Gender and Environment* (1. bs, ss. 487-505). London; New York: Routledge.

çalışmanın ilk bölümünde ortaya konan kapsamlı *antropos*; yani, *insan* çözümlemesi karşısında Antroposen'i bu alternatif isimlerden biriyle anmaya, doğrusu, gerek görülmemiştir. Zira, çalışmada ortaya konan *insan* tanımı, esasen tüm bu alternatif isimlerdeki nüanslarını içerecek biçimde yapılmaya çalışılmıştır. Hatta şu kadar ki, Antroposen'in *antropos*'u bu çalışmadaki *insan* tanımı çerçevesinde okunduğu takdirde 'Antroposen' tabirinin içinde bulunduğumuz krizlere bu alternatif tanımların her birini kapsayabilecek neviden kapsamlı bir bakış sağlayabileceği iddia edilebilecektir.

Nitekim, bu çalışmada tanımlandığı şekliyle *insan*, yalnızca türler arasında değil, tür içinde; yani, *Homo sapiens* arasında da ayrım yapan normatif bir sözleşmenin kodlarıyla inşa edilen bir olguya işaret etmektedir. Görüldüğü üzere, Antroposen'in krizleriyse yalnızca *insanın* doğayı bir sömürü nesnesi olarak tanımlamasından; *insan* çıkarları söz konusu olduğunda doğanın gözden çıkarılabilir olduğunun duraksanmaksızın kabul edilmesinden doğmamıştır: *İnsan* faaliyetlerinin gezegen üzerinde bir güç hâline gelmesini 'mümkün' kılan bir diğer kurucu unsur, antroposantrik değerler evreninde insan-ötekilerin de sömürülebilmesi; yok sayılabilmesidir. İşte zaten tam da bu nedenle, Antroposen'in *antropos*'u ancak çalışmanın ilk bölümünde ele alınan Kartezyen düalist kodlar deşifre edilerek tasvir edilirse Antroposen'in sahiden 'ne' olduğunu kavramak mümkün hâle gelmektedir. Bu kavrayış, Antroposen diskurunda kendimizi konumlandırmamız açısından fark yaratacak olan şeydir. Çünkü bu kavrayışın bizlere anlattığı, uluslararası hukukta Antroposen'in krizlerine karşı etkili bir panzehir bulmanın, kökenleri aynı Kartezyen dışlamaya dayanan türler arası ve tür içi hiyerarşiyi ortadan kaldırmanın yollarını bulmadan mümkün olmayacağıdır.

Söz gelişi, Antroposen'in başlangıcını gerçekten de Crutzen'in iddia ettiği gibi Sanayi Devrimi olarak alalım: Bu durumda, Antroposen'i doğuran koşullar, elbette, James Watt'ın meşhur buhar makinesinden bağımsız düşünülemez. ⁴⁴¹ H. W. Dickinson'ın 1938 yılında, âdeta 'buhar makinesine bir övgü' olarak kaleme aldığı kült "Buhar Makinesinin Kısa Tarihi" eserinde de altı çizildiği gibi, *insanlığı* su ve

⁴⁴¹ Buhar gücünün yükselişiyle birlikte fosil yakıtların nasıl kapitalist sistemin ham maddesi hâline geldiğini ve tüm bu döngünün iklim krizini nasıl tetiklediğini gösteren kapsamlı bir çalışma için, **bkz.:** Malm, A. (2016). *Fossil Capital: The Rise of Steam Power and the Roots of Global Warming*. London: Verso.

rüzgârdan elde edilecek enerjiden; hayvanların ve hatta kendi kas gücüne bağımlı olmaktan ‘azat eden’ buhar makinesi, Sanayi Devrimi’nin itici gücü olmuştur. Kendisi de kömür ve demirin ‘mucizesi’ olan buhar makinesi, daha derin madenlerin kazılmasına ve daha büyük miktarlarda demir dökülüp dövülmesine olanak tanıyarak, buhar gücüyle çalışan yeni makinelerin yapılmasını mümkün kılmıştır.⁴⁴² Bütün bu ‘buhar’ döngüsünde, daha çok üretim için daha çok makine; daha çok makine içinse daha çok hafriyatçılık (ekstraktivizm; İng. ‘*extractivism*’) gerektiği izahtan varestedir.⁴⁴³ Bu anlamda, Crutzen’in Sanayi Devrimi’ni Antroposen için milat olarak kabul etmesindeki mantığı anlamak güç değildir. Zira, bu süreçteki üretim şekli, bir yılının kendi kuyruğunu yediği Ouroboros sembolü görünümündedir: Daha fazla üretim, daha fazla kaynak tüketimini ve dolayısıyla daha fazla hafriyat ve doğal tahribatı beraberinde getirir. Bu da sürekli artan ve kendi kendini besleyen bir karbon döngüsü oluşturur. Dolayısıyla, küresel sıcaklık artışlarının sınırlandırılmasına yönelik iklim hukuku rejimlerinin ‘sanayi öncesi’ dönemdeki sıcaklık seviyelerini bir ölçüt olarak kullanması da tevekkeli değildir.⁴⁴⁴

Günümüzde sanayi ve üretim şüphesiz ‘buhar’ döngüsünden önemli ölçüde farklılaşmıştır. Daha doğrusu, doğanın hadsiz hesapsız sömürüsüne dayalı üretim döngüsünün temel prensipleri neredeyse hiç değişmeden kalırken, buhara dayalı sanayi döngüsü çok hızlı bir şekilde farklı ‘doğal kaynakların’ çeşitli ileri teknolojiler kullanılarak işlendiği yeni bir biçim almıştır. Bu dönüşümde, hafriyatçılık da yalnızca mineral ya da petrol madenciliği olarak kalmamıştır. İşlenmemiş veya yalnızca asgari düzeyde işlenmiş büyük miktarlarda ‘doğal kaynağın’ metalaştırılması olarak hafriyatçılık, tarım, ormancılık ve balıkçılık gibi faaliyetleri de kapsayacak şekilde

⁴⁴² **Bkz.:** Dickinson, H. W. (2018). *A Short History of the Steam Engine* (Reprinted). Abingdon, Oxon; New York: Routledge.

⁴⁴³ Hafriyatçılık kavramı ve kavramın tarihsel ve normatif gelişimiyle ilgili yakın tarihli bir çalışma için, **bkz.:** Chagnon, C. W., Durante, F., Gills, B. K., Hagolani-Albov, S. E., Hokkanen, S., Kangasluoma, S. M. J., Kontinen, H., Kröger, M., LaFleur, W., Ollinaho, O., ve Vuola, M. P. S. (2022). From Extractivism to Global Extractivism: The Evolution of an Organizing Concept. *The Journal of Peasant Studies*, 49(4), 760-792.

⁴⁴⁴ **Bkz.:** Schurer, A. P., Mann, M. E., Hawkins, E., Tett, S. F. B., ve Hegerl, G. C. (2017). Importance of the Pre-Industrial Baseline for Likelihood of Exceeding Paris Goals. *Nature Climate Change*, 7(8), 563-567.

genişlemiştir.⁴⁴⁵ Şu hâlde, *insan-olmayanla hafriyatçı tarzda ilişkilene*meye dayanan⁴⁴⁶ üretim döngüsünde—ki daha sonra biraz daha detaylandırılacağı üzere, bu tarzdaki üretim döngüsü Moore’un da işaret ettiği gibi kapitalist yayılmacı üretim döngüsünün ta kendisidir—doğanın ve hayvanların sömürülüş biçimlerini görmenin çok derin bir değerlendirmeyi gerektirmediği ortadadır. Tüm bunlar göz önünde bulundurulduğundaysa Antroposen’in *insanın* doğa ve hayvanlar üzerindeki sonsuz ve sınırsız tahakkümünün; yani, antroposantrizmin türler arasında yarattığı hiyerarşik ilişkinin bir semptomu olduğunu (bir kez daha) teyit etmek olanaklıdır. Bu anlamda, antroposantrik bakışla bir ‘*insan* kalkınması devrimi’ olarak methedilegelen Sanayi Devrimi, antroposantrik gözlükler çıkarıldığında bir başka devrim olarak nitelendirilebilecektir: Üretimin faaliyetlerinin kullanım değeri üretiminden kâr odaklı üretime dönüştüğü matrisme, metalaştırılarak bir ‘kaynağa’ indirgenen doğanın⁴⁴⁷ hafriyatına, işlenmesine ve mübadele edilmesine dayanan (Kapitalist) Ekolojik Devrim.⁴⁴⁸

Bununla birlikte, *insan-olmayanla hafriyatçı tarzda ilişkilene*menin bir başka boyutu da kuşkusuz tür içindeki; yani, insanlar arasındaki hiyerarşidir. Bunu görmek için, yine 19. yüzyıl Britanya’sında, ilk buhar makinesinin icadından hemen sonra ortaya çıkan sosyo-ekonomik konjonktüre bakmak yetecektir. Nitekim, buhar makinesinin icadının üretimde (ve tüketimde) bir çığır açtığı tartışmasızdır: Ancak, buharlı makinelerin getirdiği zenginlik elbette Britanya toplumunun tamamını ihya etmiş değildir. Kolayca tahmin edilebileceği gibi, bu makinelerin sahipleri; yani,

⁴⁴⁵ Acosta, A. (2013). Extractivism and Neoextractivism: Two Sides of the Same Curse. İçinde M. Lang, L. Fernando, ve N. Buxton (Ed.), ve S. Shields ve R. Underhay (Çev.), *Beyond Development: Alternative Visions from Latin America* (1st translated edition, ss. 61-86). Amsterdam: Rosa Luxemburg Foundation; Transnational Institute., ss. 62-63.

⁴⁴⁶ Hafriyatçılığın bir ‘ilişkilene

⁴⁴⁷ Burada vurgulanmak istenen, doğanın bir parçasının kapitalist üretim ve kalkınma modelinde bir ‘kullanım değeri’nden bir ‘meta’ya dönüşme sürecidir. Bilindiği gibi, Marksist terminolojide, doğanın bir parçası insanlarca bir ihtiyacı karşılamak için kullanıldığında, o doğa parçası bir ‘kullanım değeri’ hâline gelir. Öte yandan, kullanım değeri olan bir doğa parçası ‘geçinmek’ için değil de satılmak; yani, parasal bir kâr elde etmek amacıyla üretildiğinde artık bir ‘meta’ya dönüşmektedir. **Bkz.:** *Marksist İktisat El Kitabı: Temel Tanımlar* (N. Satlıgan, Çev.; 3. bs). (2014). İstanbul: Yordam Kitap., ss. 14-15.

⁴⁴⁸ Merchant, C. (1987). The Theoretical Structure of Ecological Revolutions. *Environmental Review*, 11(4), 265-274., s. 269.; Ayrıca **bkz.:** Foster, J. B. (2017). The Long Ecological Revolution. *Monthly Review*, 69(6), 1-19.

Marksist terminoloji ile tarif edilecek olursa, tam manasıyla ‘üretim araçlarının sahipleri’, dönemin Britanya’ında bile ancak çok küçük—ve tabii ki erkeklerden oluşan—bir azınlıktır. Gelgelelim, buhar gücü, Avrupa’da bir adadan çıkan bu küçük bir grup beyaz İngiliz adamın, Afrika’daki Nijer deltasından Çin’deki Yangtze deltasına; Orta Doğu’daki Levant bölgesinden Latin Amerika’ya kadar uzanan bir ölçekte dünya üzerinde hâkimiyet kurmasına yetebilmiştir.⁴⁴⁹

Buradan başlayarak, merceğin odağı 19. yüzyıl Britanya’sından sömürgeciliğin genel tarihine ve gelişimine doğru genişletilecek olursa, hafriyatçılığın en temel ikinci unsurunun türler; yani, insanlar arasındaki hiyerarşi olacağı iyiden iyiye netleşecektir. Zira bu bağlamda, ‘doğal kaynaklar’ bakımından zengin olan Küresel Güney devletlerinin, tarihsel olarak en yoksul ve ‘az gelişmiş’ devletler oluşu kimi zaman bir “lanet” ya da bir “paradoks” olarak okunsa da, bu devletlerin üzerindeki sözde ‘kara bulutlar’ kuşkusuz sömürgeci hafriyatçılıktan bağımsız düşünülemeyecektir.⁴⁵⁰ Zira, bilindiği üzere, emperyal ve sömürgeci yayılmanın temel güdüleyicisi, özellikle de 19. yüzyıldaki tezahüründe, sömürgeleştirilen topraklardaki kaynaklar üzerinde hâkimiyet kurmaktır.⁴⁵¹ Öyle ya, nihayetinde sömürgeciliğin temel dayanağı, sömürgeleştirilen bölgedeki tüm kaynakların kullanımının; yani, sömürgeci hafriyatçılığın *hukuk*en meşrulaşmasıdır.⁴⁵²

Çalışmanın ilerleyen kısımlarında detaylandırılacağı üzere, uluslararası hukuk ile Antroposen arasındaki bağlantının ana hatlarıyla ortaya çıkmaya başladığı nokta aslında işte tam burasıdır. Nitekim 1945 sonrası düzende ‘eski’ uluslararası hukukun

⁴⁴⁹ Malm, A., ve Hornborg, A. (2014). The Geology of Mankind? A Critique of the Anthropocene Narrative. *The Anthropocene Review*, 1(1), 62-69., ss. 63-64.

⁴⁵⁰ *Global Extractivism and Racial Equality: Report of the Special Rapporteur on Contemporary Forms of Racism, Racial Discrimination, Xenophobia and Related Intolerance* (A/HRC/41/54). (2019). UN Human Rights Council., para. 7.

⁴⁵¹ Anghie, A. (2005). *Imperialism, Sovereignty and the Making of International Law*. Cambridge: Cambridge University Press., s. 211.

⁴⁵² Bu bağlamda, Nauru’nun 1989 yılında UAD önünde Avusturalya’ya karşı açtığı, *Nauru’daki Bazı Fosfat Arazilerine İlişkin Dava* üzerinden bir analiz için, **bkz.:** Anghie, A. (1993). “The Heart of My Home”: Colonialism, Environmental Damage, and the Nauru Case. *Harvard International Law Journal*, 34(2), 445-506.; Nauru tarafından, Avustralya’nın Nauru’yu hem Milletler Cemiyeti Manda Sistemi hem de BM Vesayet Sistemi altında yönetirken uluslararası hukuk kapsamındaki yükümlülüklerini, özellikle de kendi kaderini tayin ve doğal kaynaklar üzerindeki egemenlik haklarını, ihlal ettiği iddiasıyla açılan bu davanın, daha sonra iki devlet arasında dostane çözüme varılması nedeniyle UAD tarafından esasa ilişkin olarak ele alınmadığını hatırlamak gerekir. **Bkz.:** Certain Phosphate Lands in Nauru (Nauru v. Australia), Preliminary Objections, Judgment, I.C.J. Reports 1992 (21 Haziran 1971).

sömürgeci ve emperyal geçmişini temize çekmek ve bu bağlamda, sömürgeleştirilen halkların kendi kaderini tayin hakkını üzerine basa basa vurgulamak için atılan en temsili adımlardan birinin 1962 tarihli Doğal Kaynaklar Üzerinde Egemenlik Bildirisi olması kesinlikle bir tesadüf değildir. Ancak, bunun üzerine daha kapsamlı bir analizi şimdilik sonraya bırakarak, emperyal güçler tarafından sömürgeleştirilmiş toprakların yüzyıllar boyunca sömürgeci hafriyatçılık yoluyla yağmalanmış olmasının bugün Küresel Güney’in yoksulluğunun ve az gelişmişliğinin yegâne nedeni olduğu önermesine⁴⁵³ geri dönmek gerekir. Zira, her ne kadar sömürgeci hafriyatçılığın ideolojik gerekçeleri uygulamanın bizzat kendisinde ayan beyan açıksa da, bu bağlamda hâlâ üstüne basa basa söylenmeyi hak eden bir husus bulunmaktadır. Bu da, sömürgeci hafriyatçılığa konu edilen toprak ile toprağın mukimi olan insanlar arasındaki iç içe geçmiş ilişkidir.⁴⁵⁴ Bu ilişkiyi birçok farklı boyutuyla anlamak için Charlesworth ve Chinkin’in şu gözleminin üzerinde durmak oldukça aydınlatıcıdır:

“Sınırlar, sömürgeci fethin uluslararası hukuktaki imgeleminde önemli bir yer tutmuştur. ‘Bakir’ toprakların araştırılması ve keşfi, işgal yoluyla toprak edinmenin hukuki ön koşuluydu. Karanlık, sınırsız topraklara (terra nullius) girilmesi, bu toprakların sahipliğini meşrulaştırıyordu. Sömürgecilik, erkek sömürgecinin sınır tanımayan, kontrolsüz dişi bir halkı cinsel ilişki yoluyla evcilleştirmesi metaforuyla erotik bir şekilde temsil edilmişti. Sömürgeleştirilen bölgeler, topraklarını koruyamayan ya da üstün bir kültürün iyi organize edilmiş akınlarına karşı koyamayan medeniyetsizler olarak sunuldu. Yerli halkların çoğu toprakla olan ilişkilerini özel mülkiyete dayalı olarak değil, manevi ve kapsayıcı bir şekilde kurguladıkları için, toprakları kimseye ait değilmiş gibi kabul edildi. Terra nullius doktrini, gerçekten de, belirli bir alan üzerinde bir Avrupalı gibi toprak hakları iddia etmeyen insanların varlığının hukuken silinmesine izin verdi... Sömürgeciliğin

⁴⁵³ *Global Extractivism and Racial Equality: Report of the Special Rapporteur on Contemporary Forms of Racism, Racial Discrimination, Xenophobia and Related Intolerance* (A/HRC/41/54). (2019). UN Human Rights Council., para. 8.

⁴⁵⁴ Aynı yönde, **bkz.:** Mickelson, K. (2022). Maps of International Law. İçinde U. Natarajan ve J. Dehm (Ed.), *Locating Nature: Making and Unmaking International Law* (1. bs, ss. 159-178). Cambridge: Cambridge University Press., ss. 164-165.

*uluslararası hukuk çerçevesindeki izahı, sömürgecinin arzularıyla uyuşmayan her şeyi göz ardı ederek sömürgecinin bakış açısını doğrulamıştı.”*⁴⁵⁵

İnsan tabirine jenerik bir tabirmiş; bir bütün olarak zoolojik insanı kapsıyormuş gibi muamele edildiğinde, Antroposen’i doğuran koşulların bu boyutunu görmek hakikaten neredeyse imkânsızdır. Dolayısıyla, Antroposen yerine önerilen alternatif isimlerin gerekçeleri burada bir kez daha takdir edilmelidir. Nitekim, Charlesworth ve Chinkin’in de altını çizdiği gibi, sömürgeciler, uluslararası hukukun lügatindeki adıyla, ‘doğal kaynaklar’ bakımından zengin olan topraklara vardıklarında elbette buraları ‘boş’ ve ‘sahipsiz’ bulmamıştır. Daha doğrusu, sömürgecinin gözünden bu topraklar olgusal ve olağan anlamda elbette boş ve sahipsiz değildir: Bölgedeki yerli halk tabii ki buraları ‘kendilerince’ mesken tutmuştur. Bu durumda, emperyal ajandanın izlenmesine ‘hukuka uygun’ bir biçimde devam edilebilmesi için, bu toprakları ‘hukuken’ boş ve sahipsiz ilan edilebilecek biçimde yeniden tanımlamak icap etmiştir. Zira, uluslararası hukuk bağlamında “geçerli bir ‘işgal’in temel şartı, ‘işgal’ teşkil ettiği iddia edilen eylem sırasında bölgenin... hiç kimseye ait olmayan bir bölge... olmasıdır”.⁴⁵⁶

Bir bölgeyi boş ve sahipsiz olarak yeniden tanımlamaya hukuki meşruiyet kazandırmak için antroposantrik hümanist ideoloji kusursuz bir zemin sağlamaktadır: Öyle ya, antroposantrik hümanist akıl uyarınca bütün bu ‘doğal kaynaklar’ın, doğayı manipüle etmeyi dahi bilmeyen; özel mülkiyetten bihaber olacak denli ‘cahil’ ve ‘ilkel’ yerli ırklara bırakılamayacağı ortadadır. Bu ırklar, bir toprak üzerinde hukuken hak iddia edebilmenin gerektirdiği “sosyal ve siyasi organizasyon”dan⁴⁵⁷ yoksundur. Dolayısıyla, bu topraklar olgusal ve olağan anlamda ‘dolu’ olsa bile, hukuken *terra nullius*; yani, ‘kimsenin toprağı’dır. İşte böylece, Avrupalı beyaz adamın bu toprakları kendi refahı ve çıkarları için birer hafriyatçılık alanı olarak işgal etmesinde (antroposantrik hümanist) hukuk bakımından bir sakınca olmadığı kararlaştırılmıştır.

⁴⁵⁵ Charlesworth, H., ve Chinkin, C. (2000). *The Boundaries of International Law: A Feminist Analysis* (1. bs). Manchester: Manchester University Press., s. 131. (Orijinal metindeki atıflar ihmal edilmiştir; Çeviri yazara aittir.)

⁴⁵⁶ Western Sahara, Advisory Opinion, I.C.J. Reports 1975 (16 Ekim 1975)., ss. 38-39, para. 79.

⁴⁵⁷ Zira, UAD’nin *Batı Sahara* Danışma Görüşü’nde de vurgulandığı üzere, bu konudaki devlet uygulaması, sosyal ve siyasi bir organizasyona sahip kabile veya halkların yaşadığı bölgelerin *terra nullius* olarak kabul edilmemesi yönündedir. **Bkz.:** Western Sahara, Advisory Opinion, I.C.J. Reports 1975 (16 Ekim 1975)., para. 80.

Üstelik, bütün bu resimde hukuki meşruiyeti güçlendiren bir başka katman daha olduğu gözden kaçmamalıdır: Zira, ‘kahraman’ Avrupalı beyaz adam, ‘cahil’ ve ‘ilkel’ yerlilerin ‘kıymetini bil(e)mediği’ bu zenginlikleri işletmenin ve bu ‘ilkel’ toplumları ‘muasır medeniyetlerin seviyesine’ taşımanın—ya da en azından böyle bir vaadin—ahlaki üstünlüğüyle de onurlandırılmıştır.⁴⁵⁸

Yaşadıkları, beslendikleri ve maddeten ve manen bağlı oldukları topraklar *terra nullius* ilan edilen yerli halkların *insanın* alanından kovulma gerekçeleri, sömürgeciliğin mantığı olarak Kartezyen düalizmi ve Plumwood’un “efendi modeli”ni bir kez daha gündeme getirmektedir.⁴⁵⁹ Hatta, *terra nullius* toprakları tanımlamak için kullanılan Fransızca “*territoire sans maître*” tabiri üzerinden düşünüldüğünde “efendi modeli” ile *terra nullius* arasındaki bağlantı iyiden iyiye kökleşmektedir. Zira, Fransızca tanımında bu topraklar tam da kavramın türetiliş ve varoluş sebebine uygun biçimde alelade bir boşluk, sahipsizlik üzerinden değil; bilhassa ‘efendisi olmamak’ üzerinden tarif edilmiştir.⁴⁶⁰ Zaten tam da bu yüzden çalışmanın benimsediği *insan* tanımı ile birlikte okunduğunda Antroposen ve krizleri çok daha boyutlu olarak kavranabilecektir. Çünkü, görüldüğü üzere, faaliyetleri gezegen üzerinde bir jeolojik güç hâline gelen *insan* yalnızca doğadan koparılmış değildir. Gezegeni geri dönüşü mümkün olmayan biçimde değiştiren *insan* faaliyetleri, aynı zamanda, cinsiyetlendirilmiş, renklendirilmiş, ırksal olarak işaretlenmiş belli bir ‘insan’ın; yani, Plumwood’un tabiriyle ‘efendi’nin faaliyetleridir. Bu bağlamda, çalışmanın ilk bölümünde anlatılanları hem teyit eden hem de anlamlı kılan biçimde, bütün bu denklemde *insanı*, insan ‘öteki’den ve doğadan ayıran antroposantrik hümanist sınırın tamamen doğrusal görünümde olduğu şimdi çok daha net kavranmış olmalıdır. Zira, Antroposen’i doğuran koşullar bağlamında insan ‘öteki’ ve doğa, *insanın* alanından tıpa tıp aynı gerekçeler ile dışlanmıştır: Dişil, vahşi, kontrol edilemez ve üstün ‘rasyonel’ melekelerden yoksun olmakla.

⁴⁵⁸ Plumwood, V. (2005). *Environmental Culture: the Ecological Crisis of Reason*. (1. bs). London: Routledge., s. 104.

⁴⁵⁹ Bu yöndeki tartışmayı hatırlamak için, **bkz. bkz.** s. 86 vd.

⁴⁶⁰ Mickelson, K. (2022). Maps of International Law. İçinde U. Natarajan ve J. Dehm (Ed.), *Locating Nature: Making and Unmaking International Law* (1. bs, ss. 159-178). Cambridge: Cambridge University Press., s. 165.

Şu hâlde, çalışmanın ilk bölümünde de zikredilen, Antroposen'in hem türler arası hem de tür içi hiyerarşinin krizi; yani, bir *insan* hiyerarşisi krizi olduğu savı şimdi artık gerçek manasına kavuşmaktadır. Bu bağlamda, sonda söylenmesi gereken başta söylenecek olursa, bu çalışmanın uluslararası hukuka Antroposen'den bakarken kullanacağı siyasi ve normatif mercek de işte tam da bu kabul ile şekillenmiştir: Antroposen, ister bir jeolojik çağ ister bir olay ya da olsun; ister Sanayi Devrimi ile ister ilk nükleer denemeyle başlasın ve nihayet, ister Chthulusen ister Kapitolosen olarak adlandırılınsın, Antroposen'in krizleri ile mücadele etmenin samimi ve gerçekçi tek yolu, *insan* hiyerarşisine dayanan norm ve yapıları tespit etmek ve bunları terk etmenin ya da yeniden üretmemenin yollarını bulmaktır. Bu bağlamda uluslararası hukuk cephesinden söylenebilecek epey fazla söz olduğu da daha şimdiden aşikârdır.

Yine, bir önceki bölümde tespit ve burada teyit edildiği üzere, Antroposen'i doğuran koşulların yalnızca uluslararası hukukun 'layığıyla' uygulanmamasından ya da gezegeni koruyan yeterince güçlü uluslararası hukuk mekanizmaları bulunmamasından kaynaklanmadığı da artık daha da açıktır. Bizzat uluslararası hukuk eliyle meşrulaştırılan sömürgeci ve emperyal yapı ve kurumların, son tahlilde Antroposen'in krizlerinin tetikleyicisi olması bunun en doğrudan kanıtıdır. Öyleyse, gelinen noktada çalışmanın temel argümanlarından birinin daha doğrulandığını söylemek mümkündür: Antroposen hiçbir biçimde uluslararası hukukun 'dışında' bir mesele olarak düşünülemeyecektir. Dolayısıyla, Antroposen'den uluslararası hukuka bakmak, uluslararası hukuka yabancı bir diskuru mevcut uluslararası hukuk çerçevesine yama ederek uluslararası hukukun ilerlemesine katkı sunma girişimi değildir. Uluslararası hukuka Antroposen arka planından bakmak, Haraway'den ödünç bir ifadeyle, '(başımızdaki) bela ile hemhal olma'⁴⁶¹ praksisidir: Bizzat uluslararası hukukun mevcut normlarıyla ve iç işleyişi ile ilgili olmasının yanı sıra yalnızca uluslararası hukukun geleceğine değil, geçmişine ve 'şimdi'sine odaklanan bir araştırmadır.

Ne var ki, bütün bu söylenenler elbette Antroposen'in krizlerinden külliyen uluslararası hukukun sorumlu olduğu anlamına gelmemektedir—ki Antroposen'i

⁴⁶¹ Haraway'in bu bağlamda kullandığı ifade İngilizcede '*staying with the trouble*' şeklindedir. **Bkz.:** Haraway, D. J. (2016). *Staying with the Trouble: Making Kin in the Chthulucene*. Durham; London: Duke University Press., özellikle, ss. 10-13.

karakterize eden girift ve çok katmanlı krizler göz önünde bulundurulduğunda bu mümkün de değildir. Bu bağlamda, uluslararası hukukun Antroposen'deki sorumluluğunu tespit etmenin, uluslararası hukuku Antroposen'de gerçekçi biçimde konumlandırmak bakımından elzem olduğu şüphesiz doğrudur. Nitekim çalışmanın en başından beri farklı farklı dönemeçlerde hep aynı sonuca varılabilmesi da bu önermenin tutarlılığını teyit etmektedir. Öte yandan, 1945 sonrası uluslararası düzende binlerce uluslararası çevre ve iklim anlaşması akdedilmiş⁴⁶²; kadınlara ve LGBTİ+'lara karşı ayrımcılıkla, ırk ayrımcılığı ve etnik ayrımcılıkla mücadeleye adanmış yüzlerce uluslararası *insan* hakları koruma mekanizması ve—uluslararası hukukun bu bağlamdaki yumuşak karnı olsa da—hayvanların ve vahşi yaşamın korunmasına ilişkin bir dizi uluslararası mekanizma ihdas edilmişken, uluslararası hukukun Antroposen'deki sorumluluğuna tamamen kayıtsız olduğunu söylemek kendi başına sığ bir yorumdur. Zira, tüm bu uluslararası mekanizmalar, devletlerin—şu ya da bu nedenle—gezegeni korumak ve insanlar arasında eşitliği sağlamak için hukuki sorumluluk altına girmeyi gerekli gördüğünü (ya da bir biçimde kabul ettiğini) ve bu anlamda, uluslararası hukuka da azımsanmayacak bir rol biçildiğini kanıtlamaktadır. Daha amiyane tabirle, karşılıklı olarak birbirini tetikleyen sosyal ve ekolojik adaletsizliğin bir gerçeklik olduğu pekâlâ iyi bilinmektedir ve bu durumu değiştirmek için uluslararası hukuk vasıtasıyla yürütülmeye çalışılan—etkili veya değil—bir uluslararası çaba olduğu yadsınamayacaktır. Öyleyse, bu tablo karşısında uluslararası hukukun Antroposen'deki sorumluluğunun kapsamını tam olarak belirleyebilmek için sorulması gereken asıl sorular belki de şunlardır: Mevcut uluslararası hukuk mekanizmalarının konu ve amaçları Antroposen'de somutlaşan gerçeklikle; yani, Antroposen'in bir *insan* hiyerarşisi krizi olduğu bilgisiyle ne kadar uyumludur ve Antroposen konjonktüründe ortaya çıkan diskurdan uluslararası hukuk için hangi dersler çıkarılmalıdır?

Kuşkusuz, çalışmada şimdiye dek yapılan açıklamalar okuyucuya (uluslararası) hukukun antroposantrik hümanist temelleri hakkında biraz olsun fikir verebildiyse, bu soruları kısmen yanıtlamanın daha şimdiden mümkün olabilecektir. Ancak, Antroposen'in krizlerine uluslararası hukuk çerçevesinde bir panzehir

⁴⁶² ECOLEX verilerine göre, sadece 1945-2020 tarihleri arasında, genel olarak çevre konularına ilişkin 2094 ikili ve çok taraflı anlaşma akdedilmiştir. **Bkz.:** ECOLEX: *The Gateway to Environmental Law*. (2024). <https://www.ecolex.org>

bulmanın imkânı gibi, görece büyük bir sorunun peşinden giden bir çalışma için ‘kısmi’ cevapların tatmin edici olmayacağına; bu sorununun cevabına el yordamıyla ulaşılmayacağına şüphe yoktur. Bu nedenle, bu sorulara hukuk dairesinden yanıtlar vermeye girişmeden evvel Antroposen gerçekliğiyle ‘uyumlu’; yani, Antroposen’in bir *insan* hiyerarşisi krizi olduğunun bilinciyle yaratılmış bir normatif çerçeveden ne kastedildiğini netleştirmek; bir başka deyişle, mevcut ve gelecekteki olası normları hangi cetvelle ölçeceğimize karar vermek gerekir. Bunun içinse, Antroposen’in normatif anlamı; yani, Antroposen’in bize ‘ne’ söylediği üzerine biraz daha düşünmek elzemdir.

2. Bir *İnsan* Hiyerarşisi Krizi Olarak Antroposen’in Normatif Anlamı

Bir kavrama yüklenecek normatif anlam, o kavram ile disiplinler olarak nasıl angaje olunacağına karar verebilmek bakımından kurucudur. Bu bağlamda, özellikle Antroposen gibi çok katmanlı ve gök kubbenin altındaki herkese ve her şeye temas eden bir kavrama yüklenecek normatif anlama karar vermenin kolay bir iş olmadığını kabul etmek gerekir. Öyle ya, Antroposen’in bir *insan* hiyerarşisi krizi olduğunu ortaya koymak bir şey; uluslararası hukuk bağlamında bu bilgi ile ‘ne yapacağımıza’ karar vermek bambaşka bir şeydir. Zira, bu bilgi ile ‘ne’ yapacağımıza karar vermek, kaçılmaz olarak, *insan* hiyerarşisine dayanmayan bir uluslararası hukuk düzeninin neye benzeyeceğine ve nasıl işleyeceğine dair somut bir tahayyül gerektirir.

Bu bağlamda, Antroposen’in deskriptif anlamının reeldeki izdüşümü nettir: *İnsan* hiyerarşisine dayanmayan bir uluslararası hukuk tahayyülü, dünya halklarının, söz gelişi, bir “bilgisizlik peçesi” ardında; tüm fiziksel, sosyal, kültürel ve ekonomik tikelliklerden arınmış olarak bir araya gelip özgürlük ve adalet ilkelerini kerteriz alan ‘adil’ bir düzen inşa etmesi ideali kadar dolambaçsız bir toplum sözleşmesi denkleminde dayanamayacaktır.⁴⁶³ Hoş, liberal (ve dolayısıyla, antroposantrik) teoriye yaslanan böyle bir sözleşme anlayışının yalnızca *Homo sapiens* türü içinde bile adil bir düzen sağlayabileceğine dair teorik ve pratik şüpheler de azımsanamayacak kadar

⁴⁶³ Bilindiği üzere bilgisizlik peçesi ardındaki bu buluşma, John Rawls’un meşhur adalet kuramının bir parçasıdır. **Bkz.:** Rawls, J. (1999). *A Theory of Justice* (Revised Edition). Cambridge: Belknap Press of Harvard University Press., özellikle, ss. 118-123.

çoktur.⁴⁶⁴ Bununla birlikte, Antroposen’de somutlaşan koşullar bildiğimiz sistemlerin dayandığı tüm ön kabulleri zaten en temelinden sarsmaktadır. Zira, iklim koşullarının tamamen istikrarsızlaştığı ve bugüne dek *insan* refahının ham maddesi olarak kabul edilen ‘doğal kaynakların’ sınırsız olmadığına anlaşıldığı bir düzlemde, yalnızca *Homo sapiens*’in çıkarlarını gözeterek tek bir ‘adalet’ ilkesi üzerinde anlaşmak hepten zorlaşmaktadır—tabii, tamamen imkânsız hâle gelmiyorsa. Ancak, belki bundan da önemlisi, Antroposen’in, daha en başta insanların adil bir düzlemde ortaklaşabilmesi için bir bilgisizlik peçesine ihtiyaç duyulmasının ardındaki çapraşık ideolojinin, nihayetinde hayvanları ve doğayı ‘doğal kaynak’ olarak ilan eden antroposantrik hümanizmin ta kendisi olduğunu göstermesidir. Bu durumda, antroposantrik hümanizmden arınmak için yalnızca bir bilgisizlik peçesinden çok daha fazlasına ihtiyaç vardır: Bilgisizlik peçesinin kumaşının antroposantrik hümanist örüntülerle dokunduğu ihtimalde, Antroposen ile gerçekçi ve etkili biçimde yüzleşmek mümkün değildir.

Antroposen’de *insan* hiyerarşisine dayanmayan bir uluslararası hukuk düzeni, kapsayıcı ve “dokunaçlı” bir anlayış üzerine kurulmalıdır. Bununla kastedilense, farklı yaşam formları, süreçler ve ekolojiler arasındaki karşılıklı bağıllığı ve bağımlılığı tanıyan; gezegeni Antroposen’e taşıyan tarihsel gerçekliği gözeterek ve geleceği bu farkındalıkla kurgulayan; karmaşık, katmanlı ve aynı anda pek çok yöne uzanabilen⁴⁶⁵ bir (uluslararası) hukuk tahayyülüdür. Hatta, bu bağlamda, adil ve gerçekçi bir gelecek tahayyülü için Antroposen’i doğuran faaliyetlere ve bu faaliyetlerin yaslandığı ideolojiye dair bir bilgisizlik peçesinden ziyade, esasen, bir ‘bilinçlilik peçesi’ gereklidir: Bu bilinçlilik peçesi, bir yandan insan ve doğa arasındaki karşılıklı bağıllık ve bağımlılığı; yani, ‘devamlılığı’ ortaya koyarken⁴⁶⁶, diğer yandan, *insan* ile *insan*-olmayan arasındaki—bugüne dek ötekileştirme ve tahakkümün temeli olarak kabul edilen—ontolojik farklılıkları, antroposantrik hümanizmin yol açtığı zararın

⁴⁶⁴ Bu şüphelere dair, **bkz.:** Uygun, O. (2017). *Hukuk Teorileri* (1. bs). İstanbul: On İki Levha., s. 136.

⁴⁶⁵ Bu çalışma bağlamında böyle bir tahayyüle ilham verense, Haraway’ın “dokunaçlı düşünme” pratiğidir. **Bkz.:** Haraway, D. J. (2016). *Staying with the Trouble: Making Kin in the Chthulucene*. Durham; London: Duke University Press., özellikle, ss. 29-44.

⁴⁶⁶ Haraway, D. (2010). Siborg Manifestosu. İçinde G. Pinar (Çev.), *Başka Yer: Donna Haraway’dan Seçme Yazılar* (1. bs). İstanbul: Metis., ss. 46-48.

sorumluluğunu belirlemek ve bu sorumluluğun nasıl paylaşılacağını göstermek⁴⁶⁷ için kullanabilecek bir yapıda olmalıdır. Nitekim, bu çalışmanın perspektifinden, Antroposen'in normatif anlamı da tam olarak budur: Antroposen'in alametifarikası, bizleri, tür içi ve türler arası *insan* hiyerarşisinin gezegen üzerinde yarattığı zararlarla yüzleşmeye ve sorumluluk almaya zorlamasıdır.

Nitekim *insan* hiyerarşisine dayanmayan böyle bir uluslararası hukuk düzeninin nasıl şekillendirilebileceğinin ipuçları, çalışmada şimdiden ortaya konmuştur. Her şeyden önce, Antroposen'i doğuran tarihsel koşulların kalbinde antroposantrik hümanist ideolojinin olduğu ve buna bağlı olarak, *insanın* gezegen üzerinde bir jeolojik güç hâline gelmesini mümkün kılan koşulların, basitçe *Homo sapiens*'in hayvanlardan ve doğadan ayrılmasıyla açıklanamayacağı artık tamamen anlaşılmıştır. Bu bağlamda, Antroposen'in, *insanın insan-olmayan* herkes ve her şey üzerindeki tahakkümünün bir tezahürü olduğu ve bu tahakküm ilişkisinin ötekileştirilenler üzerinde nasıl incelikle ve tekrar tekrar yeniden üretildiği net olarak belirlenmiştir. Dahası, Antroposen'in tarihsel arka planına derinlemesine bir bakış, uluslararası hukukun bu tarihsel süreçlerde oynadığı meşrulaştırıcı anahtar rolü de açığa çıkarmıştır.⁴⁶⁸ Bu ise, bir yönüyle, uluslararası hukuk dairesinde, Antroposen'in krizlerini hafifletebilecek (hukuki) çözümlere dair bir arayışın, gerçekten anlamlı bir çaba olabileceğini göstermiştir. Zira, antroposantrik ideolojiye dayanan uluslararası hukuk, Antroposen'i doğuran sömürgeci yayılmacılık ve hafriyatçılık gibi uygulamaları meşrulaştırmışsa, *insandan* ötesini gözetin ve Antroposen'in gerçekleriyle uyumlu bir uluslararası hukuk vizyonunun, bu krizlere etkili bir çözüm sunabileceğini düşünmek, ilk bakışta, çok da afaki bir düşünce değil gibidir.

Bununla birlikte, şimdiye kadar çizilen tablo, diğer bir açıdan, bugüne kadar sömürgeci ve emperyal hedeflerin gerçekleştirilmesi için bir meşruiyet aracı olarak kullanılan uluslararası hukuka ve onun araçlarına yönelik ciddi bir şüpheyi de, kuşkusuz, beraberinde getirmiştir. Zira, görüldüğü üzere, Antroposen'i doğuran koşulların temelinde bulunan antroposantrik hümanist ideoloji, uluslararası hukuktaki

⁴⁶⁷ Yusoff, K. (2015). Geologic Subjects: Nonhuman Origins, Geomorphic Aesthetics and the Art of Becoming inhuman. *Cultural Geographies*, 22(3), 383-407., ss. 400-401.

⁴⁶⁸ Bu iddiayı desteleyen kapsamlı bir eleştirel değerlendirme için, **bkz.:** Porras, I. (2014). Appropriating Nature: Commerce, Property, and the Commodification of Nature in the Law of Nations. *Leiden Journal of International Law*, 27(3), 641-660.

tüm yapı ve kurumlara öylesine içkindir ki, Antroposen’de somutlaşan koşullarla uyumlu bir uluslararası hukuk tahayyülünün olasılığına şüphe ile yaklaşmamak kolay değildir. Nitekim, uluslararası hukukun, başta iklim ve biyoçeşitlilik krizi olmak üzere, Antroposen’in krizleriyle mücadelesindeki kronik başarısızlığı da bu şüpheyi körüklemektedir. Hatta o kadar ki, kâğıt üzerinde Antroposen’in muhtelif krizleriyle mücadele etmeye adanmış gibi görünen çeşitli uluslararası *insan* hakları ve çevre rejimlerinin, görünürdeki konu ve amaçlarını gerçekleştirmedeki tutarlı başarısızlığı karşısında, Audre Lorde’un meşhur—ve farklı bağlamlarda sürekli kendini doğrulayan—şu sözünü düşünmemek elde değildir: “Efendinin araçları efendinin evini asla yıkamaz.”⁴⁶⁹ Zira, bu önerme ışığında, çalışma için kaçınılmaz olarak beliren soru şudur: *İnsanın*—yani, bir anlamda, ‘efendi’nin—sömürgeci ve emperyal amaçlarını gerçekleştirmenin bir aracı olagelen ve farklı zamanlarda dönüştürülmeye çalışılmasına rağmen hâlâ sömürgeci ve emperyal köklerinden kurtulamayan uluslararası hukuk, *insanın*, konstrüksiyonu *insan* hiyerarşinden teşekkül evini yıkabilecek midir? Yani, Antroposen koşulları ile uyumlu; Antroposen’in krizlerine panzehir olabilecek bir uluslararası hukuk tasavvur etmek gerçekten mümkün müdür?

Çalışmanın bir önceki bölümünde anlatılanlar ışığında, bir müdafinin bu soruya vereceği yanıtın, sorumluluğu uluslararası politikaya atfederek şekillenmesi muhtemeldir. Buna göre, Antroposen’in krizlerine panzehir olabilecek bir uluslararası hukuk tahayyül etmek, muhtemelen, imkânsızdır. Çünkü müdafinin bakış açısından devletler, Antroposen’in krizleriyle mücadele etmek için hiçbir zaman ‘yeterince’ kararlı ya da istekli olmayacaktır. Öyle ya, sosyal, kültürel, yönetişimsel ve ekonomik önceliklerin farklılık gösterdiği heterojen bir uluslararası toplumda, devletlerin Antroposen’in krizleri karşısında ortak bir dayanışma ruhu içinde hareket edebileceklerini ummak ancak ‘ütöpik’ bir düştür. Dolayısıyla, bir müdafinin gözünden Antroposen’in krizleriyle mücadelede uluslararası hukukun rolü zaten çok sınırlı olduğundan, ona göre Antroposen ile uyumlu bir uluslararası hukuk tahayyülü—eğer mümkünse bile—tamamen uluslararası hukukun ‘dışında’ şekillenecektir. Müdafinin bu ‘dışarı’dan etkiye ilişkin imgesiye, artık çok iyi bildiğimiz üzere, genellikle bir hegemonik dayatma biçimindedir. Bu bağlamda, küresel iklim kriziyle mücadelenin BM Güvenlik Konseyi’nin bağlayıcı ve zorlayıcı

⁴⁶⁹ **Bkz.:** Lorde, A. (2017). *The Master’s Tools Will Never Dismantle the Master’s House*. UK: Penguin.

yetkilerini kullanabileceği alanlardan biri olarak belirlenmesini⁴⁷⁰ ve küresel iklim kriziyle mücadele bağlamında ‘harekete geçmek istemeyen veya geçemeyen’ devletlerin VII. Bölüm yetkileri eliyle buna zorlanabileceğini savunan görüşlerin hangi anlayışa dayandığını görmek çok güç değildir.⁴⁷¹ Nitekim, bugüne dek ‘iklim güvenliği’ retoriğini kullanan Güvenlik Konseyi kararlarının ağırlıklı olarak Afrika ülkelerine yönelik olagelmesi de bu konjonktüre hâkim müdafî tandansın en açık kanıtıdır.⁴⁷²

Öte yandan, bir ütopyacının Antroposen’in krizlerine panzehir olabilecek bir uluslararası hukukun olasılığı konusunda çok daha iyimser olması ise muhtemeldir. Öyle ya, ütopyacı bakış açısıyla böyle bir tahayyül, mevcut hukukun icrasını ve icbarını güçlendirmenin yollarını bulmakla başlayacaktır. Zira, ona göre, 1945 sonrası uluslararası hukuk, sömürgecilik ve emperyalizm karşıtı nüveleri zaten içinde barındırmaktadır: Dolayısıyla, buradaki esas mesele bunların layığıyla uygulanmasıdır. Bu anlamda, bir ütopyacının burada uluslararası hukuka biçtiği rol, bir müdafinininkiyle taban tabana zıttır: Ona göre, Antroposen ile uyumlu bir uluslararası hukuk tahayyülü tamamen uluslararası hukukun ‘içinde’ bulunabilecektir. Ancak, bir ütopyacının ‘eski emperyal sistemin’ geri dönmeyeceğinin bir teminatı olarak kurgulanan 1945 sonrası uluslararası hukuk düzeninin nasıl olup da (neo)emperyalizmin ve (neo)sömürgeciliğin teminatına dönüşebildiği konusunda kafası bir hayli karışıktır. Karışıktır, çünkü bir ütopyacı, uluslararası hukukun çevreyi tahrip etmek veya savaşa hazırlanmak isteyen bir devlete neler sunabileceği üzerine, neredeyse, hiç düşünmemiştir.⁴⁷³

Çalışmada şimdiye dek anlatılanlar ışığında ve bu çalışmanın amaçları doğrultusunda, Antroposen’de somutlaşan koşullarla uyumlu bir uluslararası hukuk tahayyülünün ne tamamen uluslararası hukukun içinde ne de tamamen uluslararası

⁴⁷⁰ BM Güvenlik Konseyi bünyesinde iklim krizi ve uluslararası güvenlik temalı tartışmalara ilişkin daha kapsamlı bilgi için, **bkz.:** *Climate Security at the UNSC - A Short History*. (2022). Climate Security Expert Network. <https://tinyurl.com/5xkwdzes>

⁴⁷¹ Bu bağlamda, **bkz. bkz.:** ss. 128-129, özellikle, dn. 346.

⁴⁷² Detaylı bilgi için, **bkz.:** *The UN Security Council and Climate Change* (Research Report Sy 2). (2021). Security Council Report. <https://tinyurl.com/4z2knyjw>

⁴⁷³ Kennedy, D. (2000). When Renewal Repeats: Thinking Against the Box. *New York University Journal of International Law and Politics*, 32, 335-500., s. 346.

hukukun dışında bulunabileceğini tekrarlamak muhtemelen gereksizdir. Nitekim, uluslararası hukukta her iki uçtaki eğilimin geçmişteki tezahürlerinden kaynaklanan tehlikeler bir önceki bölümde ayrıntılı olarak analiz edilmiştir. Öyleyse, bir önceki bölümden çıkardığımız dersler ışığında, Antroposen’de karşı karşıya olunan ‘kriz’ler ile başa çıkılmasına imkân tanıyan bir uluslararası hukuk tahayyülünün, hem her türlü hegemonya ve tahakkümü bertaraf edebilecek şekilde uluslararası hukuk zemininde kalması gerektiğini, hem de uluslararası hukukun dışında; Antroposen’de somutlaşan maddi ve etik koşulları—ve özellikle de *insanın* Antroposen’deki sorumluluğunu—uluslararası hukuka entegre etmeye müsait olması gerektiğini görmek gerekir.⁴⁷⁴ Gelgelelim, Antroposen’in krizlerine panzehir olabilecek bir uluslararası hukuk tahayyülünün ‘nerede’ aranacağına dair bu bildiklerimiz, Lorde’un önermesinin arka planda hâlâ güçlü bir şekilde yankılanmasını engellemeye yetmeyecektir: “Efendinin araçları efendinin evini asla yıkamaz.”

Bu durumda, Lorde’un önermesinin uluslararası hukuk hakkında doğurduğu (haklı) kaygıyı ekarte etmeden ve bu doğrultuda, şimdiye dek ‘efendinin aracı’ olarak hizmet eden uluslararası hukuku, Antroposen’de ortaya çıkan maddi ve etik koşullar çerçevesinde dönüştürmenin gerçekten mümkün olup olmadığını değerlendirmeden, Antroposen perspektifinden uluslararası hukuku incelemeye başlamak akıl kârı değildir. Uluslararası hukukun bu tür bir dönüşüme uygun olup olmadığını anlamak içinse, öncelikle dönüştürmeye çalıştığımız yapının somut olarak ‘ne’ olduğunu netleştirmek gerekecektir. Bunu gerçekleştirmenin en pratik ve pragmatik yolu, Antroposen’de somutlaşan maddi ve etik koşullara dair anlayışımızı derinleştirerek, bu perspektifle uluslararası hukuku yeniden değerlendirmektir. Bu da öncelikle, Antroposen’den uluslararası hukuk açısından çıkarılabilecek derslerin belirlenmesini gerektirir.

⁴⁷⁴ Philippopoulos-Mihalopoulos, A. (2017). Critical Environmental Law as a Method in the Anthropocene. İçinde A. Philippopoulos-Mihalopoulos ve V. Brooks (Ed.), *Research Methods in Environmental Law: A Handbook* (ss. 131-155). Cheltenham; Northampton: Edward Elgar Publishing., s. 135.

3. Antroposen’den Uluslararası Hukuk İçin Dersler Çıkarmanın Yolları

Immanuel Wallerstein, milenyumun başında yayınlanan “Bildiğimiz Dünyanın Sonu” adlı eserinde, ekolojik meselelerin kamusal tartışmalarda giderek daha fazla önem kazanmasının nedenini, ekolojik tehditlerin artan aciliyeti ve bu tehditlerin etkilerini hafifletme olasılığının devam etmesi olarak gösterir.⁴⁷⁵ Wallerstein’in bu gözleminin rahatlıkla bugünün kamusal konjonktürüne de uyarlanabileceğinde bir duraksama yoktur. Ancak belki de biraz farkla: Bugün, ekolojik tehditlerin aciliyeti açısından hiç olmadığı kadar ciddi bir eşiğe ulaşılmıştır. Öyle ki, Wallerstein bahsi geçen satırları kaleme aldığı anda, küresel ortalama sıcaklık artışının sanayi öncesi seviyelerin en fazla 2°C üzerinde olacak şekilde sınırlandırılması gerektiğine ilişkin tartışma dahi henüz hiçbir uluslararası belgede yer bulmamıştır. Zira, iklim bilimcilerce 1990’lardan bu yana dile getirilen 2°C hedefinin uluslararası bir belgeye aktarılması için 2009 BM İklim Değişikliği Konferansı (COP15) kapsamında kabul edilen Kopenhag Mutabakatını beklemek gerekmiştir.⁴⁷⁶

Hoş, Kopenhag Mutabakatı hiçbir zaman bağlayıcı bir formata kavuşmamış ve bir konferans bildirisi olarak kalmıştır. Öte yandan, zaten 2°C hedefinin kendisi de Konferansın hemen ardından, özellikle Batı-Pasifik’teki Gelişmekte olan Küçük Ada Devletleri’nin (İng. ‘*Small Island Developing States*’; ‘SIDS’)⁴⁷⁷ ciddi itirazları ile karşılaşmıştır. Yükselen deniz seviyeleri ve biyoçeşitlilik kaybı gibi, iklim krizinin yıkıcı tehditlerinden en çok etkilenen bu devletler⁴⁷⁸, yine iklim bilimi ışığında, 2°C

⁴⁷⁵ Wallerstein, I. (2021). *Bildiğimiz Dünyanın Sonu: Yirmi Birinci Yüzyıl İçin Sosyal Bilim* (T. Birkan, Çev.; 7. bs). İstanbul: Metis., s. 94.

⁴⁷⁶ Copenhagen Accord, United Nations Framework Convention on Climate Change: Conference of the Parties, FCCC/CP/2009/L.7 (2009).

⁴⁷⁷ SIDS, sosyal, ekonomik ve çevresel sebeplerle iklim krizi ile mücadele kapsamında diğer tüm devletlerden daha kırılgan konumda olduğu kabul edilen, 38 BM üyesi ve 20 BM üyesi-olmayan devletten oluşan özel bir grup devlete verilen isimdir. SIDS hakkında daha detaylı bilgi için, **Bkz.** *Small Island Developing States*. (2024). United Nations | Office of the High Representative for the Least Developed Countries, Landlocked Developing Countries and Small Island Developing States. <https://tinyurl.com/rm36m53e>

⁴⁷⁸ Nitekim, deniz seviyelerinin yükselmesi sebebiyle evlerinden ve yurtlarından olan halklar da hâlihazırda çoktan uluslararası hukukun yargısal gündemine girmiştir. Bilindiği üzere, BM Medeni ve Siyasal Haklar Sözleşmesi’nin denetim organı olan İnsan Hakları Komitesi *Ioane Teitiota – Yeni Zelanda* kararında Kiribati vatandaşı olan Ioane Teitiota’nın Kiribati’de yükselen deniz seviyelerinin kendisinin ve ailesinin yaşam hakkını tehdit ettiği yönündeki şikâyetlerini değerlendirmiştir. **Bkz.:** Ioane Teitiota – Yeni Zelanda, CCPR/C/127/D/2728/2016 (İnsan Hakları Komitesi 24 Ekim 2019).

hedefinin kendileri için deyim yerindeyse bir ölüm fermanı olduğunu; küresel hedefin 1,5°C sınırında tutulması gerektiğini savunmuşlardır.⁴⁷⁹ Belirtmek gerekir ki, SIDS'in o zamanki itirazlarının haklılığı, mevcut bilimsel veriler ışığında her geçen gün daha kesin bir şekilde ispatlanmaktadır.⁴⁸⁰ Nitekim, yakın tarihli araştırmalar SIDS'in güçlü lobisi sayesinde nihayet 2015 yılında Paris İklim Anlaşması'nda 'bağlayıcı' bir küresel hedef olarak kabul edilen 1,5°C'lik artışın⁴⁸¹ dahi SIDS için büyük bir risk oluşturduğunu açıkça gözler önüne sermektedir.⁴⁸²

Yine, Wallerstein'in anılan satıları kaleme alışından bugüne değişen bir başka durum da tehditlerin etkilerini hafifletme olasılığıyla ilgilidir. Şu kadar ki, Hükümetlerarası İklim Değişikliği Paneli'nin⁴⁸³ ('IPCC') 2023 raporuna göre, sera gazı emisyonlarında acil bir marjinal azalma olmadığı sürece, Paris İklim Anlaşması'nın 2030'a kadar küresel ortalama sıcaklık artışını sanayi öncesi seviyelerin en fazla 1,5°C üzerinde sınırlama hedefine ulaşmak mümkün görünmemektedir. Aynı şekilde, her şey her zaman olduğu gibi sürerse; yani, iklim krizi bağlamında pek bir revaç bulan söylemle iklim kriziyle mücadelede '*business as usual*' anlayışı benimsenmeye devam ederse, 21. yüzyılda 2°C hedefine ulaşmak da giderek zorlaşmaktadır.⁴⁸⁴ Bu bağlamda sayısallaştırmanın yabancılaştırıcı etkisini

⁴⁷⁹ **Bkz.:** *Press Conference by Alliance of Small Island States on Climate Change*. (2009, Temmuz 10). UN Meetings Coverage and Press Releases. <https://tinyurl.com/2s3b4hn9>

⁴⁸⁰ İster 1,5°C ister 2°C olsun, küresel sıcaklık artışıyla aritmetik hedeflerle mücadele etmeye çalışmanın her hâlükârda keyfi olduğunu; zira, önemli olanın dereceler değil, sıcaklıktaki her birim artışın sonuçları ve bunlarla mücadelenin fizibilitesi olduğunu savunan araştırmaların da bulunduğunu belirtmek gerekir. Bunlardan biri için, **bkz.:** Knutti, R., Rogelj, J., Sedláček, J., ve Fischer, E. M. (2016). A Scientific Critique of the Two-Degree Climate Change Target. *Nature Geoscience*, 9(1), 13-18.

⁴⁸¹ Madde 2(1)(a).

⁴⁸² **Bkz.:** Voudoukas, M. I., Athanasiou, P., Giardino, A., Mentaschi, L., Stocchino, A., Kopp, R. E., Menéndez, P., Beck, M. W., Ranasinghe, R., ve Feyen, L. (2023). Small Island Developing States under Threat by Rising Seas even in a 1.5 °C Warming World. *Nature Sustainability*, 6(12), 1552-1564.

⁴⁸³ 1988 yılında Dünya Meteoroloji Örgütü ('WMO') ve Birleşmiş Milletler Çevre Programı ('UNEP') arasında akdedilen bir Mutabakat Zaptı ile kurulan IPCC'nin amacı, hükümetlerin iklim politikalarını geliştirirken kullanmaları için bilimsel bilgi sağlamaktır. (**Bkz.:** *Memorandum of Understanding between the United Nations Environment Programme (UNEP) and the World Meteorological Organization (WMO) on the Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC)*. (1988). <https://tinyurl.com/9jd8uatf>; Protection of Global Climate for Present and Future Generations, A/RES/43/53 (1988).) Bu çalışmanın hazırlandığı tarihe kadar IPCC altı kapsamlı değerlendirme raporunun yanı sıra çok sayıda özel ve tematik rapor hazırlamıştır. **Bkz.:** *Reports*. (2024). IPCC. <https://tinyurl.com/kh6p7xtb>

⁴⁸⁴ Lee, H., ve Romero, J. (Ed.). (2023). IPCC, 2023: Summary for Policymakers. İçinde *Climate Change 2023: Synthesis Report. Contribution of Working Groups I, II and III to the Sixth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change* (ss. 1-34). Geneva: IPCC., ss. 10-11, para. A4.

aşmak ve tehlikenin boyutlarını tam manasıyla kavramak için, bu hedeflere ulaşılamamasının gezegensel iz düşümlülerini somutlaştırmak faydalı olacaktır. Söz gelişi, 1,5°C hedefine ulaşılamaması, Avustralya'daki Büyük Set Resifi gibi mercan resiflerinin neredeyse tamamen yok olması⁴⁸⁵, Maldivler gibi alçak rakımlı ülkelerin neredeyse sular altında kalması ve Orta Doğu'daki şehirleri tehlikeli derecede sıcak hâle getirecek aşırı sıcak dalgaları ile karşı karşıya kalınması anlamına gelecektir. Eğer 1,5°C hedefine ulaşılamazsa, özellikle Sahra altı Afrika, Güneydoğu Asya ve Orta ve Güney Amerika'da, başta mısır, pirinç ve buğday olmak üzere, tahıl ürünlerinin verimi ciddi şekilde düşecek ve milyarlarca insanın gıdaya erişimi tehlikeye girecektir. Yine, kara ve deniz ekosistemlerinde ciddi bir biyoçeşitlilik kaybı da hedeflere ulaşılamamasının en öngörülebilir ve hatta giderek de normalleştirilen vahim sonuçlarından bir diğeridir. 2°C hedefine de ulaşamadığı takdirdeyse, bu projeksiyonların katlanarak daha katastrofik bir hâl alacağı öngörülmektedir.⁴⁸⁶

Tüm bu tablonun karamsarlığı ve iklim krizinin yıkıcı etkilerini hafifletme olasılığından gitgide uzaklaştığımız yadsınamaz bir gerçektir. Öte yandan bu tablo karşısında bile karşı karşıya olduğumuz felaketleri kabullenerek havlu atmak; 'kaderimize' boyun eğmek hâlen bir ihtimal değildir. İşin doğrusu, Antroposen'in krizlerinin etkilerini hafifletmek için gerekli önlemler alınmazsa karşılaşabileceğimiz potansiyel tehditlerin gerçek hayattaki olası projeksiyonları hakkında gerçek bir fikre sahip değiliz. Olamayız da. Çünkü soluduğumuz hava, bastığımız toprak ve içtiğimiz su dâhil olmak üzere bizi çevreleyen tüm koşulların ters pers olduğu bu senaryoları ancak birer 'felaket' senaryosu gibi algılayabilir; bunların hayatın 'olağan' akışı olduğu bir gerçekliğin yıkıcılığını sezebilsek dahi asla tam olarak bilemeyiz. Üstelik tüm bunlar, 'hukuken izin verilen' azami 2°C artışın gerçekleşmesi durumunda zaten

⁴⁸⁵ Büyük Set Resifi'nin yok oluşunun öyle 'herhangi' bir yok oluş anlamına gelmediğini önemle vurgulamak gerekir. Zira, Dünya Mirası listesinde de yer alan Büyük Set Resifi, dar geçitlerle bölünmüş yaklaşık 3000 resif ve 900 mercan adasından oluşan birbirine bağlı bir sistemdir. 2000 kilometreden fazla bir alana yayılan ve yaklaşık 350.000 kilometrekarelik bir alanı kaplayan bu sistem, Dünya üzerindeki en büyük canlı yapı olmasının yanı sıra ve uzaydan görülebilen de tek yapıdır. (Bkz.: *Earth from Space: World's Largest Living Structure*. (2010, Aralık 10). The European Space Agency. <https://tinyurl.com/34wa48bm>)

⁴⁸⁶ Masson-Delmotte, V., Zhai, P., Pörtner, H.-O., Roberts, D., Skea, J., Shukla, P. R., Pirani, A., Moufouma-Okia, W., Péan, C., Pidcock, R., Connors, S., Matthews, J. B. R., Chen, Y., Zhou, X., Gomis, M. I., Lonnoy, E., Maycock, T., Tignor, M., ve Waterfield, T. (Ed.). (2022). IPCC, 2018: Summary for Policymakers. İçinde *Global Warming of 1.5°C: IPCC Special Report on Impacts of Global Warming of 1.5°C above Pre-industrial Levels in Context of Strengthening Response to Climate Change, Sustainable Development, and Efforts to Eradicate Poverty* (1. bs, ss. 3-24). Cambridge; New York: Cambridge University Press., ss. 7-10.

yaşanacak olanlardır. Yani bunlar, büyük olasılıkla zaten olağanımız hâline gelecek felaketlerdir. Ancak araştırmalar, devletlerin iklim politikalarının olduğu gibi kalması hâlinde, küresel sıcaklık artışının 21. yüzyılın sonunda 2,5 ila 3°C dereceye varabileceğini göstermektedir.⁴⁸⁷ Elbette 3°C ve hatta daha da sıcak bir gezegenin neye benzeyeceği ve ne gibi krizler barındıracağı konusunda da (bilimsel) tahminler yapılmamış değildir.⁴⁸⁸ Fakat şu anda bulunduğumuz konumdan bu tahminlere bakarak bu krizleri yaşamamanın ‘gerçekte’ neye benzeyebileceğine dair bir tahayyül oluşturmaya çabalamak bütünüyle afakidir. Mevcut konumumuz itibarıyla kesin olarak bilebileceğimiz ve bundan sonrası için ‘nasıl’ bir gezegen tahayyül etmemiz gerektiği konusunda odaklanmamız gereken ancak tek bir hakikat vardır: 3°C daha sıcak bir dünyanın ‘bildiğimiz dünya’ dan bambaşka bir yer—ve çok daha adaletsiz bir yer—olacağı ortadadır. Şu hâlde, Antroposen’in krizleriyle gelen tehlikelerin etkilerini hafifletmek için neler yapılabileceği üzerine düşünmek hâlâ son derece güncel ve dahası, hiç olmadığı kadar acil bir gereksinimdir. (Uluslararası) hukukçuların da bu gereksinimin dayattığı sorumluluğu üstlenmekten kesinlikle muaf olmadığını söylemekse abesle iştigal olmalıdır.

Bu geri planda, ekolojik krizlerden kaynaklanan tehditlerin aciliyeti ve tehditlerin etkilerini hafifletme olasılığı açısından çok daha kritik bir eşikte olsak da, tehditlere nasıl karşılık verileceğini belirleme açısından Wallerstein’in çeyrek yüzyıl önce bulunduğu noktadan çok da uzakta olmadığımızı söylemek, herhalde, mübalağa olmayacaktır. Tabii bu tespit, aynı zamanda, kabaca 1992 UNFCCC⁴⁸⁹ (Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi), 1997 Kyoto Protokolü⁴⁹⁰ ve 2015 Paris Antlaşması etrafında inşa edilen BM iklim krizi rejimlerinin⁴⁹¹ (tam olarak) beklenen sonuçları vermediğine dair bir kanaati de içermektedir ki bu da ilk kerte

⁴⁸⁷ Birol, F. (2021, Kasım 4). *COP26 Climate Pledges Could Help Limit Global Warming to 1.8 °C, But Implementing Them will be the Key*. IEA. <https://tinyurl.com/43nztp83>

⁴⁸⁸ Hatta, bilimsel tahminlerin yanı sıra, The Economist bu konuda kısa bir belgesel dahi yayınlamıştır. **Bkz.:** The Economist. (2021, Ekim). *See What Three Degrees of Global Warming Looks Like*. Youtube. <https://tinyurl.com/ycxzmrt9>

⁴⁸⁹ United Nations Framework Convention on Climate Change ('UNFCCC'), 1771 UNTS 171 (1992).

⁴⁹⁰ Kyoto Protocol to the United Nations Framework Convention on Climate Change, 2303 UNTS 162 (1997).

⁴⁹¹ BM İklim Krizi rejiminin 1980’lerden bugüne gelişimi ile ilgili ayrıntılı bir değerlendirme için, **bkz.:** Bodansky, D., Brunnée, J., ve Rajamani, L. (2017). *Evolution of the United Nations Climate Regime*. İçinde *International Climate Change Law* (1. bs, ss. 96-117). Oxford: Oxford University Press.

kulağa temellendirilmeden geçilemeyecek kadar iddialı gelebilir. Gerçi, iklim kriziyle mücadeleyi çerçeveleyen hukuki rejimin ve hatta genel olarak uluslararası çevre hukukunun sıklıkla kronik bir başarısızlıkla karakterize edileceği karşısında⁴⁹², belki de bu önermede şaşılacak bir taraf bulunmayacaktır. Öyle ya, ne uluslararası çevre hukukunun “özünde bir yumuşak hukuk kuralları silsilesi” olduğuna dair eleştiriler⁴⁹³ ne de uluslararası çevre hukukunun “olgun ve bağımsız” bir uluslararası hukuk disiplini olup olmadığı tartışmaları⁴⁹⁴ uluslararası hukuk doktrinine yabancı konulardır. Üstelik, bu eleştirilerin gereğinden fazla acımasız olduğunu savunmak da zordur. Şöyle ki, 1945 sonrası düzende, her ikisi de yumuşak hukuk olan, 1972 Stockholm ve 1992 Rio Bildirileri⁴⁹⁵ ile temellerinin atıldığı kabul edilen “modern” uluslararası çevre hukuku⁴⁹⁶, bugün gelinen noktada hâlâ büyük ölçüde yumuşak hukuka dayalı olmaktan kurtulabilmiş değildir. Ancak bu durum, (artık) ‘bağlayıcı’ çevre hukuku antlaşmalarının akdedil(e)memesi ile açıklanamayacak kadar karmaşıktır: Zira, bir yandan, 1990’lardan bu yana akdedilen çok taraflı ‘bağlayıcı’ çevre antlaşmalarının sayısında, Stockholm ve Rio Bildirilerinden sonra akdedilen antlaşmaların sayısına kıyasla, gerçekten de ciddi bir düşüş olmuştur.⁴⁹⁷ Nitekim,

⁴⁹² Not etmek gerekir ki, özellikle 2005 yılında yürürlüğe giren 1997 Kyoto Protokolü’nün karbon emisyonlarını azaltmadaki etkinliği üzerine farklı tarihlerde yapılan ampirik araştırmalar, Protokol’ün—sıklıkla söylendiğinin aksine—tam anlamıyla başarısız olmadığını ortaya koymaktadır. (Bkz.: Grunewald, N., ve Martinez-Zarzoso, I. (2016). Did the Kyoto Protocol Fail? An Evaluation of the Effect of the Kyoto Protocol on CO2 Emissions. *Environment and Development Economics*, 21(1), 1-22.; Maamoun, N. (2019). The Kyoto Protocol: Empirical Evidence of a Hidden Success. *Journal of Environmental Economics and Management*, 95, 227-256.; Kim, Y., Tanaka, K., ve Matsuoka, S. (2020). Environmental and Economic Effectiveness of the Kyoto Protocol. *PLOS ONE*, 15(7), e0236299.) Ancak, bu kısmi başarıdan çıkarılacak olumlu dersler olabileceği göz ardı edilemeyecekse de, bulunduğumuz konum itibarıyla, ortada kutlanmaya değer bir başarı olmadığı da muhakkaktır.

⁴⁹³ Humphreys, S., ve Otomo, Y. (2016). Theorizing International Environmental Law. İçinde A. Orford ve F. Hoffman (Ed.), *The Oxford Handbook of the Theory of International Law* (ss. 797-819). Oxford; New York: Oxford University Press., s. 798.

⁴⁹⁴ Bkz.: Fisher, E., Lange, B., Scotford, E., ve Carlarne, C. (2009). Maturity and Methodology: Starting a Debate about Environmental Law Scholarship. *Journal of Environmental Law*, 21(2), 213-250.

⁴⁹⁵ *The United Nations Conference on the Human Environment* (A/CONF.48/14/REV.1). (1972). Stockholm: United Nations. <https://tinyurl.com/ykapyu5p>; *Report of the United Nations Conference on Environment and Development* (A/CONF.151/26/Rev.1 (Vol. I)). (1992). Rio de Janeiro: United Nations. <https://tinyurl.com/muk9kyjt>

⁴⁹⁶ Bkz.: Sand, P. H. (2021). Origin and History. İçinde L. Rajamani ve J. Peel (Ed.), *The Oxford Handbook of International Environmental Law* (2. bs, ss. 50-66). New York: Oxford University Press., s. 56 vd.

⁴⁹⁷ Bu bağlamda detaylı bir sayısal analiz için, bkz.: Mitchell, R. B., Andonova, L. B., Axelrod, M., Balsiger, J., Bernauer, T., Green, J. F., Hollway, J., Kim, R. E., ve Morin, J.-F. (2020). What We Know (and Could Know) About International Environmental Agreements. *Global Environmental Politics*, 20(1), 103-121.; Ayrıca, bkz.: Sands, P., Peel, J., Fabra, A., ve MacKenzie, R. (2018). *Principles of International Environmental Law* (4. bs). Cambridge: Cambridge University Press., ss. 21-51.

hatırlanacağı üzere, UNFCCC rejimi çerçevesinde düzenlenen 2011 Durban Konferansı'nın ardından müzakere edilmeye başlanan ve nihayet 2015 yılında bağımsız bir antlaşma formunda akdedilen Paris Antlaşması'nın hukuki şekline ve içereceği normların hukuki niteliğine karar verilmesi de kolay olmamıştır.⁴⁹⁸ Dolayısıyla, uluslararası çevre hukukunda, farklı çevresel tehditleri konu edinen özel rejimler oluşturmak suretiyle 'yeni' bağlayıcı yükümlülükler yaratmak yerine⁴⁹⁹, mevcut rejimlerin uygulanmasına odaklanmak—ya da uygulanmaya çalışılmasıyla yetinmek—yönünde bir eğilim olduğu yadsınamayacaktır.⁵⁰⁰

Öte taraftan, uluslararası çevre rejimlerinin 2015 Paris Antlaşması gibi 'bağlayıcı' formatta olduğunda dahi, içerik itibarıyla 'yumuşak' kalması da meselenin

⁴⁹⁸ Nitekim Durban Konferansı sonrasında yayınlanan ilk rapordan, en geç 2015 yılında hayata geçmesi planlanan iklim anlaşmasının UNFCCC'ye ek bir protokol mü, bağımsız bir hukuki belge mi yoksa hukuki etkisi olan nihai bir belge mi olacağı konusunda henüz bir anlaşmaya varılamadığı anlaşılmaktadır. **Bkz.:** *Report of the Conference of the Parties on its seventeenth session, held in Durban from 28 November to 11 December 2011 (FCCC/CP/2011/9/Add.1)*. (2012). United Nations | Framework Convention on Climate Change., para. 4.; Ayrıca, **bkz.:** Maljean-Dubois, S., Spencer, T., ve Wemaere, M. (2015). The Legal Form of the Paris Climate Agreement: a Comprehensive Assessment of Options. *Carbon ve Climate Law Review*, 9(1), 68-84.; Rajamani, L. (2015). The Devilish Details: Key Legal Issues in the 2015 Climate Negotiations. *The Modern Law Review*, 78(5), 826-853.

⁴⁹⁹ 1945-1990 yılları arasında, 1946 Uluslararası Balina Avcılığının Düzenlenmesi Sözleşmesi; 1959 Antarktika Antlaşması; 1971 Ramsar Sözleşmesi; 1973 Nesli Tehlike Altında Olan Yabani Hayvan ve Bitki Türlerinin Uluslararası Ticaretine İlişkin Sözleşme; 1979 Göçmen Türlerin Korunmasına İlişkin Sözleşme; 1992 Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi ve 1994 Birleşmiş Milletler Çölleşme ile Mücadele Sözleşmesi gibi birçok özel uluslararası çevre rejiminin ihdas edildiği düşünüldüğünde, daha önceki eğilimin şimdiki tam tersi olduğunu fark etmek oldukça kolaydır. (sırasıyla, **bkz.:** International Convention on the Regulation of Whaling, 161 UNTS 72 (1946).; The Antarctic Treaty, 402 UNTS 71 (1959).; Convention on Wetlands of International Importance Especially as Waterfowl Habitat (Ramsar Convention), 996 UNTS 245 (1971).; Convention on International Trade in Endangered Species of Wild Fauna and Flora (CITES), 993 UNTS 243 (1973).; Convention on the Conservation of Migratory Species of Wild Animals (CMS), 1651 UNTS 28 (1979).; Convention on Biological Diversity (CBD), 1760 UNTS 79 (1992). ve United Nations Convention to Combat Desertification in those Countries Experiencing Serious Drought and/or Desertification, Particularly in Africa, 1954 UNTS 3 (1994).)

⁵⁰⁰ Rajamani, L., ve Peel, J. (2021). International Environmental Law: Changing Context, Emerging Trends, and Expanding Frontiers. İçinde L. Rajamani ve J. Peel (Ed.), *The Oxford Handbook of International Environmental Law* (2. bs, ss. 1-30). Oxford University Press., ss. 18-19.; Belirtmek gerekir ki, son yıllarda çevre aktivizminin 'yeni ve daha güçlü' rejimlere yönelik taleplerden 'mevcut hukuki araçların etkin yorumlanması' taleplerine dönüşmesi de pekâlâ bu genel eğilimin bir yansıması olarak okunabilecektir. Bu bağlamda, bu çalışmanın önemli bir bölümünün kaleme alındığı 2024 yılının 'uluslararası iklim davaları yılı' olarak tarihe geçtiğini belirtmek gerekir. Zira sadece bu yıl İçinde AİHM'de üç önemli iklim davası görülmüş ve çalışmada da daha önce değinildiği üzere ITLOS'ta iklim krizine ilişkin bir danışma görüşü yayınlanmıştır. Yine iklim krizine ilişkin birer danışma görüşü talebi de Amerikalılar Arası İnsan Hakları Mahkemesi ve UAD önünde derdest durumdadır. Detaylı bilgi için, **bkz.:** Hamilton, R. (2024, Mart 27). The 'Year of Climate' in International Courts. *Just Security*. <https://tinyurl.com/4375nytr>; Setzer, J., ve Higham, C. (2024, Haziran 27). *Global Trends in Climate Change Litigation: 2024 Snapshot*. LSE. <https://tinyurl.com/2vhadk8v>

bir başka boyutudur.⁵⁰¹ Zira, uluslararası çevre antlaşmaları giderek ‘sürdürülebilir kalkınma’yı teşvik etmek veya iklim krizinin *insan* sağlığı ve çevre üzerindeki zararlı etkilerini hafifletmek gibi ‘nihai’ hedefler belirleyen, ancak bu hedeflere ‘hangi’ araçlarla ulaşılabileceğini somutlaştırmayan bir yapıda tasarlanmaktadır.⁵⁰² Uluslararası sorumluluk hukukunun terimleriyle bunun anlamı, belirlenen hedeflere ulaşılmasının giderek bir sonuç yükümlülüğü (**İng.** ‘*obligation of result*’) değil, uygun araçların kullanılması yükümlülüğü (**İng.** ‘*obligation of conduct*’) olarak nitelendirilmesidir. Bu bağlamda, 1997 Kyoto Protokolü’nde belirlenen ve ‘esnek’ piyasa mekanizmalarıyla⁵⁰³ yumuşatılmış olsa da nihayetinde somut sonuç yükümlülükleri içeren emisyon azaltım hedeflerinden⁵⁰⁴ Paris Anlaşması’nın uygun araçların

⁵⁰¹ **Bkz.:** Rajamani, L. (2016). The 2015 Paris Agreement: Interplay Between Hard, Soft and Non-Obligations. *Journal of Environmental Law*, 28(2), 337-358.

⁵⁰² Driesen, D. M. (2021). Instrument Choice. İçinde L. Rajamani ve J. Peel (Ed.), *The Oxford Handbook of International Environmental Law* (2. bs, ss. 102-118). New York: Oxford University Press., ss. 109-110.

⁵⁰³ Kyoto Protokolü, yalnızca Protokol’ün Ek-I listesinde yer alan, hâlihazırda sanayileşmiş ve piyasa ekonomisine geçiş durumunda olan devletler bakımından yükümlülükler öngörmüştür. Bu kapsamında, sera gazı emisyonlarını sınırlandırmayı veya azaltmayı taahhüt eden devletlerin bu hedeflere öncelikle ulusal tedbirler yoluyla ulaşmaları beklenmektedir. Ancak, bu hedeflere ulaşmanın e(sne)k bir yolu olarak, Kyoto Protokolü ayrıca üç piyasa temelli mekanizma ihdas etmiş, böylece sera gazı emisyonlarının başlı başına birer ‘meta’ya dönüştürüldüğü küresel ‘karbon piyasası’ oluşturulmuştur. Bu mekanizmalar, Temiz Kalkınma Mekanizması (**İng.** ‘*the Clean Development Mechanism*’); Ortak Uygulama (**İng.** ‘*Joint Implementation*’) ve Emisyon Ticareti (**İng.** ‘*Emission Trading*’) olarak belirlenmiştir. Her biri farklı biçimde işlese de, Kyoto mekanizmalarının genel amacı, gezegene salınan CO₂ salınımları belli bir seviyede tutmak; yani, üretim ve hafriyat kaldığı yerden devam ederken, ‘sürdürülebilir’ mekanizmalara da yatırım yapılması ve böylelikle her bir birim fazla karbon salınımı karşılığında âdeta bir ‘sürdürülebilirlik’ bedeli ödenmesidir. Protokol böylelikle *insan* kalkınmasını kesintiye uğratmadan sürdürülebilir mekanizmaları teşvik etmeyi amaçlamaktadır. Kyoto Protokolü mekanizmaları hakkında detaylı bilgi için, **bkz.:** *Mechanisms under the Kyoto Protocol*. (2024). United Nations | Climate Change. <https://tinyurl.com/3kt2xxyu>; Ayrıca, **bkz.:** Bodansky, D., Brunnée, J., ve Rajamani, L. (2017). Kyoto Protocol. İçinde *International Climate Change Law* (1. bs, ss. 160-208). Oxford: Oxford University Press., özellikle, ss. 179-192.

⁵⁰⁴ Kyoto Protokolü’nün 3. maddesi uyarınca, Protokol’ün Ek-I listesinde yer alan taraf devletler, 2008-2012 yılları arasındaki ilk taahhüt döneminde, toplu sera gazı emisyonlarını 1990 seviyelerinin en az yüzde 5 altına düşürmekle yükümlüdür. Buna ek olarak Protokol, her bir Ek-I devleti için, bu devletlerin ekonomik koşulları ve sera gazı emisyonlarına tarihsel katkıları gibi münferit özelliklerini dikkate alarak, özel bir emisyon sınırlama ve azaltma taahhüdü belirlemiştir (Ek-B). Buna göre, Ek-I devletleri bu özel hedefleri karşılamak, sürdürülebilir kalkınmayı teşvik etmek ve yeniden ağaçlandırma gibi eylemlerle karbon yutaklarını geliştirmek için ulusal politikalar ve önlemler belirlemekle yükümlüdür. Görüleceği üzere, bunların hepsi oldukça somutlaştırılmış hedeflerdir.

kullanılması yükümlülüğüne tabi ‘ulusal katkı beyanları’ (‘UKB’) (İng. ‘*nationally determined contributions*’) sistemine⁵⁰⁵ geçiş bu eğilimin en önemli göstergesidir.⁵⁰⁶

Belirtmek gerekir ki, bir uluslararası yükümlülüğün sonuç yükümlülüğü ya da uygun araçların kullanılması yükümlülüğü olarak belirlenmesinden hareketle o yükümlülüğün ‘ihlal edilemezliği’ ile ilgili herhangi bir sonuca varmak şüphesiz mümkün değildir. Neticede, bir antlaşmadan doğan uygun araçların kullanılması yükümlülüğü de, taraf devletlere ahde vefa ilkesi çerçevesinde yerine getirmekten kaçınamayacakları bir hukuki sorumluluk yüklemektedir. Başka bir deyişle, iki yükümlülük türü arasında ‘bağlayıcılık’ bakımından elbette hiçbir fark yoktur. Ayrıca, iklim kriziyle mücadele gibi ulusal ve uluslararası eylemlerin karmaşık bir geri bildirim döngüsü içinde sürekli olarak birbirini etkilediği küresel bir meselede, taraf devletlere belirli iklim hedeflerine hangi araçlarla ulaşacaklarına kendi yetki alanları içerisinde karar vermeleri için takdir marjı tanınması çevre hukukuna özgü, sıra dışı bir taktik de değildir. Nitekim, iyi bilindiği üzere, uluslararası *insan* hakları antlaşmalarının taraf devletlere pozitif yükümlülükler yükleyen hükümleri de, yine benzer sebeplerle, ekseriyetle uygun araçların kullanılması yükümlülüğü üzerinden yorumlanagelmıştır. Kaldı ki, ekolojik krizler bağlamında bu denkleme bir de farklı devletlerin iklim değişikliğine tarihsel olarak farklı oranlarda katkıda bulunduğu ve iklim kriziyle mücadele etmek için farklı sosyo-ekonomik olanaklara sahip olduğu gerçekleri eklendiğinde, iklim rejimlerinin sonuç yükümlülüklerinden ziyade uygun araçların kullanılması yükümlülüğü içeren düzenlemelere dayanması gayet anlaşılırdır.⁵⁰⁷

⁵⁰⁵ Kyoto Protokolü’nden farklı olarak antlaşmaya taraf olan tüm devletler bakımından sera gazı azaltım yükümlülükleri öngören Paris Antlaşması’nın 3., 4. ve 14. maddeleri çerçevesinde taraf devletler beş senelik periyotlarla UKB belirlemek yükümlülüğü altındadır. Bu sistemde, Kyoto Protokolü’ndeki ‘belirlenmiş hedefler’ yaklaşımının aksine, taraf devletlerin ulusal koşulları, kapasiteleri ve öncelikleri kapsamında belirlediği bu UKB bağlayıcı değildir: Devletlerin bu hedeflere uygun politikaları geliştirmesi ve uygulaması, Paris Antlaşması çerçevesindeki yükümlülüklerini yerine getirmesi için yeterlidir. Bu sistemde devlerin giderek daha kısıtlayıcı UKB belirlemesiye, her dönemde açıklanan UKB’nin bir öncekinden daha katı olması zorunluluğu ile güvence altına alınmıştır.

⁵⁰⁶ Aynı yönde, **bkz.:** Rajamani, L., ve Peel, J. (2021). *International Environmental Law: Changing Context, Emerging Trends, and Expanding Frontiers*. İçinde L. Rajamani ve J. Peel (Ed.), *The Oxford Handbook of International Environmental Law* (2. bs, ss. 1-30). Oxford University Press., s. 16.

⁵⁰⁷ Hatta, ampirik bir etkililik değerlendirmesine dayanmadığı için biraz ihtiyatla yaklaşmakta fayda var gibi görünse de, iklim rejimlerinin uygun araçların kullanılması yükümlülüğü ekseninde tasarlanmasının bu rejimlerin başarı şansını artırdığını savunan görüşler de yok değildir. Bunlardan biri için, **bkz.:** Mayer, B. (2018). *Obligations of Conduct in the International Law on Climate Change: A Defence*. *Review of European, Comparative ve International Environmental Law*, 27(2), 130-140.

Ne var ki, mevcut çevre ve iklim rejimlerinin, antlaşmalarda belirlenen—ve zaten büyük ölçüde muğlak olan—hedeflere ulaşmanın araçları konusunda devletlere ‘geniş’ bir takdir marjı tanınması, karşı karşıya olunan tehditlerin üstesinden gelmek için girişilebilecek eylemlerin doğasından ziyade, devletlerin somut yükümlülükler üzerinde uzlaşmamasından kaynaklanıyor gibi görünmektedir. Dolayısıyla, çevre rejimlerinin bağlayıcı olduğunda dahi ‘yumuşak’ nitelikte kalmasına getirilen eleştiriler, meselenin bu yönüyle bağlantılı olarak okunduğunda daha anlamlı hâle gelecektir. Keza, iklim krizine karşı uluslararası mücadelede temel eksikliğin siyasi irade eksikliği olduğu yönündeki yaygın kanaatin kökeni de bu bağlamda daha bir netleşecektir.⁵⁰⁸

Tam da bu noktada, BM Çevre Programı tarafından 2019 yılında yayımlanan Çevre Bakımından Hukukun Üstünlüğü (İng. ‘*Environmental Rule of Law*’) Raporu’na odaklanmak, bu değerlendirmeye derinlik kazandırabilecektir. Yukarıda temas edilenlere paralel olarak, BM raporuna göre de çevre düzenlemelerinin kalkınmayı yavaşlatacağı ya da engelleyeceği endişesiyle tetiklenen siyasi irade eksikliği, çevre rejimlerinde somut talimatlar yerine açık uçlu standartların tercih edilmesinin başlıca sebebidir. Bu bağlamda, eğer çevre hukukunun küresel uygulaması düzensiz, eksik ve etkisiz ise, bu bizzat kuralların etkin uygulamayı neredeyse imkânsız kılacak şekilde belirlenmiş olmasındandır. Rapora göre, ekolojik krizlerle mücadeledeki bu siyasi irade epidemisini körükleyen temel faktörse, çevre

⁵⁰⁸ Bu bağlamda, *KlimaSeniorinnen* kararında AİHM’in, çevre politikalarının oluşturulmasında siyasi irade eksikliğini tanımak ve buna AİHS sınırları içerisinde bir çözüm bulmak amacıyla uygun araçları belirleme sorumluluğunun kapsamına özgün bir yorum getirdiği söylenebilecektir. Şöyle ki, anılan kararda Mahkeme, iklim krizinin Sözleşme’de yer alan haklar üzerinde yarattığı tehditlerin ele alınmasında devletlerin belirli bir takdir marjına sahip olduğunu kabul etmiş; ancak, bunun hemen ardından, bu takdir marjının kapsamının iki boyutta açıklanması gerektiğini belirtmiştir. Mahkeme’ye göre, devletlerin ‘iklim krizinin olumsuz etkileriyle mücadele etme’ ve ‘bu konuda gerekli amaç ve hedefleri belirleme’ gerekliliğine ilişkin takdir marjı ile ‘bu hedeflere ulaşmak için tasarlanan araçların seçimine ilişkin’ takdir marjı arasında bir ayırım yapılması gerekmektedir. Zira, bunlardan ilki bakımından; yani, en basit ifadesi ile, ciddi iklim politikaları ve hedefleri belirlemek bakımından devletlerin takdir marjı dar yorumlanacakken, ikincisi; yani, uluslararası çapta belirlenmiş hedef ve taahhütleri yerine getirmek için benimsenen operasyonel tercih ve politikaların seçimine ilişkin takdir marjı daha geniş yorumlanacaktır. (Bkz.: AİHM, *Verein KlimaSeniorinnen Schweiz and Others v. Switzerland*, (53600/20), [GC], (09 Nisan 2024)., para. 543) Mahkeme’nin içtihadı açısından da yeni sayılabilecek bu yaklaşımın, mevcut çevre rejimleri bağlamında devletlerin sorumluluğunun belirlenmesinde oldukça ufuk açıcı olabileceği söylenmelidir. Yine belirtmek gerekir ki esasen Mahkeme’nin bu yaklaşımı Paris Antlaşması’nda çizilen yükümlülük şeması ile de uyumludur. Bu anlamda, Paris Antlaşması kapsamında müstakil bir sonuç yükümlülüğü olan ‘ulusal katkı beyanı’ belirleme yükümlülüğü ile uygun araçların kullanılması yükümlülüğü olarak belirlenen bu beyanlara uygun iklim politikaları belirleme ve hayata geçirme yükümlülüğü arasındaki dinamiğin, Mahkeme’nin iki aşamalı değerlendirmesine ilham olduğu değerlendirilebilecektir.

politikalarının belirlenmesinde Küresel Güney ile Küresel Kuzey arasındaki tarihsel gerilimdir: Zira, gelişmekte olan birçok ülke çevre ajandalarını belirlerken (hâlâ) çevrenin korunmasından ziyade makroekonomik kalkınmaya öncelik vermektedir. Hâlihazırda ‘gelişmiş’ olarak kabul edilen—ve bu statülerini Küresel Güney’in sömürgeleştirilmesine borçlu olan—devletlerse, gelişmekte olan ülkelere kalkınma hedeflerinden ödün vermeden çevreyi koruyabilmeleri için gerekli teşvikleri sağlamamaktadır. Bu koşullar altında, hâliyle, gezegenin korunmasını önceleyen ortak politikalarda uzlaşmak neredeyse imkânsız hâle gelmektedir.⁵⁰⁹

Bekleneceği üzere, BM raporunun ekolojik krizlerle mücadeledeki siyasi irade eksikliğini Kuzey-Güney gerilimi üzerinden açıklaması, bu çalışmanın temel tezi bağlamında daha fazla detaylandırılmayı hak eden önemli bir argümandır. Ancak stratejik bir tercih olarak, bu konuyu daha derinlemesine ele almayı şimdilik biraz ertelemek yerinde olacaktır. Zira, çalışmanın bu aşamasında; Antroposen’den uluslararası hukuk için çıkarılacak dersleri ararken, raporun uluslararası çevre hukukunun ‘hukukun üstünlüğü’ açmazına karşı sunduğu çözümleri analiz etmek daha öncelikli görünmektedir. Nitekim, BM içindeki genel eğilimleri yansıttığı düşünülebilecek olan bu raporun, mevcut uluslararası hukukun ekolojik krizlerle başa çıkmadaki yeterliliği konusundaki pozisyonunun, bu çalışmanın yaklaşımıyla büyük ölçüde örtüşmesi de bu tercihi desteklemektedir. Öyle ki, tıpkı bu çalışma gibi, rapor da hızla ısınan, deniz seviyelerinin an be an yükseldiği ve her gün yüzlerce türün yok olduğu⁵¹⁰ bir gezegende yaşadığımızı tanıyan ve yakın gelecekte bu tehditleri hafifletebileceğimize dair ciddi şüpheler bulunduğu işaret eden bir perspektifle kaleme alınmıştır. Yine, raporun Küresel Güney ve Küresel Kuzey arasındaki gerilimi tanınması, bu çalışmanın amaçları bakımından önemli bir değişkenin raporda da dikkate alındığını göstermektedir. Ayrıca rapor boyunca, ekolojik krizlerle etkin bir şekilde mücadele etmenin, toplumsal cinsiyet temelli ayrımcılık; eşitsizlik; yoksulluk ve açlık gibi diğer birçok ilgili konuyla bağlantılı olduğu tekrar tekrar vurgulanmaktadır:

⁵⁰⁹ Bruch, C., Schang, S., Pendergrass, J., Fulton, S., Moraga-Lewy, N., Wright, M., ve Swanson, G. (2019). *Environmental Rule of Law: First Global Report*. Nairobi: United Nations Environment Programme., ss. 2-3.

⁵¹⁰ Her gün yüzlerce canlı türünün yok olduğuna inanmak gerçekten de zordur. Ancak araştırmalar, karşı karşıya olduğumuz krizin boyutunun bu olduğunu ortaya koymaktadır. **Bkz.:** *Summary for Policymakers of the Global Assessment Report on Biodiversity and Ecosystem Services of the Intergovernmental Science-Policy Platform on Biodiversity and Ecosystem Services* (IPBES/7/10/Add.1). (2019). Paris: IPBES. <https://tinyurl.com/4yv2aynp>

Dolayısıyla rapor,—doğrudan Antroposen diskurundan yararlanmasa da—ekolojik krizler ile Antroposen’de somutlaşan diğer krizlerin birbirleriyle bağlantılı olduğunu bu çalışmadakine benzer bir yaklaşımla ele almaktadır.⁵¹¹ İşte tüm bu benzeşmeler sebebiyle, BM raporunun bulguları, ilk kertede, mevcut uluslararası hukukun Antroposen’de ortaya çıkan koşullarla uyumlu olup olmadığını değerlendirmek için kullanabileceğimiz ölçütleri belirlemek için yol gösterici olabilecek gibidir.

Gelgelelim, daha derin bir bakış, durumun tam da böyle olmadığını hemen açığa çıkarmaktadır. Zira, raporun karşı karşıya olduğumuz gezegensel krizlere uluslararası hukuk bağlamında nasıl bir karşılık verilebileceğine yaklaşımı oldukça tanıdık: Rapor, klasik ütopyacı anlayışla şekillenmiştir. Buna göre, mevcut çevre rejimlerinin daha katı kurallarla güçlendirilmesi ve bu kuralların hem uluslararası hem de ulusal düzeyde icrası ve icbarı için daha katı mekanizmalar oluşturulabilmesi hâlinde, ekolojik krizlere uluslararası hukuk dairesinde bir panzehir bulabiliriz demektedir. Elbette raporun bu sonuca ulaşırken farklı aktörlerin çevre süreçlerine katkısından; farklı uluslararası mekanizmaları ile çevre rejimleri arasındaki kesişimselliğe kadar geniş bir yelpazede başka konulara da vurgu yaptığı göz ardı edilemeyecektir. Dolayısıyla, burada sunulan birkaç satırlık analize dayanarak rapordaki değerlendirmelerin analitik niteliği hakkında herhangi bir yargıya varmanın mümkün olmadığı muhakkaktır. Bununla birlikte, niteliğine yönelik her türlü eleştiriden bağımsız olarak, raporun mevcut mekanizmalara hâkim olan temel motifleri hiç sorgulamaması ve bu mekanizmaların daha katı kurallarla güçlendirilmesi ve layığıyla uygulanması hâlinde uluslararası hukukun Antroposen’in krizlerinin üstesinden gelebileceği önermesi bu çalışma açısından başlı başına problematiktir. Zira, böylesi ütopyacı bir önerme, raporun bu mekanizmaların gerçekten de çevresel adalete, gezegenin devamlılığına ve tür içi ve türler arası eşitsizlikle mücadeleyle⁵¹² adanmış olduğu yönünde bir ön kabule dayandığını göstermektedir. Bu bağlamda, raporun bütünüyle ‘sürdürülebilir kalkınma’ hedefinin meşruiyeti ve arzu edilebilirliği üzerine inşa edilmiş olması özellikle dikkate değerdir.

⁵¹¹ Rapor boyunca takip edilen bu tema, sonuç bölümünde özellikle vurgulanmaktadır. **Bkz.:** Bruch, C., Schang, S., Pendergrass, J., Fulton, S., Moraga-Lewy, N., Wright, M., ve Swanson, G. (2019). *Environmental Rule of Law: First Global Report*. Nairobi: United Nations Environment Programme., s. 225 vd.

⁵¹² Rapor türler arası eşitsizlik konusunda net bir pozisyon almasa da, raporun *insan-olmayan* varlıklara haklar tanınmasına yönelik adımları çevresel hukukun üstünlüğü bağlamında olumlu adımlar olarak nitelendirilmesi bu yönde bir yoruma açık görünmektedir. **Bkz.:** a.g.e., s. 12.

Öyle ki, rapora göre, uluslararası hukuk düzeninin normatif çerçevesinin ekolojik krizlere cevap verebilecek nitelikte olması için aranacak kriter, bu normatif çerçevenin sürdürülebilir kalkınma hedefiyle uyumlu olmasıdır: Raporun deyimiyle, “çevre bakımından hukukun üstünlüğü sağlanmadan kalkınma sürdürülebilir olamayacaktır.”⁵¹³ Öyleyse, rapora göre sürdürülebilir kalkınma hedefine ulaşmak, çevrenin etkili bir şekilde korunmasıyla neredeyse eşanlamlıdır. Dolayısıyla, raporun perspektifinden mevcut normların ekolojik krizlere çözüm olup olamayacağını değerlendirmek için kullanılacak cetvel, sürdürülebilir kalkınmanın gereklerini referans almalıdır.

Peki, ‘sürdürülebilir kalkınma’ hedefi, gerçekten Antroposen’de somutlaşan koşullarla uyumlu bir hukuki çerçevenin temeli olabilecek midir? İşte bu sorunun net bir cevabı raporda yoktur: Daha doğrusu rapor, bu sorunun cevabının zaten olumlu olduğu varsayımından hareketle şekillendirilmiştir. Aslında, böyle bir tutum şaşırtıcı değildir. Nitekim, ‘sürdürülebilir kalkınma’ hedefi, özellikle de 1992 Rio Bildirisi’nin 1. İlkesinde “*insanın doğa ile uyum içinde, sağlıklı ve üretken bir yaşam sürme hakkı*” ile ilişkilendirilerek kavramsallaştırılmasından bu yana⁵¹⁴, uluslararası çevre rejimlerinin âdeta temel taşı hâline gelmiştir.⁵¹⁵ Önemle vurgulamak gerekir ki, burada ‘temel taşı’ nitelendirmesinin tercih edilmesinde hiçbir retorik mübalağa yoktur. Gerçekten de, (teoride) refah ekonomisi anlayışını yansıtan ‘sürdürülebilir kalkınma’ söylemi⁵¹⁶ 1990’lardan itibaren bütün bir çevre diskurunu öylesine ele geçirmiştir ki, geline nokta da doğa ile ilişkilene biçimlerimize dair vizyonumuz tamamen sürdürülebilir kalkınma hedeflerinin çerçevesiyle sınırlandırılmış durumdadır.⁵¹⁷ Hatta çevrenin korunması ve iyileştirmesi ile sürdürülebilir kalkınma arasındaki

⁵¹³ a.g.e., s. 1.

⁵¹⁴ ‘Sürdürülebilir kalkınma’ Rio Bildirisi’nin ardından özel bir normatif ve politik değere ulaşmışsa da kavram esasen 1980’lerden itibaren uluslararası çevre diskurunda zikredilmeye başlanmıştır. **Bkz.:** IUCN, UNEP, ve WWF (Ed.). (1980). *World Conservation Strategy: Living Resource Conservation for Sustainable Development*. Gland, Switzerland: IUCN.

⁵¹⁵ Sürdürülebilir kalkınmaya ilişkin daha detaylı bir analiz için, **bkz. a.ş.:** s. 239 vd.

⁵¹⁶ Belirtmek gerekir ki, sürdürülebilir kalkınmanın nesiller arası sosyal refahın sağlanması açısından ne derece etkin bir ekonomik model tercihi olduğu, sosyal adaleti ve refah ekonomisini savunan iktisatçılar arasında da tartışma konusudur. Bu bağlamda, sürdürülebilir kalkınmanın sosyal adalet odaklı bir iktisadi analizi için, **bkz.:** Fleurbaey, M. (2015). On Sustainability and Social Welfare. *Journal of Environmental Economics and Management*, 71, 34-53.

⁵¹⁷ Neo-liberalizmi merkeze alan benzer bir eleştiri için, **bkz.:** Kysar, D. (2023, Ekim 17). Climate Change and the Neoliberal Imagination. *The Law and Political Economy (LPE) Project*. <https://tinyurl.com/mten8d8>

kavramsal iç içe geçmişlik öyle bir boyuta ulaşmıştır ki, uluslararası çevre rejimlerinin nihai amacının ekolojik krizleri hafifletmek ve ortadan kaldırmak değil de, sürdürülebilir kalkınmayı sağlamak olduğu yönünde bir algı oluştuğunu söylemek yerinde olacaktır. Bunun Antroposen'deki uluslararası hukuk tahayyülümüz bakımından ne anlama geldiğiye çalışmanın ileriki kısımlarında netleşecektir.

Bununla birlikte, çalışmada hâlihazırda gelinen aşamada—ve özellikle uluslararası hukukta Antroposen'e bir çözüm ararken—antroposantrik hümanist hukuka ve onun kurum ve araçlarına ihtiyatla yaklaşmak çoktan bir refleks hâline gelmiş olmalıdır. Bu sebeple, sürdürülebilir kalkınmada ve kavramın kullanıldığı bağlamda yerine oturmayan bir şeyler olduğunu sezmek kavrama dair detaylı bir analize girişmeden önce de mümkündür. Nitekim, Rio Bildirisi'nin lafzının, sürdürülebilir kalkınmanın *insanın* 'doğa ile uyum içinde' yaşamasının bir ön koşulu olduğunu anırtıyor gibi olduğu doğrudur. Elbette ideal bir düzlemde 'uyum', teoride ve pratikte eşitlik temelli bir birlikte oluşu imgelemelidir. Gelgelelim, bir sistemin içerisindeki farklı aktörler arasındaki uyum, pekâlâ, 'uydurma' yoluyla da sağlanabilecektir. İşte bu ihtimalde, doğa ile uyum hegemonyayı illa dışlamak zorunda değildir.⁵¹⁸ Bu geri planda değerlendirildiğinde, Rio Bildirisi'nde *insanın insan-* olmayan ile uyum içinde yaşamasından kastedilenin tam olarak böyle hegemonik bir uydurma olarak tasavvur edildiği daha Bildiri'nin 1. İlkenin ilk cümlesinden anlaşılmaktadır. Buna göre, “[s]ürdürülebilir kalkınmaya yönelik kaygıların merkezinde *insan* vardır.” Yine, kolaylıkla tahmin edilebileceği üzere, Rio Bildirisi'nin *insan*-merkezci tutumu, 1990'ların ruhunu yansıtan; şimdilerde modası geçmiş bir yaklaşımın temsili de değildir. Bugün, uluslararası hukukta sürdürülebilir kalkınmaya ilişkin nihai mutabakatı simgeleyen “Sürdürülebilir Kalkınma için 2030

⁵¹⁸ Uyumun 'uydurma' yolu ile sağlandığı hegemonik bir düzen uluslararası hukukçulara yabancı bir konsept değildir. Nitekim, 19. ve 20. yüzyılda Avrupalı beyaz adamın dünyayı 'medenileştirme' misyonu bağlamında, uluslararası hukuk tam da uydurma yoluyla uyum sağlamanın normatif aracı olarak kullanılmıştır. Bu bağlamda, Avrupa'nın normlarının, değerlerinin ve hukuki standartlarının 'evrenselleştirilmesi' tamamıyla uluslararası hukuk eliyle gerçekleştirilmiştir. Yine, 'egemen eşitler arasındaki' 1945 sonrası 'yeni' uluslararası düzen de aynı motiflerden bağımsız düşünülemeyecektir. (Detaylı bir analiz için, **bkz.:** Koskenniemi, M. (2001). *The Gentle Civilizer of Nations: The Rise and Fall of International Law 1870–1960*. Cambridge; New York: Cambridge University Press.) Böyle bir yaklaşım, hegemonyanın yalnızca bir devletin diğeri üzerinde *de facto* üstünlüğü ile ilgili olmadığını; hegemonyanın aynı zamanda, bir grup devletin; yani, Küresel Kuzey'in kültürel, siyasi, hukuki ve ekonomik kaygılarının evrenselleştirilmesiyle ve böylelikle bu devletlere üstünlük tanınmasıyla da ilgili olduğunu ortaya koyan uluslararası ilişkiler yaklaşımlarıyla da uyumludur. **bkz.:** Cox, R. W. (1983). Gramsci, Hegemony and International Relations: An Essay in Method. *Millennium: Journal of International Studies*, 12(2), 162-175.

Ajandası” da, tıpkı Rio Bildirisi gibi, *insan*-merkezci perspektifini, daha en baştan, iftiharla ilan etmektedir: Bu bağlamda 2030 Ajandası, “kapsamlı, uzun erimli ve *insan* merkezli bir dizi evrensel ve dönüştürücü amaç konusunda tarihi bir mutabakat” olarak tanımlanmaktadır.⁵¹⁹

Şu hâlde, sürdürülebilir kalkınma hedeflerinin münhasıran antroposantrik bir bağlamda ele alınagelmiş olması; yani, karşı karşıya olduğumuz krizlerin türler arası ve türler içi hiyerarşinin bir sonucu olduğunu yok sayması dahi, bu çalışma bağlamında kavramla ihtiyatla ilişkilendirilmesi için yeterli bir neden gibi görünmektedir. Kaldı ki, çalışmanın daha önceki kısımlarından edinilen içgörüler ışığında, ‘sürdürülebilir kalkınma’ gerçekten de Antroposen’in krizlerine yanıt olabilecek uluslararası normatif çerçevenin temelini oluşturacak ‘altın’ kural olsaydı bile, Antroposen’de uluslararası hukuka dair vizyonumuzu bu kural üzerine inşa etmeden önce, kuralın Antroposen’de somutlaşan gerçeklikle uyumlu olup olmadığını yine de test etmemiz gerekir. Bu durumda, aslında başladığımız noktaya geri dönmüş olduğumuz söylenebilir: Etrafında dönüp durduğumuz bu testte kullanacağımız kriterler nelerdir?

Bu soruya nihai bir yanıt bulmak ve böylece Antroposen’den uluslararası hukuk için çıkarabileceğimiz dersleri sistematik biçimde belirleyebilmek için, bir kez daha Wallerstein’a dönmek yerinde olacaktır. Zira, karşı karşıya olduğumuz ekolojik tehditlere nasıl yanıt verileceğine dair gerçekçi bir yaklaşımın temellerini arayan Wallerstein’ın metodu oldukça sistematiktir: Ona göre, ekolojik krizlerle gelen tehditlerle nasıl başa çıkılabileceği hakkında düşünmenin yolu şu iki temel soruya cevap vermekten geçmektedir: Tehditlerin artmasının açıklaması nedir? Ve karşı karşıya olunan tehditler kime yöneliktir? Bu ikinci sorunun ise yine iki alt bileşeni vardır: Tehditler, insanlar arasında kime ve canlılar arasında kime yöneliktir?⁵²⁰

⁵¹⁹ **Bkz.:** Transforming Our World: the 2030 Agenda for Sustainable Development, A/RES/70/1 (2015)., s. 3., para. 2.

⁵²⁰ Wallerstein, I. (2021). *Bildiğimiz Dünyanın Sonu: Yirmi Birinci Yüzyıl İçin Sosyal Bilim* (T. Birkan, Çev.; 7. bs). İstanbul: Metis., s. 94.

4. Antroposen Gerçekliği ile Uyumlu Bir Uluslararası Hukukun Olasılığı

Wallerstein’ın tehditlerin artmasına ilişkin açıklaması gayet basit, net ve bu çalışma bağlamında bir o kadar da tanındıktır: Ona göre, karşı karşıya olduğumuz ekolojik krizler doğrudan doğruya kapitalist dünya ekonomisi içinde yaşamamızın bir sonucudur. Zira, kapitalist ekonomi iki temel sütun üzerine kurulmuştur. Bunlardan ilki—ve Wallerstein’a göre kamusal tartışmada iyisiyle kötüsüyle daha çok gündeme getirileni—kapitalist genişlemedir: Kapitalizm, asli hedefi olan sonsuz sermaye birikimini gerçekleştirmek için hem üretim açısından hem de coğrafi olarak genişlemek zorunda olan bir sistemdir.⁵²¹ Çünkü, kapitalist yayılmacı üretim ve kalkınma modelinin sınırsız sermaye birikimine ulaşmak için sınırsız hafriyata; sınırsız hafriyat içinse talan edilebilecek yeni coğrafyalara ihtiyaç vardır.⁵²² Wallerstein’a göre kapitalist ekonominin pek sık anılmayan diğer temel sütunuysa, kendi deyimiyle, “kapitalistlerin faturalarını ödememesi”dir: Yani, kapitalistlerin (sınırsız) üretim faaliyetlerinin olumsuz etkilerini ortadan kaldırmak için eyleme geçmemeleri ve kullanılan kaynakları yenilemek için yatırımlar yapmamalarıdır.⁵²³

Ne var ki, eşyanın tabiatı gereği, kapitalistlerin ödemediği borçların bir şekilde ‘başkaları’ tarafından ödenmesi şarttır. Bu bağlamda, Wallerstein’a göre kapitalistler, borçlarını Küresel Güney’e ödetmektedir: Ya atıklarını Küresel Güney’e yığarak⁵²⁴ ya da Küresel Güney’den ekolojik olarak daha ‘sürdürülebilir’ ve fakat çok daha maliyetli üretim biçimleri tercih ederek kalkınma hedeflerini ertelemelerini isteyerek. Dolayısıyla ekolojik krizlerden doğan tehditler esasen bir bütün olarak gezegenin tüm mukimlerine ve hatta bizlerden sonraki insan ve *insan-olmayan* nesillere yöneliktir.

⁵²¹ **Bkz.:** Marx, K. (2013). *Grundrisse: Ekonomi Politikin Eleştirisinin Temelleri (Ham Taslak) 1857-1858 [Birinci Kitap]* (A. Gelen, Çev.; 2. bs). Ankara: Sol Yayınları., s. 293.

⁵²² **Bkz.:** Tzouvala, N. (2020). *Capitalism As Civilisation: A History of International Law*. Cambridge; New York: Cambridge University Press., ss. 3-4.

⁵²³ Wallerstein, I. (2021). *Bildiğimiz Dünyanın Sonu: Yirmi Birinci Yüzyıl İçin Sosyal Bilim* (T. Birkan, Çev.; 7. bs). İstanbul: Metis., ss. 98-99.

⁵²⁴ Türkiye’yi Kuzey-Güney denkleminde bir yere koymanın, üzerine belki bir başka doktora tezi yazılabilecek denli meşakkatli bir iş olduğu bir gerçektir. Bununla birlikte, 2018’de Çin’in plastik atık ihracatını yasaklamasının ardından Türkiye’nin Avrupa ve İngiltere’nin en büyük plastik atık çöplüğü hâline gelmesi, tam da bu bağlamda düşünülmeye değerdir. Bu konuda ayrıntılı değerlendirmeler için, **bkz.:** Gündoğdu, S., ve Walker, T. R. (2021). Why Turkey should not Import Plastic Waste Pollution from Developed Countries? *Marine Pollution Bulletin*, 171, 112772-112775.; Uğurtaş, S. (2020, Eylül 18). Why Turkey became Europe’s garbage dump. *Politico*. <https://tinyurl.com/pcyry4t9>

Ancak, bu tehditlerin yükünü *herkes* eşit düzeyde taşımamaktadır.⁵²⁵ Daha önce de temas edildiği gibi, insanlar arasında ‘bazı’ insanlar, makro düzeyde coğrafi koşulları ve mikro düzeydeyse cinsiyet, yaş, ırk ve etnik köken ve ekonomik ve fiziksel güç gibi kişisel koşulları nedeniyle ekolojik tehditler karşısında giderek daha kırılgan hâle gelmektedir. Bu bağlamda insan-olmayan türler bakımından bir durum değerlendirmesi yapmak ise çok daha çetrefildir. Zira, antroposantrik hümanist denklemde *insan-olmayan*ın *insandan* bağımsız bir değeri olmadığından, esasen *Homo sapiens* haricindeki tüm türler ekolojik krizlerden kaynaklanan tehditlere karşı—insanla kıyaslanamayacak denli—daha savunmasızdır. Bununla birlikte, dünyanın ‘uzak’ bir bölgesinde, adını hiç duymadığımız bir memelinin, yumuşakçanın ya da bir mantarın karşı karşıya olduğu yok oluş tehdidi, ister ekonomik ister kültürel olsun, bazı *insan* çıkarları için korunmasına ‘karar verilen’ bir türün karşı karşıya kaldığı tehditle aynı değildir.⁵²⁶ Dolayısıyla, *Homo sapiens* dışındaki ‘bazı’ türler de ekolojik krizlerden kaynaklanan tehditler karşısında diğerlerine göre daha dezavantajlıdır. Tüm bu denklemdeki avantajlılığın ölçütü ise bilindiktir: *İnsan-olmayan*ın *insana* yakınlığı ve uzaklığı, onun hayatta kalma olasılığının yegâne belirleyicisidir.

İşte bu çerçevede Wallerstein, ekolojik bozulmayı durdurmanın temel koşulunun, çözülmesi gereken esas meselenin bir ekonomi politik meselesi ve buna bağlı olarak ahlaki ve siyasi bir tercih meselesi olduğunu kabul etmek olduğunu savunmaktadır. Ona göre, kapitalist üretim ve kalkınma düzeni içinde mevcut krizlerden çıkış yolu yoktur. Yoktur; çünkü, sonsuz sermaye birikiminin irrasyonel bir hedef olduğunun kabul edildiği ve kapitalistlerin borçlarını ödemeye ikna edildiği ihtimalde—ki mevcut krizlerin kaynağı bunlarsa, bunları ortadan kaldırmadan mevcut krizlerden çıkış yolu yoktur—kapitalist üretim ve kalkınma sisteminin temel sütunları zaten tamamen çökmüş olacaktır. Dolayısıyla bundan sonra bize kalan, gelecek için tahayyül edeceğimiz ‘yeni’ sistemin etik ve siyasi temel taşlarına karar vermektir. Bunu gerçekçi biçimde yapabilmek; yani, kapitalizmin yıkıntıları üzerinde yaşamın

⁵²⁵ Wallerstein, I. (2021). *Bildiğimiz Dünyanın Sonu: Yirmi Birinci Yüzyıl İçin Sosyal Bilim* (T. Birkan, Çev.; 7. bs). İstanbul: Metis., ss. 99 ve 102-103.

⁵²⁶ Benzer yöndeki (ve bu argümanı destekleyen) analizler için, **bkz.:** Feber, R. E., Raebel, E. M., D’cruze, N., Macdonald, D. W., ve Baker, S. E. (2017). Some Animals Are More Equal than Others: Wild Animal Welfare in the Media. *BioScience*, 67(1), 62-72.; Hance, J. (2020, Ağustos 3). Why are Some Endangered Species Ignored? *Mongabay*. <https://tinyurl.com/3v8maxzf>

yeniden inşasının mümkünlüğü üzerine düşünebilmek içinse ilk basamak, kapitalist üretim ve kalkınma modelinin mevcut ve gelecek nesiller içinde ve arasında yarattığı eşitsizlikleri nasıl ortadan kaldıracabileceğimizi düşünmektir.⁵²⁷ Dolayısıyla, Wallerstein’a göre ekolojik krizlere gerçekçi ve etkili bir yanıt üretebilecek politikalar bakımından yerindelik ölçütü, bu politikaların ekolojik krizleri doğuran iktisadi modeli dışlaması ve nesiller arası sosyal adaleti hedeflemesidir.

Wallerstein’ın ekolojik krizlere çözüm bulma yolları üzerine geliştirdiği bu birkaç aşamalı düşünsel egzersizin, bu çalışma bağlamında ele alınması, kuşkusuz, bir tesadüf değildir: Her şeyden önce, Wallerstein’ın ekolojik krizleri kapitalist üretim ve kalkınma sisteminin bir sonucu olarak tanımlaması, bu çalışmanın Antroposen’e ve Antroposen’i doğuran koşullara ilişkin çözümlemelerini pek çok açıdan tamamlamaktadır. Gerçekten de, her ne kadar kapitalist yayılımcı üretim ve kalkınma modeli, sömürgeci hafriyatçılık ve Antroposen arasındaki organik bağlantıya çalışmada daha önce de değinilmiş olsa da, Wallerstein’ın analizine yapılan atıfla birlikte, Antroposen’i ortaya çıkaran koşulların ardındaki iktisadi saikler netleşmiş ve yerli yerine oturmuştur.

Teslim etmek gerekir ki, elbette Antroposen ve kapitalist kalkınma düzeni arasındaki ilişki gibi çok katmanlı ve karmaşık bir konunun bütünlüklü ve kapsamlı bir açıklamasını hakkıyla sunmak, bu çalışmanın kapsamını fazlasıyla aşacaktır.⁵²⁸ Ancak, bu bağlamda en azından şu kadarı not edilmeden de geçilemeyecektir: Antroposen’in—ve dolayısıyla antroposantrizmin—‘*antropos*’unun inşasını, küresel ekonomi politikten ayrı düşünerek yapılacak tüm değerlendirmeler sığ kalmaya mahkûmdur. Zira, antroposantrik hümanizm, normatif bir sözleşme olarak *insanın* ‘ekonomik’ boyutundan bağımsız düşünüldüğünde, antroposantrik hümanizmde insana dair bir nüve bulunabileceği yanılgısına düşmek (çalışmada şimdiye dek ileri sürülen argümanlara rağmen) hâlâ mümkün olabilir. Bu yanılgı ise, Antroposen’de somutlaşan koşullara âdeta bir ‘meşru müdafaa’ güdüsüyle; türümüzün varlığını ve

⁵²⁷ Wallerstein, I. (2021). *Bildiğimiz Dünyanın Sonu: Yirmi Birinci Yüzyıl İçin Sosyal Bilim* (T. Birkan, Çev.; 7. bs). İstanbul: Metis., s. 99 vd.

⁵²⁸ Ancak son yıllarda bu ilişki üzerine kapsamlı çalışmalar birbiri ardına yayınlanmaktadır. Bunlardan özellikle bu çalışmanın argümanlarını tamamlayıcı nitelikte olduğu düşünülen bir tanesi için, **bkz.:** Saito, K. (2023). *Marx in the Anthropocene: Towards the Idea of Degrowth Communism* (1. bs). Cambridge: Cambridge University Press.

devamını önceliklendiren antroposantrik hümanist politikalarla, eksik de olsa, bir yanıt verebileceğimiz illüzyonuna sebep olabilir. Buna mukabil, Antroposen’in ekonomi politiğini anlamak, *insana* dair kavrayışımıza farklı bir derinlik kazandıracaktır. Çünkü modern kapitalist kalkınma düzeninde, kalkınma ve üretimin amacı esasen *insana* hizmet etmek değildir: *İnsanın* amacı üretim, üretimin amacı ise daha fazla servet birikimidir.⁵²⁹ Diğer bir deyişle, modern kapitalizmde sınırsız sermaye birikimine giden yolda *insan*, cinsiyetlendirilmiş, renklendirilmiş ya da ırksal olarak işaretlenmiş bir bedende; biyolojik insana dair her *şeyden* soyutlanarak inşa edilmiştir. Bu düzlemde insana dair hakikaten hiçbir *şey* kalmadığından, karşı karşıya kaldığımız krizleri yalnızca *insan* tanımını genişleterek çözmek mümkün değildir—ki bu da, çalışmanın ilk bölümünde varılan sonuçları teyit etmekte ve pekiştirmektedir.

Öte taraftan, Antroposen’i ve genel olarak ekolojik krizleri kapitalist üretim ve kalkınma düzeniyle ilişkilendirmek, elbette yalnızca Wallerstein’a özgü bir görüş olmadığı gibi—doğrusu—çok ezber bozan bir yaklaşım da değildir. Öyle ki, Moore başta olmak üzere, çalışmada daha önce anılan birçok araştırmacı ve düşünür oldukça uzun zamandır ekolojik krizler ile kapitalist kalkınma düzeni arasındaki bağlantıya dikkat çekmektedir. Bu bağlamda, işin aslı şudur ki, kapitalist kalkınma düzeni ile Antroposen arasındaki ilişkiye vurgu yapmak, aslında malumun ilamından öteye geçmemektedir: Enerji, imalat ve ulaşım sektörlerinin gezegenin hızla ısınmasına en büyük katkıyı sağlayan sektörler olduğu, ormansızlaşma, endüstriyel hayvancılık, tarım ve aşırı tüketim gibi faaliyetlerin ise küresel iklim krizini en çok tetikleyen etkenler olduğunun bilimsel verilerle sabit olduğu bir konjonktürde, Antroposen ile kapitalist ekonomi arasında bir bağ kurmak için sol tandanslı bir dünya görüşü benimsemek şart değildir. Zira, elimizdeki hesap, gayet basit bir neden-sonuç analizine dayanmaktadır.

Ayrıca, (ana akım) doktrinel tartışmalarda, Antroposen ve krizlerinin bir bütün olarak insan türünün genel faaliyetlerinden mi yoksa yalnızca ‘belirli’ bir grubun, ‘belirli’ eylemlerinden mi kaynaklandığı sorusu, her ne kadar “Bugün Aslında Düdü”⁵³⁰ filmindekine benzer bir döngüyle; her yeni gün, sanki bu mesele daha önce

⁵²⁹ **Bkz.:** Marx, K. (2013). *Grundrisse: Ekonomi Politiğin Eleştirisinin Temelleri (Ham Taslak) 1857-1858 [Birinci Kitap]* (A. Gelen, Çev.; 2. bs). Ankara: Sol Yayınları., s. 349 vd., özellikle, s. 361.

⁵³⁰ Ramis, H. (Direktör). (1993). *Groundhog Day*. Columbia Pictures.

hiç tartışılmamışçasına ele alınıyorsa da, uluslararası hukuk açısından bu tartışmanın hiç de yeni olmadığını görmek önemlidir. Nitekim, uluslararası hukukta ekolojik krizlerin sorumlularını ve bunlara dair yükümlülükleri belirlemeye dair tartışma, 1992 Rio Bildirisi'nde kabul edilen, 'ortak ancak farklılaşmış sorumluluklar' (İng. 'common but differentiated responsibilities') ilkesiyle gündeme geldiğinden beri hararetle sürmektedir. Bu bağlamda, Bildiri'nin 7. İlkesi şu şekilde ifade edilmiştir:

*“Devletler, Dünya'nın ekosisteminin sağlığını ve bütünlüğünü korumak, muhafaza etmek ve eski hâline getirmek için küresel bir ortaklık ruhu içinde iş birliği yapmalıdır. Küresel çevresel bozulmaya yaptıkları farklı katkılar göz önünde bulundurularak, devletlerin ortak ancak farklı sorumlulukları vardır. Gelişmiş ülkeler, toplumlarının küresel çevre üzerinde sebep olduğu baskılar ve sahip oldukları teknoloji ile mali kaynaklar dolayısıyla, uluslararası sürdürülebilir kalkınma arayışında sorumluluklarını kabul etmektedir.”*⁵³¹

Ne var ki, Rio Bildirisi'nin müzakereleri sırasında 77'ler Grubunu⁵³² temsilen Çin ve Pakistan'ın 7. ilke için sunduğu öneriye bakıldığında, ilkenin nihayetinde pek çok nüanstı arındırılarak benimsendiği anlaşılmaktadır. Öyle ki, Rio Bildirisi'ndeki hâliyle ilkenin, ekolojik krizler bağlamında Kuzey ve Güney arasında farklılaştırılmış sorumlulukları vurguladığı doğrudur. Bu ilk kerte, ekolojik krizlerle mücadele için harcanacak kaynaklar ve genel olarak verilecek tavizler açısından Kuzey ve Güney arasında adil bir dağılımın sağlanmasına yönelik somut bir adım olarak değerlendirilebilir. Bununla birlikte, ilke kapsamında gelişmiş ülkelerin sorumluluğunun gerekçesinin oldukça muğlak bırakılması manidardır. Hoş, Antroposen'e dair bildiklerimiz ışığında okunduğunda, ilkede geçen 'küresel çevresel bozulmaya yapılan katkı' tabirinin, gelişmiş ülkelerin tarih boyunca daha fazla çevresel bozulmaya neden olduğuna ve bu nedenle, bu devletlerin ekolojik krizlerle mücadeledeki sorumluluğunun daha ağır olması gerektiğine dair bir ima taşıdığı tabii düşünülebilecektir. Öte taraftan, ilkenin oryantalist—ve dolayısıyla, antroposantrik

⁵³¹ (Çeviri yazara aittir.)

⁵³² 15 Haziran 1964 tarihinde “77 Ülke Ortak Bildirisi” ile kurulan 77'ler Grubu, BM bünyesinde gelişmekte olan ülkeleri temsil eden hükümetler arası bir örgüttür. Grup, Küresel Güney ülkelerinin kolektif ekonomik çıkarlarını dile getirmek ve teşvik etmek ve BM sistemi içinde uluslararası ekonomik konularda ortak müzakere kapasitelerini arttırmak amacıyla kurulmuştur. Bugün 77'ler Grubu'na üye devletlerin sayısı 134'e ulaşmıştır. (Türkiye bu gruba üye devletlerden biri değildir.) Detaylı bilgi için, **bkz.:** *About the Group of 77*. (2024). The Group of 77 at the United Nations. <http://www.g77.org>

hümanist—okuması ise gelişmiş ülkelerin, âdeta kendiliğinden; hasbelkader elde ettikleri orantısız teknolojik gelişme ve mali kaynaklar⁵³³ nedeniyle Küresel Güney’i desteklemeyi kabul ettiklerini akla getirebilecektir. Bu ikinci yorum benimsendiğinde, Küresel Kuzey’e biçilen daha ‘ağır’ sorumluluk, sanki bir tür filantropizmden kaynaklanıyor gibidir: Yani, Küresel Kuzey’in ekolojik krizlerdeki tarihsel sorumluluğuna ve bu sorumluluğu doğuran faaliyetlerin kökenine yönelik herhangi bir itham içermemektedir.⁵³⁴ Halbuki, 77’ler Grubu’nun 7. ilke için önerisi, bir uluslararası çevre bildirisinde ‘ortak ancak farklılaşmış sorumluluklar’ gibi bir prensibe gerçekten niçin ihtiyaç olduğunu çok daha net biçimde ortaya koyacak biçimde kaleme alınmıştır. Buna göre:

*“Bütün devletler, sorumlulukları ve kapasiteleri doğrultusunda, küresel çevreye verilen zararın kontrol altına alınması, azaltılması ve ortadan kaldırılması ve Dünya’nın ekolojik dengesinin yeniden tesis edilmesi konusunda ortak ancak farklılaştırılmış bir sorumluluğu paylaşmaktadır. Küresel çevrenin süregelen bozulmasının başlıca nedeni, özellikle gelişmiş ülkelerdeki sürdürülemez üretim ve tüketim kalıplarıdır. Başta gelişmiş ülkeler olmak üzere tüm devletler, sürdürülemez üretim ve tüketim kalıplarını değiştirmek için taahhütte bulunmalıdır. Küresel çevrenin bozulmasındaki temel tarihsel ve güncel sorumluluklarını ve bu ortak kaygıyı ele alma kapasitelerini göz önünde bulundurarak, gelişmiş ülkeler, sürdürülebilir kalkınmayı sağlayabilmeleri için geliştirmekte olan ülkelere tercihli ve imtiyazlı koşullarda yeterli, yeni ve ek mali kaynaklar ve çevreye duyarlı teknolojiler sağlayacaktır.”*⁵³⁵

Görüleceği üzere, 77’ler Grubu’nun önerisi, 7. ilkenin nihai biçiminden iki önemli noktada farklılık göstermektedir. Bunlardan ilki, önerinin ekolojik krizlerle mücadele bağlamında Kuzey ve Güney arasındaki gerilimi, Kuzey’in tarihsel

⁵³³ Nitekim, bu yönde bir algının Avrupa merkeziliğin ve oryantalizmin temel iddialarından biri olduğu iyi bilinmektedir. Detaylı bilgi için, **bkz.:** Sabaratnam, M. (2013). Avatars of Eurocentrism in the Critique of the Liberal Peace. *Security Dialogue*, 44(3), 259-278., s. 261.

⁵³⁴ **Bkz.:** Mickelson, K. (2000). South, North, International Environmental Law, and International Environmental Lawyers. *Yearbook of International Environmental Law*, 11(1), 52-81., ss. 69-72.

⁵³⁵ United Nations General Assembly. (1992). *A/CONF.151/PC/WG.III/L.20/REV.1*. (Çeviri ve vurgular yazara aittir.)

sorumluluğuna çok daha somut bir şekilde işaret ederek vurgulamasıdır. Diğer ise—ki mevcut bağlamda bunu görmek çok daha dikkate değerdir—önerinin açıkça ‘sürdürülemez’ üretim ve tüketim kalıplarına atıfta bulunması ve gelişmiş ülkelerin tarihsel sorumluluğunu, benimsenen iktisadi tercihlerle ilişkilendirmesidir.

Tahmin etmek zor olmasa gerek ki, gelişmiş ülkelerin ve bunların iktisadi tercihlerinin ekolojik bozulmadaki rolünü açıkça vurgulayan 77’ler Grubu’nun önerisi, başta ABD olmak üzere gelişmiş ülkelerin yoğun lobi faaliyetleri sonucunda Küresel Kuzey’in çıkarları lehine törpülenmiş ve böylece, 7. ilke Rio Bildirisi’ndeki nihai (ve muğlak) şeklini almıştır.⁵³⁶ Öneride ‘özellikle’ gelişmiş ülkelerdeki sürdürülemez üretim ve tüketim kalıplarına yapılan vurgu ise, 8. ilkeye kaydırılarak ekolojik bozulma ile ekonomik tercihler arasındaki bağlantı retorik olarak zayıflatılmıştır.⁵³⁷ Ancak, 8. ilkenin lafzında flulaşan yalnızca bu bağlantı da değildir. Zira, tıpkı 7. ilke gibi, 8. ilke de nihayetinde, üretim ve tüketim süreçlerinin tarihsel sorumlularına açıkça değinilmeksizin, tüm devletlerin sürdürülemez üretim ve tüketim modellerini azaltma, ortadan kaldırma ve uygun demografik politikaları teşvik etme yükümlülüğü olarak formüle edilmiştir.

Bu bağlamda, bir uluslararası belgenin yorumlanması bakımından belgenin tevsik edilmiş metninin; yani, gündelik tabirle, taraflarca üzerinde uzlaşılan son versiyonunun tarafların kesinleşmiş; nihai niyetinin bir açıklaması olarak kabul edileğeldiği elbette doğrudur.⁵³⁸ Ancak, 7. ve 8. ilkelerin neticede Küresel Kuzey’in tarihsel sorumluluğuna herhangi bir atıf içermeksizin tevsik edilmesi, bu konular üzerinde bir uzlaşının olmaması olarak okunamayacaktır. (Kaldı ki, bir uluslararası hukuk

⁵³⁶ **Bkz.:** French, D. (2000). Developing States and International Environmental Law: The Importance of Differentiated Responsibilities. *International and Comparative Law Quarterly*, 49(1), 35-60., ss. 36-38.

⁵³⁷ 8. ilkenin tam metni şu şekildedir: “Sürdürülebilir kalkınmaya ve tüm insanlar için daha yüksek bir yaşam kalitesine erişmek için, devletler sürdürülemez üretim ve tüketim kalıplarını azaltmalı ve ortadan kaldırmalı ve uygun demografik politikaları teşvik etmelidir.” (Çeviri yazara aittir.)

⁵³⁸ Esasen bu kural Viyana Antlaşmalar Hukuku Sözleşmesi Madde 2(1)(a) bağlamında tanımladığı şekliyle, devletler arasında yazılı olarak akdedilen bağlayıcı nitelikteki ‘antlaşmalar’ için geçerlidir. (**Bkz.:** *Yearbook of the International Law Commission*, 1964. Vol. II (A/CN.4/SER.A/1964/ADD.1). (1964). United Nations., s. 204, para. 15.) Bununla birlikte, yine Viyana Sözleşmesi’nin, Sözleşme’nin teamül hukuku hâline gelmiş hükümlerinin Sözleşme kapsamında özel olarak tanımlanan antlaşmaların kapsamı dışındaki uluslararası anlaşmalara da uygulanabileceğine dair 3. Maddesi uyarınca, aynı kuralın Rio Bildirisi gibi bağlayıcı nitelikte olmayan uluslararası hukuk belgelerine de uygulanabileceğinde duraksama yoktur. Detaylı bilgi için, **bkz.:** Aust, A. (2007). *Modern Treaty Law and Practice* (2. bs). Oxford; New York: Oxford University Press., ss. 9 ve 19.

metninde tarihin ‘yeniden’ ya da ‘eksik’ yazılmasının hakikati değiştirme g olabileceği de hayli tartışmalıdır.⁵³⁹) Buradaki esas ‘ekişme’, tarihsel gerçekliğin reddinden ziyade, Küresel Kuzey’in ekolojik bozulmadaki tarihsel sorumluluğuna doğrudan işaret edilmesi hâlinde, gelişmiş ülkelerin gelişmekte olan ülkelere ‘borçlarını ödemeleri’ gerektiği yönünde bir teamül oluşacağından endişe edilmesidir.⁵⁴⁰ Yani, esas mesele yine ekonomi politiğe ilişkindir: Yoksa, uluslararası hukuk nezdinde Antroposen ve krizlerinin ‘belirli’ bir grubun faaliyetlerinden ileri geldiği hususunda aslında herhangi bir ihtilaf yoktur.

Yine, her ne kadar asıl faillere yönelik tarihsel sorumluluğu göz ardı edecek şekilde şekillendirilmiş olsa da, ‘srdrlemez’ üretim ve tüketim süreçlerine yapılan atfın 8. ilkede yer bulması da bu anlamda dikkate değerdir. Zira, 8. ilke uluslararası hukuk çerçevesinde kapitalist üretim ve kalkınma modeli ile ekolojik bozulma—ve dolayısıyla Antroposen—arasındaki bağıntının çoktan tanındığın en açık göstergesidir. Başka bir deyişle, uluslararası hukuk nezdinde Antroposen ve krizlerinin *insanlığın* ‘belirli’ faaliyetlerden ileri geldiğine dair de herhangi bir ihtilaf yoktur. İhtilaf, bu sorumlulukla ‘nasıl’ yzleşileceği üzerinedir. şu hâlde, pragmatik bir bakışla, kapitalizm ve Antroposen arasındaki bağlantıyı tekrar tekrar keşfe kalkışmak esasen—hele bir de hızla ısınan bir gezegende olduğumuzu düşününce—zamanın verimsiz bir kullanımıdır. Bu noktada asıl yapılması gereken, Antroposen’in ve krizlerinin ‘belirli’ bir grubun ‘belirli’ eylemlerinden kaynaklandığını kabul ettikten sonra atılacak adımlara karar vermek ve şimdiye dek atılan adımların tespit ettiğimiz gerçeklikle uyumlu olup olmadığını sorgulamaktır.

İşte bu bağlamda, Wallerstein’in bu çalışmada ne çıkarılmasının sebebi kapitalist üretim ve kalkınma modeli ile ekolojik krizler arasında kurduğu bağlantının ne yeniliği ne de zgnlyędr. Antroposen gerçekliğiyle ‘uyumlu’ bir uluslararası hukukun normatif çerçevesinin neye benzeyeceğini ararken Wallerstein’in analizini

⁵³⁹ Böyle söylenmekle birlikte, uluslararası hukukun tarihin inşasına doğrudan dâhil olduğu göz ardı edilemeyecek bir gerçektir. Uluslararası hukuk üzerine inşa edilmiş tarih anlatısının özellikleri ve entelektüel sakıncaları hakkında detaylı bir analiz için, **bkz.:** Orford, A. (2021). *International Law and the Politics of History* (1. bs). Cambridge: Cambridge University Press.

⁵⁴⁰ **Bkz.:** Mickelson, K. (2000). South, North, International Environmental Law, and International Environmental Lawyers. *Yearbook of International Environmental Law*, 11(1), 52-81., ss. 69-72.; French, D. (2000). Developing States and International Environmental Law: The Importance of Differentiated Responsibilities. *International and Comparative Law Quarterly*, 49(1), 35-60., s. 38.

kayda değer kılan esas neden, karşı karşıya olduğumuz krizlere çözüm arayışında doğru soruları soruyor olmasıdır. Yani, bu krizlere verilecek yanıtların, karşı karşıya olduğumuz krizlerin kaynağına ve bu krizlerin kim(ler)e yöneldiğine göre şekillendirilmesini önermesidir.

Öyleyse, Wallerstein’ın analizinden ilham alarak, Antroposen’in krizleri ile mücadele etme iddiasında olan uluslararası hukuk normlarının Antroposen’de somutlaşan koşullarla ne ölçüde uyumlu olduğunu hangi cetvelle ölçeceğimize karar vermek için bizim de bu sorulara net cevaplar verebilmemiz gerekir: Antroposen’i doğuran koşullar nelerdir ve Antroposen’in krizleri kimlere yöneliktir? Gerçek şu ki, çalışmanın ilk satırlarından itibaren ele alınan her şey, zaten bu sorulara doğru yanıtlar verebilmemizi sağlamak amacıyla anlatılmıştır. Şimdi geline nokta ihtiyacımız olansa, bir sonraki aşamaya geçmeden evvel tüm bu anlatılanları damıtarak, tabiri caizse, ‘hap’ bir formüle dönüştürmektir—tabii, eğer böyle bir şey mümkünse.

Bu bağlamda, Antroposen’in bir *insan* hiyerarşisi krizi; yani, hem insanlar hem de insan-olmayan türler arasındaki bir hiyerarşiden doğan bir krizler silsilesi olduğu elimizdeki en temel olgudur. Yani, Antroposen’i doğuran koşullar, antroposantrik hümanist ideoloji ile şekillendirilen değer yargıları, normlar ve kurumlardır.⁵⁴¹ Çalışma boyunca defaatle teyit edilen bu olgu ise, içerisinde çok katmanlı ve girift pek çok normatif, ekonomik ve sosyal paradigmayı barındırmaktadır. Zaten Antroposen’den uluslararası hukuk için çıkarılacak dersleri bulmayı bunca çetrefil kılan da, ‘*insan* hiyerarşisi’ne içkin çok katmanlı, pek çok değişkeni aynı anda düşünebilmenin ve *insan* hiyerarşisine dayanmayan normları tahayyül edebilmenin zorluğundandır. Zira, söylemesi kolay; normatif çözümlemesi karmaşık bu kabul ile birlikte uluslararası hukukla alakalı bildiğimiz her şey—belki tamamen çöküp tuzla buz olmuyorsa bile—sorgulanabilir hâle gelmektedir.

⁵⁴¹ Not etmek gerekir ki, antroposantrizmi karşı karşıya olduğumuz ekolojik krizler için bir ‘günah keçisi’ olarak göstermenin dar bir bakış açısı sunduğunu öne sürenler yok değildir. Bu görüşü savunanların temel iddiası, antroposantrizmin mevcut ekolojik krizlerden sorumlu temel ideoloji olduğu iddiasının, bu krizlerin derinleşmesine katkıda bulunan kapitalizm, tüketimcilik ve endüstriyalizm gibi diğer faktörlerin rolünü göz ardı etmesidir. (Bu minvalde bir çalışma için, **bkz.:** Droz, L. (2022). Anthropocentrism as the Scapegoat of the Environmental Crisis: A Review. *Ethics in Science and Environmental Politics*, 22, 25-49.) Ne var ki, böyle bir eleştiri, ancak antroposantrizm yalnızca *Homo sapiens*-merkezcilik olarak anlaşılırsa bir anlam ifade edecektir. Tam da bu sebeple, bu çalışma boyunca antroposantrizm tabiri daima bu çalışma bağlamında tabire atfedilen özel anlam çerçevesinde anlaşılmalıdır.

Ancak, uluslararası hukuka Antroposen'in bir *insan* hiyerarşisi krizi olduğu bilgisi ışığında bakma girişimini çetin kılan, yalnızca bu kavrayışla gelen (varoluşsal) sorgulamanın kendisi değildir. Öyle ya, uluslararası hukuka getirilen feminist, queer, sömürgecilik ve ırk ayrımcılığı karşıtı eleştiriler; uluslararası hukuk düzeninin hegemonik yapısına ve ekonomi politiğine ve uluslararası hukukun hayvanla ve doğa ile ilişkisine getirilen eleştiriler hep benzer bir sorgulama hattı izlenerek şekillenegelmiştir. Ancak, Antroposen'de somutlaşan koşullar, farklı entelektüel yaklaşımlardan ileri geliyor gibi görünen tüm bu eleştiriler arasındaki kesişimselliği gözler önüne sermektedir. İşte, Antroposen merceğinden uluslararası hukuka dair kapsamlı bir eleştiri getirmenin zorluğu da tam olarak buradadır. Zira, hayvanların ve doğanın antroposantrik normatif değerler alanından dışlanması, kadınların, LGBTİ+'ların, siyahların, yerlilerin, göçmenlerin ve diğer tüm insan 'öteki'lerin dışlanması ile aynı ideoloji temelinde gerçekleştiği görüldüğünde; *insan* ile *insan*-olmayan arasındaki hiyerarşi olmaksızın sömürgeciliğin gerekçelendirilemeyeceği; sömürgeci yayılmacılık olmaksızın kapitalist kalkınmanın sürdürülemediği anlaşıldığında⁵⁴² ve nihayet, *insan* gezegen üzerinde bir jeolojik güç hâline gelebildiyse bunun, tüm bu hiyerarşik düzenin kümülatif bir çıktısı olduğu fark edildiğinde, Antroposen'deki uluslararası hukuk tahayyülümüzün bu meselelerden birini dışarıda bırakarak şekillenmesine imkân bulunmamaktadır. Bunun anlamıysa şudur: Antroposen'in krizlerine panzehir olabilecek bir uluslararası hukuk tahayyül etmek, uluslararası hukukun tek bir alanındaki bir 'ilerleme' ile ilgili değildir: Topyekûn uluslararası hukuka yaklaşımımızın değişmesi ile ilgilidir. Öyleyse, uluslararası hukukta Antroposen'e yol açan koşulların ortadan kaldırılmasını ve yeniden üretilmemesini sağlamak için kullanılabilecek tek bir formül (maalesef) yoktur. Bu ancak, ister ticaret ve iş dünyası, ister *insan* hakları ve hayvanların ve doğanın korunması ile ilgili olsun, ele aldığımız veya geliştirmeye çalıştığımız her bir uluslararası hukuk normunu Antroposen'de somutlaşan koşullar ışığında tekrar tekrar test ederek ulaşılabilecek bir hedeftir.

Antroposen'in krizlerinin *kime* yönelik olduğu sorusuna ve bu soruya verilecek cevabın uluslararası hukuka nasıl entegre edilebileceğine gelince: Öncelikle, Antroposen'de somutlaşan krizlerin, tabiatları gereği, elbette gezegenin tüm

⁵⁴² Bu önermeye dair daha derin bir analiz için, **bkz.:** Bhambra, G. K., ve Newell, P. (2023). More Than a Metaphor: 'Climate Colonialism' in Perspective. *Global Social Challenges Journal*, 2(2), 179-187.

mukimlerine yöneldiği konusunda bir duraksama yoktur. Antroposantrik hümanizmin ve kapitalizmin ‘diğer’ krizlerinden farklı olarak Antroposen, Antroposen’i doğuran koşulların faili; yani, *insan* için de kaçınılmaz bir tehdittir.⁵⁴³ Öyle ya, varlıklı ve ayrıcalıklı beyaz adamların, tıpkı Dünya’nın farklı coğrafyalarında yaptıkları gibi, Mars’ı da kolonileştirme ve bu yolla Antroposen’den kurtulma fantezilerini bir kenara bırakırsak⁵⁴⁴, neticede ikinci bir gezegenimiz olmadığına göre, Antroposen’in krizlerinden *insan* da dâhil kimse için kolay bir kaçış yoktur.

Bununla birlikte, zaman, Batı-merkezli tarih anlatısında ‘takvim’lere ve ‘saat’lere; yani, ölçülebilir birimlere indirgenegelişinin aksine, lineer bir kavram değildir. Lineer zaman anlatısında ölçülebilir ve sonsuzca bölünebilir birimlere indirgenen zaman, evrensel olarak aynı hızda ve *herkes* için değişmeden akan bir olgu olarak görülür. Alışılmamış veya olağan, her ne yaşıyorsa yaşansın, olaylar ve deneyimler *herkes* için hep aynı ‘şimdiki zaman’ın içinde gerçekleşir. Bu anlatıda, zamanın kendisinin niteliksel olarak değişmediği kabul edildiğinden, zaman nötr bir ortam ya da ölçü aracı gibi görülür.⁵⁴⁵ Bu anlamda, her ‘şimdi’, geçmiş ve gelecek arasında bir kopuş olarak tasavvur edilir. Geçmiş daima ‘geride’ bırakılır; *insan* ise sürekli olarak ‘ileriye’ yönelir. Buna göre, ‘şimdiki’ zamanın alametifarikası, *insanı* ileriye taşımaktan ötesi değildir.

Esasen, ana akım literatürde gözden ırak tutulan diğer pek çok başka mesele gibi, zamanın lineer algısı da (uluslararası) hukuk diskuruna hiç yabancı bir tasavvur değildir. Hatta şu kadar ki, eğer (uluslararası) hukukçular olarak kendimizi daha önce bu konu hakkında somut olarak düşünürken bulmadıysak, bunun tek nedeni düşüncelerimizin zamanın lineer algısıyla, bunun ötesini ve alternatifini göremeyecek denli kısıtlanmış olmasındandır. Çünkü, zamanın lineer bir ‘ölçü’ olarak alınması, hakikaten de (uluslararası) hukuk tarihinin her dönemecinde karşımıza çıkmaktadır. Örneğin, hatırlanacağı üzere, 18. ve 19. yüzyılda Avrupalı beyaz adam, dünyanın

⁵⁴³ Chakrabarty, D. (2009). The Climate of History: Four Theses. *Critical Inquiry*, 35(2), 197-222., s. 221.

⁵⁴⁴ Mars’ın sömürgeleştirilmesi misyonu ve Antroposen arasındaki bağlantı üzerine düşünmeye sevk eden bir çalışma için, **bkz.:** Hamilton, C. (2022). Anthropocene Ethics, as Seen From a Mars Mission: A Story. İçinde J. A. Thomas (Ed.), *Altered Earth: Getting the Anthropocene Right* (1. bs, ss. 223-231). Cambridge: Cambridge University Press.

⁵⁴⁵ Hutchings, K. (2008). *Time and World Politics: Thinking the Present*. Manchester; New York: Manchester University Press., s. 6.

‘keşfedilmemiş’ coğrafyalarına vardığında ve buraları—hâlihazırdaki sakinlerine rağmen—‘sahipsiz’ ve ‘boş’ ilan edip işgal etmeye karar verdiğinde, bu toprakların sakinlerini ‘medeniyetsiz ilkeller’ olarak addetmeyi seçmiştir. Ancak, yerli halkların ‘ilkellik’ ile karakterize edilmesi kesinlikle rastgele bir tercih değildir: Bilakis, bu ıralama, gittiği topraklara (Batı-tarzı ve kapitalist) medeniyet, kalkınma, zenginlik ve refah ‘götürme’ vaadinde olan Avrupalı beyaz adamın sömürgeci emellerini hayata geçirebilmesi için olmazsa olmazdır. Zira, Türk Dil Kurumu Sözlüğüne göre olağan lafzi anlamı “ilk durumunda kalmış olan, gelişmesinin başında bulunan” olan ‘ilkel’ nitelendirmesi ile anıştırılan, yerli halkların ‘medeniyete’ doğru ilerleyen kronolojik düzenin en alt basamağında yer almasıdır.⁵⁴⁶ Bu anlamda, bu kronolojik düzenin en tepesinde yer alan (daha doğrusu, en tepedeki bu konumu kendinden menkul olan) ve dolayısıyla, ‘medeniyete’ çoktan ulaşan (ya da kendi ekonomik, siyasi ve sosyal yaşama biçimini ulaşılması gereken nihai ‘medeniyet’ modeli olarak dayatan) Avrupalı beyaz adamın, sömürgeleştirilen coğrafyalara, buradaki halkların zamanının ötesinden ‘medeniyet’ ithal etmesi ve onları ‘ilerleme ve kalkınma’ yoluna sokması, sanki özgeci bir plan gibidir ki nitekim, böyle de sunulmuştur. Daha önce de temas edildiği üzere, (Avrupalı) uluslararası hukukun bu planın sürdürülmesindeki rolüyle kurucu niteliktedir. Zira, (Avrupalı) uluslararası hukuk, tüm bu planın normatif meşrulaştırıcısıdır.

Diğer taraftan, uluslararası hukuk, iki dünya savaşı arası dönemde ve özellikle II. Dünya Savaşı’nın ardından sömürgeci imparatorlukların ve devletlerin giderek güç kaybetmesi ve önce Asya’da, daha sonra da Afrika’da sömürgeleştirilen halkların emperyal güçlere karşı ayaklanması sonucunda başlayan sömürgelesizleşme hareketlerinde de baş rolde olmuştur. Ancak bu dönemde uluslararası hukuka biçilen rol artık çok daha farklı ve (teoride) kapsayıcıdır. Zira, bu dönemde uluslararası hukukun kelimenin gerçek manasıyla ‘uluslararasılaştırılması’ misyonuna başlanmış ve bu misyonun ilk nüveleri de uluslararası hukukun sömürgelesizleştirilmesi hareketinin bir parçası olarak takdim edilen Millet Cemiyeti’nin Manda Sistemi’nde somutlaşmıştır. Gelgelelim, Manda Sistemi, kâğıt üzerinde geleneksel sömürgeci düşünceden radikal bir ayrılışı temsil etmesine rağmen, sistemin temel aldığı

⁵⁴⁶ Mignolo, W. D. (2011). *The Darker Side of Western Modernity: Global Futures, Decolonial Options*. Durham; London: Duke University Press., s. 153.

zamansallık anlayışı—diğer birçok başka yönüyle birlikte⁵⁴⁷—18. ve 19. yüzyıllara hâkim sömürgeci zihniyetle uyumlu kalmıştır. Öyle ki, Manda Sistemi’nin mantığı da, henüz ‘tam anlamıyla’ egemen; yani, bir Avrupa devleti kadar egemen olmayan ve bu nedenle “modern dünyanın yorucu koşullarında” tek başlarına var olmaya hazır olmayan⁵⁴⁸ ‘geri kalmış’ halkları ve coğrafyaları, Avrupa devletlerinin himayesi altına sokarak muasır (Avrupalı) medeniyetler seviyesine yükseltme idealine dayanmaktadır. Hatta bu bağlamda devletler, geri kalmışlıklarına göre üç gruba ayrılmış ve buna göre farklı himaye rejimlerine tabi tutulmuştur.⁵⁴⁹ Bu noktada, 2003’te beyaz adamın (yeniden) ‘daha iyiye doğru yeniden inşa etmeye’ soyunduğu Irak’ın Manda Sistemi çerçevesinde birinci grup ‘geri kalmış’ ülkeler arasında sayılmış olması hatırlandığında, (Beyaz adamın) tarihin(in) nasıl da benzer saikler ekseninde tekerrür ettiği bir kez daha fark edilecektir.

Doğrusu, böyle karşılaştırmalı bir mercekten bakıldığında, Milletler Cemiyeti’nin Manda Sistemi’nin zamansal çatısının, 18. ve 19. yüzyılın müdanasızca sömürgeci zamansal çerçevesiyle tamamen örtüştüğünü görmek çarpıcıdır. Zira, farklı etik ve siyasi konjonktürleri temsil ettiği söylenen her iki düzen de bir yandan ‘bazı’ halkların zamansal olarak Avrupalılardan ‘geride’ kaldığına dair temel bir kabule yaslanırken, diğer yandan Avrupalı ‘kurtarıcı’nın gelişiyle bu halkların âdeta Avrupalının zamanına ışınlandığını varsaymaktadır. O kadar ki, bu düzlemde geçmişin hiçbir anlamda önemi yoktur: Ne söz konusu halkların Avrupalı beyaz adam ile karşılaşana kadar ‘nasıl’ var olduğu ne de Avrupalıların bu halklara ve topraklarına nasıl zulmettiği, ‘ilerlemeye’ dayanan bu zamansal denklemde birer değişkendir. ‘Şimdi’nin gelmesi ile geçmiş hep sıfırlanıyor ve zaman, gelecekte ibaret kalıyor gibidir.

Öte yandan, bu bağlamda belki daha da çarpıcı olan, aynı örüntünün kaç farklı şekilde yeniden üretilebileceğini görmek olacaktır. Nitekim, çalışmanın bir önceki bölümünde detaylı olarak incelendiği üzere, BM Şartı ile kurulan 1945 sonrası

⁵⁴⁷ Detaylı bilgi için, **bkz.:** Anghie, A. (2005). *Imperialism, Sovereignty and the Making of International Law*. Cambridge: Cambridge University Press., 3. Bölüm, ss. 115-195.

⁵⁴⁸ Manda altına alınması öngörülen devletlere ilişkin bu tanım doğrudan Milletler Cemiyeti Misakı’ndan alıntılanmıştır. **Bkz.:** The Covenant of the League of Nations, 225 CTS 195 (1919)., Madde 22.

⁵⁴⁹ a.g.e.

uluslararası hukuk düzeni görünürde her bakımdan ‘uluslararası’ olmak için hakikaten pek çok önlem almıştır. O kadar ki, egemen dünya halklarının eşitliği ve kendi kaderlerini tayin hakkı daha Şart’ın 1. maddesinden güvence altına alınmış; tüm uluslararası ekonomik ve sosyal iş birliği çerçevesi, yine özellikle bu ilkeler ışığında kurgulanmıştır.⁵⁵⁰ Bunun yanı sıra, Şart madde 2(7) uyarınca egemen bir devletin iç işlerine karışılmayacağı açıkça vurgulanmış; bütün bu prensipler 1970 Dostane İlişkiler Bildirisi’nde tekrar edilerek pekiştirilmiş ve hatta, egemen ve bağımsız bir halkın “serbestçe tayin ettiği herhangi bir siyasi statüye kavuşması”, o halkın kendi kaderini tayin hakkının uygulanmasının bir şekli olarak kabul edilmiştir.⁵⁵¹ Bu bağlamda, anılmadan geçilemeyecek bir diğer uluslararası hukuk normu da, kuşkusuz, 1962 tarihli Doğal Kaynaklar Üzerinde Egemenlik Bildirisi’dir. Zira, halkların, kendi kaderini tayin hakkının ayrılmaz bir parçası olan, doğal zenginlik ve kaynakları üzerindeki egemenlik haklarının ihlâlinin, “BM Şartı’nın ruhuna ve ilkelerine aykırı” olduğunu açıkça ortaya koyan Bildiri⁵⁵², pekâlâ, emperyal ve sömürgeci yayılmacılığın ve hafriyatçılığın 1945 sonrası düzende bir daha ‘asla’ tekrarlanmayacağını teminatı olarak değerlendirilebilecektir.⁵⁵³

Ne var ki, geçmişe çekilen normatif sünger, sömürgeci statükoyu tamamen ortadan kaldırmaya yetmemiştir. Bunun en temel sebebi, tüm sistemin hâlâ antroposantrik hümanizm; yani, sömürgeciliğin mantığı üzerine kurulu olmasıdır. Gerçi, çalışmada defaatle dile getirilen bu eleştiri, kuşkusuz, sisteme yönelik makro bir eleştiridir. Dolayısıyla, mevcut çalışmanın da temellendiği bu bakışa göre, antroposantrik hümanist ideoloji hukuktaki temel ideoloji olarak kaldığı sürece, mevcut normlar ve kurumlar, türler içi ve arası adaletsizlikleri görünüşte fark eden bir perspektiften şekillenmiş olsa bile, zaten hiçbir zaman vaat ettikleri sosyal, toplumsal

⁵⁵⁰ Charter of the United Nations and the Statute of the International Court of Justice, 1 UNTS XVI (1945)., Madde 1(2), 2(1) ve 55.

⁵⁵¹ Declaration on Principles of International Law Concerning Friendly Relations and Cooperation Among States In Accordance with the Charter of the United Nations, UN General Assembly, A/RES/2625(XXV) (1970)., s. 124.

⁵⁵² **Bkz.:** Permanent Sovereignty over Natural Resources, A/RES/1803 (XVII) (1962)., para. 7.

⁵⁵³ Belirtmek gerekir ki, BM Genel Kurul kararları kendiliğinden bağlayıcı olmamakla birlikte, Doğal Kaynaklar Üzerinde Egemenlik Bildirisi’nin uluslararası teamül hukukunu yansıttığı yaygın olarak kabul edilmektedir. **Bkz.:** Schrijver, N. (1997). *Sovereignty over Natural Resources: Balancing Rights and Duties* (1. bs). Cambridge: Cambridge University Press., s. 373; Chekera, Y. T., ve Nmeihelle, V. O. (2013). The International Law Principle of Permanent Sovereignty over Natural Resources as an Instrument for Development: The Case of Zimbabwean Diamonds. *African Journal of Legal Studies*, 6(1), 69-101., ss. 80-83.

ve türler-arası adaleti sağlayamayacaktır. Bu nedenle de, 1945 sonrası uluslararası hukuk düzeninde teoride devletlerin egemen eşitliğine dayanan ‘temiz bir sayfa’ açılmasını, sistemin temel paradigmaları değişmediği müddetçe, kendi başına pozitif bir dönüşüm olarak algılamak neredeyse imkânsızdır.

Ancak, antroposantrik hümanist bir matris üzerine inşa edilmesi bir anlığına göz ardı edilse bile, 1945 sonrası düzenin tür içi ve türler arası adalet vaatlerini kısmen bile yerine getirememesi, diğer bir yönüyle yine lineer zaman algısıyla yakından bağlantılıdır. Zira, görünürde eşitlik ve adalet taleplerine duyarlı olsa da özü hâlen antroposantrik olan bu düzenlemelerden kaynaklanan makro düzeydeki sorunların yanı sıra, bu düzenlemelerin uygulamaya konulmasıyla oluşan ‘yeni’ konjonktürün lineer zaman algısıyla yorumlanması da 1945 sonrası eşitlikçi düzenin vaatlerini gerçekleştirme yolunda bir engel oluşturmaktadır. Çünkü, zamanın lineer algısında geçmiş önemsiz addedildiğinden, bu uluslararası düzenlemeler bir kez yürürlüğe girdiğinde ve uluslararası hukukun yerleşik kuralları hâline geldiğinde, bu düzenlemelere yol açan tarihsel arka plan ve mücadeleler tamamen arka plana itilmektedir. Literatürde “sosyal kriptomnezi”⁵⁵⁴ olarak adlandırılan bu durumsa, birbiriyle bağlantılı iki sonuç doğurmaktadır. İlk olarak, bu düzlemde benimsenen normlarla, bu normların kabul edilmesi için mücadele eden ‘öteki’ arasındaki bağ tamamen kopmakta ve bu normlar dominant sisteme mal edilmektedir. Buna bağlı olarak ikinci sonuç, hem ‘öteki’nin mücadelesinin görmezden gelinmesi hem de ‘öteki’nin mevcut haklarını kullanmak istediğinde ya da yeni hak talepleri ileri sürdüğünde hukuki ve sosyal dirençle karşılaşmasıdır.⁵⁵⁵ Elbette, bu tespiti insan-olmayan ötekiler; yani, hayvanlar ve doğa adına insan tarafından yürütülen farklı mücadelelere teşmil etmek de pekâlâ mümkündür.

Esasen, ‘öteki’nin mücadelesinden ya da ‘öteki’ için verilen mücadeleden aldığı malumatı içsel değerlendirmesinden geçirerek kendi kodları ile yeniden tanımlayan ve bu tanımlamadan itibaren söz konusu bilgiyi tamamen geçmişinden koparan antroposantrik hümanist hukuk paradigması bu çalışmanın okuyucusu için

⁵⁵⁴ **Bkz.:** Vernet, J.-P., ve Butera, F. (2005). Women, Women’s Rights and Feminist Movements. *Social Science Information*, 44(1), 175-188.

⁵⁵⁵ a.g.e., ss. 181-182.

tanıdıkır.⁵⁵⁶ İŖte bu paradigma, bir de zamanın lineer algısı ile birleŖtiğinde, bir hak mücadelesinin kazanımları hukuki normlarla güvence altına alınıp hukukun bir parçası hâline geldiğinde, söz konusu mücadele artık salt bir ‘hukuk’ meselesine indirgenmektedir. Bu anlayışın yarattığı zihinsel tehlikeyse ise iki yönlüdür: İlk olarak, bu yapı içinde hukuki tanıma ile birlikte, hak mücadelesi ile normatif düzenleme arasındaki bağı koparıldığından, mücadelenin âdeta tamamlanmış ve rafa kalkmış olduğı varsayılmaktadır. Bu yüzden de ‘öteki’yi konu edinen hak mücadelesi, antroposantrik hümanist hukukun sınırlarına sıkışıp kalmakta; bu da sonunda ‘öteki’ni gözetme vaadinde olan normların uygulanması yoluyla tür içi ve türler arası adaletsizliğin körüklenmesine yol açmaktadır. Nitekim, çalışmanın bir önceki bölümünde, marjinalleştirilen uluslararası hukuk krizlerindeki olağanı göstermeye çalışılırken ortaya konan hukuki çerçeve, bunun en somut örneklerinden biridir. Gerçekten de, 1945 sonrası uluslararası hukuk düzeninde anti-emperyalist pozisyonun teminatı olarak kurgulanan kendi kaderini tayin, eşitlik ve eşit katılım gibi hak ve ilkelerin nasıl olup da neo-emperyalist hedeflerin temel ilkelerine dönüşebildiğinin açıklaması işte tam olarak budur.⁵⁵⁷ Bu anlamda, zamanın lineer algısından kaynaklanan tehlikenin bu veçhesinin, uluslararası hukukun bir kriz disiplini olarak görülmesinden kaynaklanan tehlikelerle benzer bir zihinsel kırılmadan kaynaklandığını ve bu iki meselenin esasen bütünleşik olduğunu fark etmek işten değildir.

Uluslararası hukuka zamanın lineer algısı üzerinden yaklaşmanın diğerk düşünsel tehlikesi ise, mevcut normatif düzenlemeler ile bu düzenlemelerin geri planındaki hak mücadelesi arasındaki bağlantının koparılmasını müteakip, hak mücadelesini doğuran koşullara da tarihin tozlu sayfalarına karışmış muamelesi yapılmasıdır. Böylesi bir yaklaşımın sonuçları da yine iki boyutlu olarak değerlendirilebilecektir. Öncelikle, ‘öteki’leştirilen bireyleri, grupları ve halkları bir hak mücadelesine iten koşullar, insana ya da insan-olmayana yönelik uygulanan sistematik baskı, zulüm ve şiddetle tetiklenen durumlardır. Baskı, zulüm ve şiddet beraberinde yoksulluk, her türden eşitsizlik, eğitim ve sağlık hizmetlerine erişim zorlukları, yerinden edilme ve çevresel bozulma gibi başka sorunları da getirir. Ancak

⁵⁵⁶ Bu önermeye dair tartışmaları yeniden hatırlamak için, **bkz. yk.:** ss. 50-51.

⁵⁵⁷ **Bkz.:** Anghie, A. (2006). On Critique and the Other. İçinde A. Orford (Ed.), *International Law and its Others* (1. bs, ss. 389-400). Cambridge: Cambridge University Press., ss. 395-396

baskı, zulüm ve şiddet—en azından teoride—sona erdiğinde bu sorunlar elbette kendiliğinden ortadan kalkmaz. Bu bağlamda, zamana lineer bakış, kırılabilirliği ancak sadece bireylerin, grupların ve halkların ‘şimdiki zamandaki’ durumları üzerinden; örneğin, ‘şu anda’ yoksul ya da dezavantajlı olmalarıyla değerlendirmeye müsaade etse de gerçekte kırılabilirlik, ancak nesiller boyu süregelen koşulların anlaşılmasıyla tam olarak kavranabilecektir.⁵⁵⁸ Başka bir deyişle, yoksulluk gibi bir örnekte, yoksulluğu yaratan tarihsel ve nesiller arası etkenler dikkate alınmadan, kırılabilirliği anlamak ve iyileştirmek mümkün olmayacaktır. Bu da şu anlama gelir: ‘Geçmiş’ asla tamamen geride kalmaz; ‘Şimdi’ başladığı anda geçmişin yükü ortadan kaybolmaz. Tıpkı bir defterin yeni bir sayfasının, önceki sayfadaki kalem vuruşlarının ve mürekkebin izlerini taşıması gibi, geçmişten kopuk bir gelecek tahayyülü olamaz. Şu hâlde gelecek, ‘şimdiki zaman’da değil; geçmişte yoğrulur ve dolayısıyla, geçmişten başlar. Aksi bir yaklaşımın getireceği sınırlama, baskının, zulmün ve şiddetin failinin borçlarını ödemeyi reddetmesi (ki Wallerstein’in deyişi ile “kapitalistlerin faturalarını ödememesi” de elbette tüm bu denklemin bir parçasıdır); yani, bir geçmişle yüzleşme sorunu olarak kendini gösterecektir.⁵⁵⁹ Nitekim bu da bir hak mücadelesini doğuran koşulların tarihe karıştığı algısının ikinci sonucudur.

Bu geri planda değerlendirildiğinde, 1945 sonrası uluslararası hukuk düzeninin de—tıpkı kendisinden önceki ‘eski’ emperyal ve sömürgeci uluslararası hukuk anlayış(lar)ında olduğu gibi—zamanın lineer algısına dayanan tüm bu şemaları barındırdığı görülecektir. Bunun için, ‘eski’ sömürgeci ve emperyal uluslararası hukuk düzeninin bir daha tekrarlanmamak üzere tarihe karışmasının teminatlarından biri olan (ya da olduğu söylenen) Doğal Kaynaklar Üzerinde Egemenlik Bildirisi’nin yorumuna ve uygulamasına bakmak yeterlidir. Zira, Bildiri’nin, halkların doğal zenginlikleri ve kaynakları üzerindeki egemenliğini, Şart’ın ruhuna ve ilkelerine içkin bir unsur olarak tanıdığına herhangi bir duraksama yoktur. Ancak bu ‘tanıma’, zamanın lineer algısına uygun biçimde, yalnızca ileriye dönüktür. Başka bir ifade ile Bildiri, önceden sömürgecinin yağmaladığı zenginliklere ve kaynaklara yönelik tazmin yükümlülüğü ile alakalı bir düzenleme getirmemektedir. Aksine, Bildiri’nin yaygın yorumu,

⁵⁵⁸ Hunfeld, K. (2022). The Coloniality of Time in the Global Justice Debate: De-centring Western Linear Temporality. *Journal of Global Ethics*, 18(1), 100-117., s. 110.

⁵⁵⁹ Farklı bir bağlamda olmakla birlikte, geçmişle yüzleşme konusunda derinlemesine bir eleştirel analiz için, bkz.: Muratoğlu, C. (2019). *Geçmişle Yüzleşme İmkânlar ve İmkânsızlıklar* (1. bs). İstanbul: Zoe.

sömürgeleştirilen devletlerin sömürgeleştirilmeden önce uluslararası hukuk bakımından var zaten olmadıkları ve bu nedenle, sömürgecinin, ancak ‘sonradan’ egemen olarak tanınan bu hakların kaynaklarını gasp etmekten ya da bunların doğasını tahrip etmekten dolayı herhangi bir giderim yükümlülüğü bulunmadığı yönündedir.⁵⁶⁰ Yani, Bildiri’nin ana akım yorumunda da ‘geçmiş, geçmişte kaldı’ düşüncesi hâkimdir: Sömürgeciliğin vahim bir tarihsel ‘hata’ olarak tanınması ve sömürgeci yayılmacılığın ve hafriyatçılığın bir daha ‘asla’ tekrarlanmayacağını hukuken güvence altına alınması (ya da alındığı varsayımı) ile birlikte, sömürgeciliğin geride bıraktığı yıkım ve adaletsizliğe dair sorumluluğun da sanki tarihin tozlu sayfalarında kaybolduğu farz edilmektedir.⁵⁶¹

Dahası, Doğal Kaynaklar Üzerinde Egemenlik Bildirisi’nin asıl varlık sebebinin, sömürge idaresinden kurtulan yeni devletlerin topraklarındaki yabancılara (yani, sömürgecilere) ait malların millîleştirilmesinde ve kamulaştırılmasında uygulanacak uluslararası hukuk kurallarını düzenlemek olduğu da unutulmamalıdır.⁵⁶² Bu bağlamda Bildiri, bir yandan yeni devletlerin daha önce topraklarında konuşlanmış sömürgeci hafriyat şirketleriyle yapılan imtiyaz anlaşmalarını yeniden müzakere etmelerine veya bu antlaşmaları feshetmelerine imkân tanırken⁵⁶³, diğer yandan da millîleştirme ve kamulaştırma sonucunda yabancılara ödenecek tazminatın uluslararası hukuktaki çerçevesini belirlemektedir.⁵⁶⁴ Bu ikinci durum ise, bir anlamda, yeni devletlere daha önce oluşturulmasına katkıda bulun(a)madıkları bir ‘uluslararası hukuk’ rejiminin uygulanması anlamına gelmektedir.⁵⁶⁵ Böyle bir tercih,

⁵⁶⁰ **Bkz.:** Anghie, A. (2005). *Imperialism, Sovereignty and the Making of International Law*. Cambridge: Cambridge University Press., ss. 218-220.; Ancak, Bildiri’nin aksi biçimde yorumlanabileceğine dair öneriler de yok değildir. **Bkz.:** Anghie, A. (1993). “The Heart of My Home”: Colonialism, Environmental Damage, and the Nauru Case. *Harvard International Law Journal*, 34(2), 445-506.

⁵⁶¹ Benzer kanaldan beslenen bir eleştiriyi, David Kennedy de insancıl hukuka getirmektedir. Ona göre de, buradaki duruma benzer biçimde, insancıl hukukun ‘hukuka uygun’ öldürme ve yıkımı düzenlemesiyle birlikte, ‘sorumluluk’ kavramı insancıl hukuk çerçevesinde tanınamayacak kadar küçülmüş ve hatta ortadan kalkmıştır. **Bkz.:** Kennedy, D. (2006). *Of War and Law*. Princeton; Oxford: Princeton University Press., ss. 169-170.

⁵⁶² **Bkz.:** Gündüz, A. (1998). *Milletlerarası Hukuk: Temel Belgeler, Örnek Kararlar* (3. bs). İstanbul: Beta., ss. 120-121.

⁵⁶³ Schrijver, N. (1997). *Sovereignty over Natural Resources: Balancing Rights and Duties* (1. bs). Cambridge: Cambridge University Press., s. 1.

⁵⁶⁴ **Bkz.:** Permanent Sovereignty over Natural Resources, A/RES/1803 (XVII) (1962)., para. 4.

⁵⁶⁵ Belirtmek gerekir ki, sömürge idaresinden kurtulan devletlerin uluslararası hukuk kapsamındaki sorumluluğuna ilişkin hukuki çerçevenin her açıdan son derece karmaşık ve tartışmalı bir alan olduğunu

ilk kertede, uluslararası hukuk düzeninin devamlılığı için—sömürge idaresinden kurtulan yeni devletlerin aleyhine de olsa—verilmesi gereken bir taviz gibi yorumlanabilecekse de, Bildiri’yi takip eden süreçteki hukuki durum uluslararası hukuktaki kriptomnezi hâlini gözler önüne sermektedir. Şöyle ki, 1970’lere gelindiğinde—yani, Bildiri’nin kabulünden yaklaşık on yıl sonra—sömürge idaresinden kurtularak yeni kurulan devletler, Doğal Kaynaklar Üzerinde Egemenlik Bildirisi’nin hükümlerinin millîleştirme durumunda kendilerini dezavantajlı duruma düşürdüğünü ve bu nedenle uluslararası hukuktaki konumlarını güçlendirmek için yeni bir ekonomik düzenin benimsenmesi gerektiğini savunmaya başlamışlardır. Bu bağlamda, yoğun müzakerelerin ardından⁵⁶⁶, 1974 yılında BM Genel Kurulunda önce Yeni Bir Uluslararası Ekonomik Düzen Kurulmasına Dair Bildirge⁵⁶⁷ ve ardından da yeni devletlerin ekonomik haklarını güçlendirmeyi ve millîleştirme ve kamulaştırmaya uygulanacak kuralları netleştirmeyi amaçlayan Devletlerin Ekonomik Hak ve Görevlerine Dair Şart’ı kabul edilmiştir.⁵⁶⁸

Ne var ki, özellikle Doğal Kaynaklar Üzerinde Egemenlik Bildirisi’ndeki, yeni devletleri dezavantajlı konuma düşüren hükümleri hedef alan Şart, Genel Kurul’da 120 lehte, beş aleyhte ve on çekimser oyla⁵⁶⁹ kabul edilmesine rağmen, kabul edildiği günden bu yana normatif değeri açısından tartışma konusu olmuştur. Tahmin edileceği üzere buradaki tartışmalı mesele, Genel Kurul kararlarının uluslararası hukukta kendiliğinden bağlayıcı değere sahip olup olmaması ile ilgili değildir. Zira BM Şartı’nın IV. Bölümü uyarınca, ister salt çoğunlukla ister oybirliğiyle kabul edilmiş olsun, Genel Kurul kararlarının—örgütün iç işleyişine dair idari meseleler ile ilgili olmadığı müddetçe—tavsiye niteliğinde olduğuna şüphe yoktur: Uluslararası hukukta BM Genel Kurulu kararları, ancak teamül hukukunun maddi ve manevi unsurlarını; yani, yaygın ve temsil edici bir devlet uygulamasını ve/veya bu uygulamanın normatif

belirtmek gerekir. Bu konuda, konunun farklı yönlerini ayrıntılı olarak inceleyen bir çalışma için, **bkz.:** Pirim, C. Z. (2016). *Devletlerin Uluslararası Sorumluluğa Halefiyeti*. Ankara: Turhan.

⁵⁶⁶ Müzakerelerin geri planına ilişkin ayrıntılı bilgi için, **bkz.:** Gošović, B. (1972). *UNCTAD Conflict and Compromise: The Third World’s Quest for An Equitable World Economic Order Through the United Nations*. Leiden: Sijthoff.

⁵⁶⁷ Declaration on the Establishment of a New International Economic Order, A/RES/3201(S-VI) (1974).

⁵⁶⁸ Charter of Economic Rights and Duties of States, A/RES/3281 (XXIX) (1974).

⁵⁶⁹ **Bkz.:** General Assembly Resolution 3281 (XXIX) Charter of Economic Rights and Duties of States. (2012). United Nations Audiovisual Library of International Law. <https://tinyurl.com/5e3wcs55>

hukuk olduğuna dair bir inancı—yani *opinio juris*’i—yansıttığı ölçüde normatif değere sahiptir.⁵⁷⁰ Bununla birlikte, çoğunluğu sömürge idaresinden kurtulan yeni devletlerden oluşan gelişmekte olan ülkelerin, uluslararası ekonomi hukukuna hâkim olan sömürgeci ve emperyal statükoyu değiştirmek için uluslararası hukuk dairesinde attıkları hukuki bir adım olan Şart’ın normatif değerine ilişkin tartışmanın, aslında tam da statükonun kendisinden türediğini görmek önemlidir. Zira, Şart’ın teamül hukukunu yansıtmadığı yönündeki kanaatin ardındaki temel argüman, oylamada aleyhte ve çekimser oy kullanan devletlerin ‘sanayileşmiş’ ve ‘gelişmiş’ ülkeler olmasıdır.⁵⁷¹ Buna göre, sömürgeci devletlerin katılımı ve rızası olmaksızın, mevcut düzenin değişmesi mümkün değildir. Hatta o kadar ki, Şart’ın uluslararası hukuk bağlamındaki normatif değerinin mercek altına alındığı 1978 *Texaco/Libya Arap Cumhuriyeti* Tahkimi’nin tek hakemi olan René-Jean Dupuy, Şart’ın uyumsuzlukla ilgili olan 2(1)(a) maddesinin, hukuku yansıtır olmaktan ziyade, “kalkınmanın ideolojik stratejisini ele alan ve bu nedenle de sadece sanayileşmemiş ülkeler tarafından desteklenen siyasi bir deklarasyon” olarak analiz edilmesi gerektiğini kaydetmiştir.⁵⁷²

O hâlde, bu konjonktürde asıl mesele, yeni devletlere daha önce yaratılmasına katkıda bulun(a)madıkları bir uluslararası hukuk rejiminin uygulanması değildir.⁵⁷³ Burada esas çarpıcı olan, sömürge idaresinden kurtulan devletlerin 1945 sonrası uluslararası hukukun merkezinde yer alan egemen eşitlik ve hukukun üstünlüğü gibi değerlere dayandıklarında bile⁵⁷⁴ sömürge hukukunun direnciyle karşılaşmaları ve

⁵⁷⁰ Bununla birlikte, Genel Kurul kararlarından bu elementleri çıkarmanın bazen neredeyse bir simyacının becerilerini gerektirdiği söylenmelidir. Bu yönde bir analiz için, **bkz.:** Pellet, A. (1992). The Normative Dilemma: Will and Consent in International Law-Making. *The Australian Year Book of International Law*, 12(1), 22-53.

⁵⁷¹ Oylamada aleyhte oy kullanan devletler Belçika, Danimarka, Almanya Federal Cumhuriyeti, Lüksemburg, Birleşik Krallık ve Birleşik Devletler iken; çekimser oy kullanan devletler Avusturya, Kanada, Fransa, İrlanda, İsrail, İtalya, Japonya, Hollanda, Norveç ve İspanya olmuştur. Şart’ın sanayileşmiş ve gelişmiş ülkelerin desteğini kazanamamasının nedenlerine dair bir değerlendirme için, **bkz.:** Chatterjee, S. K. (1991). The Charter of Economic Rights and Duties of States: an Evaluation After 15 Years. *International and Comparative Law Quarterly*, 40(3), 669-684.

⁵⁷² *Texaco Overseas Petroleum Company and California Asiatic Oil Company v. The Government of the Libyan Arab Republic*, International Law Reports 53 (1979), s. 71, para. 88.

⁵⁷³ Mevcut bağlamda böyle söylenmekle birlikte, bu konunun sömürgeciliğin tasfiyesi sonrası uygulanacak uluslararası hukuka ilişkin esaslı bir başka tartışma konusu olduğu göz ardı edilemeyecektir. Ayrıntılı bir değerlendirme için, **bkz.:** Öktem, E. (2013). *Uluslararası Teamül Hukuku* (1. bs). İstanbul: Beta., ss. 497-510.

⁵⁷⁴ **Bkz.:** Mutua, M., ve Anghie, A. (2000). What is TWAIL? ve What is TWAIL: Comment. *Proceedings of the ASIL Annual Meeting*, 94, 31-40.

hatta hukuk yerine ‘siyaset’ yapmakla itham edilmeleridir. Belirtmek gerekir ki, uluslararası hukukun böyle; sömürgeci ve emperyal statüko lehine bir yorumu, bir yönüyle, tamamıyla bir metot hatasından kaynaklanmaktadır. Zira, çoğunluğunu sömürge idaresinden kurtulan devletlerden oluşan bir grup devletin, uluslararası ekonomik düzeni değiştirmek üzere bir araya gelerek ‘yeni’ bir hukuk tasavvuru ortaya koyması, yerleşik teamül hukukunu aniden değiştirecek bir etkiye, elbette, sahip olamayacaktır. Aksi bir yorum, en başta, uluslararası teamül hukukunun zamansallığına aykırıdır: Nihayetinde, yeni bir uluslararası teamül hukuku kuralının ortaya çıkması için ne kadar süre gerektiğine dair genel bir kaide ortaya koymak mümkün olmasa da, ‘ani teamül’ olarak adlandırılan atipik oluşumlar haricinde, bir teamül kuralının varlığına işaret eden maddi ve manevi unsurların kristalleşmesi için belirli bir süreye ihtiyaç vardır.⁵⁷⁵ Yine, teamül hukukunun göstergesi olan devlet uygulamasının, çıkarları özel olarak etkilenen devletlerin de aralarında bulunduğu yaygın ve temsil edici bir çoğunluk tarafından takip edilmesi gerektiği de gayet iyi bilinmektedir.⁵⁷⁶ Bu bağlamda, uluslararası ekonomik düzenin yeniden tesis edilmesini amaçlayan bir teamül normunun oluşturulabilmesi için hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerin belirli bir uygulamayı hukuk olduğu inancıyla takip etmeleri, teamül hukukunun doğası gereği, şüphesiz gereklidir. Bununla birlikte, en nihayetinde, bir uluslararası teamül kuralının değişmesi sürecinde, ‘eski’ kuralın yerine geçecek ‘yeni’ kuralın, her zaman bir önceki normun ‘ihlali’ olarak ortaya çıkacağını da gözden kaçırmamak önemlidir. Dolayısıyla, ortaya çıkan ‘yeni’ bir uygulamanın, yalnızca ‘eski’ kuralın ihlali olduğundan bahisle devlet uygulamasını yansıtmadığı sonucuna varmak, uluslararası teamül hukukunun değerlendirilmesinde bir metot hatasına düşmek demektir.⁵⁷⁷

Gelgelelim, bu metodolojik hata, nihayetinde, bir çeşit teknik hatadır ve bundan dönmek meşakkatli olabilecekse de olanaksız değildir. Ne var ki, aynı gözlemi, sömürgecinin hukukunu dönüştürmeye çalışanların hukuk değil ‘siyaset’ yaptığı iddiasının ardında yatan antroposantrik hümanist zihniyetin dönüştürülmesine

⁵⁷⁵ Bir teamül kuralının oluşması ve tespit edilebilmesi için gereken süreye ilişkin, **bkz.:** Öktem, E. (2013). *Uluslararası Teamül Hukuku* (1. bs). İstanbul: Beta., ss. 89-102.

⁵⁷⁶ North Sea Continental Shelf, Judgment, I.C.J. Reports 1969 (31 Mart 2014)., para. 73.

⁵⁷⁷ **Bkz.:** Brownlie, I. (1982). The Methodological Problems of International Law and Development. *Journal of African Law*, 26(1), 8-11., s. 10

de teşmil etmek o kadar da kolay olmayacaktır. Zira, hukuku dönüştürmeye girişenleri hukuk değil ‘siyaset’ yapmakla damgalamakla değersizleştiren zihniyet, hukukun siyasetten tamamen arınmış ve tamamen tarafsız olduğunu iddia eden ütopyacı antroposantrik hümanizmden başkası değildir. Gerçekten de, tarafsızlığı sorunsallaştırma zahmetine katlanmadan kendi önyargılarını görmezden gelen⁵⁷⁸ bir ütopyacının hukuka içkin antroposantrik hümanist ideolojiyi, ‘eski’ hukukun da pekâlâ bir gündemi olduğunu; bu gündemin de sömürgeci yayılmacı gündem olduğunu göremeyecek denli kanıksaması hiç de şaşırtıcı değildir.⁵⁷⁹ Bu bağlamda, uluslararası hukuka zamanın lineer algısı ile yaklaşılmasından ileri gelen kriptomnezi hâli, ütopyacının uluslararası hukuk vizyonundaki miyopluğu daha da kötüleştirmektedir. Zira, 1974 tarihli Devletlerin Ekonomik Hak ve Görevlerine Dair Şart kapsamında, uluslararası ekonomik düzenin köklü bir şekilde değiştirilmesine yönelik girişimleri, ‘kalkınmanın ideolojik stratejisini ele alan’ bir ‘siyasi’ duruş olarak nitelendiren yaklaşım, yaklaşık on yıl önce, sömürgeci devletlerin de desteği ile kabul edilen Doğal Kaynaklar Üzerinde Egemenlik Bildirisi’nin de benzer şekilde ‘kalkınmanın ideolojik stratejini ele alan’ bir düzenleme olduğunu fark edememektedir. Dolayısıyla, Şart’ı sanayileşmemiş devletlerin kalkınma ideolojisinin bir yansıması olarak değerlendiren aynı tahkim kararı, Bildiri’nin teamül hukukunu yansıttığını kabul etmekte bir beis görmemekte⁵⁸⁰ ve bunu yaparken de, Bildiri’yi uygulamaya geçiren siyasi dönüşüme bir şerh düşme gereği duymamaktadır.

Halbuki, sömürge idaresindeki halklarının ‘doğal kaynakları’ üzerindeki egemenliğinin tanınması, nereden bakılırsa bakılsın, 1945 öncesi uluslararası hukuka hâkim olan siyasi konjonktürün tamamen değişmesi anlamına gelmektedir. Diğer bir deyişle, Doğal Kaynaklar Üzerinde Egemenlik Bildirisi her bakımdan sömürgeci anlayışın dönüşümün hukuki bir tezahürüdür. Önemle belirtmek gerekir ki, bununla kastedilen ‘yeni’ uluslararası hukuk düzeninin tamamıyla sömürgeci zihniyetten

⁵⁷⁸ Korhonen, O. (2021). From Interdisciplinary to X-disciplinary Methodology of International Law. İçinde R. Deplano ve N. Tsagourias (Ed.), *Research Methods in International Law: A Handbook* (ss. 345-365). Cheltenham; Northampton: Edward Elgar Publishing., s. 351. s

⁵⁷⁹ Bu nedenle, hukuka yönelik çeşitli eleştirel yaklaşımların her zaman hukukun doğasına içkin tarafgirliğe ışık tutarak işe başlaması tevekkeli değildir. Yine, bu çalışmanın ilk bölümünün tamamen bu amaca ayrılmış olmasının nedeni de budur. Bu bağlamda, feminist perspektiften hukuka içkin tarafgirliğe dair kapsamlı bir değerlendirme için, **bkz.:** Ekinci, B. (2024). *Feminist Teori Bakımından Anayasa Mahkemesi Kararları* (1. bs). İstanbul: On İki Levha., özellikle, ss. 37-53.

⁵⁸⁰ **Bkz.:** Texaco Overseas Petroleum Company and California Asiatic Oil Company v. The Government of the Libyan Arab Republic, *International Law Reports* 53 (1979), s. 63 vd.

arındığı, elbette, değildir. Aksine, durumun hiçbir biçimde böyle olmadığı çalışmada defaatle gösterilmiştir. Kaldı ki, görüldüğü üzere, Bildiri pek çok bakımdan sömürgeciliğin ideolojisinin nüvelerini yansıtmakta ve bu yüzden, sömürgeciliğin mirası ile yüzleşmekte yetersiz kalmaktadır. Ancak, meşruiyetini antroposantrik hümanizmden alan sömürgeci anlayışın hukukun içine gömülü olması ve sömürgeciliğin bu sayede uluslararası hukukta farklı kılıklarda yeniden ve yine üretilebilmesi, BM ile kurulan sistemin, sömürge idaresi altındaki halkların mücadelesi ile dönüşmüş ve örülmüş bir düzen olduğunu görmemizi engellememelidir. Bu bağlamda, sömürgeciliğin tasfiyesinin her veçhesiyle aşırı şiddet barındıran bir süreç olduğu özellikle unutulmamalıdır. Yaklaşık 15 milyon mülteci ve sürgünle 20. yüzyılın en büyük zorunlu göçüne yol açan 1947'deki Hindistan'ın bölünmesi, 1954-1962 yılları arasındaki Cezayir Savaşı ve 1946-1954 yılları arasındaki I. Çinhindi Savaşı (Fransa-Vietnam Savaşı) bu gerçeğin en yalın temsilleridir. Bugün 'sömürgesizleştirme' hareketleri içinde, belki birer anekdot gibi anıverdiğimiz tüm bu vakalarda ölenlerin sayısı hakkında kesin bir rakam vermek dahi neredeyse imkânsızdır.⁵⁸¹ Dolayısıyla, halkların eşitliği prensibini ve kendi kaderini tayin hakkını kerteriz alan düzenlemeler BM Şartı'nda ve 1945 sonrası düzenin muhtelif belgelerinde yer bulabildiyse bu, sömürgeleştirilen halkların, sömürgecilere karşı mücadelesinin bir sonucudur ve bu mücadele, sömürgecinin vahşetine rağmen kazanılmıştır. Diğer bir deyişle, Şart'ın sömürgeciliğin tasfiyesini amaçlayan 'ilerlemeci' düzenlemeleri, Avrupalı beyaz adamın antroposantrik hümanizminden hicap duyup bundan (kısmen) taviz vermeye karar vermesi sonucu ortaya çıkmamıştır. Uluslararası hukuka zamanın lineer algısı ile bakmak böyle bir illüzyona sebep oluyorsa da, işin aslı budur.⁵⁸²

İşte, uluslararası hukukun zamansallığına dair bu geri planı kavramak, Antroposen'in krizlerinin *kime* yönelik olduğu sorusuna ve bu soruya verilecek cevabın uluslararası hukuka nasıl entegre edilebileceğine anlamlı bir cevap üretmek bakımından kurucudur. Zira, tüm bu bahsin başladığı noktaya bu anlatılanlar ışığında baktığımızda, Antroposen'in krizlerinin *kime* yönelik olduğu konusunda çok daha

⁵⁸¹ Jansen, J. C., ve Osterhammel, J. (2017). *Decolonization: A Short History*. Princeton; Oxford: Princeton University Press., s. 5.

⁵⁸² Benzer bir değerlendirme için, **bkz.:** Baxi, U. (2010). What May the 'Third World' Expect from International Law? İçinde R. A. Falk, B. Rajagopal, ve J. Stevens (Ed.), *International law and the Third World: reshaping justice* (ss. 9-22). London: Routledge-Cavendish., özellikle, ss. 18-21.

incelikli bir değerlendirme yapmamız artık mümkün olacaktır. Şu hâlde, öncelikle, Antroposen'in krizlerinin gezegenin tüm mukimlerini etkilediği gerçeğinin hâlâ geçerliliğini koruduğu söylenmelidir. Aynı şekilde, Antroposen'in faili olan *insanın* da bu krizlerden kaçamayacağı da hâlâ geçerliliğini koruyan bir önermedir. Bununla birlikte, bu konjunktürde kritik olan, bizzat Antroposen'in zamanın lineer bir mefhum olmadığına bir kanıt olduğunu görmektir. Zira, bir 'süreç' olarak Antroposen, tür içi ve türler arası hiyerarşiden temel alan ve birbiriyle ayrılamaz biçimde bağlı sömürgecilik, hafriyatçılık, kapitalist genişleme ve 'öteki'leştirme ile somutlaşan uygulamaların sonuçlarının, gezegen ve hayatlarımız üzerindeki birikimidir.⁵⁸³ Bu bağlamda, Antroposen'de somutlaşan krizler, sömürgeciliğin, hafriyatçılığın, kapitalist genişlemenin ve 'öteki'leştirmenin; yani, genel olarak antroposantrik hümanizmden doğan tür içi ve türler arası ayrışmanın doğurduğu gezegensel adaletsizliğin doruk noktasına ulaştığının birer göstergesidir. Bu bakımdan uluslararası hukukla ilişkilendirilebilecek veçheleriyle Antroposen, esasen uluslararası hukukun 'geçmiş'te bıraktığını varsayarak defaatle yeniden ürettiği gezegensel adalet sorunlarının bir tezahürüdür.

Öyleyse, her ne kadar Antroposen'in krizlerinin gezegenin *insan* ve *insan*-olmayan tüm sakinlerine yöneldiği doğruysa da *insan*-olmayanın tüm bu krizlerden çok daha orantısız biçimde etkilendiği ve gittikçe de daha orantısız biçimde etkileneceği göz ardı edilemeyecektir.⁵⁸⁴ Yine bu bağlamda özellikle gözetilmesi gereken, Antroposen'in krizlerinden orantısız biçimde etkilenenlerin omuzlarına binen asimetrik yükün geri planında bizzat Antroposen'i doğuran koşulların ve bu koşullara hâkim ideolojinin bulunduğudır. Zira, bu tarihsel gerçeklik gözetilmeden, söz gelişi, küresel iklim krizinden doğan tehditlerden en çok yoksulların, kadınların, yerli halkların ya da beyaz-olmayanların etkilendiği söylendiğinde—ki Antroposen'in krizlerinin etkileri tartışılırken böylesi bir

⁵⁸³ Grear, A. (2019). Anthropocene "Time"? A Reflection on Temporalities in the 'New Age of the Human'. İçinde A. Philippopoulos-Mihalopoulos (Ed.), *Routledge Handbook of Law and Theory* (1. bs, ss. 297-316). London; New York: Routledge., ss. 300-302.

⁵⁸⁴ **Bkz.:** Porter, L., Rickards, L., Verlie, B., Bosomworth, K., Moloney, S., Lay, B., Latham, B., Anguelovski, I., ve Pellow, D. (2020). Climate Justice in a Climate Changed World. *Planning Theory ve Practice*, 21(2), 293-321.; Sultana, F. (2022). Critical Climate Justice. *The Geographical Journal*, 188(1), 118-124.

farklılaşmaya vurgu yapılması oldukça yaygındır⁵⁸⁵—bu durumun, bahsedilen bu grupların ‘şimdiki zaman’daki dezavantajlılığından kaynaklandığını düşünmek pekâlâ olasıdır. Halbuki, Antroposen’in krizlerinin insan-öteki, doğa ve hayvanlar üzerindeki orantısız olumsuz etkisi, geçmişten gelen ve, tabiri caizse, kapanmayan belli hesaplardan bağımsız düşünölemeyecektir. Üstelik, bu durumun nihayet, iklim kriziyle küresel mücadele bağlamında da gündeme getirildiği de not edilmelidir. Nitekim, 2022 IPCC Raporu, farklı toplulukların ve ekosistemlerin iklim krizinin yarattığı tehditlere farklı şekillerde maruz kaldığını ve bu tehditlere karşı farklı derecelerde kırılan olduğunu ortaya koyarken, ‘şimdiki zaman’ın eşitsizliklerine zemin hazırlayan tarihsel bağlama, ilk kez, şu satırlarla yer vermiştir:

*“Ekosistemlerin ve insanların iklim değişikliğine karşı kırılanlığı, birbiriyle kesişen, sosyoekonomik kalkınma; sürdürölemez okyanus ve arazi kullanımı; eşitsizlik; **marjinalleştirme; sömürgecilik gibi tarihsel ve süregelen adaletsiz örüntüler** ve yönetim gibi değişkenlerin etkisiyle bölgeler arasında ve içinde önemli ölçüde farklılık göstermektedir.”*⁵⁸⁶

Bu doğrultuda, iklim krizi başta olmak üzere Antroposen’in krizlerinden kaynaklanan tehditlerden, Antroposen’in krizlerine katkısı en az olanların en çok etkilendiği yönündeki yaygın söylem⁵⁸⁷ yalnızca bir laföğüzaf olmadığı gibi, esasen hem Antroposen’in krizlerinin kime yöneldiği sorusunu yanıtlamakta hem de, bununla ilişkili olarak, Antroposen’in krizlerine panzehir olabilecek bir uluslararası hukuk tahayyölüne hâkim olması gereken temel ilkeleri barındırmaktadır. Zira, Antroposen’in krizlerinden doğan tehditlerin, gezegenin *insan-olmayan* mukimlerine

⁵⁸⁵ **Bkz.:** *Report of the Special Rapporteur on the Rights of Indigenous Peoples (A/HRC/36/46)*. (2017). UN Human Rights Council.; General Recommendation No. 37 on the Gender-Related Dimensions of Disaster Risk Reduction in the Context of Climate Change, CEDAW/C/GC/37 (2018).; *Report of the Special Rapporteur on Contemporary Forms of Racism, Racial Discrimination, Xenophobia and Related Intolerance: Ecological Crisis, Climate Justice and Racial Justice (A/77/549)*. (2022). UN General Assembly.

⁵⁸⁶ Pörtner, H.-O., Roberts, D. C., Poloczanska, E. S., Mintenbeck, K., Tignor, M., Alegria, A., Craig, M., Langsdorf, S., Löschke, S., Möller, V., ve Okem, A. (Ed.). (2022). IPCC, 2022: Summary for Policymakers. İçinde *Climate Change 2022: Impacts, Adaptation and Vulnerability. Contribution of Working Group II to the Sixth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change* (ss. 3-33). London; New York: Cambridge University Press., s. 12., para. B.2. ve B.2.4. (Çeviri ve vurgular yazara aittir.)

⁵⁸⁷ Bu söylemin arkındaki bilimsel arka plan için, **bkz.:** Chancel, L., Bothe, P., ve Voituriez, T. (2023). *Climate Inequality Report 2023*. World Inequality Lab Study 2023/1. <https://tinyurl.com/yc8mz563>

evleviyetle yöneldiği ve ‘şimdiki zaman’da ortaya çıkan bu durumun ardında tarihsel eşitsizliklerin olduğu görüldüğünde, Antroposen’de somutlaşan koşullar ile uyumlu bir uluslararası hukuk tahayyülünün normatif çerçevesinin omurgası esasen kendiliğinden ortaya çıkmaktadır: Aradığımız normatif çerçeve, diyakronik bir anlayışa dayanmalıdır. Buna göre, Antroposen gerçekliğiyle uyumlu bir uluslararası hukuk tahayyülü, eş zamanlı olarak, bir yandan Antroposen’de somutlaşan koşullardaki tarihsel sürekliliği dikkate alan, diğer yandan da gezegeni ve tüm mukimlerini ‘bugüne’ taşıyan etik ve maddi çerçeveyi tarihsel perspektiften aldığı derslerle dönüştüren ve bu dönüşümü de, uluslararası hukukun dinamiklerine uygun biçimde ona entegre edebilen bir normatif çerçeveye oturtulmalıdır.

Görüldüğü gibi, Antroposen ve Antroposen’de somutlaşan krizlerden çıkarılan temel ders, çalışmada şu ana dek geliştirilen eleştirel çerçeveye tamamen örtüşmektedir. Bu bağlamda, geline aşamada, Antroposen’in krizlerine panzehir olabilecek bir uluslararası hukuk tahayyülü oluşturmak için çalışmada tercih edilen metodolojik yaklaşımın isabetli olduğu neredeyse kesinleşmiş gibidir. Nitekim, bugün karşı karşıya olduğumuz krizleri hafifletecek bir uluslararası hukuk tahayyülünün ancak ve ancak uluslararası hukuka ve kurumlarına dair tarihsel sürekliliği tanımakla; uluslararası hukuku kuşatan kültürel ve siyasi bağlamı iyi tahlil edebilmekle; ve uluslararası hukuka kökleşik olan antroposantrik hümanist ideolojiyi tüm veçheleriyle tanıyıp bu ideolojinin uluslararası hukukun farklı bağlamlarında nasıl yeniden üretildiğini kavramakla mümkün olabileceği yönündeki tespit, çalışmada ilk kez dile getirilmemektedir. Öyle ya, söz gelişi, uluslararası hukuka bir kriz disiplini olarak yaklaşmanın kısıtları, bu bakış açısının uluslararası hukuku tarihsel bağlamında görmeyi engellemesi ve dolayısıyla uluslararası hukukun konularına ve araçlarına antroposantrik perspektifin dar merceğinden yaklaşılmamasına neden olması, daha önce de tespit edilmiştir. İşte, bu bağlamda bu çalışmada Antroposen’in alametifarikası, Antroposen’de somutlaşan krizlerin tüm bu teorik çıkarımları, deyim yerindeyse, ete kemiğe büründürmesidir. Zira, barındırdığı tüm krizlerle somut bir gerçeklik olarak karşımızda duran Antroposen, antroposantrik hümanizmin hem gezegeni hem de kendini nasıl tükettiğinin açık bilimsel kanıtıdır: Antroposen, *insanın insan-olmayan ile ilişkisindeki ayan beyan hataların yanı sıra—ve hatta belki de daha önemlisi—‘doğru’ bilinen yanlışlarla yüzleşmenin zamanıdır.* Bu bağlamda, uluslararası hukukla kesiştiği noktada Antroposen, gelecek için nasıl bir gezegen hayal ettiğimiz ve bu

vizyonu gerçekleştirmeye ve sürdürmeye uygun bir uluslararası hukukun normatif çerçevesinin ne olması gerektiği konusunda gerçekçi ve samimi stratejiler benimsemek için bir ‘son’ çağrıdır. Ancak, uluslararası hukuk(çu) bu çağrıyı doğru yorumlamalıdır: Zira, gösterildiği üzere Antroposen, ‘gelecek’ tahayyülümüzle ilgili olduğu kadar, geçmişle yüzleşmekle de ilgilidir: Antroposen’den çıkaracağımız en büyük ders, geçmişin asla geçmişte kalmadığı; geçmişte ödenmeyen borçların bir gün, öyle ya da böyle, karşımıza çıktığıdır. Şu hâlde, uluslararası hukuka Antroposen geri planında bakmak, öncelikle bu farkındalıkla başlamalıdır.

Şimdi, Antroposen’in ne olduğunu ve uluslararası hukukla ilgisini bir nebze anladıktan sonra, en başta sorulan soruya geri dönmenin vaktidir: Sömürgeci ve emperyalist efendinin aracı olarak işlev göregelmiş olan uluslararası hukuk, efendinin, *insan* hiyerarşi ile örülmüş evini yıkabilecek midir? Yoksa—özellikle de sömürgeciliğin tasfiyesinin ardından ortaya çıkan tablonun kanıtladığı gibi—uluslararası hukuk, *insan* hiyerarşisinden kaynaklanan gezegensel adaletsizlikleri ortadan kaldırmak ve Antroposen’de ortaya çıkan krizleri hafifletmek açısından güvenilemez bir araç mıdır? Ve eğer böyleyse, Antroposen’in krizleriyle mücadelede uluslararası hukuku bir araç olarak kullanma idealinden tamamen vaz mı geçilmelidir? Diğer bir deyişle, China Miéville’nin iddia ettiği gibi, uluslararası hukuk etrafında şekillenen bir dünya kaçınılmaz olarak emperyalist şiddet içereceğinden, *insan* hiyerarşisinden kaynaklanan tür içi ve türler arası adaletsizliklere panzehir olabilecek bir uluslararası hukuk tasarlama teşebbüsü ütopyik olmanın da ötesinde, bizzat kendi kendini imha eden bir girişim midir?⁵⁸⁸ Yani, başından beri uluslararası hukuka ütopyacı yaklaşımı eleştiren bu çalışma, Antroposen’in krizlerine uluslararası hukuk dairesinde bir yanıt ararken, aslında ütopyacı düşüncenin tuzağına mı düşmektedir?

Her şeyden önce, bu çalışmanın perspektifinden Antroposen’in krizleriyle mücadele bağlamında uluslararası hukuktan tamamıyla vazgeçmek bir seçenek değildir. Değildir, çünkü uluslararası hukuk, yalnızca devletlerin arasında uygulanacak birtakım kurallardan ibaret değildir. Uluslararası hukuk, özellikle de uluslararası hukuka içkin antroposantrik hümanist ideolojiden kaynaklanan eşitsizlik

⁵⁸⁸ Miéville, C. (2005). *Between Equal Rights: A Marxist Theory of International Law*. Leiden; Boston: Brill., 319.

ve adaletsizlikten en çok etkilenenlerin günlük hayatına doğrudan etki etmektedir. Çalışmada farklı bağlamlarda gösterildiği üzere, uluslararası hukukun ‘evrenselliği’ iddiasının içinin tamamen boş olduğu tartışmasızdır. Ancak, ‘evrensellik’ kisvesi altında yaratılan ve uygulanan uluslararası hukuk bugün gezegenin insan ve insan-olmayan tüm mukimlerinin var oluşunu şu ya da bu şekilde esastan düzenlemektedir. Nitekim, gösterildiği üzere, bugün, dünya halklarının hangi siyasi, ekonomik ve yönetim modellerini benimseyeceğini düzenleyen uluslararası hukuktur. Doğanın hangi kısımlarının korunup hangi kısımlarının, nasıl sömürüleceğini⁵⁸⁹, hangi hayvanların korunup hangilerinin ne kadar avlanabileceğini⁵⁹⁰ veya hangilerinin ticaretinin yapılabileceğini⁵⁹¹ düzenleyen de yine uluslararası hukuktur. Unutulmamalıdır: (Uluslararası) hukuk antroposantrik hümanist sistemin ürünü olduğu kadar üreticisi ve garantörüdür. Hâl böyleyken, özellikle de gezegenin *insan-olmayan* mukimlerinin çıkarlarını koruyabilmek için, uluslararası hukuka sırt çevirmeyi göze alabilmemiz söz konusu değildir.⁵⁹² Aksi bir yaklaşım, uluslararası hukuka içkin sömürgeci ve emperyal antroposantrik hümanist ajandanın önünü daha da açmaktan ötesine yaramayacaktır.⁵⁹³

Bununla birlikte, biliyoruz ki, Miéville’nin endişesi hiç de temelsiz değildir. İşte, tam da bu noktada, Antroposen’den çıkardığımız dersleri iyi kavramak, Antroposen’de; efendinin evini yıkabilecek bir uluslararası hukuku yeniden düşünmek için hayati önemdedir. Bu bağlamda, uluslararası hukukun özünde eşitlik ve adaleti amaçladığını ve sömürgeci ve emperyal ideoloji tarafından manipüle edildiğini savunmak veya uluslararası hukukun ‘boş’ bir kap olduğunu ve onu dilediğimiz değerlerle doldurabileceğimizi düşünmek hakikaten de ütopyacıdır.⁵⁹⁴ Nitekim çalışma, her iki pozisyonun da Antroposen’in krizlerine panzehir olabilecek bir

⁵⁸⁹ **Bkz.:** Convention on Biological Diversity (CBD), 1760 UNTS 79 (1992).

⁵⁹⁰ **Bkz.:** International Convention for the Regulation of Whaling, 161 UNTS 72 (1946).

⁵⁹¹ **Bkz.:** Convention on International Trade in Endangered Species of Wild Fauna and Flora (CITES), 993 UNTS 243 (1973).

⁵⁹² Pahuja, S. (2017). *Changing the World: The Ethical Impulse and International Law*. İçinde R. Gaita ve G. Simpson (Ed.), *Who’s Afraid of International Law?* (ss. 21-42). Clayton: Monash University Publishing., s. 35.

⁵⁹³ Anghie, A. (2006). *The Evolution of International Law: Colonial and Postcolonial Realities*. *Third World Quarterly*, 27(5), 739-753., s. 752.

⁵⁹⁴ Pahuja, S. (2017). *Changing the World: The Ethical Impulse and International Law*. İçinde R. Gaita ve G. Simpson (Ed.), *Who’s Afraid of International Law?* (ss. 21-42). Clayton: Monash University Publishing., s. 34.

uluslararası hukuk tahayyül etmek bakımından niçin işlevsiz olduğunu birçok kez kanıtlamıştır. Buna mukabil, uluslararası hukuka içkin sömürgeci ve emperyal ideolojinin bilincinde olunduğunda ve diyakronik bir bakış ışığında hukukta kemikleşmiş antroposantrik hümanizme meydan okumanın ve üstesinden gelmenin yollarını bulabildiğimizde, Antroposen’de somutlaşan krizleri hafifletecek bir uluslararası hukuk tahayyülü ortaya koymak pekâlâ mümkün olabilecektir.

Böyle söylenmekle birlikte, nihayetinde, Antroposen’in krizlerine uluslararası hukukun ‘içinde’ bir panzehir ararken, Antroposen’den çıkardığımız dersler ışığında; yani, hukukun ‘dışından’ gelen malumatla uluslararası hukuka yapacağımız her türlü ekleme, nihayetinde hukuk diline uyarlanmak zorundadır. Zaten, Antroposen’in krizlerine panzehir olabilecek bir uluslararası hukuk tahayyülünün normatif çerçevesini belirlerken karşılaşılan risk de tam olarak bu aşamada belirecektir. Zira, bu uyarlama sürecinde, uluslararası hukukun tarihsel süreçlerinde birçok kereler olduğu gibi, kendimizi yine antroposantrik hümanizmin kodlarıyla sömürgeci ve emperyal ideolojiyi ‘yeniden’ üretirken bulmamız işten değildir. Bu sebeptendir ki, Antroposen’den edindiğimiz malumatı uluslararası hukuka nasıl entegre edeceğimiz konusunda net taktikler belirlememiz elzemdir. İşte bu amaçla, çalışmanın bir sonraki ve son bölümü, bu taktikleri belirlemeye ayrılacaktır. Bunun için de çalışma, uluslararası hukukta Antroposen’in krizlerine çözüm olarak önerilen kurumları inceleyecek ve bu önerilerdeki ‘doğru’ ve ‘yanlış’ önermeler temelinde kendisine bir yol haritası çıkarmayı amaçlayacaktır.

B. ANTROPOSEN’DEN ULUSLARARASI HUKUKA BAKMAK

Eğitim hayatlarımızın başında, görece karmaşık aritmetik ve mantıksal denklemlerle karşılaşmamızla birlikte öğrendiğimiz ilk tekniklerden biri, bir problemi analitik olarak çözmenin stratejisidir. Antik Yunan matematikçilerinden miras aldığımız bu stratejiye göre, bir problemin doğru çözümü için, öncelikle eldeki problemin iyi analiz edilmesi gerekir. Bunun için de atılacak ilk adım, ‘verilenlerin’ ve ‘istenenlerin’ kapsamlı biçimde ortaya konmasıdır. Ardından, verilenler ve istenenler arasındaki ilişki anlaşılmalıdır. Nihayet bu aşama da layığıyla tamamlandığında, artık bir ‘çözüm planı’ geliştirmeye hazırız demektir.

Kimi durumlarda, bu planı oluşturmak nispeten kolaydır: Özellikle, elimizdeki problemi ya da çok benzerini daha önce çözmüşsek işimiz iyice kolaylaşır. Yine, elimizdeki problem ile alakalı bir başka problemi daha önce çözmüşsek de elimiz hayli kuvvetlidir. Zira, önceki problemin çözümünde kullandığımız teorem ve metotlar, elimizdeki ‘yeni’ problemi çözmeye yardımcı olabilecektir. Bazen de elimizdeki problem için ‘verilenler’, daha önce karşılaştığımız bir problemindekinden farklıdır ancak denklemin ‘istenenler’ tarafına aşınayızdır. Bu durumda da yine önceki deneyimlerimiz, karşı karşıya olduğumuz ‘yeni’ problemin çözümünde işlevsel olabilecektir. Eğer elimizdeki problem, daha önce karşılaştıklarımızdan tamamen farklıysa, bu sefer problemi parçalara ayırıp bu parçalarda bildiğimiz teorem ve yöntemleri uygulayabileceğimiz noktaları bulmaya çalışmak akıllıcadır.⁵⁹⁵

Gündelik hayatlarımızda dahi—hatta çoğunlukla da pek farkında olmadan—devamlı başvurduğumuz; uygulamasını ve tutarlılığını aritmetiğin mantığından alan bu problem çözme stratejisinden hukuki problemlerin çözümünde de zannettiğimizden çok daha sık yararlanırız. Düşününce, Antroposen’de somutlaşan koşullara panzehir olabilecek bir uluslararası hukuk tahayyülü ortaya koymanın (varsa) yollarını ararken, çalışmada şimdiye dek yapılan da nihayetinde budur. Nitekim, analitik problem çözmenin terimleriyle tarif edilecek olursa, çalışmanın en başında öncelikle ‘verilenler’ ortaya konmuştur. Bunun için evvela, (uluslararası) hukukun antroposantrik hümanist matris üzerine kurulu değerler evreni ele alınmıştır. Böylelikle, her şeyden önce, Antroposen arka planında inceleyeme giriştiğimiz (uluslararası) hukukun temel kavramları tanıtılmış ve tanımlanmıştır. Bu bağlamda ‘insan’ ve ‘insan-olmayan’ kavramlarının (uluslararası) hukukta *kime* ve *neye* karşılık geldiği; çözmeye çalıştığımız uluslararası hukuk denkleminde bu kavramlarla karşılaştığımız kısımlara hangi değer(ler)i koymamız gerektiği ve dolayısıyla, denklemin nasıl yorumlamamız gerektiği açıklanmıştır. Daha sonra, yine ‘verilenler’ kapsamında, antroposantrik hümanist matris çerçevesinde uluslararası hukukun işleyiş prensibi açıklanmış; ardından, Antroposen’de somutlaşan krizlerin kaynağı ve bu krizlerin kimlere yönelik olduğu ortaya konmuştur.

⁵⁹⁵ **Bkz.:** Polya, G. (1973). *How to Solve It: A New Aspect of Mathematical Method* (2. bs). Princeton, New Jersey: Princeton University Press., s. xvi.

Çalışmanın baştan beri peşinde olduğu temel soru, Antroposen’in krizlerine panzehir olabilecek bir uluslararası hukuk tahayyülü ortaya koyabilmenin olasılığı olduğuna göre, bu çalışma bağlamında denklemin ‘istenenler’ kısmı, esasen, daha en başından bellidir. Bununla birlikte, bağlamından koparılarak söylendiğinde, en iyi ihtimalle, ancak soyut ve amorf bir fikir olarak beliren “Antroposen’in krizlerine panzehir olabilecek bir uluslararası hukuk” deyiminin açıklanmaya muhtaç olduğu aşikârdır. Bu bağlamda çalışma, ‘verilenler’ ve ‘istenenler’ arasındaki ilişkiyi irdeleyerek, Antroposen gerçekliği ile uyumlu olabilecek bir uluslararası hukuk tahayyülünün normatif çerçevesinin hangi temeller üzerine kurulması gerektiğini, yine Antroposen’de somutlaşan koşulları inceleyerek araştırmıştır. Böylece çalışma, aslında denklemin ‘istenenler’ kısmını bir bakıma parçalarına ayırarak varılmaya çalışılan uluslararası hukuk tahayyülünün omurgasını teşkil edecek ilkeleri saptamaya çabalamıştır. İşte tüm bunlardan sonra; çalışmanın bu son bölümünde geline aşama, Antroposen’de karşı karşıya olduğumuz krizleri hafifletebilecek ve hatta belki de bazılarını ortadan kaldırabilecek bir uluslararası hukuk tahayyülü için bir ‘çözüm planı’ oluşturacağımız aşamadır.

Bu bağlamda, ilkin teslim etmek gerekir ki, uluslararası hukuk çerçevesinde Antroposen’de somutlaşan krizleri bertaraf edebilecek ya da hafifletebilecek çözümler bulabilmeye yönelik arayış, elbette, bu çalışmaya özgü bir girişim değildir. Diğer bir deyişle, elimizdeki problemin belki birebir aynı biçimde yorumlanmış hâli değilse bile benzer(ler)i, uluslararası hukukta daha önce pek çok kez çözülmeye çalışılmıştır. Dolayısıyla, bir problemin çözümüne ilişkin analitik stratejiye uygun olarak, bu çalışma bağlamında ortaya konmaya çalışılan çözüm planı için bunlardan yararlanma olasılığı gündeme gelebilecektir. Nitekim, daha önce de temas edildiği gibi, Antroposen’in belki de en acil ve katastrofik krizlerinden iklim ve biyoçeşitlilik krizi ile mücadele, özellikle 1970’lerden beridir uluslararası hukukun gündeminin esaslı konularından olagelmıştır. Dahası, uluslararası hukuk çerçevesindeki bu girişimlerin de çıkış noktası, doğal olarak, bu çalışmada ortaya konan geri plan ile neredeyse tıpatıp aynıdır. Özellikle Batılı ülkelerde, kitlesel sanayileşmenin gittikçe gözle görülür hâle gelen aşırı hava ve su kirliliği ve toprak aşınması gibi sonuçları, doğa ile ilişkimizde ‘bir şeyler’in değişmesi gerektiğine dair bir ciddi birer sinyal olarak algılanmıştır. Yine, gelişen bilimsel ve teknolojik imkânlar da doğa ile ilişkimize bambaşka bir boyut kazandırmıştır: *İnsanın* gezegen üzerinde sebep olduğu tahribatın boyutlarının

ölçülebilir hâle gelmesi ve gezegenin nasıl git gide ısındığının ampirik verilerle tespit edilebilmesi, daha evvel sorgulanmaya pek kalkışılmayan kalkınma, üretim ve tüketim modellerinin sorgulanmasına yol açmıştır.⁵⁹⁶

Belirtmek gerekir ki, tüm bu sorgulamayı güdüleyen başat unsur, en temelde, bilimsel verilerle ortaya çıkan vahim tablo karşısında, her şeyden önce, ‘doğal kaynaklar’ın sınırsız olduğu ve dolayısıyla, limitsizce tüketilebileceği fikrinin büyük bir yanılgıdan ibaret olduğunun anlaşılmasıdır. Bu bakımdan, Stokholm Bildirisi’nin yayınladığı 1972 senesi, uluslararası hukuk ve küresel çevreciliğin buluşması bakımından sembolik bir değere sahiptir.⁵⁹⁷ Nitekim, Bildiri’nin hemen 2. paragrafına “insan çevresinin korunması ve iyileştirilmesi, dünya genelinde halkların refahını ve ekonomik kalkınmayı etkileyen önemli bir konudur; [çevrenin korunması ve iyileştirilmesi] tüm dünya halklarının acil arzusu ve tüm hükümetlerin görevidir,” denilerek başlanmış olması tevekkeli değildir: Bu paragraf, tam da Bildiri’nin yayımlandığı dönemde yükselmeye başlayan ‘çevre bilinci’ diskurunu yansıtmaktadır. Nitekim, 1972 yılında, Bildiri’nin yayınlanmasına paralel olarak, Massachusetts Teknoloji Enstitüsü’nden bir grup bilim insanı da “Büyümenin Limitleri” isimli bir rapor yayımlanmıştır. 12 milyon kopya kadar satan ve otuzdan fazla dile çevrilen bu rapor⁵⁹⁸, tam manasıyla bilimsel teknik bulgulara dayanmamakla—ve bu yönüyle çokça eleştirilmiş olmakla—birlikte, mevcut ekonomik kalkınma modellerinin ve nüfus artışının değişmeden devam etmesi hâlinde gezegenin 2100 yılına kadar tamamen çökeceğini gösteren ilk analizlerden biridir.⁵⁹⁹ (Bugün gelinen noktada, raporda yer alan değerlendirmelerin isabetliliği, herhalde, izahtan varestedir.⁶⁰⁰) Yine aynı yıl, Dünya’dan Ay’a doğru seyahat eden Apollo 17’nin mürettebatı tarafından

⁵⁹⁶ Natarajan, U., ve Khoday, K. (2022). Locating Nature: Making and Unmaking International Law. İçinde U. Natarajan ve J. Dehm (Ed.), *Locating Nature: Making and Unmaking International Law* (1. bs, ss. 21-44). Cambridge: Cambridge University Press., ss. 25-26.

⁵⁹⁷ Mührel, J. (2022, Haziran 1). *The Birth of Global Environmentalism*. Völkerrechtsblog. <https://tinyurl.com/2eumwjau>

⁵⁹⁸ **Bkz.:** Heinberg, R. (2022, Şubat 24). *The Limits to Growth at 50: From Scenarios to Unfolding Reality*. Resilience. <https://tinyurl.com/3wp6y8vj>

⁵⁹⁹ **Bkz.:** Meadows, D. H., Meadows, D. L., Randers, J., ve Behrens III, W. W. (1972). *The Limits to Growth: A Report for the Club of Rome’s Project on the Predicament of Mankind* (1. bs). New York: Universe Books.

⁶⁰⁰ Ancak, kimilerince fazla ‘pesimist’ bulunan raporun yankıları ve vardığı sonuçların isabetliliği, yayınlanmasının üzerinden yarım asır geçmesine rağmen hala tartışma konusudur. **Bkz.:** Bardi, U. (2011). *The Limits to Growth Revisited*. New York: Springer.; Döring, T., ve Aigner-Walder, B. (2022). The Limits to Growth — 50 Years Ago and Today. *Intereconomics*, 57(3), 187-191.

çekilen “Mavi Bilye” fotoğrafı da, sonsuz kaynakla *insanın* hizmetinde olduğu fantezisine konu olan gezegenimizin, aslında, pekâlâ bir fotoğraf karesine sığabilecek kadar ‘sonlu’ ve ‘kırılgan’ olduğunu göstermiştir.⁶⁰¹ İşte, uluslararası hukukun gözünde, doğanın saf bir tüketim nesnesi olmaktan çıkıp ‘korunması ve gözetilmesi gereken’ bir tüketim nesnesine dönüşmesine uzanan süreç böyle bir arka planda gelişmiştir.⁶⁰²

Bu çerçevede değerlendirildiğinde, 1970’lere hâkim olan konjonktürün bir ‘değişim’ arzusu ile şekillenmesi hiç yadırgatıcı değildir. (Hatırlanacak olursa, bir önceki bölümde değinilen Wallerstein’ın analizinin çıkış noktası da buydu.) Ancak, Antroposen’de karşı karşıya olduğumuz krizleri hafifletebilecek bir uluslararası hukuk için ‘çözüm planı’ ortaya koymaya giriştiğimiz bu aşamada, bu değişim arzusunu güdüleyen motifleri, uluslararası hukuktaki yansımaları açısından iyi analiz etmek önemlidir. Zira, bu motiflere dair bir kavrayış, Antroposen’in krizlerine panzehir olabilecek bir uluslararası hukuk tahayyülü ortaya koyabilmek için daha önce ortaya konmuş olan çözüm planlarından ne ölçüde faydalanabileceğimiz konusunda belirleyici olacaktır. Bu bağlamda, öncelikle, bu değişim arzusunun ardında romantik saikler de olduğu, elbette su götürmezdir. Nitekim, örneğin, çevreyi “*maddi yaşam koşulları ve entelektüel, ahlaki, sosyal ve manevi gelişim fırsatı sağlayan*” bir unsur olarak tanımlayan Stokholm Bildirisi’nde⁶⁰³; çevrenin korunmasını “*evrensel değere sahip kültürel ve doğal mirasın korunması*” olarak ifade eden 1972 Dünya Mirası Sözleşmesi’nde⁶⁰⁴; “*birçok güzel ve çeşitli biçimleriyle yabani fauna ve floranın, dünyanın doğal sistemlerinin yeri doldurulamaz bir parçası olduğunu ve bu ve gelecek nesiller için korunması gerektiğini*” kabul eden Nesli Tehlike Altında Olan Yabani Hayvan ve Bitki Türlerinin Uluslararası Ticaretine İlişkin Sözleşme (‘CITES’)⁶⁰⁵ ve “*biyolojik çeşitliliğin ve bileşenlerinin eğitsel, kültürel, rekreasyonel ve estetik*

⁶⁰¹ Petsko, G. A. (2011). The Blue Marble. *Genome Biology*, 12(4), 112.;

⁶⁰² Natarajan, U., ve Dehm, J. (2022). Introduction. İçinde U. Natarajan ve J. Dehm (Ed.), *Locating Nature: Making and Unmaking International Law* (1.-18. bs). Cambridge: Cambridge University Press., s. 3.

⁶⁰³ Declaration of the United Nations Conference on the Human Environment, A/CONF.48/14/Rev.1 (1972)., para. 1. (Çeviri yazara aittir.)

⁶⁰⁴ Convention concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage, 1037 UNTS 151 (1972)., Giriş, paras. 8-9. (Çeviri yazara aittir.)

⁶⁰⁵ Convention on International Trade in Endangered Species of Wild Fauna and Flora (CITES), 993 UNTS 243 (1973)., Giriş, para. 1. (Çeviri yazara aittir.)

değerleri”ne vurgu yapan Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi’nde⁶⁰⁶ romantizmin açık izlerini bulmak pekâlâ mümkündür.⁶⁰⁷

Doğrusunu söylemek gerekirse, hayvanların ve doğanın korunmasını konu edinen uluslararası antlaşmaların dibacesinde görmeye alışık olduğumuz romantik yaklaşım oldukça muammalıdır. Zira romantik perspektif, doğanın kendisine içkin bir değere sahip olduğu iddiasıyla, ilk kertede, antroposantrik hümanizme meydan okuyan bir duruş gibidir. Doğanın güzelliğine; eğitsel, kültürel ve rekreasyonel değerlerine vurgu yapan bu bakış, ‘doğal’ olana muazzam bir teveccüh gösterir. Romantik bakışa göre, *insanın* ‘doğa’ dan büsbütün ayrılışı, *insanın* yaşam deneyimini eksiltmektedir ve *insan*, ancak doğa ile (yeniden) temas etmenin yollarını keşfedebilirse hayatına anlam katabilecektir.⁶⁰⁸ Bir romantik için doğa, âdeta *insanın* anlam arayışının ilacıdır.

Bu doğrultuda bir romantik, Mavi Bilye’ye baktığında *insanın* uçsuz bucaksız evrenin sadece küçücük bir parçası olduğu gerçeğinden doğan estetikten ve manevi zenginlikten büyülenecektir. İşte romantizmin muamması da, muhtemelen, tam burada başlamaktadır: Çünkü, romantik bakışın doğaya karşı konumlanması, bir gözlemci ya da bir yorumcu statüsündedir. Diğer bir deyişle, bir romantik de esasen kendisini tamamıyla ‘doğa’ nın dışında konumlandırır; yani, derinde begayet antroposantriktir. Hâl böyleyken, *insanın* gezegen üzerinde bir küçücük noktadan ibaret olduğuna dair romantik tasavvur zihnimizde, en iyi ihtimalle, ancak tüylerimizi diken diken eden ‘hoş’ bir gizem olarak canlanacaktır. Zira, *insan* bu imgenin öylesine dışındadır ki, dünyanın resmine bakan *insan*, ne ‘doğa’ ile olan ilişkisini sorgulama ne de ‘doğa’ ya karşı sorumluluklarını düşünme eğilimindedir.⁶⁰⁹ Bu, bir romantğin doğanın korunmasını savunmadığı anlamına gelmeyecektir. Tersine, bir romantik, doğanın korunmasını ve muhafazasını tutkuyla savunacaktır. Ancak romantik, doğanın *insana*

⁶⁰⁶ Convention on Biological Diversity (CBD), 1760 UNTS 79 (1992)., Giriş, para. 1. (Çeviri yazara aittir.)

⁶⁰⁷ Humphreys, S., ve Otomo, Y. (2016). Theorizing International Environmental Law. İçinde A. Orford ve F. Hoffman (Ed.), *The Oxford Handbook of the Theory of International Law* (ss. 797-819). Oxford; New York: Oxford University Press., s. 811.

⁶⁰⁸ a.g.e.

⁶⁰⁹ **Bkz.:** Morton, T. (2017). ... and the Leg Bone’s Connected to the Toxic Waste Dump Bone. *Anthropology of Consciousness*, 28(2), 135-142.

kattığı manevi, kültürel ya da estetik değerle pek meşgul olduğundan, doğanın insandaki temsili dışındaki kısımlarına kör vaziyettir.⁶¹⁰ Bu bağlamda, Martin Heidegger'in, Mavi Bilye fotoğrafının çekilmesinden seneler önce kaleme aldığı "Dünya Resmi Çağı" makalesindeki analizinin, retrospektif olarak kendi kendini teyit ettiği görülecektir:

*"Dünyanın bir resim hâline geldiği noktada, var olan her şey, insanın kendisi için düzenlediği ve bu düzenlemeye paralel olarak kendi önüne getirmeyi amaçladığı, dolayısıyla kesin bir şekilde önüne koymayı hedeflediği nesneler olarak sıralanır. Bu nedenle 'dünya resmi', özünde, dünyanın bir resmi değil, dünya olarak kavranmış ve resim şeklinde tutulmuş olan anlamına gelir. Artık var olan her şey, insan tarafından temsil edilip ortaya konulmadıkça var olmaz ve ancak bu temsil yoluyla varlık kazanır. Dünya resmi söz konusu olduğunda, var olan her şeyin özü hakkında bir karar alınmış olur. Varlık, var olanın bu şekilde temsil edilmesi ve sunulmasında aranır ve bulunur."*⁶¹¹

Bu sebeple olsa gerek, ilk kertede, insanın doğa ile nasıl ilişkileneceği konusunda taban tabana zıt pozisyonlar gibi görünseler de, romantik bakış ile doğa ile müdanasızca sömürgeci bir ilişki öngören antroposantrik faydacı bakış, mevcut uluslararası hukuk rejimlerinin neredeyse tümünde—ve dahası, birbirlerini tamamlayan biçimde—bir arada yer almaktadır.⁶¹² Öyle ki, yukarıda temas edilen ve yalnızca dibacelerine bakıldığında doğal olana karşı romantik bir huşunun etkisinde tasarlanmış gibi görünen uluslararası rejimlerin tamamı, esasında en temelde,

⁶¹⁰ Romantizme içkin antroposantrik hümanizmin bir başka açık temsili de, insanın kökleriyle buluşup huzur bulabileceği 'vahşi doğa'nın metalaştırılmasının, hatta sırf insan doğayla buluşabilsin diye bazı yerli halkların anavatanlarından sürülmesinin ve 'doğa'nın bir 'park'a indirgenivermesinin bir Romantik için hiçbir kaygı yaratmamasıdır. **Bkz.:** Dowie, M. (2011). *Conservation Refugees: The Hundred-Year Conflict Between Global Conservation and Native Peoples*. Cambridge, Massachusetts: MIT Press., ss. 16-19.

⁶¹¹ Heidegger, M. (1977). The Age of the World Picture. İçinde W. Lovitt (Çev.), *The Question Concerning Technology, and Other Essays* (ss. 115-154). New York; London: Garland Publishing., ss. 129-130. (Çeviri yazara aittir.)

⁶¹² Literatürde, insan-olmayanın kendisine içkin değerini vurgulayan ve insan-olmayanın korunmasını insani kaygılarla ilişkilendiren koruma motiflerinin, doğanın ve hayvanların korunmasına yönelik antroposantrik olmayan bir bakışı yansıttığını savunan yorumcular yok değildir. Belirtmek gerekir ki, böyle bir yaklaşım, ancak, ya antroposantrizmin ne olduğu üzerine hiç düşünmemiş olmakla ya da—daha iyi ihtimalle—antroposantrizmin mantığını kavrayamamakla açıklanabilir. Bir örnek için, **bkz.:** Gillespie, A. (2021). An Introduction to Ethical Considerations in International Environmental Law. İçinde M. Fitzmaurice, M. Brus, P. Merkouris, ve A. Rydberg (Ed.), *Research Handbook on International Environmental Law* (ss. 106-128). Edward Elgar Publishing., ss. 116-123.

hayvanları da içerecek biçimde doğanın nasıl daha ‘verimli’ ve ‘etkili’ sömürülebileceğini düzenlemektedir.⁶¹³ Nitekim, bunlardan belki de en çarpıcı olanı CITES çerçevesinde oluşturulan rejimdir. Zira, dibacesinde hayvanları ve doğayı “dünyanın doğal sistemlerinin yeri doldurulamaz bir parçası” olarak tanımlayan antlaşma, bu yeri doldurulamazlığa, nesli tükenmekte olan yabani hayvan ve bitki türlerinin ticaretini, karşı karşıya oldukları yok olma tehdidinin kritikliğine bağlı olarak farklı rejimlere tabi tutarak paye biçmektedir.⁶¹⁴ Dolayısıyla, CITES çerçevesinde hayvanlar ve doğa, aslında “dünyanın doğal sistemlerinin yeri doldurulamaz bir parçası olan” metarlardan ötesi değildir. Üstelik, BM’nin 2022’de yayınladığı verilere göre, yalnızca CITES çerçevesinde gerçekleşen hayvan ve bitki ticaretinin yıllık ortalama mali değeri, hayvanlar için 1,8 milyar ABD doları ve bitkiler için 9,3 milyar ABD doları olarak tahmin etmektedir.⁶¹⁵ Öyleyse, CITES kapsamındaki doğal yaşam ticaretinin, ‘yeri doldurulamaz’ bir ekonomik kazancı da temsil ettiği aşikârdır.

Tahmin etmek zor olmasa gerek ki, doğanın ve ‘doğal kaynaklar’ın sınırsız olmadığı ve pervasızca sömürüldüğünde tükenebileceğinin fark edilişi şüphesiz 1970’lerde fark edilen bir olgu değildir. Gerçekten de CITES kapsamında nesli tükenmekte olan türlerin devamlılığını korumak için tasarlanan rejim, öncüllerinden ilham alınarak geliştirilmiştir.⁶¹⁶ Bu bağlamda, hiçbir zaman yürürlüğe girmemiş olmasına rağmen, uluslararası hukukun *insan-olmayanla* sömürgeci ve emperyal ilişkisinin yalın bir temsili olan ve uzun yıllar boyunca bundan sonraki doğal hayatın korunmasına ilişkin uluslararası hukuk rejimlerinin saiklerine yön veren⁶¹⁷ 1900 tarihli Afrika’daki Yabani Hayvanların, Kuşların ve Balıkların Korunmasına dair Londra

⁶¹³ **Bkz.:** Şarbak, H. N. (2022). Reflections on the Ethical Premises Underlying the Proposed UN Convention on Animal Health and Protection. *Global Journal of Animal Law*, 10(2). <https://tinyurl.com/you2ueccu>, ss. 5-10.

⁶¹⁴ Convention on International Trade in Endangered Species of Wild Fauna and Flora (CITES), 993 UNTS 243 (1973), Madde 2.

⁶¹⁵ **Bkz.:** *World Wildlife Trade Report 2022* (CoP19 Inf. 24). (2022). Geneva: CITES Secretariat.

⁶¹⁶ Bowman, M. (2013). A Tale of Two CITES: Divergent Perspectives upon the Effectiveness of the Wildlife Trade Convention. *Review of European, Comparative ve International Environmental Law*, 22(3), 228-238., s. 234.

⁶¹⁷ **Bkz.:** Otomo, Y., ve Prost, M. (2016). British Influences on International Environmental Law: The Case of Wildlife Conservation. İçinde R. McCorquodale ve J.-P. Gauci (Ed.), *British Influences on International Law, 1915-2015* (ss. 192-211). Brill Nijhoff.

Sözleşmesi⁶¹⁸ tam da böyle bir farkındalığın sonucu olarak müzakere edilmiştir.⁶¹⁹ Zira, Avrupalı beyaz adamın sömürgeleştirdiği topraklar üzerindeki hâkimiyetinin ve zaferinin simgesi olan ganimet avcılığı⁶²⁰ (İng. ‘*trophy hunting*’) sebebiyle avlanabilecek hayvan popülasyonunun giderek azalması beyaz adama, avlanmaya devam etmek istiyorsa bunu daha metodik bir şekilde yapması gerektiğini göstermiştir.⁶²¹ Yani, ‘doğal yaşamın korunması’nu konu edinen ve amaçlayan ilk uluslararası antlaşmalardan biri, tamamen sömürebilmeye ve tüketebilmeye devam edebilme amacıyla ortaya çıkmıştır. Bu doğrultuda, her ne kadar literatürde Londra Sözleşmesi kapsamında korunacak türlerin ‘*insan için yararlı*’ ya da ‘*insana zararı olmayan*’ şeklinde sınıflandırılması ve ‘*insana zararlı*’ olarak kabul edilen türlerin avlanmasının ve öldürülmesinin teşvik edilmesi nedeniyle Sözleşme’nin ‘modern’ standartlara göre değerlendirilemeyeceği savunulmuşsa da⁶²², CITES ile Londra Sözleşmesi’ne karşılaştırmalı bir bakış, iki antlaşmanın temel motiflerini birbirinden ayırmanın çok da kolay olmadığını ortaya koymaktadır.⁶²³ Elbette, CITES’in koruma çerçevesini bir dizi romantik vizyonla bezediği ve böylece, *insanın* doğayla ilişkisindeki pür sömürgeci bakışın müdanasız antroposantrizmini kamufle ettiğinde bir duraksama yoktur. Ancak bu, son tahlilde, her iki antlaşmanın da hayvan ve doğa koruma meselesini bir ‘kaynak yönetimi’ sorunu olarak ele aldığı ve bu sorunu antroposantrik hümanizm ışığında çözmeye çalıştığı gerçeğini değiştirmeyecektir.

⁶¹⁸ Convention for the Preservation of Wild Animals, Birds, and Fish in Africa (Congo, France, Germany, Great Britain, Italy, Portugal and Spain), 188 Consolidated Treaty Series (1979) 418 (1900).

⁶¹⁹ Londra Sözleşmesi’nin uluslararası hukukun *insan-olmayanla* sömürgeci ve emperyal ilişkisinin yalın bir temsillerinden biri olarak tanımlanması, hayvana ve doğaya bakışının yanı sıra yerli halklarla olan sömürgeci ilişkisinden de kaynaklanmaktadır. Zira sadece sömürgeci güçler arasında akdedilen bu tür sözleşmeler, yerli hakların geleneksel avlanma pratiklerini sınırlandırmakta ve hatta tamamen dışlamaktadır. Detaylı bir analiz için, **Bkz.:** Gissibl, B. (2016). *The Conservation of Luxury: Safari Hunting and the Consumption of Wildlife in Twentieth-Century East Africa*. İçinde K. Hofmeester ve B.-S. Grewe (Ed.), *Luxury in Global Perspective* (1. bs, ss. 263-300). Cambridge: Cambridge University Press.

⁶²⁰ **Bkz.:** Ritvo, H. (2002). Destroyers and Preservers - Big Game in the Victorian Empire. *History Today*, 52(1), 33-39.

⁶²¹ **Bkz.:** Great Britain Colonial Office. (2019). *Africa: Correspondence Relating To The Preservation Of Wild Animals In Africa (1906)*. London: Wentworth Press.

⁶²² **Bkz.:** Bowman, M., Davies, P., ve Redgwell, C. (2010). *Lyster’s International Wildlife Law* (2. bs). Cambridge: Cambridge University Press., s. 5.

⁶²³ Kaldı ki, Londra Sözleşmesi’nin ‘zararlı’ türlerin öldürülmesini teşvik eden çerçevesi, ‘modern’ uluslararası çevre hukukuna da hiç yabancı değildir. Örneğin, Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi, biyolojik çeşitliliğin korunması bağlamında taraf devletlere, ‘istilacı türler’ olarak adlandırılan bazı türlerin ‘kontrol altına alınması’ ve ‘ortadan kaldırılması’ yükümlülüğü getirmektedir. **Bkz.:** Convention on Biological Diversity (CBD), 1760 UNTS 79 (1992), Madde 8(h)

Böyle söylenmekle birlikte, bugün hayvanları ve doğayı korumayı amaçlayan uluslararası rejimlerin 1900 Londra Sözleşmesi'nden—ve hatta CITES'dan—çok daha katmanlı bir etik çerçeveye sahip olduğu; dolayısıyla, tamamen sömürgeci iradeyi yansıtmadığı pekâlâ savunulabilecektir. Esasında bu, bir bakıma da doğrudur: Zira, mevcut konjonktürde *insanın* doğa ile ilişkisini düzenleyen uluslararası hukuk, uluslararası çevre hukukunun sınırlarını aşarak, 'nesiller arası çevre ve iklim adaleti' ve 'haklar' gibi bir takım başka normlarla kesişen; oldukça girift bir yapıya evrilmiştir.⁶²⁴ Bu bağlamda, 2022 yılında BM Genel Kurulu tarafından kabul edilen 'sağlıklı bir çevrede yaşama hakkı'⁶²⁵ özel bir vurguyu bilhassa hak etmektedir.⁶²⁶ Nitekim, devletlere hem maddi hem de usulî yükümlülükler getiren; yani, hem hakkın etkili bir şekilde hayata geçirilmesi için pratik önlemler almasını hem de hakka müdahale edilmesi durumunda iç hukukta etkili giderim mekanizmaları geliştirmesini gerektiren bu hakkın⁶²⁷, *insanın* doğayla olan ilişkisini dönüştürmek bakımından umut verici bir normatif altyapı sağlayabileceği düşünülebilir. Amerikalılararası İnsan Hakları Mahkemesi'nin hakkın kapsamına dair şu yorumu da, bu kanaati güçlendirmektedir:

“Mahkeme, özerk bir hak olarak sağlıklı bir çevrede yaşama hakkının, diğer haklardan farklı olarak, ormanlar, nehirler ve denizler gibi çevrenin bileşenlerini, bireylere yönelik bir riskin kesin ya da kanıtlanabilir olmadığı durumlarda bile, kendi başlarına hukuki menfaatler olarak koruduğunu vurgulamanın önemli olduğunu düşünmektedir. Bu, bu hakkın doğayı ve çevreyi sadece insanlığa sağladıkları fayda veya bunların tahribatının sağlık, yaşam veya kişisel bütünlük gibi diğer insan hakları üzerindeki etkileri nedeniyle değil, aynı zamanda gezegeni paylaştığımız ve kendi başlarına da

⁶²⁴ **Bkz.:** Baxi, U. (2019). Intergenerational Justice, Water Rights, and Climate Change. İçinde P. Cullet ve S. Koonan (Ed.), *Law, Environment and the Global South* (ss. 2-13). Cheltenham; Northampton: Edward Elgar Publishing.

⁶²⁵ The Human Right to a Clean, Healthy and Sustainable Environment, A/RES/76/300 (2022).

⁶²⁶ Sağlıklı bir çevrede yaşama hakkının ilk kez, BM Genel Kurulu tarafından kabul edilmesinden yaklaşık bir yıl önce, BM İnsan Hakları Konseyi tarafından kabul edildiğini not etmek gerekir. **Bkz.:** The Human Right to a Clean, Healthy and Sustainable Environment, A/HRC/RES/48/13 (2021).

⁶²⁷ **Bkz.:** The Environment and Human Rights (State obligations in relation to the environment in the context of the protection and guarantee of the rights to life and to personal integrity – interpretation and scope of Articles 4(1) and 5(1) of the American Convention on Human Rights). (Advisory Opinion), OC-23/17 (Inter-American Court of Human Rights 15 Kasım 2017). , ss. 48-49, paras. 117-118.

korunmayı hak eden diğer canlı organizmalar açısından taşıdıkları önem nedeniyle de koruduğu anlamına gelmektedir.”⁶²⁸

Hemen fark edileceği üzere, Mahkeme’nin doğanın korunmasına ‘bütüncül’ bir bakış öngören bu yorumu, *insanın* doğa ile ilişkisine hâkim olan antroposantrik hümanist paradigmada bir kırılım öngörüyor olmasıyla dikkat çekicidir. Bu anlamda, hakkın uluslararası hukuktaki gelişimi, hakikaten Mahkeme’nin pozisyonu ile uyumlu olursa sağlıklı bir çevrede yaşama hakkının pratik sonuçları *insan* hiyerarşisine dayanan uluslararası hukukta bir dönüşüm yaratabilecektir.⁶²⁹ Bu bağlamda, hak, doğanın—*insana* yönelik bir riskin kesin ya da kanıtlanabilir olduğu durumlarda dahi—yalnızca kendisine içkin değeri ve doğanın *insan*-olmayan diğer unsurlarının menfaatleri için korunması gerektiğini kabul edecek şekilde yorumlandığında, özellikle hafriyat yoluyla doğanın tahribatını önlemek için gerçekten de etkili bir araç hâline gelebilecektir.⁶³⁰ Tabii, böyle bir tespitin ancak *insanın* ekonomik çıkarları ile doğanın *insan*-olmayan unsurlarının menfaatleri çatıştığında, sağlıklı bir çevrede yaşama hakkının hangi tarafı önceleyeceği konusunda iyimser kalabildiğimiz ölçüde umut verici olabileceği not edilmeden geçilemeyecektir.⁶³¹

⁶²⁸ a.g.e., s. 28, para. 62. (Çeviri yazara aittir.); Mahkeme hakkın kapsamına ilişkin bu yorumunu daha sonra *Lhaka Honhat* ve *La Oroya* Davalarında bir kez daha teyit etmiştir. **Bkz.:** Case of the Indigenous Communities Members of the Lhaka Honhat (Our Land) Association v. Argentina, (Inter-American Court of Human Rights 06 Şubat 2020)., p. 66, para. 203.; Caso Habitantes de La Oroya vs. Perú, (Inter-American Court of Human Rights 27 Kasım 2023).; *La Oroya* davasının, Mahkeme’nin çevrenin korunmasını bir *jus cogens* norm olarak tanıdığını ortaya koyması bakımından da dikkate değer olduğunu belirtmek gerekir. (a.g.e., p. 52, para. 129) Dava hakkında kapsamlı bir analiz için, **bkz.:** Viveros-Uehara, T. (2024, Mayıs 16). *La Oroya and Inter-American Innovations on the Right to a Healthy Environment*. Verfassungsblog. <https://tinyurl.com/3wc57wx4>

⁶²⁹ Böyle söylenmekle birlikte, çalışmanın ilk bölümünde detaylı olarak incelendiği üzere, *insan* hakları hukukuna ve kurumlarına içkin olan antroposantrik hümanizm sebebiyle, çevre hakkı söylemine temkinli yaklaşmak gerektiği not edilmelidir. Bu bağlamda, çevre hakkının gerçek anlamda dönüştürücü bir etkiye sahip olabilmesi için günümüz konjonktüründe hak teorisini yöneten hegemonik yapıların farkında olmak ve bunları yeniden üretmemek adına mevcut olanlardan farklı stratejiler benimsemek önemlidir. Benzer yönde kapsamlı bir analiz için, **bkz.:** Gonzalez, C. G. (2015). Environmental Justice, Human Rights, and the Global South. *Santa Clara Journal of International Law*, 13(1), 151-195.

⁶³⁰ Nitekim, hakkın büyük hafriyatçı şirketlere karşı bu biçimde kullanılması BM nezdinde de teşvik ediliyor gibi görünmektedir. **Bkz.:** Boyd, D. R. (2024). *The Right to a Healthy Environment: A User’s Guide*. Geneva: UN Human Rights Office of the High Commissioner. <https://tinyurl.com/5fjhz3r>, ss. 47-48

⁶³¹ Dile getirilen bu endişeye paralel biçimde, *insan* hakları söyleminin çevrenin korunmasına yardımcı mı yoksa engel mi olacağını sorgulayan eleştirel bir analiz için, **bkz.:** Gearty, C. (2020). Do Human Rights Help or Hinder Environmental Protection? *Journal of Human Rights and the Environment*, 1(1), 7-22.

Bununla birlikte, sağlıklı bir çevrede yaşama hakkını bu bağlamda kayda değer kılan yalnızca hakkın normatif kapsamı da değildir. Nitekim her ne kadar bir kesim tarafından uluslararası hukuk çerçevesinde bir ‘dönüm noktası’ ya da ‘tarihi bir hamle’ olarak yorumlandıysa da⁶³² bu hak, kökenleri itibarıyla Küresel Güney’in ve özellikle de Afrika hukuk sistemlerinin uluslararası hukuka bir katkısıdır.⁶³³ Nitekim, sağlıklı bir çevrede yaşama hakkı, 1981 Afrika İnsan ve Halklar Hakları Şartı’nın 24. Maddesinde “[t]üm halklar, kalkınmalarına elverişli, genel olarak tatmin edici bir çevreye sahip olma hakkına sahiptir,” ifadesi ile yer almaktadır.⁶³⁴ Yine, Amerikan İnsan Hakları Sözleşmesi çerçevesinde 1988 yılında akdedilen San Salvador Protokolü’nün 11. maddesi ve 2004 tarihli Arap İnsan Hakları Şartı’nın 38. maddesi de sağlıklı bir çevrede yaşama hakkını düzenlemektedir.⁶³⁵ Şu hâlde, pek çok Latin Amerika ve Afrika devletinde hâlihazırda uzun yıllardır anayasal düzeyde korunan bir hak olan sağlıklı bir çevrede yaşama hakkı, esasen yalnızca Batılı hukuk için bir yeniliktir.⁶³⁶ Hatta bu durum, BM Genel Kurulu çerçevesinde hakkın kabulüne giden müzakere sürecinde açıkça gün yüzüne çıkmış ve Batılı devletler daha sonra hakkı kendi inisiyatifleriymiş gibi benimsemiş görünseler de aslında başlangıçta hakkın kabulüne epey direnmişlerdir.⁶³⁷

Dolayısıyla, sağlıklı bir çevrede yaşama hakkının BM bünyesinde yaratılan uluslararası çevre hukukunun çerçevesine Küresel Güney’in katkısı ile eklemlenmesi, hakkın normatif içeriğinin ötesinde, uluslararası hukukta çevre konularının

⁶³² Bir örnek için, **bkz.:** *In Historic Move, UN Declares Healthy Environment a Human Right*. (2022, Temmuz 28). UN Environment Programme. <https://tinyurl.com/4drzsv7a>

⁶³³ **Bkz.:** Gonzalez, C. G. (2023). The Right to a Healthy Environment and the Global South. *AJIL Unbound*, 117, 173-178.; Dzah, G. E. K. (2023). Marginalising Africa: The ‘New’ Human Right to a Clean, Healthy and Sustainable Environment in International Law. *Third World Approaches to International Law Review: Reflections*, 52. <https://tinyurl.com/36v8xz7z>

⁶³⁴ African Charter on Human and Peoples’ Rights, 1520 UNTS 217 (1981).

⁶³⁵ Additional Protocol to the American Convention on Human Rights in the Area of Economic, Social and Cultural Rights: Protocol of San Salvador, OEA/Ser.A/44 (1988).; Arab Charter on Human Rights, [ST/HR/JCHR/NONE/2004/40/Rev.1 (2004)].

⁶³⁶ Bu bağlamda, Küresel Kuzey’den Fransız ve İtalyan hukuku; Küresel Güney’den ise Bolivya ve Ekvador hukuku bağlamındaki çevresel düzenlemelere dair karşılaştırmalı bir analiz için, **bkz.:** Alpan, A. (2024). *Anayasacılık ve Ekoloji* [Yayınlanmamış Doktora Tezi]. Marmara Üniversitesi.; Hakkın farklı hukuk sistemlerinde gelişimine dair kapsamlı bir analiz için ayrıca, **bkz.:** May, J. R. (2021). Environmental Rights: Recognition, Implementation and Outcomes. *Cardozo Law Review*, 42, 983-1037.

⁶³⁷ **Bkz.:** Limon, M. (2022). United Nations Recognition of the Universal Right to a Clean, Healthy and Sustainable Environment: An Eyewitness Account. *Review of European, Comparative ve International Environmental Law*, 31(2), 155-170., ss. 163-164.

düzenlenmesine hâkim olan Batı hegemonyasının kırılması açısından da oldukça anlamlıdır. Öyle ki, hakkın uluslararası hukukta *insanın* doğa ile ilişkisine bir norm olarak girişiyle birlikte, hayvanları ve doğayı korumayı amaçlayan uluslararası rejimlerin bütünüyle sömürgeci motifleri yansıttığı yönündeki tespiti yeni bir katman eklemek kaçınılmaz hâle gelmiştir. Zira, sağlıklı bir çevrede yaşama hakkı, sömürge idaresinden kurtulan devletlerde, tam da sömürgecinin ardında bıraktığı tahribatı onarmak için bir araç olarak benimsenmiştir.⁶³⁸ Bu bağlamda, yine hakkın ardında yatan ilkelerin yerli hakların doğa ile ilişkilene biçimlerinin yapıtaşlarını barındırdığı da gözden kaçırılmamalıdır.⁶³⁹ İşte tüm bunlar, sağlıklı bir çevrede yaşama hakkının BM çerçevesinde tanınarak Batılı hukukunun çeperlerine dâhil olmasının, münhasıran Küresel Kuzey'deki devletlerin ve uluslararası ve sivil toplum örgütlerinin öncülüğünde geliştiği varsayılan *insan* hakları alanında köklü bir paradigma değişikliğine yol açtığı anlamına gelmektedir. Çünkü, *insan* haklarının 'kahraman kurtarıcının yardımına muhtaç mağdur'u olarak görülegelen Küresel Güney'in halkları⁶⁴⁰, bu hakkın gelişimine ve uluslararası sisteme dâhil edilmesine öncülük ederek kendilerine biçilen 'mağdur' rolünü, deyim yerindeyse, reddetmiştir. Şu hâlde, sağlıklı bir çevrede yaşama hakkı, *insan* hiyerarşisine dayalı uluslararası hukukta gerçekten bir kırılma olarak değerlendirilecekse bu, hakkın normatif içeriği kadar tarihsel gelişim sürecine de odaklanan bir analizi gerekecektir.⁶⁴¹ Böyle bir yaklaşım, aynı zamanda hakkın, antroposantrik hümanist hukuka dâhil edilerek onun kodlarıyla yeniden yazılan ve uluslararası hukuka hâkim sömürgeci ve emperyal paradigmayı yıkmaya çalışan diğer 'dönüştürücü' normlarla aynı kaderi paylaşmamasını temin etmek bakımından da hayatidir.

Bütün bunlar gözetildiğinde, ilk bakışta, sağlıklı bir çevrede yaşama hakkının, Antroposen'in krizlerine panzehir olabilecek bir uluslararası hukuka ulaşmak için aradığımız çözüm planı bağlamında yararlanabileceğimiz normlardan biri olabileceği

⁶³⁸ Okafor, O. C., ve Dzah, G. E. (2021). The African Human Rights System as "Norm Leader": Three Case Studies. *African Human Rights Law Journal*, 21(2), 669-698., s. 690.

⁶³⁹ Parker, E., ve Tanana, H. (2024). Indigenizing the Right to a Healthy Environment. *Pace Environmental Law Review*, 41(2), 221-258., s. 226.

⁶⁴⁰ **Bkz.:** Mutua, M. (2001). Savages, Victims, and Saviors: The Metaphor of Human Rights. *Harvard International Law Journal*, 42(1), 201-245.

⁶⁴¹ **Bkz.:** Gonzalez, C. G. (2023). The Right to a Healthy Environment and the Global South. *AJIL Unbound*, 117, 173-178.

düşünülebilecektir. Ancak, buna karar vermekte hızlı davranmamak gerekir. Zira, dikkatli okuyucular, özellikle Afrika İnsan ve Halklar Hakları Şartı kapsamında düzenlendiği şekliyle sağlıklı bir çevrede yaşama hakkı ile sıkı sıkıya ilişkili bir başka uluslararası hukuk normu olduğunu fark etmiş olmalıdır. Nitekim, Şart'ın 24. maddesinde “[t]üm halklar, kalkınmalarına elverişli, genel olarak tatmin edici bir çevreye sahip olma hakkına sahiptir,” biçiminde yer bulan bu hakkın temelinde tanıdık bir paradigma yer almaktadır. Bu da ‘kalkınma’ hedefidir ve sağlıklı bir çevrede yaşama hakkı ile kalkınmanın birbirini tamamlayan niteliğine dair en berrak açıklamalardan biri, eski UAD yargıçlarından Antônio Augusto Cançado Trindade’nin şu sözleridir:

“Sağlıklı bir çevrede yaşama hakkı, tek başına ele alınması pek mümkün olmayan bir haktır; kendine insan haklarının kavramsal evreninde bir yer bulmuştur. Bu hakkın, benzer bir başka haktan; yani, bir insan hakkı olarak kalkınma hakkından bağımsız olarak düşünülmesi mümkün değildir. ... [M]evcut nesillerin ihtiyaç ve beklentilerini, gelecek nesillerin kendi ihtiyaçlarını karşılama yeteneğini tehlikeye atmadan karşılamayı öngören sürdürülebilir kalkınma ilkesi, kalkınma hakkı ile sağlıklı bir çevrede yaşama hakkı arasında olası bir bağlantı sağlayabilecektir.”⁶⁴²

Belirtmek gerekir ki, Cançado Trindade’nin, sağlıklı bir çevrede yaşama hakkı ile kalkınma hakkını bir madalyonun iki yüzü olarak tanımlaması ve bu iki hakkı bir arada tutan genel bir çerçeve ve hatta bir ülkü olarak ‘sürdürülebilir kalkınma’ya atıfta bulunması kesinlikle münferit bir değerlendirme değildir.⁶⁴³ Ancak, çalışma

⁶⁴² Cançado Trindade, A. A. (1993). Environment and Development: Formulation and Implementation of the Right to Development as a Human Right. İçinde S. Ko Swan, J. J. G. Syatauw, ve M. C. W. Pinto (Ed.), *Asian Yearbook of International Law, Volume 3 (1993)* (ss. 15-45). Brill | Nijhoff., s. 20 (Çeviri yazara aittir.)

⁶⁴³ Aynı yönde, güncel ve görece eski tarihli başka analizler için, **bkz.:** Singh, N. (1988). Right to Environment and Sustainable Development as a Principle of International Law. *Studia Diplomatica*, 41(1), 45-61.; Giorgetta, S. (2002). The Right to a Healthy Environment, Human Rights and Sustainable Development. *International Environmental Agreements: Politics, Law and Economics*, 2, 171-192.; Adebawale, M., Church, C., Kairie, B. N., Vasylykivsky, B., Panina, Y., ve Kyiv, E.-P. (2010). Environment and Human Rights: A New Approach to Sustainable Development. İçinde T. Bigg (Ed.), *Survival for a Small Planet: the Sustainable Development Agenda* (ss. 137-151). London; Sterling: Earthscan Publications.; Boyd, D. R. (2012). The Constitutional Right to a Healthy Environment. *Environment: Science and Policy for Sustainable Development*, 54(4), 3-15.; Bratspies, R. (2015). Do We Need A Human Right to a Healthy Environment? *Santa Clara Journal of International Law*, 13, 31-69.; Preston, B. J. (2024). The Right to a Clean, Healthy and Sustainable Environment: How to Make it Operational and Effective. *Journal of Energy ve Natural Resources Law*, 42(1), 27-49.

bağlamında bunun, sanki buzdağının görünmeyen yüzünü keşfetmişiz gibi takdim edilmesi yanıltıcı olacaktır. Zira, sağlıklı bir çevrede yaşama hakkının, bugünün uluslararası hukuk diskurunda âdeta ‘her şeyin üzerindeki nihai ülkü’ hâlini alan sürdürülebilir kalkınma hedefine ulaşmak için bir araç olarak benimsendiği hiçbir biçimde gizli değildir. Nitekim, her şeyden önce, BM Genel Kurulu’nda kabul edildiği hâliyle hakkın tam başlığı “temiz, sağlıklı ve sürdürülebilir bir çevrede yaşama hakkı”dır. Yani, hakkın normatif kapsamında ‘sürdürülebilirlik’ mefhumuna atıf, daha hakkın isminden başlamıştır. Yine, hakkı tanıyan kararın dibacesinin hemen ilk paragraflarında 2030 Sürdürülebilir Kalkınma Ajandası’nda “kapsamlı, uzun erimli ve *insan* merkezli bir dizi evrensel ve dönüştürücü amaç” olarak tanımlanan ‘sürdürülebilir kalkınma’ ülküsü üzerine basılarak teyit edilmiş; ilerleyen paragraflarda da, pek çok kez, ‘sürdürülebilir olmayan’ üretim ve tüketim alışkanlıklarına vurgu yapılmıştır.⁶⁴⁴ Keza, Genel Kurul’daki oylama sırasında devlet temsilcilerinin konuşmaları da hak ile ‘sürdürülebilir kalkınma’ arasındaki ilişkiyi yineler niteliktedir.⁶⁴⁵ Hatta o kadar ki, Jamaika temsilcisi, ‘sürdürülebilirlik’ kavramının uluslararası hukuk bağlamında hâlâ tam olarak nasıl anlaşılacağının belirli olmadığını vurgulayarak kararda ağırlıklı olarak sürdürülebilirliğe atıfta bulunulmasını eleştirmiş; ancak hakkı anayasal düzeyde tanıyan bir devlet olarak yine de karar lehinde oy kullanacaklarını beyan etmiştir.⁶⁴⁶

Bu anlatılanlardan hareketle, her ne kadar sağlıklı bir çevrede yaşama hakkı farklı veçheleriyle uluslararası çevre hukukundaki antroposantrik hümanizme karşı çıkabilecek bir norm olma potansiyeline sahip olsa da, nihayetinde bu hakkın daha geniş başka bir çerçeveye dâhil olduğu; bu çerçevenin ise sürdürülebilir kalkınma hedefi ekseninde şekillendiği anlaşılmaktadır. Belirtmek gerekir ki, bu tespiti ortaya koymak da, yine, hukuki bir gizemin perdesini aralamaktan tamamen uzaktır. Zira, hakkı tanıyan BM Genel Kurulu kararı, bunu da açıkça dile getirmiştir. Öyle ki, kararın 2. paragrafı çok net bir biçimde, “temiz, sağlıklı ve sürdürülebilir bir çevre hakkının diğer haklarla ve mevcut uluslararası hukukla ilişkili olduğunu” kaydetmiştir. Şu

⁶⁴⁴ **Bkz.:** The Human Right to a Clean, Healthy and Sustainable Environment, A/RES/76/300 (2022)., paras. 4, 9 ve 13.

⁶⁴⁵ **Bkz.:** *Seventy-Sixth Session, 97th Meeting (AM) - GA/12437*. (2022, Temmuz 28). UN Meetings Coverage and Press Releases. <https://tinyurl.com/3n4d42ek>

⁶⁴⁶ a.g.e.

hâlde, mevcut uluslararası hukuk çerçevesinde sağlıklı bir çevrede yaşama hakkının, Antroposen'in krizlerine karşı bir çözüm planı olmaktan ziyade, daha kapsamlı bir başka planın bir parçası olarak ortaya çıktığını söylemek mümkündür. Bu bir 'başka' plan ise, açıkça görüldüğü üzere, 'sürdürülebilir kalkınma'dır.

Öyleyse şimdi geline nokta, çalışmanın bir önceki bölümünde bir anlamda yarıda bıraktığımız 'sürdürülebilir kalkınma' bahsini tamamlamanın nihayet sırası gelmiş gibi görünmektedir. Ancak buna girişmeden önce şuna bir açıklık getirmek gerekir: Sürdürülebilir kalkınma hakkında yukarıda söylenenler hatırlandığında, çalışmanın Antroposen'in krizlerine panzehir olabilecek bir uluslararası hukuk için bir çözüm planı aradığı bu bölümde kavramın yeniden gündeme getirilmesi ilk bakışta okuyucuya yadırgatıcı gelebilecektir. Öyle ya, bir önceki bölümde sürdürülebilir kalkınmanın uluslararası hukuktaki gelişiminin tamamıyla antroposantrik hümanizmden temel aldığı tespit edilmiş ve yalnızca bunun bile, sürdürülebilir kalkınmaya ihtiyatla yaklaşmak için yeterli bir sebep olduğu söylenmiştir. Bu bağlamda, herhangi bir karışıklığa mahal vermemek için, çalışmanın bu konudaki pozisyonunun değişmediği baştan vurgulanmalıdır. Buna mukabil, birbiriyle bağlantılı iki pragmatik nedenden ötürü, kavramın kapsamını ve iddialarını ciddi bir şekilde incelemeyen ve anlamadan Antroposen'in krizlerine bir panzehir olma olasılığını tamamen reddetmek çalışmanın nihai amacına ters düşecektir. İlk olarak, nihayetinde sürdürülebilir kalkınmanın Antroposen'in krizlerini hafifletmek veya bunlardan kaçınmak için uygun bir yaklaşım olmadığı sonucuna varsak bile (ki bu kuvvetle muhtemel görünüyor), bu çalışmada omurgasını oluşturmaya çalıştığımız çözüm planı bağlamında aynı hataları tekrarlamaktan kaçınmak için kavramın inşasının 'kusurlu' yönlerini net bir şekilde kavramak yine de önemlidir. Zira, kavrama dair holistik ve anlamlı bir eleştiri geliştirebilmemiz de ancak böyle mümkün olacaktır. Kavramın irdelenmesini anlamlı kılan bir diğer neden ise, çalışmanın bulmaya çalıştığı nihai çözüm planının temellerini sağlam atabilmek için, sürdürülebilir kalkınmaya içkin olan antroposantrizmin, sağlıklı bir çevrede yaşama hakkı gibi *insan* ve *doğa* arasındaki ilişkiye daha bütüncül bakmayı amaçlayan diğer mevcut ve gelişmekte olan normlarla kırılıp kırılmayacağının test edilmesinin gerekliliğidir. Öyle ya, çünkü eğer durum böyleyse, belki de aradığımız çözüm planını bulmuşuz demektir. Dolayısıyla, kavramın tam olarak anlaşılması en nihayetinde yine problem çözmenin analitik

stratejisinin bir gereğidir ve bu nedenle çalışmanın geri kalanında ayakları yere basan tespitler yapabilmek için sürdürülebilir kalkınmanın anlaşılmasına çalışılması elzemdir.

1. Antroposen’de ‘Sürdürülebilirlik’ ve ‘Kalkınma’

Nobel ödüllü ekonomist Robert Solow, 1991 yılında bir ekonomistin bakış açısından sürdürülebilirliği anlatması için davet edildiği bir konferanstaki konuşmasına şöyle başlar: “Sürdürülebilirliğe karşı olmak gerçekten zordur. Aslında, sürdürülebilirlik hakkında ne kadar az şey bilerseniz, kulağa o kadar iyi geliyor.”⁶⁴⁷ Solow’un bu söylemi, ilk kertede, ‘sürdürülebilirlik’ mefhumunun ne olduğunu ne kadar iyi anlarsak, kavramın o kadar boş ve anlamsız hâle geldiğini ima ediyor gibi anlaşılabilir. Ancak, Solow’un kavrama dair endişesi bu değildir: Bilakis, ona göre ‘kalkınma’, ‘büyüme’ ve ‘çevre’ gibi çağımızın büyük meselelerinin önadı olarak görmeye alıştığımız bu kavramın ciddi bir özgül ağırlığı vardır. Ancak kavramın anlamına içkin muğlaklık da en az özgül ağırlığı kadar ciddidir. Öyle ki sürdürülebilirlik, hakkında ne kadar çok şey öğrenirsek o kadar netleşen değil; aksine, daha da karmaşıklaşan bir kavramdır.⁶⁴⁸ İşte bu yüzden kavram hakkında ne kadar çok şey bilirsek, kavramla tutarlı bir biçimde angaje olmak bir o kadar zorlaşmaktadır.

Solow’un ‘sürdürülebilirlik’ kavramının muğlaklığına yönelik bu eleştirisi, kuşkusuz, (uluslararası) hukuk bağlamında da tamamıyla geçerlidir. Nitekim artık çevre ile ilgili olsun ya da olmasın, neredeyse tüm (uluslararası) hukuk kongre ve konferanslarında en az bir oturumda karşımıza çıkan; üzerine külliyatlarca söz söylenen ve bir anlamda (akademik) dilimize pelesenk olan bu kavramın hakikaten ne anlama geldiğini bir an için durup düşünecek olursak, kavram hakkında ne kadar az bilgiye sahip olduğumuza şaşmamız pek olasıdır. Ancak bu malumatsızlığın faturasını bütünüyle akademisyenlere ve uygulayıcılara kesmek haksızlık olacaktır. Zira, ‘sürdürülebilir kalkınma’ kavramına içkin muğlaklık, deyim yerindeyse, tam da kavramın varlığının ve yaygınlaş(tırıl)masının nedenidir. Sürdürülebilir kalkınmanın

⁶⁴⁷ Solow, R. M. (1991, Haziran 14). *Sustainability: An Economist’s Perspective*. The Eighteenth J. Seward Johnson Lecture to the Marine Policy Centre, Woods Hole. <https://tinyurl.com/43pkj93>, s. 179.

⁶⁴⁸ a.g.e., s. 181.

düzenlendiği hukuki çerçeve tarihsel bağlamında böylesi eleştirel bir gözle ziyaret edilecek olursa, böyle söylenmekle ne kastedildiği kendiliğinden ortaya çıkacaktır.

Çalışmanın bir önceki bölümünde de değinildiği gibi, ‘sürdürülebilirlik’ kavramını uluslararası hukukun çevreye temas eden her veçhesinin çapası; hatta, neredeyse *Grundnorm*’u⁶⁴⁹ hâline getiren ilk hukuk metni 1992 Rio Bildirisi’dir. Ancak, Bildiri’de ‘sürdürülebilir kalkınma’ nın nihai bir vizyon olarak benimsemesine yol açan entelektüel temeller, 1987 yılında Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu tarafından hazırlanan ve Brundtland Raporu olarak da bilinen “Ortak Geleceğimiz” raporuyla atılmıştır.⁶⁵⁰ Dolayısıyla sürdürülebilir kalkınma kavramını anlamak için Brundtland Raporu’nda ‘sürdürülebilir kalkınma’ için verilen tanımı analiz etmek, kavramın dayandığı temelleri anlamak için iyi bir başlangıç noktasıdır.

“Sürdürülebilir kalkınma, mevcut nesillerin ihtiyaçlarını karşılarken gelecek nesillerin kendi ihtiyaçlarını karşılama kapasitesini tehlikeye atmayan bir kalkınma türüdür. Bu kavram, içinde iki temel unsur barındırır:

- * *‘İhtiyaçlar’ kavramı, özellikle dünya üzerindeki yoksul kesimlerin, öncelik verilmesi gereken, temel ihtiyaçları; ve*
- * *Teknolojinin durumunun ve toplumsal yapının, çevrenin bugünkü ve gelecekteki ihtiyaçları karşılama kapasitesine getirdiği sınırlamalar düşüncesi.”*⁶⁵¹

Bu tanımdan hareketle, sürdürülebilir kalkınmanın üç temel hedefe dayandığı söylenebilecektir: Ekonomik kalkınmanın devamlılığı; sosyal ve nesiller arası adaletin sağlanması ve nihayet, çevrenin sürekliliği. Ne var ki aynı paragraf içinde bir çırpıda

⁶⁴⁹ Guruswamy, L. (2010). Energy Justice and Sustainable Development. *Colorado Journal of International Environmental Law and Policy*, 21(2), 231-275., s. 233.; Not etmek gerekir ki, sürdürülebilirliği, Hans Kelsen’in hukuk teorisinde tüm hukuk sisteminin dayandığı içeriksiz bir temel norm olarak kurgulanan *Grundnorm*’a benzetmek teorik olarak tam anlamıyla tutarlı olmayabilir. Ancak özellikle sürdürülebilir kalkınmanın tuhaf içeriksizliği ve günümüz uluslararası çevre hukukunun temel ilkesi olarak algılanması karşısında iki kavramı bir arada düşünmek ilginç bir teorik değerlendirmeye imkân tanıyabilir. Bu yönde bir girişim için, **bkz.:** Kim, R. E., ve Bosselmann, K. (2015). Operationalizing Sustainable Development: Ecological Integrity as a Grundnorm of International Law. *Review of European, Comparative ve International Environmental Law*, 24(2), 194-208.

⁶⁵⁰ *Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future (A/42/427 (Annex)).* (1987). UN General Assembly.

⁶⁵¹ a.g.e., s. 54, para 1. (Çeviri yazara aittir.)

sıralanıveren bu üç hedefe biraz daha yakından bakacak olursak, bunların karşılıklı ve çapraz olarak birbiriyle uzlaştırılmaz bir rekabet içinde olduğu hemen fark edilecektir. Zira, bir önceki bölümde tespit ettiğimiz gibi, antroposantrik hümanist ve kapitalist ekonomik kalkınma ve büyüme ideali, bugünün ve geleceğin sosyal ve çevresel krizlerinin yegâne müsebbibidir. Esasen, Brundtland Raporu da bu durumu dolaylı olarak tanımaktadır. Öyle ki, rapora göre, “*insan* ihtiyaçlarının ve isteklerinin karşılanması, kalkınmanın temel hedefidir.”⁶⁵² Diğer bir deyişle Rapor, BM Genel Kurulu’nda, kendisinden birkaç ay önce kabul edilen “Kalkınma Hakkı Bildirgesi” ile uyumlu bir biçimde, kalkınmayı *insan* hakları ve özgürlüklerin gerçekleştirilmesi adına temel bir ideal ve *insanlığın* ortak ülküsü olarak görmektedir.⁶⁵³ Ancak Rapor, kalkınma idealini *insanlığın* ortak ülküsü olarak yüceltirken, kaleme alındığı tarihte somutlaşan şu tarihsel gerçekliği de görmezden gelmemektedir: Kalkınma yolculuğuna geç başlayan gelişmekte olan ülkeler, kalkınma hedeflerine ulaşmaya çalışırken, “gelişmekte olan ülkeler ile sanayileşmiş ülkeler arasındaki *kaynak* farkının giderek açıldığı, sanayi dünyasının bazı kilit uluslararası organların kural koyma süreçlerine hâkim olduğu ve sanayi dünyasının gezegenin *ekolojik sermayesinin* büyük bir kısmını çoktan tükettiği bir dünyada faaliyet göstermek zorundadır.” Bu bağlamda, rapora göre, gelişmekte olan ve gelişmiş ülkeler arasındaki bu eşitsizlik sadece gezegenin temel “çevre sorunu” değil, aynı zamanda “kalkınma sorunu”dur.⁶⁵⁴ Çünkü, raporun perspektifinden kalkınma hedefine ulaşabilmek için *insan* doğaya bağımlıdır; doğa, *insan* yaşamının sürdürülmesi için temel kaynak sağlayıcısıdır. Dolayısıyla, hem kalkınma hedeflerine ulaşmak hem de kalkınmanın doğaya getirdiği yükten dolayı tehdit altına giren çevresel sürekliliği sağlamak için yerleşik ‘sınırsız’ büyüme ve kalkınma hedeflerinden daha bütünsel bir çözüm planına ihtiyaç vardır. Raporun bu iki başlı soruna getirdiği çözüm önerisi ise hem gelişmiş

⁶⁵² a.g.e., s. 54, para. 4. (Vurgu yazara aittir.)

⁶⁵³ **Bkz.:** Declaration on the Right to Development, A/RES/41/128 (1986)., Madde 1.; Her ne kadar 1986 Bildirisi bağlamında ‘kalkınma’ ekonomik olduğu kadar sosyal, kültürel ve hatta kendi kaderini tayin hakkı da dâhil olmak üzere siyasi yönleriyle de tanınıyor gibi görünse de, Bildiri bağlamında ‘kalkınma’ idealinin öncelikle ekonomik kalkınmayla ilgili olduğu belirtilmelidir. (Bu konuda detaylı bir inceleme için, **bkz.:** Tarhanlı, T. (1988). Gelişme Hakkı: Bir Sunuş Denemesi. *Milletlerarası Hukuk ve Milletlerarası Özel Hukuk Bülteni*, 8(2), 251-263.) Bu nedenle, bu çalışma bağlamında, Bildiri’ye atıfta bulunulurken kalkınma kavramının ‘ekonomik kalkınma’ olarak kullanılmasında beis görülmemiştir.

⁶⁵⁴ *Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future* (A/42/427 (Annex)). (1987). UN General Assembly., s. 21., para. 17. (Çeviri ve vurgular yazara aittir.)

hem de gelişmekte olan ülkelerin kalkınma hedeflerinde ‘sürdürülebilirliği’ şiar edinmeleridir.

Raporda, doğanın yalnızca bir ‘kaynak’ değil, aynı zamanda bir ‘ekolojik sermaye’ olarak tanımlanmasının; ‘doğal kaynaklar’ın yönetiminde karar alma süreçlerine egemen olan sömürgeci hegemonyanın—sömürgecinin sorumluluğunu tamamen bulanıklaştıracak biçimde—‘sanayi dünyası’ olarak anılmasının ve gezegenin ‘ekolojik sermayesini’ büyük ölçüde tüketmiş olan—aslında *kim* olduğu çok iyi bilinen—faillerin yine belirsiz bir şekilde ‘sanayi dünyası’ olarak tanımlanmasının, her biri dikkatle ele alınması gereken önemli meseleler olduğu şüphesizdir.⁶⁵⁵ Ancak şimdilik, raporun—ve dolayısıyla bir ideal olarak sürdürülebilir kalkınmanın—ardındaki antroposantrik hümanist ideoloji yansıtan bu hususları bir kenara not etmekle yetinip, raporun çizdiği tabloda Küresel Güney’in karşı karşıya olduğu ikilemleri incelemek önemlidir. Zira bu inceleme, sürdürülebilir kalkınma kavramına içkin belirsizliği çözümlemek bakımından yol gösterici olacaktır.

Rapor’da tasavvur edilen kalkınma çerçevesi benimsenecek olursa, Küresel Güney’i bekleyen çıkmazlar silsilesi şöyle tarif edilebilir: Öncelikle, Brundtland Raporu’ndan on altı; Stockholm Bildirisi’nden ise yalnızca bir sene önce, 1971’de “Kalkınma ve Çevre” başlığı ile yayınlanan Fountex Raporu’nda da altı çizildiği üzere, gelişmekte olan ülkelerin karşı karşıya olduğu içme suyuna erişim, barınma ve altyapı eksikliği, sağlık hizmetlerine erişememe ve açlık gibi en büyük çevre sorunları, bu toplumların yetersiz kalkınma düzeyleriyle doğrudan ilişkilidir.⁶⁵⁶ Dolayısıyla, gezegenin karşı karşıya olduğu küresel çevre krizleri hem Küresel Kuzey hem de Küresel Güney halkları için eşit düzeyde tehdit oluşturuyorsa da, Küresel Güney haklarının baş etmek zorunda olduğu çevre krizleri çok daha katmanlı ve acildir. Dahası, bu krizlerin birçoğu Küresel Güney haklarının genel olarak yaşam kalitesine değil, bizzat yaşamlarına yöneliktir.⁶⁵⁷ Bu koşullar altında, Küresel Güney için

⁶⁵⁵ Raporda sömürgecilğe hiçbir biçimde doğrudan atıfta bulunulmaması bu bağlamda özellikle dikkat çekicidir.

⁶⁵⁶ Raporun, zamanın lineer algısına uygun olarak, bu koşulları doğuran tarihsel arka planı görmezden geldiği ve gelişmekte olan ülkelerin halklarının karşılaştığı bu sorunların kaynağına; yani, sömürgecilğe vurgu yapmadığı belirtmek önemlidir.

⁶⁵⁷ United Nations Environment Programme (Ed.). (1981). Development and Environment: The Founex Report. İçinde *In Defence of the Earth: The Basic Texts on Environment - Founex, Stockholm, Cocoyoc* (ss. 1-38). Nairobi: United Nations Environment Programme., s. 4.

kalkınmayı öncelememek bir seçenek değildir. Nitekim, raporun sürdürülebilir kalkınma tanımı çerçevesinde “dünya üzerindeki yoksul kesimlerin, öncelik verilmesi gereken ihtiyaçlarına” bilhassa vurgu yapması da bundandır.

Öte yandan, ‘kalkınma’nın, deyim yerindeyse, hayat memat meselesi olduğu gelişmekte olan ülkelerin halkları, ‘sürdürülebilir kalkınma’ ajandasını takip edebilmek için, bir yandan ancak kalkınma yoluyla çözebilecekleri acil çevresel krizlerle mücadele etmeye çalışırken, diğer yandan bu süreci “gelecek nesillerin kendi ihtiyaçlarını karşılama kapasitesini tehlikeye atmayacak” yöntemlerle yönetmek durumundadırlar. Bu bağlamda, kalkınmanın ham maddesi olan ‘doğal kaynaklar’ın kısıtlaştığı bir düzlemde, ‘kaynak’ların mümkün olduğunca verimli kullanılması gerekliliği doğmakta, bunun için de verimliliği arttıracak yöntemlerin geliştirilmesi önem kazanmaktadır. Bu bağlamda, ilk akla gelen çözüm elbette teknolojik imkânların etkin kullanımıdır. Ancak, teknolojinin devreye girmesi de başka sorunları gündeme getirmektedir. Öncelikle, üretim süreçlerinde teknolojiden faydalanmak için belirli bir ekonomik altyapı; bunun için de, belirli bir kalkınma düzeyine ulaşılmış olması gereklidir ki bu da, tartışmayı en başa geri döndürmektedir. Ayrıca, üretimde teknolojik sistemlerin kullanımı iki ucu keskin kılıç misali, hem avantajlar hem de riskler barındırmaktadır. Nitekim, Brundtland Raporu’nda vurgulandığı üzere, gelişen teknoloji daha az kaynak kullanımıyla—ki bu, raporda açık olarak belirtilmese de, neo-liberal ekonominin terimleriyle hem daha az ‘doğal kaynak’ ve daha az ‘insan kaynağı’; dolayısıyla her türlü daha az ‘maliyet’ olarak anlaşılabilir—daha yüksek üretim sağlayabilmektedir. Bununla birlikte, yine Rapor’da ifade edildiği gibi, teknolojinin sağladığı olanaklar aynı zamanda çevreye bir bedel olarak yansımaktadır. Zira, teknolojinin kullanımı, gezegene yeni kirlilik türleri ve daha yüksek sera gazı emisyonları şeklinde geri dönmektedir.⁶⁵⁸ Tüm bu döngü içinde, çevresel bozulma, kirlilik ve iklim felaketlerinin yarattığı tehditlerden en çok etkilenenler yine Küresel Güney halkları olduğu için, gelişmekte olan ülkelerin halkları bir yandan ‘ekonomik kalkınma’ diğer yandan ‘ekolojik süreklilik’ arasında gidip gelen derin bir kısır döngüye hapsolmuş durumdadır.

⁶⁵⁸ *Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future (A/42/427 (Annex)).* (1987). UN General Assembly., s. 21, para. 14.

Bu geri planda düşünüldüğünde, kitlesel sanayileşmenin etkisiyle Batı’da hissedilmeye başlanan ekolojik krizlere bir tepki olarak ortaya çıkan uluslararası çevre hukuku söylemine Küresel Güney’in en başından beri temkinli yaklaşması pekâlâ anlaşılabilir bir durumdur. Çünkü, görüldüğü üzere, Küresel Güney’in içinde bulunduğu koşullarda, çevrenin sürdürülebilirliğini, kalkınmanın devamlılığını ve sosyal ve nesiller arası adaleti aynı anda sağlamaya çalışmak bütünüyle imkânsız bir görevdir. Bu açıdan bakınca, gelişmekte olan ülkelerin uluslararası çevre hukuku söylemini Batı’nın çapraşık kalkınma politikalarının sonuçlarını, Küresel Güney halklarının refahı ve kalkınması pahasına, onarma girişimi olarak algılamaları haksız değildir.⁶⁵⁹ Üstelik, doğanın geri döndürülemez biçimde bozulmasında sorumluluğu olmayan Küresel Güney’in bu denklemdeki tek ‘kabahati’ sömürgeci tahakküm tarafından kalkınmalarının engellenmiş olmasıdır. Bu durumda, sömürgeciliğin faturasını sömürgeciliğin mağdurlarına ödetmek her bakımdan adaletsiz görünmektedir.⁶⁶⁰ Tüm bunların yanı sıra, Küresel Kuzey’in ekolojik bozulmadaki tarihsel sorumluluğunu açıkça kabul etmeye ve eski sömürgeleri olan gelişmekte olan ülkelere olan ‘borçlarını’ dayanışma ve iş birliği yoluyla bile olsa ödemeye direnmesi, Kuzey ve Güney cephelerinin çevrenin korunmasına yönelik ortak politikalar üzerinde anlaşmalarını tamamen olanaksız kılmaktadır.

İşte, ‘sürdürülebilir kalkınma’ kavramının, kavramla yakın dönemlerde uluslararası arenada tartışılmaya başlanan “planlı küçülme”⁶⁶¹ (**İng.** ‘*degrowth*’);

⁶⁵⁹ Natarajan, U. (2017). Third World Approaches to International Law (TWAIL) and the Environment. İçinde A. Philippopoulos-Mihalopoulos ve V. Brooks (Ed.), *Research Methods in Environmental Law: A Handbook* (ss. 207-236). Cheltenham; Northampton: Edward Elgar Publishing., s. 227.

⁶⁶⁰ **Bkz.:** Bedjaoui, M. (1992). The Right to Development. İçinde F. Mayor ve M. Bedjaoui (Ed.), *International Law: Achievements and Prospects* (ss. 1177-1203). Dordrecht: Brill | Nijhoff.

⁶⁶¹ ‘Planlı küçülme’ (**Fr.** ‘*décroissance*’) tabiri ilk kez 1972 yılında Fransız düşünür André Gorz tarafından kullanılmıştır. Karşı karşıya olduğumuz ekolojik krizlerle ‘kalkınma’; yani ‘büyüme’ paradigmasıyla baş etmenin mümkün olmadığı ve ekolojik krizlerle mücadele için tek uygun modelin kapitalist kalkınma ve üretim modellerinin terk edilmesi olduğu fikrine dayanan planlı küçülme modeli, yukarıda bahsi geçen 1972 tarihli Massachusetts Teknoloji Enstitüsü’nün “Büyümenin Sınırları” başlıklı raporunda da önerilmiştir. Planlı küçülme modelinin tarihsel gelişimi hakkında detaylı bir özet için, **bkz.:** D’Alisa, G., Demaria, F., ve Kallis, G. (2015). Introduction. İçinde G. D’Alisa, F. Demaria, ve G. Kallis (Ed.), *Degrowth: A Vocabulary for A New Era* (ss. 1-17). New York; London: Routledge.; Planlı küçülme hakkında güncel bir analiz için, ayrıca **bkz.:** Hickel, J. (2020). *Less is More: How Degrowth will Save the World*. London: William Heinemann.; Parrique, T. (2023). *Degrowth*. İçinde N. Wallenhorst ve C. Wulf (Ed.), *Handbook of the Anthropocene* (ss. 1113-1117). Cham: Springer International Publishing.

“eko-kalkınma”⁶⁶² (İng. ‘eco-development’) ve “yeşil ekonomi”⁶⁶³ (İng. ‘green economy’) gibi diğer başka iktisadi modeller arasından sıyrılarak yerleşik hâle gelmesini bu geri planda okumak önemlidir. Nitekim, başta ‘planlı küçülme’ olmak üzere, anılan bu diğer modellerden her biri, mevcut ekonomik düzende—az ya da çok—çevre lehine radikal bir değişim öngörürken, kapsadığı hedefler itibarıyla aslında bir oksimoron olan ‘sürdürülebilir kalkınma’ kavramı⁶⁶⁴, kalkınma ideali ile doğayı koruma hedefi arasındaki gerilimi bulanıklaştırmaktadır.⁶⁶⁵ Böylelikle, ‘neyin’ sürdürüleceğine yapılan vurguya bağlı olarak farklı şekillerde anlaşılabilir olan bu kavram⁶⁶⁶, Küresel Kuzey’e vadesi çoktan geçmiş borçlarını ödemekten kaçınması için alan sağlarken, Küresel Güney’e ‘kalkınmamasını’ telkin etmenin ağırlığı ile yüzleşmekten kaçınmayı sağlamaktadır.

⁶⁶² Eko-kalkınma terimi de yine ilk kez 1972 yılında, Stockholm Konferansı çerçevesindeki müzakereler sırasında, dönemin Birleşmiş Milletler Genel Sekreter Yardımcısı Maurice Strong tarafından uluslararası hukukun gündemine getirilmiştir. Eko-kalkınma, her şeyden önce, küresel düzeyde ekonomik yoğunlaşmanın ve siyasi merkezleşmenin bir eleştirisidir. Bu bağlamda, eko-kalkınma kapsamında önerilen ekonomik model, sürdürülebilir kalkınma ile ortak yönleri olmasına rağmen, bir ekonomik ve siyasi yerinden yönetim modelidir. Detaylı bilgi için, **bkz.:** Mellos, K. (1988). *Theory of Eco-development*. İçinde K. Mellos, *Perspectives on Ecology: A Critical Essay* (ss. 59-74). London: Palgrave Macmillan.

⁶⁶³ Yeşil ekonomi kavramı 1989 yılında Birleşik Krallık Çevre Departmanı için hazırlanan “Yeşil Ekonomi için Bir Yol Haritası” isimli raporla uluslararası hukukun gündemine girmiştir. (**Bkz.:** Pearce, D. W., Markandya, A., ve Barbier, E. (1989). *Blueprint for a Green Economy*. London: Earthscan.) Yeşil ekonomi modeli, esasen yine ‘sürdürülebilir kalkınma’ paradigması ekseninde şekillenmiştir. Bu bağlamda model, sürdürülebilir kalkınma idealinin sacayaklarından biri olan ‘ekonomik kalkınma’nın daha yeşile boyanmış bir versiyonu olarak düşünülebilir. Bu bağlamda yeşil ekonomi, ekonomik uygulamaların çevresel sürdürülebilirlik ve sosyal kapsayıcılıkla uyumlu hâle getirilmesine odaklanmaktadır. Belirtmek gerekir ki yeşil ekonomi anlayışı 2011 yılından bu yana BM Çevre Programı çerçevesinde sıklıkla dile getirilmektedir. (**Bkz.:** Victor, P. A., ve Jackson, T. (2012). A Commentary on UNEP’s Green Economy Scenarios. *Ecological Economics*, 77, 11-15.) Kavramın gelişimi ve sürdürülebilir kalkınma ile ilişkisi hakkında detaylı bilgi için, **bkz.:** Loiseau, E., Saikku, L., Antikainen, R., Droste, N., Hansjürgens, B., Pitkänen, K., Leskinen, P., Kuikman, P., ve Thomsen, M. (2016). Green Economy and Related Concepts: An Overview. *Journal of Cleaner Production*, 139, 361-371.)

⁶⁶⁴ **Bkz.:** Redclift, M. (2005). Sustainable Development (1987–2005): An Oxymoron Comes of Age. *Sustainable Development*, 13(4), 212-227.

⁶⁶⁵ Viñuales, J. E. (2021). Sustainable Development. İçinde L. Rajamani ve J. Peel (Ed.), *The Oxford Handbook of International Environmental Law* (2. bs, ss. 285-301). Oxford; New York: Oxford University Press., s. 287.

⁶⁶⁶ Nitekim 2007 yılında yapılan bir meta-analiz, sürdürülebilir kalkınma kavramının sadece Brundtland Raporu’nu takip eden iki yıl içinde 140 farklı şekilde tanımlandığını ortaya koymuştur. Raporun yayınlandığı dönemde ise kavramın alternatif tanımlarının 300’e ulaştığı iddia edilmiştir. (**Bkz.:** Johnston, P., Everard, M., Santillo, D., ve Robèrt, K.-H. (2007). Reclaiming the Definition of Sustainability. *Environmental Science and Pollution Research - International*, 14(1), 60-66.) Bu çerçevede, anılan bu çalışmadan neredeyse yirmi yıl sonra, bugüne dek sürdürülebilir kalkınmanın kaç farklı tanımının kullanıldığını araştırmak gerçekten ilginç olabilecektir.

Bu anlatılanlar ışığında, sürdürülebilir kalkınmanın, Antroposen’de karşı karşıya olduğumuz krizleri hafifletebilecek bir uluslararası hukuk tahayyülü için aradığımız ‘çözüm planı’nın bir parçası olup olamayacağını analiz etmeye çalışırsak, kavramın karşı karşıya kaldığımız krizlere bir ‘çözüm’ getirmek şöyle dursun, Antroposen’in krizleri karşısında ne yapabileceğimize dair kafa karışıklımıza bir katman daha eklediğini görmek işten değildir. Nitekim, bir önceki bölümde Antroposen’in gerçekliğiyle uyumlu bir uluslararası hukuk tahayyülünün normatif çerçevesinin temellerini araştırırken tespit edildiği üzere, Antroposen’in krizlerine panzehir olabilecek bir normatif çerçeve, Antroposen’de somutlaşan krizlerin kaynağını tanıyan ve bu krizlerin kimlere yöneltildiğini iyi tahlil eden nitelikte olmalıdır. Sürdürülebilir kalkınma kavramı ise, ilk bakışta, bunların her ikisini de—son derece antroposantrik bir bakışla olmakla birlikte—doğru bir şekilde teşhis ediyor gibi görünmektedir. Gerçekten de kavram, karşı karşıya olduğumuz krizlerin *belirli* bir grubun *belirli* faaliyetlerinden kaynaklandığını—failleri doğrudan işaret etmeden de olsa—kabul etmektedir. Karşı karşıya olduğumuz krizler, antroposantrik hümanizme dayalı (vahşi) kapitalist kalkınma ve üretim modelinin birer çıktısıdır: Sürdürülebilir kalkınma söylemi de özünde bunu reddetmemektedir. Yine kavram, karşı karşıya olunan krizlerin gezegenin tüm mukimlerine yöneldiğini; ancak, *bazılarının* bu krizlerden daha fazla etkilendiği teslim etmektedir. Gerçi, tamamen antroposantrik hümanist matrise uygun olarak örüldüğünden, kavram elbette hayvanlara ve doğaya yönelen yok oluş tehlikesiyle yalnızca *insana* temas eden yönleriyle ilgilenmektedir. Hatta o kadar ki, Brundtland Raporu “yok olan türler ve tehdit altındaki ekosistemler” konusuna özellikle değinmekte ve bu konunun bir “ekonomik sorun ve kaynak sorunu” olarak siyasi söyleme dâhil edilmesi çağrısında bulunmaktadır.⁶⁶⁷ Ancak, antroposantrizmle çarpıtılmış bir vizyonla da olsa, kavram en azından karşı karşıya olduğumuz krizlerin yarattığı risklerden özne olarak en çok *insan-ötekinin*, nesne olarak da hayvanların ve doğanın etkilendiğini tanımaktadır.

Gelgelelim, sürdürülebilir kalkınma ideali, karşı karşıya olduğumuz krizlerin kaynağını ve kimlere yöneldiğini yüzeysel de olsa doğru teşhis ediyor gibi görünse de, Antroposen’de somutlaşan krizlerle etkin bir şekilde mücadele edebilme kabiliyetimiz konusunda derin bir karamsarlığı da beraberinde getirmektedir. Çünkü, mevcut

⁶⁶⁷ *Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future (A/42/427 (Annex)).* (1987). UN General Assembly., s. 29, para. 54.

konjonktürde somutlaştığı üzere, sürdürülebilir kalkınma çerçevesinde geliştirilen çözüm planı, hem tür içi hem de türler arası, güncel ve nesiller arası adaletsizlikleri giderek derinleştirmektedir. Dahası, bu adaletsizliklerin derinleşmesi pahasına terk edil(e)meyen ‘kalkınma’ hedefinin de büyük ölçüde başarısızlıkla sonuçlandığı ortadadır. Kuşkusuz, sürdürülebilir kalkınma idealinin ekonomik boyutu açısından başarısızlığını kapsamlı bir şekilde ortaya koymak, hem bu çalışmanın kapsamını hem de bu çalışmanın yazarının formasyonunu aşan derinlemesine bir araştırmayı gerektirmektedir. Ancak mevcut konjonktür, bu bağlamda da yüksek uzmanlık gerektiren bir teknik açıklamaya ihtiyaç duyulmayacak kadar açık görünmektedir: Nitekim, 1992 Rio Bildirisi’nde uluslararası çevre hukukunun temel ilkesi olarak taçlandırılışından, 2015 yılında “Sürdürülebilir Kalkınma için 2030 Ajandası” kapsamında 17 farklı “Sürdürülebilir Kalkınma Hedefi” altında ‘yeni’ bir imaj ile karşımıza çıkması⁶⁶⁸ arasında geçen kırk yılda sürdürülebilir kalkınma paradigması hâlen hedeflerinin gerisindedir. Öyle ki, 2024’te yayımlanan İlerleme Raporu’na göre, yoksulluğun ortadan kaldırılması (Hedef 1) ve içme suyu ve sağlık hizmetlerine erişim (Hedef 6) gibi kilit hedeflere hâlâ hiç ulaşamamış; açlığın ortadan kaldırılması (Hedef 2) ve ekonomik büyüme (Hedef 8) hedeflerinde ise 2015 başlangıç seviyelerine kıyasla ciddi oranda gerileme kaydedilmiştir. Tüm bu süreçte yalnızca önemsiz düzeyde ilerleme katedilen diğer bir hedef ise, şaşılmayacağı üzere, iklim hareketidir (Hedef 13).⁶⁶⁹

Peki sürdürülebilir kalkınmanın yaklaşık kırk senelik karnesini ortaya koyan bu tabloyu Antroposen’e dair bildiklerimiz ışığında nasıl okumak gerekir? Ve bu bağlamda, Antroposen’in krizlerine panzehir olabilecek bir uluslararası hukuk tahayyülü için aradığımız çözüm planı kapsamında sürdürülebilir kalkınmanın başarısızlığından çıkarılması gereken dersler nelerdir? Bu sorulara net yanıtlar verebilmek için, sürdürülebilir kalkınma kavramının kavramsal çatısı incelenmelidir.

⁶⁶⁸ “Sürdürülebilir Kalkınma için 2030 Ajandası” kapsamındaki hedeflerin, 1992 Rio Bildirisi ile neredeyse aynı sürdürülebilir kalkınma anlayışını yansıttığına dair kapsamlı bir analiz için, **bkz.:** Adelman, S. (2019). Justice, Development and Sustainability in the Anthropocene. İçinde P. Cullet ve S. Koonan (Ed.), *Research Handbook on Law, Environment and the Global South* (ss. 14-31). Cheltenham: Edward Elgar Publishing., özellikle, ss. 23-26.

⁶⁶⁹ **Bkz.:** *The Sustainable Development Goals Report 2024*. (2024). United Nations. <https://tinyurl.com/y5nv8evr>

Kavramsal düzlemde sürdürülebilir kalkınma kavramı ile ilgili temel sorun iki katmanlı olarak düşünülebilecektir. Bu bağlamda, öncelikle ‘sürdürülebilir kalkınma’ kavramının dayandığı ‘kalkınma’ idealini mercek altına almak iyi bir başlangıçtır. Ekseriyetle Kuzey-Güney gerilimi üzerinden okunan ve gelişmekte olan ülkelerin halklarını ‘muasır ve zengin’ Küresel Kuzey ülkelerinin halklarının seviyesine ‘çıkarmayı’ hedefleyen kalkınma ülküsünün dayandığı tahayyül şudur: Gelişmekte olan ülkeler, zengin ülkeleri ‘yakalamak’ için teknolojiye, altyapıya ve sağlık ve eğitim hizmetlerine yatırım yapacak ve günümüzün yüksek gelirli ülkeleriyle aralarındaki gelir farkını, böylelikle, adım adım daraltacaklardır.⁶⁷⁰ Bu, ilk kerte, sömürgeciliğin meşum sonuçlarını ortadan kaldırmak ve küresel sosyal adaleti sağlamak için kusursuz bir plan gibidir. Ancak, biraz üzerine düşündüğümüzde, ‘gelişmekte olan’ ülkelerin ‘gelişmiş’ ülkeleri ‘yakalamaya’ çalıştığı bu denklemi bir yerden anımsadığımızı fark etmek işten değildir. Nitekim, bu anlatıda ‘gelişmekte olan’ ülkeler ile ‘gelişmiş’ ülkeler arasındaki dinamik, 18. ve 19. yüzyıllarda sömürgecinin, ‘medeniyete’ doğru ilerleyen kronolojik düzenin en altında yer alan ‘ilkel’ halklara ‘medeniyet’ götürmesi fikri ile çarpıcı biçimde benzerdir. Gerçekten de, tıpkı kendi ekonomik, siyasi ve sosyal yaşam biçimini, ulaşılması gereken nihai ‘medeniyet’ modeli olarak dayatan Avrupalı beyaz adamın sömürgeleştirdiği coğrafyalara zamanının ötesinden ‘medeniyet’ ithal etmesi anlatısında olduğu gibi, sürdürülebilir kalkınma idealinde de Küresel Kuzey’in hâlihazırda ‘gelişmiş’ ülkelerinin ekonomik ve siyasi tercihlerini, sosyal ve kültürel ilişki biçimlerini yakalamaya çalışan—ve ancak böyle ‘gelişebilecek’—Küresel Güney’in halkları söz konusudur. Diğer bir deyişle, ‘kalkınma’nın parametrelerinin, esasen geçmişin sömürgecileri tarafından belirlendiği sürdürülebilir kalkınma denkleminde, bugünün ‘gelişmekte olan’ ülkelerinin, ‘gelişmiş’ ülkelerin daha önce izlediği kalkınma modellerini takip ederek geleceğin ‘gelişmiş’ ülkeleri olacağı varsayılmaktadır.⁶⁷¹

⁶⁷⁰ **Bkz.:** Rockström, J., Sachs, J. D., Öhman, M. C., ve Schmidt-Traub, G. (2013). *Sustainable Development and Planetary Boundaries* [Background paper for the High-Level Panel of Eminent Persons on the Post-2015 Development Agenda]. Sustainable Development Solutions Network. <https://tinyurl.com/42kb4unn>, s. 2.

⁶⁷¹ Frisso, G. M., ve Kirk, E. A. (2021). Changing Role of Law-Making in Responding to Planetary Boundaries? İçinde D. French ve L. Kotzé (Ed.), *Research Handbook on Law, Governance and Planetary Boundaries* (ss. 147-166). Cheltenham; Northampton: Edward Elgar Publishing., ss .152-153.

Tamamen zamanın lineer algısı üzerine temellenen ve dolayısıyla, bütünü görmeyi engelleyen böyle bir ‘kalkınma’ fikri, her şeyden önce, Batılı—ve dolayısıyla, kapitalist—bir kalkınma tarzının yoksulluk, bağımlılık ve güçsüzlükten kurtulmanın tek yolu olduğunu kabul ettiği için sorunludur.⁶⁷² Hatta, Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri ile çizilen çerçevede Batılı tarzda ‘kalkınma’ ideali ile ‘varılabileceği’ tasavvur edilen hedefler öylesine genişlemiştir ki gelinen noktada, özellikle planlı küçülme modelinde olduğu gibi, kalkınma fikrine meydan okuyan farklı görüşlerin endişeyle bertaraf edilmeye çalışılması gayet anlaşılabilir. Çünkü, sürdürülebilir kalkınmanın 17 hedefine bakıldığında, cinsiyete dayalı ayrımcılığın ve her türden eşitsizliğin ortadan kaldırılması; deniz altındaki ve karadaki yaban hayatının korunması; iklim kriziyle mücadele; barış ve adaletin sağlanması ve güçlü kurumların oluşturulması gibi, tür içi ve türler arası adalet konusunda duyarlı duyan hiç kimsenin kolay kolay karşı çıkamayacağı temel koşulların, yalnızca Batılı tarzda kalkınma yoluyla tesis edilebileceği öngörülüyor gibidir.⁶⁷³

Halbuki, antroposantrik hümanizmin kapitalizmle evliliğinden doğan Batılı kalkınma modeline diyakronik bir bakış, ‘sürdürülebilir kalkınma’ ekseninde şekillenen politikalarla Antroposen’in krizlerinin nasıl daha da derinleştiğini gösterecektir. Zira, daha önce de temas edildiği gibi, kapitalist kalkınma düzeninde, kalkınma ve üretimin amacı hiçbir zaman *insana* hizmet etmek değildir: *İnsanın* amacı üretim, üretimin amacı ise daha fazla servet birikimidir.⁶⁷⁴ Küresel Güney’in ‘halklarının’ refaha kavuşturulması için yegâne yöntemmiş gibi sunulan sürdürülebilir kalkınma planının kalkınma ayağı da tam olarak buna uygun biçimde gerçekleşmiştir.

Gerçekten de Küresel Güney, sömürgeciliğin tasfiyesinden sonra kendi yerli ‘sermaye elitleri’ni yaratmıştır. Edward Said’in, “sırası geldiğinde yeni ülkeleri, çıkıp gitmiş olan efendilerini anımsatan katılaşmış, sömürgeci bir zulümle yöneten

⁶⁷² Natarajan, U. (2017). Third World Approaches to International Law (TWAIL) and the Environment. İçinde A. Philippopoulos-Mihalopoulos ve V. Brooks (Ed.), *Research Methods in Environmental Law: A Handbook* (ss. 207-236). Cheltenham; Northampton: Edward Elgar Publishing., s. 228.

⁶⁷³ Pahuja, S. (2017). Changing the World: The Ethical Impulse and International Law. İçinde R. Gaita ve G. Simpson (Ed.), *Who's Afraid of International Law?* (ss. 21-42). Clayton: Monash University Publishing., s. 27.

⁶⁷⁴ Marx, K. (2013). *Grundrisse: Ekonomi Politikin Eleştirisinin Temelleri (Ham Taslak) 1857-1858 [Birinci Kitap]* (A. Gelen, Çev.; 2. bs). Ankara: Sol Yayınları., s. 349 vd., özellikle, s. 361.

burjuvazi” olarak tanımladığı bu yerli elitler⁶⁷⁵ hakikaten Batılı anlamda zenginleşmiş ve kalkınmıştır. Ancak, kapitalist kalkınmaya dayanan iktisadi düzen, 2030 Sürdürülebilir Kalkınma Ajandası ile birlikte sürdürülebilir kalkınmanın mottosu hâline gelen “Kimseyi Geride Bırakma!” (İng. ‘*Leave No One Behind*’) çağrısının âdeta fikrî antitezi olduğundan, Küresel Güney’in zenginleşmesi ve kalkınması yalnızca sermayeyi elinde bulunduran elitlerle sınırlı kalmış; kalkınma ve refah Küresel Güney’in halklarının büyük bir kesimine uğramamıştır. Üstüne üstlük, Küresel Güney’in daha fazla kalkınma ve dolayısıyla, daha fazla sermaye birikimi için aldığı (uluslararası) yardımlar, krediler, kapasite geliştirme ve teknoloji transferi gibi uygulamalar Küresel Güney’in halklarını kapitalist kalkınma sistemine daha da bağımlı kılmıştır.⁶⁷⁶ Aslında bu bağlamda, Brundtland Raporu’nun Küresel Güney’in kalkınma serüveninin “bazı kilit uluslararası organların kural koyma süreçlerine sanayi dünyasının hâkim olduğu” bir düzlemde başlamasına dair endişesinin retrospektif olarak haklı çıktığı söylenebilecektir. Zira, Küresel Güney’in başta Uluslararası Para Fonu ve Dünya Bankası gibi, kapitalist ve neo-liberal ekonomi politiğin ürünü, üreticisi ve garantörü olan uluslararası kurumlara⁶⁷⁷ olan borçları, bugün Küresel Güney’in iklim krizi ile etkili biçimde mücadele edebilmesinin önündeki en önemli engellerden biri hâline gelmiştir.⁶⁷⁸

İşte tam da bu yüzden, ‘sürdürülebilir kalkınma’ kavramını yalnızca Kuzey ve Güney’in ekonomik ve ekolojik çıkarları arasındaki gerilimin bir sonucu olarak görmek yanıltıcıdır. Zira, hafriyatçılık, üretim, tüketim ve atık zincirleri, Kuzey ve Güney arasında karşılıklı olarak birbirini besleyen çıkarlardan oluşan karmaşık bir iş ağı şeklinde ilerlemektedir. Bu yüzden ki, anaakım anlatıda çevrenin korunması için

⁶⁷⁵ Said, E. W. (2016). *Kültür ve Emperyalizm* (N. Alpay, Çev.; 4. bs). İstanbul: Hil., s. 52.

⁶⁷⁶ Louis J. Kotzé, Adelman, S., ve Dube, F. (2023). The Problem with Sustainable Development in the Anthropocene Epoch: Reimagining International Environmental Law’s Mantra Principle Through Ubuntu. İçinde P. D. Burdon ve J. Martel (Ed.), *The Routledge Handbook of Law and the Anthropocene* (1. bs, ss. 3-17). London: Routledge., s. 8.

⁶⁷⁷ Bu savı destekleyen kapsamlı değerlendirmeler için, **bkz.:** Gathii, J. T., ve Tzouvala, N. (2022). Racial Capitalism and International Economic Law: Introduction. *Journal of International Economic Law*, 25, 1-8.; Bagchi, K. (2024). Depoliticizing Money: How the International Monetary Fund Transformed Central Banking. *Journal of International Economic Law*, 27(1), 166-185.; Hankings-Evans, A., Agarwalla, S., ve Bagchi, K. (2024). International Economic Law. İçinde S. González Hauck, R. Kunz, ve M. Milas (Ed.), *Public International Law: A Multi-Perspective Approach* (1. bs, ss. 645-689). London: Routledge.

⁶⁷⁸ **Bkz.:** Vasic-Lalovic, I., Merling, L., ve Wu, A. (2023). *The Growing Debt Burdens of Global South Countries: Standing in the Way of Climate and Development Goals*. Washington: Center for Economic and Policy Research. <https://tinyurl.com/3najt9mf>

somut adımlarda uzlaşılabilmesinin önündeki en büyük engel gibi sunulan Kuzey-Güney ayrımı aslında görüldüğünden daha geçirgendir.⁶⁷⁹ Bu geçirgenliğin katalizörü ise kapitalist kalkınma idealidir.

Şu hâlde, sürdürülebilir kalkınma paradigmasına içkin tek gerçek gerilimin, kapitalist kalkınma ideali ile doğanın sürekliliği arasında olduğu ortadadır. Çünkü sürdürülebilir kalkınma ideali, doğa ile *insanı* keskin bir çizgiyle ayıran antroposantrik hümanist ideoloji üzerine inşa edildiğinden, bu yapıda ekonomik kalkınma ve ekolojik sürdürülebilirlik arasındaki herhangi bir çatışma her zaman ekonomik kalkınma lehine çözülecektir. Antroposantrik hümanizmin buradaki en belirgin rolü, şüphesiz, hayvanların ve doğanın birer meta; hatta Brundtland Raporu'nda ifade edildiği gibi 'ekolojik sermaye' olarak tanınmasına gerekçe sağlamaktır. Teslim etmek gerekir ki, bu, gerçekten kilit bir roldür çünkü insan ve doğa arasındaki bu antagonist ayrım olmaksızın, *insanın* ekonomik faaliyetleri aksamadığı sürece, doğanın ve hayvanların sonsuz ve sınırsız biçimde sömürülebilmesini etik olarak temellendirmek mümkün değildir. Bununla birlikte, *insan-doğa* hiyerarşisine eleştirel yaklaşmayan biri için dahi kuvvetle muhtemel bariz olan bu sonuç, antroposantrik hümanizmin bu denklemdeki tek rolü değildir: *İnsan-olmayan* ile ilgili olanın, *insandan* bağımsız ve 'dışsal' bir unsur olarak ele alınabileceği yanılsaması⁶⁸⁰, antroposantrizmin bu bağlamda bizleri sürüklediği çok daha örtük ancak sinsi bir başka yanılgıdır. İşte bu da, sürdürülebilir kalkınma kavramının kavramsal çatısındaki ikinci sorundur.

Daha açık ifade etmek gerekirse: Daha önce de temas edildiği üzere, sürdürülebilir kalkınma ideali kapitalist kalkınma ve üretim modelinin doğaya verdiği zararı tanımakta ve 'kalkınma' politikalarını belirlerken doğaya verilen zararı hakikaten dikkate almaktadır. Fakat kavramın temellendiği perspektiften *insan* ve *insan-olmayan* tamamen ayrı evrenler olarak ele alındığından, kapitalist üretim ve kalkınma modeli, söz gelişi, eğer 'yeşile boyanırsa', doğaya verilen zararın *insanı* etkilemeyeceği varsayılmaktadır. Bu varsayıma hâkim olan mantık, doğayı tahrip etmeye kabil *insanın*, doğayı—yine, kendi çıkarlarına uygun olduğu ölçüde ve

⁶⁷⁹ Natarajan, U. (2017). Third World Approaches to International Law (TWAIL) and the Environment. İçinde A. Philippopoulos-Mihalopoulos ve V. Brooks (Ed.), *Research Methods in Environmental Law: A Handbook* (ss. 207-236). Cheltenham; Northampton: Edward Elgar Publishing., s. 231.

⁶⁸⁰ Redclift, M. (2018). Sustainable Development in the Age of Contradictions. *Development and Change*, 49(3), 695-707., s. 697.

biçimde—tamir etmeye de muktedir olacağı kabulüne; yani, antroposantrik hümanizmden doğan narsisizme dayanır. Kapitalist kalkınmanın yeşile boyanmış hâlinin en saf örneklerinden biri olan “karbon dengeleme” (**İng.** ‘*carbon offset*’) mekanizmalarının işleyişine bakıldığında bununla ne kastedildiği netleşecektir.⁶⁸¹ Örneğin, mevcut iktisadi konjonktürde sivil havacılık şirketleri aşırı karbon salınımına sebep olan faaliyetlerine hiç hız kesmeden devam etmek zorunda olduklarından(!), bu faaliyetlerden açığa çıkan karbondioksit salınımını sektörü küçülterek azaltmanın bir yolu—mevcut sistemde—yoktur. Ancak, karbon dengeleme mekanizmaları sayesinde bu şirketler, yerelde ya da küresel ölçekte ‘yeşil’ projelere yatırım yaparak iklim krizine katkılarının ‘bedelini’ ödeyebilmektedir. Lügatimize yenice giren “karbon nötr”; “net sıfır karbon emisyonu” gibi ifadeler de işte bu süreçleri ifade etmektedir: Aldığınız herhangi bir hizmetin ‘karbon nötr’ olduğu iddia ediliyorsa, bu, aldığınız bu hizmetin karbon bedelinin ‘yeşil’ projelere yapılan yatırımlarla ödendiği anlamına gelir.

Karbon dengeleme mekanizmaları ilk bakışta, belki birkaç saniye ya da birkaç dakika için, epey dâhiyane bir fikir gibi görünebilir. Ancak, ne yârden ne de serden geçerek; yani, bir yandan Antroposen ve krizlerini yok sayıp ekonomik faaliyetlere olduğu gibi devam ederken, diğer yandan ‘yeşil’ fakat nihayetinde hâlen öncelikle ekonomik kalkınmayı gözetten ‘diğer’ projelerle doğaya verdiğimiz zararın ‘bedelini ödeme’ fikri zihnimizde yerleştikçe, bu mekanizmalara olan teveccühümüzün hızla kaybolması kaçınılmazdır. Böyledir, çünkü gerçekten de, Paris İklim Antlaşması’nın 6. maddesi uyarınca da desteklenen bu ‘yeşil’ projeler de aslında yine birer ‘kalkınma’ projesidir ve dahası, doğaya diğer başka kalkınma projeleri kadar zarar vermektedir.⁶⁸² Önemle not etmek gerekir ki, sürdürülebilir kalkınma paradigmasının ‘çevrenin sürekliliği’ meselesine yaklaşımı ile uyumlu olarak, ‘yeşil’ projelerin doğada sebep olduğu tahribat, karbon mekanizmalarının kâr-zarar hesaplamalarına dâhil değildir. Zira, sürdürülebilir kalkınma çerçevesinde doğada oluşan zarar hep ‘dışsal’ bir faktör olarak, ancak zarar gerçekleşikten sonra hesaplanmaktadır. Dolayısıyla, ‘yeşil’ projelerden doğan risklerin azaltılması da yine ortaya çıkmalarının ardından alternatif

⁶⁸¹ Bu konuda ayrıntılı bir değerlendirme için, **bkz.:** Lohmann, L. (2023, Mayıs 6). *Offset Frontiers, Fossil Capitalism and the Law*. LPE Project. <https://tinyurl.com/ye8xnuap>

⁶⁸² Bu savı destekleyen kapsamlı bir analiz için, **bkz.:** Cullenward, D., Badgley, G., ve Chay, F. (2023). Carbon Offsets are Incompatible with the Paris Agreement. *One Earth*, 6(9), 1085-1088.

‘başka’ yollarla sağlanabilecektir.⁶⁸³ Nitekim bunun da yolu, karbon dengeleme mekanizmalarıyla bire bir aynı piyasa mantığına dayanan “biyoçeşitlilik dengeleme” (İng. ‘*biodiversity offset*’) mekanizmalarıdır.⁶⁸⁴

Görüldüğü üzere, sürdürülebilir kalkınma hedefleri ekseninde şekillenen bir uluslararası hukuk tahayyülünde içinde bulunduğumuz durum, kelimenin tam manası ile, bir kısır döngüdür. Şu hâlde, Antroposen’de karşı karşıya olduğumuz krizleri hafifletebilecek veya bertaraf edebilecek bir uluslararası hukuk tahayyülü için aradığımız ‘çözüm planı’ bağlamında sürdürülebilir kalkınma paradigmasından çıkaracağımız en önemli ders şudur: Antroposen’in krizlerine panzehir olabilecek bir uluslararası hukuk tahayyül edebilmek için, hayvanları ve doğayı kapitalist kalkınma düzeninin ‘ekolojik sermayesi’ olarak gören antroposantrik hümanizmin ve antroposantrik hümanist ideoloji olmaksızın temelsiz kalacak yayılmacı kapitalist kalkınma düzeninin kalıplarının dışına çıkılması zorunludur. Bunun normatif alana tercümesi ise şöyledir: Uluslararası ekonomik sistemin—dolayısıyla, uluslararası ekonomi hukukunun—hiç değişmeden kaldığı ve *insanın* doğaya tahribatının ancak bir ‘dış’ bir katman olarak çevre hukuku ya da *insan* hakları hukuku tarafından düzenlendiği bir senaryoda, Antroposen’in krizleri ile mücadele kapsamında ancak boşa kürek çekiyoruz demektedir.⁶⁸⁵ Dolayısıyla, ‘sağlıklı bir çevrede yaşama hakkı’ gibi, *insanın* doğa ile ilişkisini ‘daha az’ antroposantrik kılmaya çalışan girişimlerin,

⁶⁸³ Karbon dengeleme mekanizmaları kapsamında en çok yatırım yapılan projelerden olan hidroelektrik santrallerden doğan riskler, ‘yeşil’ projelerin yerel haklara ve ekosistemlere verdiği zararın en somut örneklerindendir. Türkiye’de de sık rastlanan bu projelerden doğan risklere dair yerel bir değerlendirme için, **bkz.:** Sezen, I., ve Patan, E. (2015). Hidroelektrik Santrallerin Çevresel Etkileri: Doğankent (Giresun) İlçesi Aslancık Barajı Örneği. *Uluslararası Karadeniz Havzası Halk Bilimi Araştırmaları*, 1(2), 41-52.

⁶⁸⁴ Biyoçeşitlilik dengeleme mekanizmaları hakkında ayrıntılı bilgi için, **bkz.:** Bull, J. W., Suttle, K. B., Gordon, A., Singh, N. J., ve Milner-Gulland, E. J. (2013). Biodiversity Offsets in Theory and Practice. *Oryx*, 47(3), 369-380.; Biyoçeşitlilik dengeleme mekanizmalarının biyoçeşitlilik ve yerel halk üzerindeki tersine (ve oldukça endişe verici) etkilerine dair 2024 yılında yayınlanan güncel bir rapor için, **bkz.:** Nele Marien, Mirna Fernandez, Simon Counsell, Heitor Dellasta, Frédéric Hache, Tamra L. Gilbertson, Valentina Figuera Martínez, ve Lim Li Ching. (2024). *How Biodiversity Offsetting and Crediting Destroys Nature and Undermines the Rights of Peoples*. Friends of the Earth International.

⁶⁸⁵ **Bkz.:** Hey, E. (2016). International Law and the Anthropocene. *ESIL Reflections*, 5(10). <https://tinyurl.com/bddybzad>; Viñuales, J. E. (2018). *The Organisation of the Anthropocene: In our Hands?* Leiden: Brill.; Ebbesson, J., ve Hey, E. (2022). Introduction. İçinde J. Ebbesson ve E. Hey (Ed.), *The Cambridge Handbook on the Sustainable Development Goals and International Law* (ss. 1-49). Cambridge; New York: Cambridge University Press.

antroposantrik hümanist kapitalist sistem arka planda her zamanki gibi işlemeye devam ettiği müddetçe başarısızlıkla sonuçlanmaması imkânsızdır.

Hayvanların ve doğanın, *insandan* ayrı, sömürülebilir nesneler olarak kapitalist markette ‘işlem’ görüyor olduğu uluslararası hukuk sistemine, sistemin dışından ikame edilen her türlü ‘çevre’ kaygısı, sömürgeci ve emperyal uluslararası hukuk sistemini ancak daha ‘yeşil’ bir sömürgeci ve emperyal sisteme dönüştürmeye yetecektir. Üstelik, sürdürülebilir kalkınma paradigmasının reeldeki izdüşümü şunu da net bir biçimde kanıtlamaktadır: Cinsiyetlendirilmiş, renklendirilmiş ve ırksal olarak işaretlenmiş, nevi şahsına münhasır bir ‘insan’ olma hâlini temsil eden *insan* ile doğa arasında yapılan ayırım, yalnızca hayvanları ve doğayı değil, insan-ötekini de her seferinde yüz üstü bırakmaktadır. Bu bağlamda, antroposantrik hümanist kapitalist düzende, cinsiyete, ırka ve etnisiteye dayalı ayrımcılığa ve her türlü eşitsizliğe maruz kalan, içme suyuna ve gıdaya erişim gibi en temel haklardan mahrum bırakılan insan-ötekinin içinde bulunduğu açmazlar, tıpkı hayvanlar ve doğa gibi, antroposantrik hümanist ideolojinin bir sonucudur. Zaten, Antroposen’in de bize söylediği tam olarak budur: *İnsan* ile doğa arasındaki ayırımın etik ve bilimsel olarak çöküşünü simgeleyen Antroposen, içinde bulunduğumuz krizlerden çıkabilmenin tek gerçekçi ve etkili yolunun, insan ile doğa arasındaki karşılıklı bağlı ve bağımlı ilişkiyi tanıyan; doğanın insanın ‘dışında’ tasavvur edilemeyeceğini kavrayan bir düzen tahayyül edebilmek için bir son çağrıdır. Bu çağrıya hakkıyla yanıt verebilmek içinse antroposantrik hümanist (uluslararası) hukuk sisteminde bir redaksiyona değil; bir devrime ihtiyacımız olduğu açıkça görünmektedir.

Buradan hareketle, Antroposen’de karşı karşıya olduğumuz krizleri hafifletebilecek veya bertaraf edebilecek bir uluslararası hukuk tahayyülü kapsamında aradığımız ‘çözüm planı’ için ziyaret edilecek son durağın kendiliğinden ortaya çıktığı söylenebilecektir. Bu bağlamda, *insanın insan-olmayan* ile ilişkisinde gerçekten bir ‘devrim’ yaratmayı hedefleyen ‘hayvan hakları’ ve ‘doğanın hakları’ söylemleri çalışmanın, Antroposen’in krizlerine panzehir olabilecek bir uluslararası hukuk tahayyülü arayışı bağlamında mercek altına alacağı bir sonraki güncel uluslararası hukuk tartışmalarıdır. Bu söylemleri incelerken de soracağımız soru aynıdır: Uluslararası hukukta hayvan haklarının ve doğanın haklarının tanınması, uluslararası

hukuku Antroposen gerçekliği ile uyumlu; tür içi ve türler arası hiyerarşilerin ortadan kalktığı bir yapıya yaklaştırabilecek midir?

2. Antroposen’de Doğanın ve Hayvanların ‘Hakları’

Çalışmanın ilk bölümünde ayrıntılı olarak ele alındığı üzere, insanın insan-olmayan ile ilişkisi üzerine düşünmesi insanlığın tarihi kadar eskidir. Hatta, yine ilk bölümde detaylandırıldığı gibi, günümüzün *insan* hakları mekanizmalarının teorik temeli olan liberal ‘hak’ teorisi çerçevesinde *insan* ile *insan-olmayan* arasındaki sınırın nerede çizileceği, hakları haiz olabilmenin de sınırındır. Diğer bir deyişle, *insanın* *insan-olmayan* ile ilişkisi teorinin bu denli kalbinde bir meseledir. Hatırlanacağı üzere, liberal *insan* hakları teorisinde *insan*, doğadan kopuşu ve hayvanlığından arınışı ile bir hakkın ‘özne’si olma payesi ile onurlandırılmıştır. Bu kopuş aynı zamanda *insanın*, sınırın öbür tarafında kalan ‘öteki’ ile nasıl ilişkileneceğini de belirlemiştir. Söz gelişi, Evrensel Beyanname uyarınca “hür, haysiyet ve haklar bakımından eşit doğan” ve rasyonel aklı ve ahlaki seçimler yapabilme kapasitesi ile doğal olandan ayrılan *insan*, birbiriyle bir kardeşlik ruhuyla—daha doğrusu, Beyanname’nin eril dilini yansıtacak biçimde motamot tercüme edilecek olursa, bir ‘biraderlik’ ruhu içinde—ilişkilenecektir.⁶⁸⁶ Beyanname’de *insanın*, *insan* ile ilişkisini yönetecek etik standartların bu ‘kardeşlik ruhu’ metaforuyla; yani, birbirinin benliğini ve çıkarlarını gözetken bir ilişkilene biçimini telkin eden biçimde şekillendiğini düşünürsek, bunun mefhumu muhalifinden, *insan-olmayan* ile ilişkisinin bir panoramasını da çıkarmak mümkündür. Nitekim, sürdürülebilir kalkınma paradigmasının uygulamada işleyişi kapsamında net bir biçimde görebildiğimiz üzere, hakikaten de bu ilişki, *insan-olmayan*ın, yalnızca *insanın* çıkarlarını ilgilendirdiği ölçüde gözetilmesine dayanan; tamamıyla hegemonik bir örüntüde olagelmıştır. Çalışma boyunca pek çok farklı katmanı ile incelendiği üzere, uluslararası hukukun *insan-olmayan*la ilişkilene şekli belirleyen bakış da, kaçınılmaz olarak, bu kapsamda şekillenmiştir.

Ne zaman ki *insanın* *insan-olmayan* ile, uzun süre sorgulanmaya bile gerek duyulmayan, hegemonik ilişkisinin sonuçlarının sınıraşan ve hatta küresel ekolojik krizlere yol açtığı fark edilmiştir, işte o zaman uluslararası hukukta *insanın* *insan-*

⁶⁸⁶ Universal Declaration of Human Rights, A/RES/3/217 A (1948)., Madde 1.

olmayanla ilişkisi yeniden masaya yatırılmıştır. Bu bağlamda, yukarıda temas edildiği üzere, 1970'lerin başı, uluslararası hukukun hayvanlar ve doğa ile ilişkisinin yeniden ele alınması bağlamında bir milattır. İşte, bu geri planda değerlendirildiğinde, uluslararası hukukta 'hayvan hakları' ve 'doğanın hakları' konusundaki tartışmaların tam da bu konjonktür bağlamında ortaya çıkması elbette bir tesadüf değildir. Öyle ki, 'doğanın hakları' meselesinin uluslararası hukuk bağlamında ciddi biçimde tartışılmaya başlanmasının, Christopher D. Stone'un 1972 tarihli ve bugün artık kültleşmiş olan "Ağaçlar Hak Sahibi Olmalı mı? - Doğal Varlıklar için Yasal Haklara Doğru" isimli makalesi ile başladığını söylemek mümkündür.⁶⁸⁷ 'Hayvan hakları' söyleminin uluslararası hukuk bağlamında dile getirilmeye başlaması da yine dönemde olmuştur: Hayvan haklarının uluslararası arenada tanınması için ilk girişim olan ve İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'nden esinle hazırlanan "Hayvan Hakları Evrensel Beyannamesi" ('UDAR') Uluslararası Hayvan Hakları Derneği tarafından 1977 yılında yayımlanmıştır.⁶⁸⁸ UDAR, daha sonra, 1990 yılında Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü'ne ('UNESCO') sunularak bir kez daha tartışmaya açılmışsa da yeterince destek görmemiş ve BM çatısı altında hiçbir zaman resmi olarak kabul edilmemiştir.⁶⁸⁹

Önemle vurgulamak gerekir ki, uluslararası hukuk bağlamında hayvan hakları ve doğanın hakları bağlamındaki tartışmaları bu çalışma kapsamında; hele ki çalışmanın bu kısmında, bütün veçheleriyle hakkını vererek incelemek imkânsızdır. Zira, her şeyden önce, her iki söylem de bu çalışmanın kapsamına yedirilemeyecek kadar farklı teorik temellere dayanmaktadır. Söz gelişi, hayvan hakları söylemi, dominant biçimde, 'hak' kuramının pozitif veçhesinden ilham almakta ve 'insan hakları' kuramının 'özne'sini hayvanlara da teşmil edebilecek biçimde genişletmek için analitik pozitivizmin haklara ilişkin açıklamalarından veya faydacı teorinin *insan hakları* anlayışından faydalanmaktadır.⁶⁹⁰ Doğanın hakları söylemi ise, bir taraftan,

⁶⁸⁷ **Bkz.:** Stone, C. D. (1972). Should Trees Have Standing? - Towards Legal Rights for Natural Objects. *Southern California Law Review*, 45, 450-501.

⁶⁸⁸ International League of Animal Rights. (1977). *Universal Declaration on Animal Rights*. <https://tinyurl.com/n9uxyrm>

⁶⁸⁹ **Bkz.:** Sykes, K. (2021). *Animal Welfare and International Trade Law: the Impact of the WTO Seal Case*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing., s. 54.

⁶⁹⁰ Ayrıntılı bilgi için, **bkz.:** Pietrzykowski, T. (2017). The Idea of Non-personal Subjects of Law. İçinde V. Kurki ve T. Pietrzykowski (Ed.), *Legal Personhood: Animals, Artificial Intelligence and the Unborn* (C. 119, ss. 49-68). Cham: Springer International Publishing.; Köybaşı, S. (2018). Yeni Bir Anayasal Hak Öznesi Olarak Hayvan - I. *Anayasa Hukuku Dergisi*, 7(13), 103-156.; Köybaşı, S. (2018). Yeni Bir

yerli kültürlerinden beslenen veçhesi sebebiyle tek bir düzlemde incelenemeyecek kadar kesişimsel ve girift teorik ve pratik öğeler barındırmaktadır.⁶⁹¹ Diğer yandan, ‘doğanın hakları’ yaklaşımlarının temelinde ‘yeryüzü hukuku’, ‘ekolojik hukuk’ ve ‘yaban hukuku’ gibi birbiriyle rekabet eden pek çok teorinin yanı sıra, *insanın* ‘gezegensel sınırlar’a saygılı yaşaması gerektiğini savunan ve buna paralel olarak ‘gezegensel yeryüzü hukuku’ ve ‘yeryüzü sistemleri hukuku’ teorilerini tetikleyen farklı perspektifler de bulunmaktadır.⁶⁹² Dolayısıyla, ne yeknesak bir ‘hayvan hakları’ ya da ‘doğanın hakları’ yaklaşımından bahsetmek ve ne de bunları tek bir potada eriterek incelemek mümkündür. Dahası, tüm bu kapsam probleminin de ötesinde, mevcut literatürde tartışıldığı hâliyle hayvan hakları ve doğanın hakları söylemleri arasındaki kesişim oldukça sınırlıdır ve bu da, iki söylemi bir arada ele almayı zorlaştırmaktadır. Zira, özellikle hayvan hakları söyleminin neredeyse bütünüyle *insan* hakları teorisinin, yalnızca biyolojik ‘insan’a karşılık geldiği kabul edilen ‘özne’sini⁶⁹³ yeniden tanımlamaya yönelen ve bu bağlamda, ekseriyetle biyolojik insan ile hayvanlar arasındaki ‘benzerlikleri’ ortaya koymaya dayanan metodolojisi⁶⁹⁴, nehirlerle, göllere veya dağlara da haklar tanınması gerektiğini savunan ‘doğanın hakları’ literatürü ile örtüşmemekte ve hatta doğanın hakları yaklaşımlarının argümanlarını zayıflatmaktadır.⁶⁹⁵

Anayasal Hak Öznesi Olarak Hayvan - II. *Anayasa Hukuku Dergisi*, 7(13), 357-422.; Stucki, S., ve Kurki, V. (2020). Animal Rights. İçinde M. Sellers ve S. Kirste (Ed.), *Encyclopedia of the Philosophy of Law and Social Philosophy* (ss. 1-7). Dordrecht: Springer Netherlands.

⁶⁹¹ **Bkz.:** Tănăsescu, M. (2020). Rights of Nature, Legal Personality, and Indigenous Philosophies. *Transnational Environmental Law*, 9(3), 429-453.

⁶⁹² **Bkz.:** Gilbert, J., Macpherson, E., Jones, E., ve Dehm, J. (2023). The Rights of Nature as a Legal Response to the Global Environmental Crisis? A Critical Review of International Law’s ‘Greening’ Agenda. İçinde D. Dam-de Jong ve F. Amtenbrink (Ed.), *Netherlands Yearbook of International Law 2021* (C. 52, ss. 47-74). The Hague: T.M.C. Asser Press., s. 62-63.

⁶⁹³ Tekrara düşmek pahasına vurgulamakta fayda vardır ki bu çalışma bağlamında *insan* haklarının öznesinin bir bütün olarak biyolojik insanı kapsadığı iddiası sorunlu bulunmaktadır. Bu bağlamdaki tartışmayı hatırlamak için, **bkz. dn.:** I. Bölüm

⁶⁹⁴ Benzer yönde bir eleştiri için, **bkz.:** Bryant, T. L. (2007). Similarity or Difference as a Basis for Justice: Must Animals Be Like Humans To Be Legally Protected From Humans? *Law and Contemporary Problems*, 70, 207-254.; Offor, I. (2020). Second Wave Animal Ethics and (Global) Animal Law: A View from the Margins. *Journal of Human Rights and the Environment*, 11(2), 268-296., özellikle, ss. 271-274.

⁶⁹⁵ Bu bağlamda, ‘pozitif’ hukuktaki haklar kuramı kapsamında hayvanlar pekâlâ hukuk kişisi olarak tanınabilecekken, ‘doğa’nın hakları söyleminin hak kuramına oturmadığını savunan Kurki ve Kurki’nin görüşüne, doğanın hakları lehine, karşı çıkan Stancioli arasındaki makaleler arası diyalog için, **bkz.:** Kurki, V. (2021). Can Nature Hold Rights? It’s Not as Easy as You Think. *Helsinki Legal Studies Research Paper*, 66. <https://tinyurl.com/ytdtjc4>; Stancioli, B. (2021). A Bundle of Rights and Pachamama: Visa Kurki’s Theory of Legal Personhood. *Revus*, 44. <https://tinyurl.com/y57y4huz>

Hayvan hakları ve doğanın hakları söylemlerine dair tüm bu karmaşaya rağmen bu yaklaşımların, çalışmanın Antroposen'in krizlerini hafifletebilecek veya bertaraf edebilecek bir uluslararası hukuk tahayyülü için bir 'çözüm planı' arayışında olduğumuz bu aşamada gündeme getirilmesi yine de anlamlıdır. Çünkü henüz gelişme aşamasında olan ve temellerindeki kafa karışıklığı biraz da bu nedenle ortaya çıkan bu söylemlere içkin tüm karmaşaya rağmen, bunlar *insanın insan-olmayan ile ilişkisinde* gerçekten 'devrimsel' bir değişime ihtiyaç olduğunu kabul eden ve bu bağlamda hem literatürde hem de uygulamada en çok ses getiren yaklaşımlardır. Tahmin edileceği üzere, bu söylemleri bu çalışmanın perspektifinden 'devrimsel' kılan, her iki söylemde de hayvanların ve doğanın, *insan* 'özne' karşısındaki 'nesne' konumunun tartışmaya açılmasıdır. Her ne kadar dayandıkları teorik temellere bağlı olarak, bu tartışmalar kimi zaman antroposantrik hümanizmin hayvan ya da doğa lehine bir bakışla yeniden üretimi gibi görünebilse de—örneğin, hissedebilen hayvanların yaşam hakkına ve vücut bütünlüğüne saygılı olmanın, *insan* haklarına saygının içselleştirilebilmesi için önemli olduğu savı; ya da doğaya romantik bakıştan aşına olduğumuz, doğayı muhafaza etmenin *insanın* manevi bütünlüğüne faydalarını merkeze alan yaklaşımlar gibi—en nihayetinde hayvanların ve doğanın 'nesne' statüsünün lağvedilmesi fikri, bu çalışmanın kodlarına tercüme edildiğinde, (uluslararası) hukuk sisteminde muazzam bir değişiklik öngörmektedir: Zira, hayvanlar ve doğa hukuken hakların konusu olan 'nesneler' olarak değil, tıpkı *insan* gibi kendileri de hak sahibi olan 'özneler' olarak kabul edildiklerinde, *insanın* iktisadi faaliyetlerinin—yani, Antroposen'in krizlerine sebep olan faaliyetlerin—'ekolojik sermaye'si olarak görülmeleri artık mümkün olmayacaktır.⁶⁹⁶ Yalnızca bu sebeple bile, hayvanların ve doğanın 'nesne' olmadığı bir sistem, ilk bakışta, antroposantrik hümanist ve kapitalist sistemin temellerini ciddi biçimde zorluyor gibi görünmektedir.

Bu fikrin bütün cazibesine karşın, Antroposen'in krizlerine panzehir olabilecek bir uluslararası hukuk için peşinde olduğumuz çözüm planı kapsamında, hayvanlarla ve doğayla olan ilişkimize hak temelli teoriler üzerinden yaklaşılması, birbiriyle ilişkili iki nedenden ötürü şüphe uyandırıcıdır. Bunlardan ilki, bu yaklaşımlarda, *insan* haklarının hayvanlara ve doğaya teşmil edilmesi çabası bağlamında benimsenen metot

⁶⁹⁶ Her iki söylemin veçhesinden de buna paralel argümanlar için, **bkz:** Peters, A. (2016). Global Animal Law: What It Is and Why We Need It. *Transnational Environmental Law*, 5(1), 9-23.; Boyd, D. R. (2017). *The Rights of Nature: A Legal Revolution that Could Save the World*. Toronto: ECW Press.

ile ilgilidir. Şöyle ki: Hayvanların ve doğanın haklarının tanınmasını savunan yaklaşımlar—esasen, bu çalışmadakine çok benzer bir metodu benimseyerek—*insanın* hayvanlarla ve doğa ile ilişkisini tadil etmek için uluslararası hukukun içinde bir çözüm arama gayretindedir. Bu bağlamda, yine bu çalışmada da teşebbüs edildiği üzere, öncelikle uluslararası hukukun tarihsel gelişimi içerisinde günümüzde *insan* ile hayvanlar ve doğa arasında hegemonik bir ilişkiye benzeyen başka bir örnek olup olmadığı; varsa, bu sorunun daha önce nasıl çözüldüğü araştırılmaktadır.

İşte bu aşamada, her iki yaklaşım da (liberal) *insan* hakları söyleminin uluslararası hukuktaki gelişiminin çekimine kapılmaktadır. Kabul etmek gerekir ki (liberal) *insan* hakları söyleminin argümanlarına bakıldığında bu çekime direnmek gerçekten de kolay değildir. Özellikle şu tanıdık anlatı, her iki yaklaşımı da güçlendirmek için çok çekici bir altyapı sunmaktadır: Nihayetinde, *insan* hakları kavramı da ilk ortaya çıktığında biyolojik insanı bir bütün olarak içermemiştir. Ancak zaman içinde hakların öznesi olarak ‘insan’, kadınları, çocukları, siyahları, LGBTİ+’ları, engellileri ve tikellikleri nedeniyle haklar alanının dışında bırakılan diğer tüm ‘insan’ları kapsayacak şekilde genişlemiştir. Öyleyse, *insan* haklarının ‘öznesi’ yeniden tanımlanabilecek bir kavramdır. Bu doğrultuda, hayvanların ve doğanın (hukuki) haklarının tanınması için tek yapılması gereken, öncelikle ‘özne’ kavramını bir güzel yapı taşlarına ayırmak ve ardından hukuki bir kurum olarak hakların ‘özne’sini, hayvanları ve doğayı da kapsayacak şekilde yeniden tasarlamaktır.⁶⁹⁷

Çalışmanın ilk bölümünde ileri sürülen argümanları burada tekrarlamamak için, hak kuramına böylesine basitleştirilmiş ve indirgemeci bir yaklaşımın teorik noksanlarına tekrar değinilmeyecektir. Ancak, Antroposen’in krizlerine panzehir olabilecek bir uluslararası hukuk arayışı kapsamında bu yaklaşımlara içkin kavramsal ve metodolojik kısıtları fark etmek önemlidir. Öncelikle, *insan* hakları söyleminin eleştirilmeksizin hayvanlara ve doğaya teşmil edilmesinin savunulması, uluslararası

⁶⁹⁷ Bu bağlamda birkaç örnek için, **bkz.:** Wise, S. M. (2010). Legal Personhood and the Nonhuman Rights Project. *Animal Law*, 17, 1-12.; Korsgaard, C. M. (2013). Personhood, Animals, and The Law. *Think*, 12(34), 25-32.; Kymlicka, W., ve Donaldson, S. (2016). *Zoopolis: Hayvan Haklarının Siyasal Kuramı* (M. Yıldırım, Çev.; 1. bs). İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.; Bernet Kempers, E. (2022). Transition Rather Than Revolution: The Gradual Road towards Animal Legal Personhood Through the Legislature. *Transnational Environmental Law*, 1-22.

hukuka zamanın lineer algısı ile bir bakıştan kaynaklanan kriptomnezi hâlinin neredeyse kusursuz bir örneğidir. Zira, bu tarz bir yaklaşımda, (uluslararası) hukukta insan-ötekilerin haklarının tanınması ile birlikte *insan* hakları ‘sorunu’nun âdeta çözümlendiği ve rafa kalktığı kabul edilmektedir. Daha doğrusu, şöyle ifade etmek gerekir: Hak temelli yaklaşımların savunucuları, yüzeyde, *insan* hakları meselesinin kapanmış bir mesele olmadığına pekâlâ bilincindedir. Nitekim, pek çokları hayvanların ve doğanın haklarının tanınmasının *insan* haklarını güçlendireceğini dile getirmektedir.⁶⁹⁸ Bu bağlamda, özellikle hayvan hakları literatüründe, hayvanların hakların alanından dışlanması ile *insan*-ötekinin insandışlaştırılması arasındaki bağlantıyı isabetle kuranlar da çokçadır.⁶⁹⁹

Bütün bunlar gözetildiğinde, ilk bakışta, doğanın ve hayvanlarının haklarının tanınmasını savunan söylemlerin, pek çok veçheden bu çalışma ile benzer bir eleştirel damardan beslendiğini düşünmek işten değildir. Ancak, bu eleştirel damarda biraz derinleşildiğinde, çalışmanın Antroposen gerçekliğiyle uyumlu bir uluslararası hukuk vizyonu ile hak temelli yaklaşımların merceğinden (uluslararası) hukuka bakış, kritik bir kavşakta birbirinden ayrılmaktadır. Bu ayrılığın başladığı yer, hak temelli söylemlerin, (uluslararası) hukukun ve (uluslararası) hukukun kurum ve kavramlarının antroposantrik hümanizmin ürünü, üreticisi ve garantörü olduğunu gerçeğini görmezden gelmeyi seçtiği ve sadece (uluslararası) hukuktaki bir statü değişikliğinin hayvanları ve doğayı mevcut sistemde *insana* atfedilen değer seviyesine gerçekten yükseltebileceğini ya da yaklaştıracığını iddia ettiği noktadır.

Bugün insan-ötekinin fasiküllerce uluslararası hukuk belgesi ile güvence altına alınan haklarından bile hâlâ mahrum olması—burada, yalnızca gerçekten ‘özne’ olarak tanındıkları ve sinsice hak sisteminin yine dışında bırakılmadıkları haklardan bahsettiğimizi not etmek önemlidir—yalnızca (uluslararası) hukukun icrasına ve

⁶⁹⁸ **Bkz.:** O’Donnell, E., Poelina, A., Pelizzon, A., ve Clark, C. (2020). Stop Burying the Lede: The Essential Role of Indigenous Law(s) in Creating Rights of Nature. *Transnational Environmental Law*, 9(3), 403-427.; Gilbert, J. (2022). The Rights of Nature, Indigenous Peoples and International Human Rights Law: From Dichotomies to Synergies. *Journal of Human Rights and the Environment*, 13(2), 399-415.; Stucki, S. (2023). *One Rights: Human and Animal Rights in the Anthropocene*. Cham: Springer International Publishing.

⁶⁹⁹ Bu bağlamda eleştirel bir değerlendirme için, **bkz.:** Cray, A. (2021). Dehumanization and the Question of Animals. İçinde M. E. Kronfeldner (Ed.), *The Routledge Handbook of Dehumanization* (ss. 159-172). London New York: Routledge.

icbarına ilişkin bir sorun olarak görüldüğünde (uluslararası) hukuk sistemine dair inancımızı yitirmemek elbette mümkündür. Ancak, aslında burada bile hayvanlar ve doğa için oldukça pragmatik bir sorun baş göstermektedir: Uluslararası hukuk, *insan* haklarının ‘özne’si olması şerefine(!) sonradan da olsa nail olan insan-ötenin haklarını somut olarak hayata geçir(ebil)mekte başarısız olduysa, hayvanlar ve doğa için hukukun etkin biçimde işleyeceğine bizleri ikna eden tam olarak ne olmalıdır? Ve bu başarısızlığın sebebi, sahiden tamamen hukukun dışında; hakların uygulanmasına yönelik siyasi irade eksikliğinde midir? Yoksa, (uluslararası) hukukçular olarak, hukukun gerçekten ‘içine’ bakmaya ve en başta, hukukun insan ile *insan*-olmayan arasındaki Kartezyen ayrımı hangi şekillerde yeniden ürettiğini sormaya cesaret etmemizin zamanı gelmiş midir?

Bu çalışmanın perspektifinden, her şey bir yana, Antroposen ile alakalı sahiden ‘devrimsel’ tek bir yön varsa, o da Antroposen’in bu soruları sormaya cüret etmememizi teşvik etmesidir. Çünkü Antroposen, (uluslararası) hukuku ilgilendiren veçhesi ile, bizzat (uluslararası) hukukun, hâlihazırda kangren olmuş sorunlarının bir tezahürüdür. Nitekim, uluslararası hukuka lineer bakışın sebep olduğu kriptomnezi hâli her ne kadar bunu net bir biçimde görmeyi engelliyorsa da, *insan* hakları sorunu da bunlardan biridir. Dolayısıyla, hayvanların ve doğanın hukuki haklarının tanınması ile *insanın* *insan*-olmayanla ilişkisinin değişeceğini ummak naif olmasının yanı sıra, Antroposen’de karşı karşıya olduğumuz sorunlara çözüm olabilmek bakımından faydasızdır.⁷⁰⁰ Böyledir, çünkü her şeyden öte bu yaklaşımların Antroposen’in krizlerine panzehir olabilecek bir uluslararası hukuk tahayyülü bağlamında örnek olarak seçtiği çözüm planı; yani, *insan* hakları söylemi, çalışma boyunca tekrar tekrar gösterildiği üzere, sunulduğu kadar başarılı olamamıştır. Hâliyle, *insan* hakları söyleminin ‘niçin’ başarısız olduğuna ilişkin bir araştırma yapılmaksızın hak kuramını hayvanları ve doğayı da kapsayacak biçimde genişletmenin, tür içi ve türler arası hiyerarşiden kaynaklanan Antroposen’in krizlerine nasıl meydan okuyabileceği büyük bir muammadır. Peki, bu anlatılanlar ışığında, çalışmanın bu bölümünde aradığımız ‘çözüm planı’ için hayvan hakları ve doğanın hakları söylemlerinden hangi dersleri çıkarmak gerekir?

⁷⁰⁰ Böyle söylenmekle birlikte, mevcut çalışmanın hayvanların ve doğanın haklarının tanınması fikrine esastan bir itirazı olmadığını önemle vurgulamak gerekir. Çalışmanın itirazı, hak temelli yaklaşımların uluslararası hukukta Antroposen’in krizlerine meydan okuyabilmenin bir yolu olarak sunulmasıdır.

Hatırlanacak olursa, Antroposen’in krizlerini hafifletebilecek veya bertaraf edebilecek bir uluslararası hukuk tahayyülü arayışımız kapsamında problem çözmenin analitik stratejisinden yararlanarak bir ‘çözüm planı’ ortaya koyma girişimimiz, Antroposen’den edindiğimiz malumatı uluslararası hukuka nasıl entegre edeceğimiz konusunda net taktikler belirleyebilmek amacıyla başlamıştır. Bu bağlamda, uluslararası hukukta Antroposen’in krizleri ile baş edebilmek için ileri sürülen mekanizmalar incelenmiş ve kendi çözüm planımızda bu önerilerden ne kapsamda yararlanabileceğimiz araştırılmıştır. Daha önce de temas edildiği gibi, aslında hayvan hakları ve doğanın hakları söylemlerinin izlediği metot da birebir buna uygundur. Üstelik, bu söylemler Antroposen’in krizlerinin kaynağını ve bu krizlerin kimlere yönelik olduğunu da gözetmekte; sürdürülebilir kalkınma paradigmasından farklı olarak, hayvanların ve doğanın birer ‘nesne’ olarak piyasada işlem görmeye devam ettiği bir sistemde Antroposen’in krizleri ile mücadele etmenin mümkün olmadığını tanımaktadır. Ancak, bu yaklaşımlar *insanın insan-olmayan* ile ilişkisine sürdürülebilir kalkınma paradigmasına nazaran çok daha devrimsel bir mercekte yaklaşılıyor olsa da, bu ilişkiyi yöneten tek faktörün (uluslararası) ‘hukuk’ olduğunu varsaymakla yanılgıya düşmektedir.⁷⁰¹ Diğer bir deyişle, hak temelli yaklaşımlar, *insanın insan-olmayan* ile ilişkisini yöneten ‘hukuk’un öyle basitçe, birer düzenleyici normlar silsilesinden ibaret olmadığını; hukuk kurallarının antroposantrik hümanist hukukun bir ürünü olduğunu göz ardı etmektedir. Bu, Antroposen’in krizlerine panzehir olabilecek bir uluslararası hukuk tahayyülü bakımından kritik bir hatadır. Zira, bizzat uluslararası hukuku yöneten dinamikler geniş ve kapsamlı biçimde analiz edilmediğinde, ne *insan* hakları söyleminin sorunları; ne bu sorunun kökenleri ne de bu sorunla *insanın* hayvanlar ve doğa ile hegemonik ilişkilene biçimi ile *insan* ve insan-öteki arasındaki asimetrisinin arasındaki bağlantı tam olarak kurulabilmektedir.

Bunun yanı sıra—ancak yine bununla bağlantılı olarak—bu söylemler, uluslararası hukukta normatif olarak tanınmaları durumunda hayvanların ve doğanın ‘ekolojik sermaye’ olarak kabulüne ciddi bir engel teşkil edecek olmakla birlikte, hayvanların ve doğanın ‘ekolojik sermaye’ ilan edildiği iktisadi sistemin; yani kapitalist kalkınma ve üretim sisteminin eleştirisine ancak sonuçları itibarıyla; dolaylı olarak dâhil olmaktadır. Bunun bir sonucu olarak, örneğin, farklı sektörlerde *insan*

⁷⁰¹ Benzer yönde bir eleştiri için, **bkz.:** Bétaille, J. (2019). Rights of Nature: Why it Might Not Save the Entire World. *Journal for European Environmental and Planning Law*, 16(1), 35-64.

tarafından sömürülen hayvanlara belirli aralıklarla dinlenme, haftalık azami çalışma süresini aşmadan çalışma ve emekli olma gibi ‘işçi’ hakları tanınmasında görülen ‘esas’ problem, hayvanların ‘işçi’ hakları tanınırsa daha çok sömürülebilecekleri olmaktadır. Ancak, yine de, hayvanların ‘işçi’ haklarının tanınması desteklenmektedir çünkü böylelikle, hayvanların ‘sömürülmesi’ uzun vadede daha ‘maliyetli’ hâle gelecek ve ‘işverenler’ ‘işçi’ hayvanları diledikleri gibi sınırsız sömüremeyecektir.⁷⁰² Hayvanların haklarına ilişkin böyle bir vizyon, antroposantrik hümanist ve kapitalist sistemin sınırlarına öylesine hapsolmuştur ki, bunun ötesinde bir dünya tahayyülüne karşı tamamen kördür. Hayvanların ve doğanın hakları böyle bir vizyon temelinde tanınacaksa, hak temelli söylemler son tahlilde sürdürülebilir kalkınma paradigmasından pek de farklı olmayacaktır. Nasıl ki sürdürülebilir kalkınma paradigması antroposantrik hümanist ve kapitalist uluslararası hukuku yeşile boyuyor ama sistemin özüne dokunmuyorsa; Antroposen’e hâkim olan dominant iktisadi geri planı dikkate almadan kurgulanan hak temelli yaklaşımlar da kapitalist sisteme belki daha az zulüm içeren yeni çehre kazandıracaktır. Ancak, en nihayetinde, daha ‘zulümsüz’ görünse de sistem aynı kalacak ve Antroposen’in krizlerini körüklemeye devam edecektir.

Şu hâlde, Antroposen’in krizlerine panzehir olabilecek bir uluslararası hukuk tahayyülü kapsamında aradığımız çözüm planı bağlamında bugüne dek uluslararası hukukta ileri sürülen diğer çözüm önerilerinden olumlu anlamda yararlanmanın olasılığı bir hayli sınırlı görünmektedir. Buna karşın, bu önerilere içkin sorunlardan çalışma için altın değerinde bir ders edindiğimizi yabana atmamak elzemdir. Bu ders ise, Antroposen’in krizlerine panzehir olabilecek bir uluslararası hukuku nasıl inşa edeceğimize dair ‘çözüm’ planı arayışımızın iki ile ikiyi toplayıp dört bulduğumuz bir aritmetik denklem kadar basit ve sabit değerlerden teşekkül olamayacağıdır.⁷⁰³

Çalışma boyunca gösterildiği gibi, her ne kadar hukukçular—özellikle de ütopyacı olanlar—bu fikirden pek hazzetmeseler de hukuk yalnızca düzenleyici normlardan ibaret değildir. Bu düzenleyici normların örüldüğü ortam ve bu normların

⁷⁰² **Bkz.:** Blattner, C. (2020). Should Animals Have a Right to Work? Promises and Pitfalls. *Animal Studies Journal*, 9(1), 32-92.

⁷⁰³ Benzer yönde bir eleştiri için, **bkz.:** Orford, A. (2014). Scientific Reason and the Discipline of International Law. *European Journal of International Law*, 25(2), 369-385.

koruduğu ve yeniden ürettiği ‘değerler’ anlaşılmadan pozitif hukuka dair bildiklerimiz sistemi yalnızca kendi içerisinde; olduğu gibi döndürmek için yeterlidir. Ancak Antroposen gibi, gezegenin varlığını ve devamlılığını tehdit eden acil krizler silsilesi karşısında; hele bir de şimdiye dek yaptığımızı yapmaya devam edersek karşı karşıya olduğumuz krizleri daha da derinleştireceğimize dair hiçbir şüphemiz kalmamışken, sadece hukukun kaynaklarında somutlaşan ‘pozitif hukuk’u bilmek, (uluslararası) hukukçular olarak elimizi kolumuzu bağlamaktadır. Zira, uluslararası hukukun yalnızca pozitif veçhesini merak etmek ve bilmek, bizi disiplinimize yabancılaştırmaktadır. Öyleyse, Antroposen’in krizlerini hafifletebilecek veya bertaraf edebilecek bir hukuk tahayyülü için aradığımız çözüm planının tüm aşamalarını bu çalışma bağlamında şimdiden ortaya koymak mümkün değilse de ilk basamağı artık tamamen netleşmiştir. Antroposen, hukukçular olarak, hukuka tüm boyutlarıyla bakmaya cüret edebildiğimiz bir dönemeç olmalıdır. Uluslararası hukuku, antroposantrik hümanist ve kapitalist ideolojiye yaslanan, sömürgeci ve emperyal bir normatif sistem olarak doğru konumlandırmadan, Antroposen’in krizlerine bir panzehir üretmenin yolu yoktur. Öyleyse, aradığımız panzehri bulmak için her şeyden önce zehri tanımak; bu zehrin uluslararası hukukla kuvvetlendirilen kısımlarını elemek uluslararası hukukçunun Antroposen’deki görevidir.

SONUÇ

“Buna inanmam!” dedi Alice.

“İnanamaz mısın?” dedi Kraliçe ona acıyarak. “Tekrar dene: Derin bir nefes al ve gözlerini kapat.”

Alice güldü. “Denemenin bir faydası yok,” dedi; “insanın mümkün olmayan şeylere inanması imkânsız.”

“Sanıyorum bunun üzerine yeterince çalışmamışsın,” dedi Kraliçe. “Ben senin yaşındayken bunu her gün yarım saat yapardım. Bazen daha kahvaltı bile etmeden altı tane imkânsız şeye inanmışlığım olurdu.”

Lewis Carroll, *Aynanın İçinden*⁷⁰⁴

Antroposen’de uluslararası hukuku yeniden tahayyül etmek üzere yola çıkan bu çalışma, Antroposen’in krizlerine uluslararası hukuk dairesinde bir çözüm bulabilmenin olasılığı üzerine odaklanmıştır. Çalışma boyunca tüm anlatılanlar ışığında en kestirme hâliyle ifade edilecek olursa, Antroposen’in krizlerini hafifletebilecek veya bertaraf edebilecek bir uluslararası hukuk düzeni tahayyül etmenin mümkün olup olmadığı sorusuna verilebilecek yanıtın olumludur. Fakat bu olumlu yanıt beraberinde büyük bir sorumlulukla gelmektedir ve bu nedenle, ciddi bir ihtiyatla dillendirilmelidir. Zira, çalışma boyunca gösterildiği üzere, Antroposen’in krizlerine panzehir olabilecek bir uluslararası hukuk düzeni tahayyül etmek sahiden mümkün olabilir. Ancak, bunu yapabilmek için, uluslararası hukukçular olarak disiplinimizin Antroposen’e katkısıyla yüzleşmemiz elzemdir.

Bu yüzleşmenin, ilk kertede, çok da zorlu bir görev olmadığı düşünülebilir. Nitekim, Antroposen’i bir yandan bir değişim çağrısı olarak görürken, diğer yandan yalnızca bir krizler silsilesi olarak algılıyorsak; bir yandan (uluslararası) hukuka kökleşik antroposantrizmi kabul ederken, diğer yandan bunu yıkmak için sadece yüzümüzü hayvanlara ve doğaya çevirmenin yeterli olacağını düşünüyorsak veya bir yandan bir kısmı da uluslararası hukuk aracılığıyla meşruiyet kazanan kapitalist kalkınma ve üretim modeline dayalı *insan* faaliyetlerinin gezegeni geri dönülmez bir felakete doğru sürüklediğini teslim ederken, diğer yandan bunun çaresini kapitalizmi yeşile boyamakta buluyorsak, bu yüzleşme gerçekten de pek zorlu

⁷⁰⁴ Carroll, L. (2021). *Aynanın İçinden* (H. Gündoğdu, Çev.; 1. bs). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları., s. 47.

görünmeyebilecektir. Ne var ki, çalışma boyunca birçok farklı dönemeçte gösterildiği gibi, Antroposen'den uluslararası hukuka bakma girişi yalnızca dikkatimizi 'ne'ye odaklayacağımıza karar vermek ile ilgili değildir: Antroposen'de uluslararası hukuku yeniden tahayyül etmek, her şeyden önce, dikkatimizi odakladığımız hukuki meseleler hakkında 'nasıl' düşündüğümüzle; 'ne' yapacağımızla alakalıdır. Dolayısıyla, uluslararası hukukun Antroposen'e katkısı ile yüzleşmek demek yalnızca bir 'sorun' tespitinden ibaret olmamalıdır. Uluslararası hukukun Antroposen'e katkısı ile hakikaten yüzleşmek, tespit ettiğimiz sorunlarla kalabilme; hemhal olabilme kabiliyetini geliştirmeyi gerektirmektedir. Bu kabiliyeti geliştirebilmek içinse kendi disiplinimizin kökenlerine ve tarihsel gelişimine dair kapsamlı bir araştırmaya girişmeye; uluslararası hukukun en temel, en sarsılmaz normlarını dahi yapı sökülüne uğratmaya ve (varsa) bunların özündeki antroposantrik hümanist nüveleri görmeye ve bunları ortadan kaldırmanın yollarını düşünmeye; böylece, kendi disiplinimiz hakkında çok iyi bildiğimizi düşündüğümüz normlar, mekanizmalar ve kurumlar hakkında belki de gerçekten bildiğimizi sandığımız kadar çok şey bilmediğimizi fark etme noktasına gelmeye cüret etmek gerekmektedir. Öyleyse, uluslararası hukukçular olarak disiplinimizin Antroposen'e katkısıyla yüzleşmek, layığıyla yapıldığında, gerçekten hiç de kolay bir görev değildir.

Bu çalışma, işte böyle bir yüzleşme için gerekli araçları sağlamayı amaçlamıştır. Bu anlamda, bu çalışmanın kendisinden sonraki literatüre sunmayı amaçladığı en önemli katkı, Antroposen ve uluslararası hukuk ilişkisi üzerine yapılacak gelecekteki çalışmalar için düşünsel ve metodolojik bir sıçrama tahtası olabilmektir. Diğer bir deyişle, bu çalışma somut çözümler sunmak amacıyla kaleme alınmamıştır. Bu bağlamda, teslim etmek gerekir ki, kimileri için çalışmanın bu pozisyonu, tabiri caizse, çalışmanın yumuşak karnı olarak nitelendirilebilecektir. Zira, 'hızlı çözümlere sarılma' refleksinin makbul akademik yaklaşımı temsil ettiği neo-liberal akademik konjonktürde, sorunlarda derinleşen bir yaklaşım bir 'eksiklik' olarak görülmesi olasıdır. Yine, gün be gün ısınan bir gezegende, ekolojik krizlerle baş etmek için etkili ve gerçekçi çözümlere belki de hiç olmadığı kadar acil ihtiyaç duyduğumuz böyle bir dönemde, çalışmanın her adımında dile getirilen 'düşünsel ve disiplinler yavaşlama' çağrısı, bir parça sabırsızlık hissine eşlik eden bir tür huzursuzluğa da yol açabilecektir. Bütün bunlar, elbette, farklı boyutlarda anlaşılabilir. Öte yandan, bu çalışmada benimsenen perspektiften, ilk bakışta paradoksal bir önerme gibi

görülebilsen de, Antroposen'in krizleriyle baş edebilmek için etkili ve gerçekçi çözümlere acilen çözüm bulmamız gereken tam da bu noktada, düşünmek için biraz yavaşlayabilmek zorunludur. Çünkü, uluslararası hukuka temas eden veçhesiyle bulunduğumuz nokta, şimdiye dek defalarca yinelenen hataları bir kez daha tekrarlamayı göze alamayacağımız noktadır. Bu bağlamda Antroposen'de uluslararası hukuku yeniden tahayyül etmeye girişenlerin her daim akılda tutması gereken olgu, Antroposen'de uluslararası hukuka en çok ihtiyacı olanların, bugüne de uluslararası hukukun 'öteki'si olarak görülenler olduğudur. Zaten tam da bu yüzden, eğer uluslararası hukuk Antroposen'in krizleriyle mücadele için bir araç olarak kullanılabilecekse, öncelikle uluslararası hukuka kökleşik antroposantrik hümanizmi ayıklamak elzemdir.

Bu bağlamda, mevcut yazarın gözünden bu çalışma, bugün tarif etmekte kelimelerin kifayetsiz kaldığı bir soykırımın mağduru olan Filistinlilerin her fırsatta 'insan' olduklarını hatırlatmak zorunda kalması ile doğanın ve hayvanların müdanasızca sömürülmesi arasındaki ayrılmaz ilişkiyi gösterebildiği ölçüde başarılı olmuş demektir. Yine bu çalışma, uluslararası hukukun sömürgeci ve emperyal kökenlerinin uluslararası hukukun yalnızca normların ve kurumlarında değil; uluslararası hukuka dair ana akım kavrayışta da canlı olduğunu gösterebildiği ölçüde amacına ulaşmıştır. Keza, Antroposen'de uluslararası hukuku yeniden tahayyül etmenin, uluslararası hukuk hakkında neredeyse tüm bildiklerimizi söküp, uluslararası hukuku Antroposen gerçekliği ile uyumlu biçimde yeniden inşa etmeyi gerektiren neviden devrimci bir girişim olduğunu anlatabildiği ölçüde çalışma hedeflerini gerçekleştirmiştir. Son olarak, uluslararası hukuku Antroposen gerçekliği ile uyumlu hâle getirmek için, dikkatimizi uluslararası hukukun doğrudan Antroposen'i körükleyen yönlerine çevirmek gerektiğini; bunun için de kuşkusuz bir yandan uluslararası hukukun *insan*-olmayana yönelen alanları ile uğraşırken diğer yandan, başta uluslararası ekonomi hukuku ve ticaret hukuku da dâhil olmak üzere, uluslararası hukuku bir bütün olarak görebilmeyi ve dönüştürebilmeyi şiar edinmeyi aşılayabildiği ölçüde bu çalışma literatüre 'anamlı' bir katkı sunabilmiştir.

Son olarak teslim etmek gerekir ki, bu çalışmada uluslararası hukuku Antroposen'de yeniden tahayyül etmek için ortaya konan sistemsel uluslararası hukuk eleştirisi, kulağa 'hoş' gelse de, pekâlâ 'hayatın gerçeklerinden kopuk', 'uç' ve hatta

‘hayalperest’ bir yaklaşımın ürünü olarak görebilecektir. Ancak, bu yönde bir eleştirinin temellendiği ‘gerçekler’in aslında hayatın değil; antroposantrik hümanist ve kapitalist sistemin gerçekliği olduğu unutulmamalıdır. Dolayısıyla, çalışmanın önermelerini ‘hayalperest’ bulduğumuz dönemeçte kendimize şunu sormamız gerekir: Dünyanın sonunu hayal etmenin, antroposantrik hümanizmin ve kapitalizmin sonunu hayal etmekten daha ‘gerçekçi’ görünmesi son derece vahim ve çaresiz değil midir?

*You do not have to be good.
You do not have to walk on your knees
for a hundred miles through the desert repenting.
You only have to let the soft animal of your body
love what it loves.
Tell me about despair, yours, and I will tell you mine.
Meanwhile the world goes on.
Meanwhile the sun and the clear pebbles of the rain
are moving across the landscapes,
over the prairies and the deep trees,
the mountains and the rivers.
Meanwhile the wild geese, high in the clean blue air,
are heading home again.
Whoever you are, no matter how lonely,
the world offers itself to your imagination,
calls to you like the wild geese, harsh and exciting -
over and over announcing your place
in the family of things.*

Mary Oliver, **Wild Geese**⁷⁰⁵

⁷⁰⁵ İyi olman gerekmez. Dizlerinin üzerinde, çöl boyunca yüz mil boyunca tövbe ederek yürümen gerekmez. Yalnızca bedenindeki yumuşak hayvanının sevdiği şeyi sevmesine izin vermen yeterli. Bana umutsuzluktan söz et, seninkinden, ben de sana benimkini anlatayım. Bu sırada dünya dönmeye devam eder. Bu sırada güneş ve yağmurun berrak çakıl taşları ovalardan, derin ormanlardan, dağlardan ve nehirlerden geçerek yol alır. Bu sırada yabani kazlar, temiz mavi gökyüzünün yükseklerinde, yuvaya geri dönmektedir. Kim olursan ol, ne kadar yalnız olursan ol, dünya kendini senin hayal gücüne sunar, sana, yabani kazlar gibi, sert ve heyecan verici bir sesle seslenir—sana tekrar tekrar yerini bildirir (diğer) her şeyin ailesinde.; Oliver, M. (2017). *Devotions: The Selected Poems of Mary Oliver*. New York: Penguin Press., s. 347 (Çeviri yazara aittir.)

KAYNAKÇA

Doktrin

Abbott, K. W. (1989). Modern International Relations Theory: A Prospectus for International Lawyers. *Yale Journal of International Law*, 14, 335-411.

Abi-Saab, G. (1994). International Law and International Community: The Long Road to Universality. İçinde R. S. J. Macdonald (Ed.), *Essays in Honour of Wang Tieya* (ss. 31-42). Dordrecht; Boston: Nijhoff.

Abram, D. (1996). *The Spell of the Sensuous: Perception and Language in a More-than-human World*. New York: Pantheon Books.

Acosta, A. (2013). Extractivism and Neoextractivism: Two Sides of the Same Curse. İçinde M. Lang, L. Fernando, ve N. Buxton (Ed.), ve S. Shields ve R. Underhay (Çev.), *Beyond Development: Alternative Visions from Latin America* (1st translated edition, ss. 61-86). Amsterdam: Rosa Luxemburg Foundation; Transnational Institute.

Adebawale, M., Church, C., Kairie, B. N., Vasylykivsky, B., Panina, Y., ve Kyiv, E.-P. (2010). Environment and Human Rights: A New Approach to Sustainable Development. İçinde T. Bigg (Ed.), *Survival for a Small Planet: the Sustainable Development Agenda* (ss. 137-151). London; Sterling: Earthscan Publications.

Adelman, S. (2019). Justice, Development and Sustainability in the Anthropocene. İçinde P. Cullet ve S. Koonan (Ed.), *Research Handbook on Law, Environment and the Global South* (ss. 14-31). Cheltenham: Edward Elgar Publishing.

Agamben, G., ve Türkmen, İ. (2013). *Kutsal İnsan: Egemen İktidar ve Çıplak Hayat* (2. bs). İstanbul: Ayrıntı.

Ahmed, S. (1995). Deconstruction and Law's Other: Towards a Feminist Theory of Embodied Legal Rights. *Social ve Legal Studies*, 4(1), 55-73.

Ahmed, S. (2021). *Feminist Bir Yaşam Sürmek* (B. Sümer Aydaş, Çev.; 3. bs). İstanbul: Sel.

Akal, C. B. (2017). *Hukuk Nedir?* (1. bs). Ankara: Dost.

Alpan, A. (2024). *Anayasacılık ve Ekoloji* [Yayınlanmamış Doktora Tezi]. Marmara Üniversitesi.

Anghie, A. (1993). "The Heart of My Home": Colonialism, Environmental Damage, and the Nauru Case. *Harvard International Law Journal*, 34(2), 445-506.

Anghie, A. (2005). *Imperialism, Sovereignty and the Making of International Law*. Cambridge: Cambridge University Press.

Anghie, A. (2006). On Critique and the Other. İçinde A. Orford (Ed.), *International Law and its Others* (1. bs, ss. 389-400). Cambridge: Cambridge University Press.

Anghie, A. (2006). The Evolution of International Law: Colonial and Postcolonial Realities. *Third World Quarterly*, 27(5), 739-753.

Arendt, H. (1997). *Şiddet Üzerine* (B. Peker, Çev.; 1. bs). İstanbul: İletişim.

Arendt, H. (2021). *Devrim Üzerine* (O. E. Kara, Çev.; 3. bs). İstanbul: İletişim.

- Arendt, H. (2021). *Totalitarizmin Kaynakları 2 / Emperyalizm* (B. S. Şener, Çev.; 7. bs). İstanbul: İletişim.
- Arias-Maldonado, M. (2019). The “Anthropocene” in Philosophy: The Neo-material Turn and the Question of Nature. İçinde F. Biermann ve E. Löwbrand (Ed.), *Anthropocene Encounters: New Directions in Green Political Thinking* (1. bs, ss. 50-66). Cambridge: Cambridge University Press.
- Assiter, A. (2009). *Kierkegaard, Metaphysics and Political Theory: Unfinished Selves*. London: Continuum.
- Aust, A. (2007). *Modern Treaty Law and Practice* (2. bs). Oxford; New York: Oxford University Press.
- Aybay, R. (2007). Uluslararası Antlaşmaların Türk Hukukundaki Yeri. *TBB Dergisi*, 70, 187-213.
- Aybay, R. (2015). *İnsan Hakları Hukuku* (1. bs). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Bacon, F. (1964). The Masculine Birth of Time. İçinde B. Farrington (Ed. ve Çev.), *The Philosophy of Francis Bacon: An Essay on Its Development from 1603 to 1609*. Liverpool: Liverpool University Press.
- Bacon, F. (1964). The Refutation of Philosophies. İçinde B. Farrington (Ed. ve Çev.), *The Philosophy of Francis Bacon: An Essay on Its Development from 1603 to 1609*. Liverpool: Liverpool University Press.
- Bagchi, K. (2024). Depoliticizing Money: How the International Monetary Fund Transformed Central Banking. *Journal of International Economic Law*, 27(1), 166-185.
- Bangura, J. J., ve Mustapha, M. (2010). *Sierra Leone beyond the Lomé Peace Accord* (1st ed). New York: Palgrave Macmillan.
- Bardi, U. (2011). *The Limits to Growth Revisited*. New York: Springer.
- Barnett, M. (2005). Humanitarianism Transformed. *Perspectives on Politics*, 3(4), 723-740.
- Baskin, J. (2015). Paradigm Dressed as Epoch: The Ideology of the Anthropocene. *Environmental Values*, 24(1), 9-29.
- Battersby, C. (2007). Kant and the Unfair Sex. İçinde *The Sublime, Terror and Human Difference* (ss. 45-67). London: Routledge.
- Baxi, U. (2010). What May the ‘Third World’ Expect from International Law? İçinde R. A. Falk, B. Rajagopal, ve J. Stevens (Ed.), *International law and the Third World: reshaping justice* (ss. 9-22). London: Routledge-Cavendish.
- Baxi, U. (2019). Intergenerational Justice, Water Rights, and Climate Change. İçinde P. Cullet ve S. Koonan (Ed.), *Law, Environment and the Global South* (ss. 2-13). Cheltenham; Northampton: Edward Elgar Publishing.
- Bedjaoui, M. (1992). The Right to Development. İçinde F. Mayor ve M. Bedjaoui (Ed.), *International Law: Achievements and Prospects* (ss. 1177-1203). Dordrecht: Brill | Nijhoff.
- Benjamin, W. (2010). Şiddetin Eleştirisi Üzerine. İçinde A. Çelebi (Ed.), ve E. Göztepe (Çev.), *Şiddetin Eleştirisi Üzerine* (1. bs, ss. 19-42). İstanbul: Metis.

Bernet Kempers, E. (2022). Transition Rather Than Revolution: The Gradual Road towards Animal Legal Personhood Through the Legislature. *Transnational Environmental Law*, 1-22.

B  taille, J. (2019). Rights of Nature: Why it Might Not Save the Entire World. *Journal for European Environmental ve Planning Law*, 16(1), 35-64.

Bhambra, G. K., ve Newell, P. (2023). More Than a Metaphor: ‘Climate Colonialism’ in Perspective. *Global Social Challenges Journal*, 2(2), 179-187.

Birch, J., Schnell, A. K., ve Clayton, N. S. (2020). Dimensions of Animal Consciousness. *Trends in Cognitive Sciences*, 24(10), 789-801.

Birol, F. (2021, Kasım 4). COP26 Climate Pledges Could Help Limit Global Warming to 1.8  C, But Implementing Them will be the Key. IEA. <https://tinyurl.com/43nztp83>

Birrell, K., ve Dehm, J. (2021). International Law and the Humanities in the Anthropocene.   inde S. Chalmers ve S. Pahuja (Ed.), *Routledge Handbook of International Law and the Humanities* (ss. 407-421). Abingdon, Oxon: Routledge.

Blattner, C. (2020). Should Animals Have a Right to Work? Promises and Pitfalls. *Animal Studies Journal*, 9(1), 32-92.

Bodansky, D., Brunnée, J., ve Rajamani, L. (2017). Evolution of the United Nations Climate Regime.   inde *International Climate Change Law* (1. bs, ss. 96-117). Oxford: Oxford University Press.

Bodansky, D., Brunnée, J., ve Rajamani, L. (2017). Kyoto Protocol.   inde *International Climate Change Law* (1. bs, ss. 160-208). Oxford: Oxford University Press.

Bonneuil, C., ve Fressoz, J.-B. (2016). *The Shock of the Anthropocene: The Earth, History, and Us* (D. Fernbach,   ev.). London; Brooklyn: Verso.

Bora, T. (2018). *Cereyanlar: Türkiye’de Siyas   İdeolojiler* (6. bs). İstanbul: İletişim.

Bordo, S. (1987). *The Flight to Objectivity: Essays on Cartesianism and Culture*. Albany: State University of New York Press.

Bowman, B. (2020). ‘They Don’t Quite Understand the Importance of What We’re Doing Today’: The Young People’s Climate Strikes as Subaltern Activism. *Sustainable Earth*, 3(1), 16.

Bowman, M. (2013). A Tale of Two CITES: Divergent Perspectives upon the Effectiveness of the Wildlife Trade Convention. *Review of European, Comparative ve International Environmental Law*, 22(3), 228-238.

Bowman, M., Davies, P., ve Redgwell, C. (2010). *Lyster’s International Wildlife Law* (2. bs). Cambridge: Cambridge University Press.

Boyd, D. R. (2012). The Constitutional Right to a Healthy Environment. *Environment: Science and Policy for Sustainable Development*, 54(4), 3-15.

Boyd, D. R. (2017). *The Rights of Nature: A Legal Revolution that Could Save the World*. Toronto: ECW Press.

Boyd, D. R. (2024). *The Right to a Healthy Environment: A User’s Guide*. Geneva: UN Human Rights Office of the High Commissioner. <https://tinyurl.com/5fjhzt3r>

Braidotti, R. (2018). *İnsan Sonrası* (  . Karakaş,   ev.; 2. bs). İstanbul: Kolektif.

- Braidotti, R. (2019). İnsan Sonrası, Pek İnsanca: Bir Posthumanistin Anıları ve Emelleri (B. O. Doğan, Çev.). *Cogito*, 95-96(Kış 2019), 53-97.
- Bratspies, R. (2015). Do We Need A Human Right to a Healthy Environment? *Santa Clara Journal of International Law*, 13, 31-69.
- Brown, R. M. (1988). *Sudden Death*. New York: Bantam Books.
- Brownlie, I. (1982). The Methodological Problems of International Law and Development. *Journal of African Law*, 26(1), 8-11.
- Bruch, C., Payne, C. R., ve Sjöstedt, B. (2021). Armed Conflict and the Environment. İçinde L. Rajamani ve J. Peel (Ed.), *The Oxford Handbook of International Environmental Law* (2. bs, ss. 865-883). Oxford; New York: Oxford University Press.
- Bruch, C., Schang, S., Pendergrass, J., Fulton, S., Moraga-Lewy, N., Wright, M., ve Swanson, G. (2019). *Environmental Rule of Law: First Global Report*. Nairobi: United Nations Environment Programme.
- Brunnée, J., ve Toope, S. J. (2004). The Use of Force: International Law after Iraq. *International and Comparative Law Quarterly*, 53(4), 785-806.
- Bryant, T. L. (2007). Similarity or Difference as a Basis for Justice: Must Animals Be Like Humans To Be Legally Protected From Humans? *Law and Contemporary Problems*, 70, 207-254.
- Bull, J. W., Suttle, K. B., Gordon, A., Singh, N. J., ve Milner-Gulland, E. J. (2013). Biodiversity Offsets in Theory and Practice. *Oryx*, 47(3), 369-380.
- Burley, A.-M. S. (1993). International Law and International Relations Theory: A Dual Agenda. *American Journal of International Law*, 87(2), 205-239.
- Çakır, S. (2021). *Osmanlı Kadın Hareketi* (6. bs). İstanbul: Metis.
- Calarco, M. (2008). *Zoographies: The Question of the Animal from Heidegger to Derrida*. New York: Columbia University Press.
- Cançado Trindade, A. A. (1993). Environment and Development: Formulation and Implementation of the Right to Development as a Human Right. İçinde S. Ko Swan, J. J. G. Syatauw, ve M. C. W. Pinto (Ed.), *Asian Yearbook of International Law, Volume 3 (1993)* (ss. 15-45). Brill | Nijhoff.
- Caplan, R. (1998). International Diplomacy and the Crisis in Kosovo. *International Affairs*, 74(4), 745-761.
- Carroll, L. (2021). *Aynanın İçinden* (H. Gündoğdu, Çev.; 1. bs). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Carson, C. (2013). The Dayton Accords and the Escalating Tensions in Kosovo. *Berkeley Undergraduate Journal*, 26(1), 68-84.
- Çataloluk, G. (2021). *Bir Hukuk Paradoksu Olarak Güven* (1. bs). İstanbul: On İki Levha.
- Çataloluk, G. (2022). Fakültede Aldığımız Teorik Bilgileri... *Hukuk Defterleri*, 35(Ocak-Mart 2022), 25-27.
- Çataloluk, G. (2022). Hukukçunun Pedagojisi - Sistemin Bugününde Şartlar, Kısıtlar ve İmkânlar. *Bahçeşehir Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 17(208), 543-567.
- Cave, P. (2022). *Humanism: A Beginner's Guide* (e-book). New York: Oneworld Publications.

Ceballos, G., Ehrlich, P. R., ve Raven, P. H. (2020). Vertebrates on the Brink as Indicators of Biological Annihilation and the Sixth Mass Extinction. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 117(24), 13596-13602.

Chagnon, C. W., Durante, F., Gills, B. K., Hagolani-Albov, S. E., Hokkanen, S., Kangasluoma, S. M. J., Konttinen, H., Kröger, M., LaFleur, W., Ollinaho, O., ve Vuola, M. P. S. (2022). From Extractivism to Global Extractivism: The Evolution of an Organizing Concept. *The Journal of Peasant Studies*, 49(4), 760-792.

Chakrabarty, D. (2009). The Climate of History: Four Theses. *Critical Inquiry*, 35(2), 197-222.

Chancel, L., Bothe, P., ve Voituriez, T. (2023). *Climate Inequality Report 2023*. World Inequality Lab Study 2023/1. <https://tinyurl.com/yc8mz563>

Chandler, D. (2000). *Bosnia: Faking Democracy After Dayton* (2. bs). London: Pluto Books.

Chandler, D. (2001). The Road to Military Humanitarianism: How the Human Rights NGOs Shaped a New Humanitarian Agenda. *Human Rights Quarterly*, 23(3), 678-700.

Charlesworth, H. (1994). What are “Women’s International Human Rights”? İçinde R. J. Cook (Ed.), *Human Rights of Women: National and International Perspectives* (ss. 58-84). Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

Charlesworth, H. (2002). International Law: A Discipline of Crisis. *Modern Law Review*, 65(3), 377-392.

Charlesworth, H. (2007). Law After War. *Melbourne Journal of International Law*, 8, 233-247.

Charlesworth, H. (2014). Talking to Ourselves? Feminist Scholarship in International Law. İçinde S. Kouvo ve Z. Pearson (Ed.), *Feminist Perspectives on Contemporary International Law: Between Resistance and Compliance?* (ss. 17-32). Oxford; Portland: Hart Publishing.

Charlesworth, H., ve Chinkin, C. (2000). *The Boundaries of International Law: A Feminist Analysis* (1. bs). Manchester: Manchester University Press.

Charlesworth, H., Chinkin, C., ve Wright, S. (1991). Feminist Approaches to International Law. *American Journal of International Law*, 85(4), 613-645.

Chatterjee, S. K. (1991). The Charter of Economic Rights and Duties of States: an Evaluation After 15 Years. *International and Comparative Law Quarterly*, 40(3), 669-684.

Chekera, Y. T., ve Nmehielle, V. O. (2013). The International Law Principle of Permanent Sovereignty over Natural Resources as an Instrument for Development: The Case of Zimbabwean Diamonds. *African Journal of Legal Studies*, 6(1), 69-101.

Chimni, B. S. (2010). Sovereignty, Rights, and Armed Intervention: A Dialectical Perspective. İçinde H. Charlesworth ve J.-M. Coicaud (Ed.), *Fault Lines of International Legitimacy* (ss. 303-324). New York: Cambridge University Press.

Chimni, B. S. (2021). Justification and Critique: Humanitarianism and Imperialism over Time. İçinde L. Brock ve H. Simon (Ed.), *The Justification of War and International Order: From Past to Present* (1. bs, ss. 471-487). Oxford; New York: Oxford University Press.

- Chinkin, C. M. (1999). Kosovo: A “Good” or “Bad” War? *American Journal of International Law*, 93(4), 841-847.
- Chinkin, C., ve Kaldor, M. (2017). *International Law and New Wars*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Chinkin, C., Kaldor, M., ve Yadav, P. (2020). Gender and New Wars. *Stability: International Journal of Security and Development*, 9(1), 1-13.
- Chomsky, N. (2016). *A New Generation Draws the Line: Humanitarian Intervention and the “Responsibility to Protect” Today* (Expanded Edition). New York: Routledge.
- Clapham, A. (2010). *İnsan Hakları* (H. Gür, Çev.; 1. bs). Ankara: Dost.
- Clausewitz, C. von. (2006). *On War* (B. Heuser, Ed.; M. Howard ve P. Paret, Çev.). New York: Oxford University Press.
- Cotterrell, R. (2019). *Hukukbilimin Politikası: Hukuk Felsefesine Eleştirel Bir Giriş* (S. Üye, Çev.; 2. bs). İstanbul: Pinhan Yayıncılık.
- Cox, R. W. (1983). Gramsci, Hegemony and International Relations: An Essay in Method. *Millennium: Journal of International Studies*, 12(2), 162-175.
- Crary, A. (2021). Dehumanization and the Question of Animals. İçinde M. E. Kronfeldner (Ed.), *The Routledge Handbook of Dehumanization* (ss. 159-172). London New York: Routledge.
- Craven, M., Marks, S., Simpson, G., ve Wilde, R. (2004). We Are Teachers of International Law. *Leiden Journal of International Law*, 17(2), 363-374.
- Crawford, J. (1994). Democracy and International Law. *British Yearbook of International Law*, 64(1), 113-133.
- Crist, E. (2016). On the Poverty of Our Nomenclature. İçinde J. W. Moore (Ed.), *Anthropocene or Capitalocene? Nature, History, and the Crisis of Capitalism* (ss. 14-33). Oakland, CA: PM Press.
- Crutzen, P. J. (2002). Geology of Mankind. *Nature*, 415(6867), 23-23.
- Crutzen, P. J., ve Stoermer, E. F. (2013). The “Anthropocene” (2000). İçinde L. Robin, S. Sörlin, ve P. Warde (Ed.), *The Future of Nature: Documents of Global Change* (ss. 483-490). New Haven: Yale University Press.
- Cullenward, D., Badgley, G., ve Chay, F. (2023). Carbon Offsets are Incompatible with the Paris Agreement. *One Earth*, 6(9), 1085-1088.
- Cusato, E. (2022). Of Violence and (In)visibility: the Securitisation of Climate Change in International Law. *London Review of International Law*, 10(2), 203-242.
- D’Alisa, G., Demaria, F., ve Kallis, G. (2015). Introduction. İçinde G. D’Alisa, F. Demaria, ve G. Kallis (Ed.), *Degrowth: A Vocabulary for A New Era* (ss. 1-17). New York; London: Routledge.
- Dalton, C. (1987). Where We Stand: Observations on the Situation of Feminist Legal Thought. *Berkeley Journal of Gender Law ve Justice*, 3(1), 1-13.
- Damianos, A. (2024, Mart 8). *What was the Anthropocene?* Critical Legal Thinking. <https://bit.ly/3NbEmqL>
- Daskin, J. H., ve Pringle, R. M. (2018). Warfare and Wildlife Declines in Africa’s Protected Areas. *Nature*, 553(7688), 328-332.

Davies, M. (2017). Limited and Unlimited Law. İçinde *Law Unlimited* (ss. 20-40). Milton Park, Abingdon, Oxon; New York, NY: Routledge.

Davies, T. (2001). *Humanism*. Taylor ve Francis e-Library: Routledge.

Davis, H., ve Turpin, E. (2015). Art ve Death: Lives Between the Fifth Assessment ve the Sixth Extinction. İçinde H. Davis ve E. Turpin (Ed.), *Art in the Anthropocene: Encounters Among Aesthetics, Politics, Environments and Epistemologies* (ss. 3-30). Open Humanities Press.

Day, A. (2020). *Climate Change and Security: Perspectives from the Field*. New York: United Nations University. <https://tinyurl.com/wtwzx7yd>

Debes, R. (2023). Dignity. İçinde E. N. Zalta ve U. Nodelman (Ed.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Spring 2023 Edition). <https://tinyurl.com/5bffakb5>

Debord, G. (2002). *The Society of the Spectacle* (K. Knabb, Çev.). Hobgoblin Press. <https://tinyurl.com/y898c893>

Derrida, J. (1982). *Positions* (A. Bass, Çev.; 2. bs). Chicago: University of Chicago Press.

Derrida, J. (2009). *The Beast ve the Sovereign (Volume I)* (M. Lisse, M.-L. Mallet, ve G. Michaud, Ed.; G. Bennington, Çev.; 1. bs, C. 1). Chicago: University of Chicago Press.

Descartes, R. (1996). *Meditations on First Philosophy: With Selections from the Objections and Replies* (J. Cottingham, Ed.). Cambridge, UK: Cambridge University Press.

Descartes, R. (2017). *Metot Üzerine Konuşma* (A. Altınörs, Çev.; 1. bs). İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

Di Chiro, G. (2019). Welcome to the White (m)Anthropocene?: A Feminist-Environmental Critique. İçinde S. MacGregor (Ed.), *Routledge Handbook of Gender and Environment* (1. bs, ss. 487-505). London; New York: Routledge.

Dickinson, H. W. (2018). *A Short History of the Steam Engine* (Reprinted). Abingdon, Oxon; New York: Routledge.

Domej, T., ve Schmidt, C. P. (2018). Art. 641a. İçinde A. Büchler ve D. Jakob (Ed.), *Kurzkomentar ZGB* (2. bs). Basel: Helbing Lichtenhahn Verlag.

Döring, T., ve Aigner-Walder, B. (2022). The Limits to Growth — 50 Years Ago and Today. *Intereconomics*, 57(3), 187-191.

Douzinas, C. (2007). *Human Rights and Empire: The Political Philosophy of Cosmopolitanism* (1. bs). Abingdon; New York: Routledge-Cavendish.

Douzinas, C. (2018). *İnsan Haklarının Sonu: Yeni Binyılda Eleştirel Hukuk Kuramı* (K. Akbaş ve U. D. Tuna, Çev.; 1. bs). Ankara: Dipnot.

Dowie, M. (2011). *Conservation Refugees: The Hundred-Year Conflict Between Global Conservation and Native Peoples*. Cambridge, Massachusetts: MIT Press.

Drescher, S. (2012). From Consensus to Consensus: Slavery in International Law. İçinde J. Allain (Ed.), *The Legal Understanding of Slavery* (ss. 85-102). Oxford; New York: Oxford University Press.

- Driesen, D. M. (2021). Instrument Choice. İçinde L. Rajamani ve J. Peel (Ed.), *The Oxford Handbook of International Environmental Law* (2. bs, ss. 102-118). New York: Oxford University Press.
- Droz, L. (2022). Anthropocentrism as the Scapegoat of the Environmental Crisis: A Review. *Ethics in Science and Environmental Politics*, 22, 25-49.
- Dural, M., ve Öğüz, T. (2022). *Kişiler Hukuku* (23. bs). İstanbul: Filiz Kitabevi.
- Dutt, M. (2001). Reclaiming a Human Rights Culture: Feminism of Difference and Alliance. İçinde E. Shohat (Ed.), *Talking Visions: Multicultural Feminism in a Transnational Age* (ss. 225-246). Cambridge, Massachusetts: MIT Press.
- Dworkin, R. (1975). Hard Cases. *Harvard Law Review*, 88, 1057-1109.
- Dzah, G. E. K. (2023). Marginalising Africa: The ‘New’ Human Right to a Clean, Healthy and Sustainable Environment in International Law. *Third World Approaches to International Law Review: Reflections*, 52. <https://tinyurl.com/36v8xz7z>
- Ebbesson, J., ve Hey, E. (2022). Introduction. İçinde J. Ebbesson ve E. Hey (Ed.), *The Cambridge Handbook on the Sustainable Development Goals and International Law* (ss. 1-49). Cambridge; New York: Cambridge University Press.
- Eco, U. (2017). *Yorum ve Aşırı Yorum* (K. Atakay, Çev.; 2. bs). İstanbul: Ayrıntı.
- Ekici, E. (2013). Antonio Gramsci ve Louis Althusser: Hukuk İdeolojisinin Eleştirisi. İçinde T. Yelkenci (Ed.), *Marksist Devlet ve Hukuk Teorisi* (1. bs, ss. 247-278). Ankara: NotaBene.
- Ekinci, B. (2024). *Feminist Teori Bakımından Anayasa Mahkemesi Kararları* (1. bs). İstanbul: On İki Levha.
- Elliott, L. (2015). Human Security/Environmental Security. *Contemporary Politics*, 21(1), 11-24.
- Ellis, E. C., ve Ramankutty, N. (2008). Putting People in the Map: Anthropogenic Biomes of the World. *Frontiers in Ecology and the Environment*, 6(8), 439-447.
- Elshtain, J. B. (1982). On Beautiful Souls, Just Warriors and Feminist Consciousness. *Women's Studies International Forum*, 5(3-4), 341-348.
- Elshtain, J. B. (2001). The Third Annual Grotius Lecture: Just War and Humanitarian Intervention. *Proceedings of the Annual Meeting (American Society of International Law)*, 95(4-7), 1-12.
- Esmeir, S. (2006). On Making Dehumanization Possible. *Publications of the Modern Language Association of America*, 121(5), 1544-1551.
- Falk, R. A. (2003). What Future for the UN Charter System of War Prevention? *American Journal of International Law*, 97(3), 590-598.
- Feber, R. E., Raebel, E. M., D’cruze, N., Macdonald, D. W., ve Baker, S. E. (2017). Some Animals Are More Equal than Others: Wild Animal Welfare in the Media. *BioScience*, 67(1), 62-72.
- Feller, A. H. (1933). Some Observations on the Calvo Clause. *American Journal of International Law*, 27(3), 461-468.
- Fisher, E., Lange, B., Scotford, E., ve Carlarne, C. (2009). Maturity and Methodology: Starting a Debate about Environmental Law Scholarship. *Journal of Environmental Law*, 21(2), 213-250.

- Fleurbaey, M. (2015). On Sustainability and Social Welfare. *Journal of Environmental Economics and Management*, 71, 34-53.
- Foster, J. B. (2017). The Long Ecological Revolution. *Monthly Review*, 69(6), 1-19.
- Foucault, M. (1984). What Is Enlightenment? İçinde P. Rabinow (Ed.), ve C. Porter (Çev.), *The Foucault Reader* (1. bs, ss. 32-50). New York: Pantheon Books.
- François, K. (2012). Beyond the Human-Nature Dualism: Towards a Concept of Nature as Part of the Life-World. İçinde A.-T. Tymieniecka (Ed.), *Phenomenology and the Human Positioning in the Cosmos* (ss. 205-216). Dordrecht: Springer Netherlands.
- French, D. (2000). Developing States and International Environmental Law: The Importance of Differentiated Responsibilities. *International and Comparative Law Quarterly*, 49(1), 35-60.
- Frisso, G. M., ve Kirk, E. A. (2021). Changing Role of Law-Making in Responding to Planetary Boundaries? İçinde D. French ve L. Kotzé (Ed.), *Research Handbook on Law, Governance and Planetary Boundaries* (ss. 147-166). Cheltenham; Northampton: Edward Elgar Publishing.
- Galtung, J. (1969). Violence, Peace, and Peace Research. *Journal of Peace Research*, 6(3), 167-191.
- Galtung, J. (2013). İnsan Hakları ve Batı Geleneği. İçinde M. Sözen (Çev.), *İnsan Hakları: Başka Bir Açıdan Bakış* (2. bs, ss. 13-44). İstanbul: Metis.
- Gathii, J. T., ve Tzouvala, N. (2022). Racial Capitalism and International Economic Law: Introduction. *Journal of International Economic Law*, 25, 1-8.
- Gearty, C. (2020). Do Human Rights Help or Hinder Environmental Protection? *Journal of Human Rights and the Environment*, 1(1), 7-22.
- Geis, A., ve Wagner, W. (2021). 'What We Are Fighting For': Democracies' Justifications of Using Armed Force since the End of the Cold War. İçinde L. Brock ve H. Simon (Ed.), *The Justification of War and International Order: From Past to Present* (1. bs, ss. 293-310). Oxford; New York: Oxford University Press.
- Ghosh, A. (2022). *Büyük Kaos: İklim Değişikliği ve Hiç Düşünülmeyenler* (İ. Uzunhasanoğlu, Çev.; 1. bs). İstanbul: Timaş.
- Giannacopoulos, M. (2020). Without Love There Can be Law but No Justice. *Globalizations*, 17(7), 1085-1090.
- Gibbard, P., Walker, M., Bauer, A., Edgeworth, M., Edwards, L., Ellis, E., Finney, S., Gill, J. L., Maslin, M., Merritts, D., ve Ruddiman, W. (2022). The Anthropocene as an Event, not an Epoch. *Journal of Quaternary Science*, 37(3), 395-399.
- Gilbert, J. (2022). The Rights of Nature, Indigenous Peoples and International Human Rights Law: From Dichotomies to Synergies. *Journal of Human Rights and the Environment*, 13(2), 399-415.
- Gilbert, J., Macpherson, E., Jones, E., ve Dehm, J. (2023). The Rights of Nature as a Legal Response to the Global Environmental Crisis? A Critical Review of International Law's 'Greening' Agenda. İçinde D. Dam-de Jong ve F. Amtenbrink (Ed.), *Netherlands Yearbook of International Law 2021* (C. 52, ss. 47-74). The Hague: T.M.C. Asser Press.

Gilbert, S. F., Sapp, J., ve Tauber, A. I. (2012). A Symbiotic View of Life: We Have Never Been Individuals. *The Quarterly Review of Biology*, 87(4), 325-341.

Gilder, A. (2021). Human Security, TWAIL, and the Importance of Self-Reflection in Our Own Scholarship. *New York University Journal of International Law and Politics*. <https://tinyurl.com/w2nekc28>

Gillespie, A. (2021). An Introduction to Ethical Considerations in International Environmental Law. İçinde M. Fitzmaurice, M. Brus, P. Merkouris, ve A. Rydberg (Ed.), *Research Handbook on International Environmental Law* (ss. 106-128). Edward Elgar Publishing.

Giorgetta, S. (2002). The Right to a Healthy Environment, Human Rights and Sustainable Development. *International Environmental Agreements: Politics, Law and Economics*, 2, 171-192.

Gissibl, B. (2016). The Conservation of Luxury: Safari Hunting and the Consumption of Wildlife in Twentieth-Century East Africa. İçinde K. Hofmeester ve B.-S. Grewe (Ed.), *Luxury in Global Perspective* (1. bs, ss. 263-300). Cambridge: Cambridge University Press.

Glennon, M. J. (1999). The New Interventionism: The Search for a Just International Law. *Foreign Affairs*, 78(3), 2-7.

Gonzalez, C. G. (2015). Environmental Justice, Human Rights, and the Global South. *Santa Clara Journal of International Law*, 13(1), 151-195.

Gonzalez, C. G. (2023). The Right to a Healthy Environment and the Global South. *AJIL Unbound*, 117, 173-178.

Gošović, B. (1972). *UNCTAD Conflict and Compromise: The Third World's Quest for An Equitable World Economic Order Through the United Nations*. Leiden: Sijthoff.

Grear, A. (2015). Deconstructing Anthropos: A Critical Legal Reflection on 'Anthropocentric' Law and Anthropocene 'Humanity'. *Law and Critique*, 26(3), 225-249.

Grear, A. (2019). Anthropocene "Time"? A Reflection on Temporalities in the 'New Age of the Human'. İçinde A. Philippopoulos-Mihalopoulos (Ed.), *Routledge Handbook of Law and Theory* (1. bs, ss. 297-316). London; New York: Routledge.

Griggs, G. (2024). Can We Make Coastal Communities Resilient to Sea-Level Rise? *Journal of Coastal Research*, 40(3).

Grunewald, N., ve Martinez-Zarzoso, I. (2016). Did the Kyoto Protocol Fail? An Evaluation of the Effect of the Kyoto Protocol on CO2 Emissions. *Environment and Development Economics*, 21(1), 1-22.

Gündoğdu, S., ve Walker, T. R. (2021). Why Turkey should not Import Plastic Waste Pollution from Developed Countries? *Marine Pollution Bulletin*, 171, 112772-112775.

Gündüz, A. (1998). *Milletlerarası Hukuk: Temel Belgeler, Örnek Kararlar* (3. bs). İstanbul: Beta.

Güngören Bulgan, B. (2014). Faydacı ve Tarihçi Hukuk Okulunun İnsan Hakları Eleştirileri. *Galatasaray Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, I(2014/1), 261-301.

Guruswamy, L. (2010). Energy Justice and Sustainable Development. *Colorado Journal of International Environmental Law and Policy*, 21(2), 231-275.

- Habibullah, M. S., Din, B. H., Tan, S.-H., ve Zahid, H. (2022). Impact of Climate Change on Biodiversity Loss: Global Evidence. *Environmental Science and Pollution Research*, 29(1), 1073-1086.
- Halewood, P. (1996). Law's Bodies: Disembodiment and the Structure of Liberal Property Rights. *Iowa Law Review*, 18, 1331-1393.
- Hamilton, C. (2022). Anthropocene Ethics, as Seen From a Mars Mission: A Story. İçinde J. A. Thomas (Ed.), *Altered Earth: Getting the Anthropocene Right* (1. bs, ss. 223-231). Cambridge: Cambridge University Press.
- Hamilton, R. (2024, Mart 27). The 'Year of Climate' in International Courts. *Just Security*. <https://tinyurl.com/4375nytr>
- Hance, J. (2020, Ağustos 3). Why are Some Endangered Species Ignored? *Mongabay*. <https://tinyurl.com/3v8maxzf>
- Hanisch, C. (1969). *The Personal Is Political*. Writings By Carol Hanisch. <https://tinyurl.com/sjmn4uum>
- Hankings-Evans, A., Agarwalla, S., ve Bagchi, K. (2024). International Economic Law. İçinde S. González Hauck, R. Kunz, ve M. Milas (Ed.), *Public International Law: A Multi-Perspective Approach* (1. bs, ss. 645-689). London: Routledge.
- Haraway, D. (1988). Situated Knowledges: The Science Question in Feminism and the Privilege of Partial Perspective. *Feminist Studies*, 14(3), 575.
- Haraway, D. (2010). Siborg Manifestosu. İçinde G. Pular (Çev.), *Başka Yer: Donna Haraway'den Seçme Yazılar* (1. bs). İstanbul: Metis.
- Haraway, D. J. (2016). *Staying with the Trouble: Making Kin in the Chthulucene*. Durham; London: Duke University Press.
- Hayward, T. (1997). Anthropocentrism: A Misunderstood Problem. *Environmental Values*, 6(1), 49-63.
- Head, M. J., Zalasiewicz, J. A., Waters, C. N., Turner, S. D., Williams, M., Barnosky, A. D., Steffen, W., Wagerich, M., Haff, P. K., Syvitski, J., Leinfelder, R., McCarthy, F. M. G., Rose, N. L., Wing, S. L., An, Z., Cearreta, A., Cundy, A. B., Fairchild, I. J., Han, Y., ... Summerhayes, C. P. (2023). The Anthropocene is a Prospective Epoch/Series, Not a Geological Event. *Episodes*, 46(2), 229-238.
- Heidegger, M. (1977). The Age of the World Picture. İçinde W. Lovitt (Çev.), *The Question Concerning Technology, and Other Essays* (ss. 115-154). New York; London: Garland Publishing.
- Heinberg, R. (2022, Şubat 24). *The Limits to Growth at 50: From Scenarios to Unfolding Reality*. Resilience. <https://tinyurl.com/3wp6y8vj>
- Henkin, L. (2000). Human Rights: Ideology and Aspiration, Reality and Prospect. İçinde S. Power ve G. Allison (Ed.), *Realizing Human Rights: Moving from Inspiration to Impact* (1. bs, ss. 3-38). New York: Palgrave Macmillan US.
- Hey, E. (2016). International Law and the Anthropocene. *ESIL Reflections*, 5(10). <https://tinyurl.com/bddybzad>
- Hickel, J. (2020). *Less is More: How Degrowth will Save the World*. London: William Heinemann.
- Higgins, R. (1995). *Problems and Process: International Law and How We Use It* (1. bs). Oxford: Clarendon Press.

Hill, K. (2022, Mayıs 13). *Why Cities Should Ditch Seawalls and Let the Water In*. Bulletin of Amotic Scientists. <https://tinyurl.com/38dtsfpp>

Hoegh-Guldberg, O., Mumby, P. J., Hooten, A. J., Steneck, R. S., Greenfield, P., Gomez, E., Harvell, C. D., Sale, P. F., Edwards, A. J., Caldeira, K., Knowlton, N., Eakin, C. M., Iglesias-Prieto, R., Muthiga, N., Bradbury, R. H., Dubi, A., ve Hatzioolos, M. E. (2007). Coral Reefs Under Rapid Climate Change and Ocean Acidification. *Science*, 318(5857), 1737-1742.

Holmes, E. C., Goldstein, S. A., Rasmussen, A. L., Robertson, D. L., Crits-Christoph, A., Wertheim, J. O., Anthony, S. J., Barclay, W. S., Boni, M. F., Doherty, P. C., Farrar, J., Geoghegan, J. L., Jiang, X., Leibowitz, J. L., Neil, S. J. D., Skern, T., Weiss, S. R., Worobey, M., Andersen, K. G., ... Rambaut, A. (2021). The origins of SARS-CoV-2: A critical review. *Cell*, 184(19), 4848-4856.

Humphreys, S., ve Otomo, Y. (2016). Theorizing International Environmental Law. İçinde A. Orford ve F. Hoffman (Ed.), *The Oxford Handbook of the Theory of International Law* (ss. 797-819). Oxford; New York: Oxford University Press.

Hunfeld, K. (2022). The Coloniality of Time in the Global Justice Debate: De-centring Western Linear Temporality. *Journal of Global Ethics*, 18(1), 100-117.

Hutchings, K. (2008). *Time and World Politics: Thinking the Present*. Manchester; New York: Manchester University Press.

Huxley, A. (2007). *Cesur Yeni Dünya* (Ü. Tosun, Çev.; 5. bs). İstanbul: İthaki.

Ignatieff, M. (2001). Human Rights as Politics. İçinde A. Gutmann ve M. Ignatieff (Ed.), *Human Rights as Politics and Idolatry* (1. bs, ss. 3-52). Princeton, New Jersey: Princeton University Press.

IUCN, UNEP, ve WWF (Ed.). (1980). *World Conservation Strategy: Living Resource Conservation for Sustainable Development*. Gland, Switzerland: IUCN.

Jacobs, N. (2024, Ağustos 21). *An Invisible Crisis: New Dimensions of Land Grabbing*. iPes - Food. <https://tinyurl.com/y9bbkhv9>

James, N. (1993). Separate Legal Personality: Legal Reality and Metaphor. *Bond Law Review*, 5(2).

Jansen, J. C., ve Osterhammel, J. (2017). *Decolonization: A Short History*. Princeton; Oxford: Princeton University Press.

Jarstad, A. (2015). The Undemocratic Peace. İçinde *Peace Agreements in the 1990s – What are the Outcomes 20 Years Later?* (ss. 4-6). Umeå: Umeå University.

Jayawardena, K. (2016). *Feminism and Nationalism in the Third World*. London; New York: Verso.

Johnston, P., Everard, M., Santillo, D., ve Robèrt., K.-H. (2007). Reclaiming the Definition of Sustainability. *Environmental Science and Pollution Research - International*, 14(1), 60-66.

Jovetic, M. (2017). *Kosovo: A Study in Peacebuilding After Secession and the Role of External Actors* [Yayınlanmamış Yüksek Lisans, Leiden University]. <https://tinyurl.com/3b4etd9x>

Kaldor, M. (2013). In Defence of New Wars. *Stability: International Journal of Security and Development*, 2(1), 1-16.

- Kant, I. (1960). *Ebedî Barış Üzerine Felsefî Deneme* (Y. Abadan ve S. L. Meray, Çev.). Ankara: Ajans Türk Matbaası.
- Kant, I. (1991). *The Metaphysics of Morals* (M. Gregor, Çev.). Cambridge; New York: Cambridge University Press.
- Keller, E. F. (1995). *Reflections on Gender and Science* (10th Anniversary Edition). New Haven: Yale University Press.
- Kennedy, D. (1993). Autumn Weekends: An Essay on Law and Everyday Life. İçinde A. Sarat ve T. Kearns (Ed.), *Law in Everyday Life* (ss. 191-236). USA: University of Michigan Press.
- Kennedy, D. (2000). When Renewal Repeats: Thinking Against the Box. *New York University Journal of International Law and Politics*, 32, 335-500.
- Kennedy, D. (2006). *Of War and Law*. Princeton; Oxford: Princeton University Press.
- Kepenek, I. (2021). *Hannah Arendt'in Haklara Sahip Olma Hakkı ve Mülteci Krizi* [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Galatasaray Üniversitesi.
- Kim, R. E., ve Bosselmann, K. (2015). Operationalizing Sustainable Development: Ecological Integrity as a Grundnorm of International Law. *Review of European, Comparative ve International Environmental Law*, 24(2), 194-208.
- Kim, Y., Tanaka, K., ve Matsuoka, S. (2020). Environmental and Economic Effectiveness of the Kyoto Protocol. *PLOS ONE*, 15(7), e0236299.
- King, Y. (1989). Healing the Wounds: Feminism, Ecology, and Nature/Culture Dualism. İçinde A. M. Jaggar ve S. R. Bordo (Ed.), *Gender/Body/Knowledge: Feminist Reconstructions of Being and Knowing* (ss. 115-144). New Brunswick: Rutgers University Press.
- Klabbers, J. (2009). The Bridge Crack'd: A Critical Look at Interdisciplinary Relations. *International Relations*, 23(1), 119-125.
- Klein, R. J. T., Huq, S., Denton, F., Downing, T. E., Richels, R. G., Robinson, J. B., ve Toth, F. L. (2007). Inter-Relationships Between Adaptation and Mitigation. İçinde M. L. Parry, O. F. Canziani, J. P. Palutikof, P. J. van der Linden, ve C. E. Hanson (Ed.), *Climate Change 2007: Impacts, Adaptation and Vulnerability - Contribution of Working Group II to the Fourth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change* (ss. 745-777). Cambridge: Cambridge University Press.
- Knutti, R., Rogelj, J., Sedláček, J., ve Fischer, E. M. (2016). A Scientific Critique of the Two-Degree Climate Change Target. *Nature Geoscience*, 9(1), 13-18.
- Kopnina, H., Washington, H., Taylor, B., ve J Piccolo, J. (2018). Anthropocentrism: More than Just a Misunderstood Problem. *Journal of Agricultural and Environmental Ethics*, 31(1), 109-127.
- Korhonen, O. (2021). From Interdisciplinary to X-disciplinary Methodology of International Law. İçinde R. Deplano ve N. Tsagourias (Ed.), *Research Methods in International Law: A Handbook* (ss. 345-365). Cheltenham; Northampton: Edward Elgar Publishing.
- Korsgaard, C. M. (2013). Personhood, Animals, and The Law. *Think*, 12(34), 25-32.
- Koskeniemi, M. (1995). The Police in the Temple Order, Justice and the UN: A Dialectical View. *European Journal of International Law*, 6, 325-348.

- Koskenniemi, M. (2001). *The Gentle Civilizer of Nations: The Rise and Fall of International Law 1870–1960*. Cambridge; New York: Cambridge University Press.
- Koskenniemi, M. (2002). ‘The Lady Doth Protest Too Much’ Kosovo, and the Turn to Ethics in International Law. *The Modern Law Review*, 65(2), 159-175.
- Koskenniemi, M. (2006). *From Apology to Utopia: The Structure of International Legal Argument*. Cambridge; New York: Cambridge University Press.
- Koskenniemi, M. (2009). Miserable Comforters: International Relations as New Natural Law. *European Journal of International Relations*, 15(3), 395-422.
- Koskenniemi, M. (2011). The Place of Law in Collective Security. İçinde *The Politics of International Law* (ss. 79-111). Oxford: Hart.
- Kostić, R. (2015). Bosnia and Herzegovina: Two Decades of Diplomatic Counterinsurgencies and the Struggle for Political Influence. İçinde *Peace Agreements in the 1990s – What are the Outcomes 20 Years Later?* (ss. 19-22). Umeå: Umeå University.
- Kotzé, L. J. (2016). *Global Environmental Constitutionalism in the Anthropocene*. Portland: Hart Publishing.
- Kotzé, L. J. (2018). Reflections on the Future of Environmental Law Scholarship and Methodology in the Anthropocene. İçinde O. W. Pedersen (Ed.), *Perspectives on Environmental Law Scholarship* (1. bs, ss. 140-161). Cambridge University Press.
- Kotzé, L. J. (Ed.). (2017). *Environmental Law and Governance for the Anthropocene* (1. bs). Oxford; Portland: Hart Publishing.
- Köybaşı, S. (2018). Yeni Bir Anayasal Hak Öznesi Olarak Hayvan - I. *Anayasa Hukuku Dergisi*, 7(13), 103-156.
- Köybaşı, S. (2018). Yeni Bir Anayasal Hak Öznesi Olarak Hayvan - II. *Anayasa Hukuku Dergisi*, 7(13), 357-422.
- Kuhlwilm, M., De Manuel, M., Nater, A., Greminger, M. P., Krützen, M., ve Marques-Bonet, T. (2016). Evolution and Demography of the Great Apes. *Current Opinion in Genetics ve Development*, 41, 124-129.
- Kurki, V. (2019). *A Theory of Legal Personhood*. Oxford: Oxford University Press.
- Kurki, V. (2021). Can Nature Hold Rights? It’s Not as Easy as You Think. *Helsinki Legal Studies Research Paper*, 66. <https://tinyurl.com/ydtdtjc4>
- Kwakwa, E. (2003). The International Community, International Law, and the United States: Three in One, Two against One, or One and the Same? İçinde M. Byers ve G. Nolte (Ed.), *United States Hegemony and the Foundations of International Law* (ss. 25-56). Cambridge; New York: Cambridge University Press.
- Kymlicka, W., ve Donaldson, S. (2016). *Zoopolis: Hayvan Haklarının Siyasal Kuramı* (M. Yıldırım, Çev.; 1. bs). İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.
- Kysar, D. (2023, Ekim 17). Climate Change and the Neoliberal Imagination. *The Law and Political Economy (LPE) Project*. <https://tinyurl.com/mtten8d8>
- Lacan, J. (2006). The Function and Field of Speech and Language in Psychoanalysis (1953). İçinde B. Fink (Çev.), *Écrits: The first Complete Edition in English* (1. bs, ss. 198-268). New York: Norton.

- Lakitsch, M. (2023). Peace Needs to Embrace the Anthropocene. *Peace Review*, 35(1), 166-174.
- Lakitsch, M. (2023). Unpacking the Anthropocene: The Good, the Evil and the Critical Reading. *Graz Law Working Paper No. 16*. <https://tinyurl.com/2unbjsr2>
- Lange, M. (2022, Mart 10). *What is a Law of Nature?* Aeon. <https://tinyurl.com/mrds5cac>
- Langer, A., ve Brown, G. K. (Ed.). (2016). *Building Sustainable Peace: Timing and Sequencing of Post-conflict Reconstruction and Peacebuilding* (1. bs). Oxford: Oxford University Press.
- Latour, B. (1993). *We Have Never Been Modern* (C. Porter, Çev.). Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Lee, H., ve Romero, J. (Ed.). (2023). IPCC, 2023: Summary for Policymakers. İçinde *Climate Change 2023: Synthesis Report. Contribution of Working Groups I, II and III to the Sixth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change* (ss. 1-34). Geneva: IPCC.
- Lee, R. E., ve Wallerstein, I. M. (2021). *İki Kültürü Aşmak: Modern Dünya Sisteminde Fen bilimleri ile Beşeri Bilimler Ayrılığı* (V. Aytar ve A. Babacan, Çev.; 2. bs). İstanbul: Metis.
- Lewis, S. L., ve Maslin, M. (2018). *The Human Planet: How We Created the Anthropocene*. New Haven; London: Yale University Press.
- Limon, M. (2022). United Nations Recognition of the Universal Right to a Clean, Healthy and Sustainable Environment: An Eyewitness Account. *Review of European, Comparative ve International Environmental Law*, 31(2), 155-170.
- Lloyd, M. (2019). Rethinking the Human in Human Rights. İçinde B. Schippers (Ed.), *Critical Perspectives on Human Rights* (ss. 47-62). London; New York: Rowman ve Littlefield International.
- Lohmann, L. (2023, Mayıs 6). *Offset Frontiers, Fossil Capitalism and the Law*. LPE Project. <https://tinyurl.com/ye8xnuap>
- Loiseau, E., Saikku, L., Antikainen, R., Droste, N., Hansjürgens, B., Pitkänen, K., Leskinen, P., Kuikman, P., ve Thomsen, M. (2016). Green Economy and Related Concepts: An Overview. *Journal of Cleaner Production*, 139, 361-371.
- Lorde, A. (2017). *The Master's Tools Will Never Dismantle the Master's House*. UK: Penguin.
- Louis J. Kotzé, Adelman, S., ve Dube, F. (2023). The Problem with Sustainable Development in the Anthropocene Epoch: Reimagining International Environmental Law's Mantra Principle Through Ubuntu. İçinde P. D. Burdon ve J. Martel (Ed.), *The Routledge Handbook of Law and the Anthropocene* (1. bs, ss. 3-17). London: Routledge.
- Lowe, V. (2003). The Iraq Crisis: What Now? *International and Comparative Law Quarterly*, 52(4), 859-871.
- Maamoun, N. (2019). The Kyoto Protocol: Empirical Evidence of a Hidden Success. *Journal of Environmental Economics and Management*, 95, 227-256.

MacKinnon, C. A. (2007). Are Woman Human? İçinde *Are Women Human? And Other International Dialogues* (e-book, ss. 41-43). Cambridge, Massachusetts: Belknap Press of Harvard Univ. Press.

MacKinnon, C. A. (2007). Introduction: Women's Status, Men's States. İçinde *Are Women Human? And Other International Dialogues* (e-book, ss. 1-14). Cambridge, Massachusetts: Belknap Press of Harvard Univ. Press.

Maertens, L. (2021). Climatizing the UN Security Council. *International Politics*, 58(4), 640-660.

Malanczuk, P. (Ed.). (1997). *Akehurst's Modern Introduction to International Law* (7. bs). London; New York: Routledge.

Maljean-Dubois, S., Spencer, T., ve Wemaere, M. (2015). The Legal Form of the Paris Climate Agreement: a Comprehensive Assessment of Options. *Carbon ve Climate Law Review*, 9(1), 68-84.

Malm, A. (2016). *Fossil Capital: The Rise of Steam Power and the Roots of Global Warming*. London: Verso.

Malm, A., ve Hornborg, A. (2014). The Geology of Mankind? A Critique of the Anthropocene Narrative. *The Anthropocene Review*, 1(1), 62-69.

Manderson, D. (1996). Beyond the Provincial: Space, Aesthetics, and Modernist Legal Theory. *Melbourne University Law Review*, 20(4), 1048-1071.

Marksist İktisat El Kitabı: Temel Tanımlar (N. Satlıgan, Çev.; 3. bs). (2014). İstanbul: Yordam Kitap.

Marx, K. (2013). *Grundrisse: Ekonomi Politîğin Eleştirisinin Temelleri (Ham Taslak) 1857-1858 [Birinci Kitap]* (A. Gelen, Çev.; 2. bs). Ankara: Sol Yayınları.

Masson-Delmotte, V., Zhai, P., Pörtner, H.-O., Roberts, D., Skea, J., Shukla, P. R., Pirani, A., Moufouma-Okia, W., Péan, C., Pidcock, R., Connors, S., Matthews, J. B. R., Chen, Y., Zhou, X., Gomis, M. I., Lonnoy, E., Maycock, T., Tignor, M., ve Waterfield, T. (Ed.). (2022). IPCC, 2018: Summary for Policymakers. İçinde *Global Warming of 1.5°C: IPCC Special Report on Impacts of Global Warming of 1.5°C above Pre-industrial Levels in Context of Strengthening Response to Climate Change, Sustainable Development, and Efforts to Eradicate Poverty* (1. bs, ss. 3-24). Cambridge; New York: Cambridge University Press.

Masterman, R. (2023). The United Kingdom's Human Rights Act as a Catalyst of Constitutional Migration: Patterns and Limitations of Rights Importation by Design. *European Constitutional Law Review*, 19(1), 88-110.

Matthews, D. (2019). Law and Aesthetics in the Anthropocene: From the Rights of Nature to the Aesthetics of Obligations. *Law, Culture and the Humanities*, 227-247.

May, J. R. (2021). Environmental Rights: Recognition, Implementation and Outcomes. *Cardozo Law Review*, 42, 983-1037.

Mayer, B. (2018). Obligations of Conduct in the International Law on Climate Change: A Defence. *Review of European, Comparative ve International Environmental Law*, 27(2), 130-140.

McGurk, B. H. (2005). Revisiting the Law of Nation-Building: Iraq in Transition. *Virginia Journal of International Law*, 45, 451-467.

- McMillan, N. (2008). 'Our' Shame: International Responsibility for the Rwandan Genocide. *Australian Feminist Law Journal*, 28(1), 3-28.
- Meadows, D. H., Meadows, D. L., Randers, J., ve Behrens III, W. W. (1972). *The Limits to Growth: A Report for the Club of Rome's Project on the Predicament of Mankind* (1. bs). New York: Universe Books.
- Mellos, K. (1988). Theory of Eco-development. İçinde K. Mellos, *Perspectives on Ecology: A Critical Essay* (ss. 59-74). London: Palgrave Macmillan.
- Meray, S. L. (1968). *Devletler Hukukuna Giriş* (3. bs). Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Merchant, C. (1987). The Theoretical Structure of Ecological Revolutions. *Environmental Review*, 11(4), 265-274.
- Merchant, C. (2001). The Death of Nature. İçinde M. E. Zimmerman, J. B. Callicott, G. Sessions, K. J. Warren, ve J. Clark (Ed.), *Environmental Philosophy: From Animal Rights to Radical Ecology* (3. bs, ss. 273-286). Upper Saddle River: Prentice Hall.
- Mgbeoji, I. (2006). The Civilised Self and the Barbaric Other: Imperial Delusions of Order and the Challenges of Human Security. *Third World Quarterly*, 27(5), 855-869.
- Michel, M. (2023). Moving Away from Thinghood in Law: Animals as a New Legal Category? *Journal of Animal Law, Ethics and One Health (LEOH)*. <https://tinyurl.com/4b2tt6mw>
- Mickelson, K. (2000). South, North, International Environmental Law, and International Environmental Lawyers. *Yearbook of International Environmental Law*, 11(1), 52-81.
- Mickelson, K. (2022). Maps of International Law. İçinde U. Natarajan ve J. Dehm (Ed.), *Locating Nature: Making and Unmaking International Law* (1. bs, ss. 159-178). Cambridge: Cambridge University Press.
- Miéville, C. (2005). *Between Equal Rights: A Marxist Theory of International Law*. Leiden; Boston: Brill.
- Mignolo, W. D. (2011). *The Darker Side of Western Modernity: Global Futures, Decolonial Options*. Durham; London: Duke University Press.
- Mitchell, R. B., Andonova, L. B., Axelrod, M., Balsiger, J., Bernauer, T., Green, J. F., Hollway, J., Kim, R. E., ve Morin, J.-F. (2020). What We Know (and Could Know) About International Environmental Agreements. *Global Environmental Politics*, 20(1), 103-121.
- Moore, J. W. (2013, Temmuz 16). *Anthropocene, Capitalocene & the Myth of Industrialization*. <https://tinyurl.com/3tbwe8zw>
- Moore, J. W. (2016). Introduction. İçinde J. W. Moore (Ed.), *Anthropocene or Capitalocene? Nature, History, and the Crisis of Capitalism* (ss. 1-13). Oakland: PM Press.
- Morreall, J. (2023). Philosophy of Humor. İçinde E. N. Zalta ve U. Nodelman (Ed.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Summer 2023 Edition). <https://tinyurl.com/4bftrasb>
- Morton, T. (2017). ... and the Leg Bone's Connected to the Toxic Waste Dump Bone. *Anthropology of Consciousness*, 28(2), 135-142.

- Mührel, J. (2022, Haziran 1). *The Birth of Global Environmentalism*. Völkerrechtsblog. <https://tinyurl.com/2eumwjau>
- Muratoğlu Kaçar, C. (2019). *Antik Efendilerden Yeni Dünya Yerlilerine "Dominium"un Farklı Kullanımları* [Yayınlanmamış Doktora Tezi]. İstanbul Bilgi Üniversitesi.
- Muratoğlu, C. (2019). *Geçmişle Yüzleşme İmkânlar ve İmkânsızlıklar* (1. bs). İstanbul: Zoe.
- Murphy, S. D. (2004). Assessing the Legality of Invading Iraq. *Georgetown Law Journal*, 92(2), 173-257.
- Mutua, M. (2001). Savages, Victims, and Saviors: The Metaphor of Human Rights. *Harvard International Law Journal*, 42(1), 201-245.
- Mutua, M., ve Anghie, A. (2000). What is TWAIL? ve What is TWAIL: Comment. *Proceedings of the ASIL Annual Meeting*, 94, 31-40.
- Mylius, B. (2018). Three Types of Anthropocentrism. *Environmental Philosophy*, 15(2), 159-194.
- Nachmany, M., Byrnes, R., ve Surminski, S. (2019). *National Laws and Policies on Climate Change Adaptation: A Global Review*. Grantham Research Institute on Climate Change and the Environment and Centre for Climate Change Economics and Policy,. <https://tinyurl.com/j4eta6yx>
- Nancy, J.-L., ve Ricco, J. P. (2015). The Existence of the World Is Always Unexpected. İçinde H. Davis ve E. Turpin (Ed.), ve J. Malecki (Çev.), *Art in the Anthropocene: Encounters Among Aesthetics, Politics, Environments and Epistemologies* (ss. 85-92). Open Humanities Press.
- Natarajan, U. (2007). A Third World Approach to Debating the Legality of the Iraq War. *International Community Law Review*, 9(4), 405-426.
- Natarajan, U. (2011). Creating and Recreating Iraq: Legacies of the Mandate System in Contemporary Understandings of Third World Sovereignty. *Leiden Journal of International Law*, 24(4), 799-822.
- Natarajan, U. (2017). Third World Approaches to International Law (TWAIL) and the Environment. İçinde A. Philippopoulos-Mihalopoulos ve V. Brooks (Ed.), *Research Methods in Environmental Law: A Handbook* (ss. 207-236). Cheltenham; Northampton: Edward Elgar Publishing.
- Natarajan, U., ve Dehm, J. (2022). Introduction. İçinde U. Natarajan ve J. Dehm (Ed.), *Locating Nature: Making and Unmaking International Law* (1.-18. bs). Cambridge: Cambridge University Press.
- Natarajan, U., ve Khoday, K. (2022). Locating Nature: Making and Unmaking International Law. İçinde U. Natarajan ve J. Dehm (Ed.), *Locating Nature: Making and Unmaking International Law* (1. bs, ss. 21-44). Cambridge: Cambridge University Press.
- Negro, S. E. (2012). Built Seawalls: A Protected Investment Or Subordinate To The Public Interest. *Ocean and Coastal Law Journal*, 18(1), 89-126.
- Nele Marien, Mirna Fernandez, Simon Counsell, Heitor Dellasta, Frédéric Hache, Tamra L. Gilbertson, Valentina Figuera Martínez, ve Lim Li Ching. (2024). *How Biodiversity Offsetting and Crediting Destroys Nature and Undermines the Rights of Peoples*. Friends of the Earth International.

- Nesiah, V. (2010). From Berlin to Bonn to Baghdad: A Space for Infinite Justice. İçinde H. Charlesworth ve J.-M. Coicaud (Ed.), *Fault Lines of International Legitimacy* (ss. 146-172). New York: Cambridge University Press.
- Nimmo, R. (2011). The Making of the Human: Anthropocentrism in Modern Social Thought. İçinde R. Boddice (Ed.), *Anthropocentrism: Humans, Animals, Environments* (ss. 59-80). Leiden: Brill.
- Nollkaemper, A. (2015). 'Failures to Protect' in International Law. İçinde M. Weller (Ed.), *The Oxford Handbook of the Use of Force in International Law* (1. bs, ss. 437-461). Oxford: Oxford University Press.
- Nouwen, S. M. H., James, L. M., ve Srinivasan, S. (Ed.). (2020). *Making and Breaking Peace in Sudan and South Sudan: The Comprehensive Peace Agreement and Beyond* (1. bs). British Academy.
- O'Donnell, E., Poelina, A., Pelizzon, A., ve Clark, C. (2020). Stop Burying the Lede: The Essential Role of Indigenous Law(s) in Creating Rights of Nature. *Transnational Environmental Law*, 9(3), 403-427.
- Offor, I. (2020). Second Wave Animal Ethics and (Global) Animal Law: A View from the Margins. *Journal of Human Rights and the Environment*, 11(2), 268-296.
- Okafor, O. C., ve Dzah, G. E. (2021). The African Human Rights System as "Norm Leader": Three Case Studies. *African Human Rights Law Journal*, 21(2), 669-698.
- Öktem, E. (2013). *Uluslararası Teamül Hukuku* (1. bs). İstanbul: Beta.
- Oliver, M. (2017). *Devotions: The Selected Poems of Mary Oliver*. New York: Penguin Press.
- Orford, A. (1996). The Politics of Collective Security. *Michigan Journal of International Law*, 17(2), 373-409.
- Orford, A. (1999). Embodying Internationalism: The Making of International Lawyers. *The Australian Yearbook of International Law Online*, 19(1), 1-34.
- Orford, A. (1999). Muscular Humanitarianism: Reading the Narratives of the New Interventionism. *European Journal of International Law*, 10(4), 679-711.
- Orford, A. (2003). *Reading Humanitarian Intervention: Human Rights and the Use of Force in International Law*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Orford, A. (2004). The Destiny of International Law. *Leiden Journal of International Law*, 17(3), 441-476.
- Orford, A. (2011). *International Authority and the Responsibility to Protect* (1. bs). Cambridge; New York: Cambridge University Press.
- Orford, A. (2014). Scientific Reason and the Discipline of International Law. *European Journal of International Law*, 25(2), 369-385.
- Orford, A. (2021). *International Law and the Politics of History* (1. bs). Cambridge: Cambridge University Press.
- Otomo, Y., ve Prost, M. (2016). British Influences on International Environmental Law: The Case of Wildlife Conservation. İçinde R. McCorquodale ve J.-P. Gauci (Ed.), *British Influences on International Law, 1915-2015* (ss. 192-211). Brill Nijhoff.

Otto, D. (2005). Disconcerting “Masculinities”: Reinventing the Gendered Subject(s) of International Human Rights Law. İçinde D. E. Buss ve A. Manji (Ed.), *International Law: Modern Feminist Approaches* (1. bs, ss. 105-129). Bloomsbury Academic.

Otto, D. (2010). The Security Council’s Alliance of Gender Legitimacy: The Symbolic Capital of Resolution 1325. İçinde H. Charlesworth ve J.-M. Coicaud (Ed.), *Fault Lines of International Legitimacy* (ss. 239-275). New York: Cambridge University Press.

Otto, D. (2018). Women, Peace, and Security: A Critical Analysis of the Security Council’s Vision. İçinde F. Ní Aoláin, N. Cahn, D. F. Haynes, ve N. Valji (Ed.), *The Oxford Handbook of Gender and Conflict* (ss. 105-118). New York: Oxford University Press.

Otu-Larbi, F., Neimark, B., Bigger, P., Cottrell, L., ve Larbi, R. (2024). *A Multitemporal Snapshot of Greenhouse Gas Emissions from the Israel-Gaza Conflict [updated pre-print]*. <https://tinyurl.com/3yknb5s8>

Pahuja, S. (2017). Changing the World: The Ethical Impulse and International Law. İçinde R. Gaita ve G. Simpson (Ed.), *Who’s Afraid of International Law?* (ss. 21-42). Clayton: Monash University Publishing.

Parker, E., ve Tanana, H. (2024). Indigenizing the Right to a Healthy Environment. *Pace Environmental Law Review*, 41(2), 221-258.

Parkinson, S., ve Cottrell, L. (2022). *Estimating the Military’s Global Greenhouse Gas Emissions*. The Conflict and Environment Observatory (CEOBS). <https://tinyurl.com/y35f8bkky>

Parrique, T. (2023). Degrowth. İçinde N. Wallenhorst ve C. Wulf (Ed.), *Handbook of the Anthropocene* (ss. 1113-1117). Cham: Springer International Publishing.

Paşukanis, E. B. (2019). *Genel Hukuk Teorisi ve Marksizm* (O. Karahanoğulları, Çev.; 1. bs). İstanbul: İletişim.

Paulus, A. (2003). The Influence of the United States on the Concept of the “International Community”. İçinde M. Byers ve G. Nolte (Ed.), *United States Hegemony and the Foundations of International Law* (ss. 57-90). Cambridge; New York: Cambridge University Press.

Pazarcı, H. (2015). *Uluslararası Hukuk* (14. bs). Ankara: Turhan Kitabevi.

Pearce, D. W., Markandya, A., ve Barbier, E. (1989). *Blueprint for a Green Economy*. London: Earthscan.

Pellet, A. (1992). The Normative Dilemma: Will and Consent in International Law-Making. *The Australian Year Book of International Law*, 12(1), 22-53.

Peters, A. (2016). Global Animal Law: What It Is and Why We Need It. *Transnational Environmental Law*, 5(1), 9-23.

Peterson, V. S., ve Parisi, L. (2004). Are Women Human? It’s Not an Academic Question. İçinde T. Evans (Ed.), *Human Rights Fifty Years On: A Reappraisal* (ss. 132-160). Manchester: Manchester University Press.

Petsko, G. A. (2011). The Blue Marble. *Genome Biology*, 12(4), 112.

Philippopoulos-Mihalopoulos, A. (2017). Critical Environmental Law as a Method in the Anthropocene. İçinde A. Philippopoulos-Mihalopoulos ve V. Brooks (Ed.),

Research Methods in Environmental Law: A Handbook (ss. 131-155). Cheltenham; Northampton: Edward Elgar Publishing.

Phillips, A. (2015). *The Politics of the Human* (1. bs). Cambridge, UK: Cambridge University Press.

Pietrzykowski, T. (2017). The Idea of Non-personal Subjects of Law. İçinde V. Kurki ve T. Pietrzykowski (Ed.), *Legal Personhood: Animals, Artificial Intelligence and the Unborn* (C. 119, ss. 49-68). Cham: Springer International Publishing.

Pirim, C. Z. (2016). *Devletlerin Uluslararası Sorumluluğa Halefiyeti*. Ankara: Turhan.

Plato. (2014). *Theaetetus* (L. Brown, Ed.; J. McDowell, Çev.). Oxford: Oxford University Press.

Plumwood, V. (2005). *Environmental Culture: the Ecological Crisis of Reason*. (1. bs). London: Routledge.

Plumwood, V. (2017). *Feminizm ve Doğaya Hükmetmek* (B. Ertür, Çev.; 2. bs). İstanbul: Metis.

Polya, G. (1973). *How to Solve It: A New Aspect of Mathematical Method* (2. bs). Princeton, New Jersey: Princeton University Press.

Porras, I. (2014). Appropriating Nature: Commerce, Property, and the Commodification of Nature in the Law of Nations. *Leiden Journal of International Law*, 27(3), 641-660.

Porter, L., Rickards, L., Verlie, B., Bosomworth, K., Moloney, S., Lay, B., Latham, B., Anguelovski, I., ve Pellow, D. (2020). Climate Justice in a Climate Changed World. *Planning Theory ve Practice*, 21(2), 293-321.

Pörtner, H.-O., Roberts, D. C., Poloczanska, E. S., Mintenbeck, K., Tignor, M., Alegría, A., Craig, M., Langsdorf, S., Löschke, S., Möller, V., ve Okem, A. (Ed.). (2022). IPCC, 2022: Summary for Policymakers. İçinde *Climate Change 2022: Impacts, Adaptation and Vulnerability. Contribution of Working Group II to the Sixth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change* (ss. 3-33). London; New York: Cambridge University Press.

Preston, B. J. (2024). The Right to a Clean, Healthy and Sustainable Environment: How to Make it Operational and Effective. *Journal of Energy ve Natural Resources Law*, 42(1), 27-49.

Purdy, J. (2015, Mart 31). *Anthropocene Fever*. Aeon. <https://tinyurl.com/d9bnwe6j>

Purdy, J. (2015). *After Nature: A Politics for the Anthropocene*. Cambridge; London: Harvard University Press.

Rajamani, L. (2015). The Devilish Details: Key Legal Issues in the 2015 Climate Negotiations. *The Modern Law Review*, 78(5), 826-853.

Rajamani, L. (2016). The 2015 Paris Agreement: Interplay Between Hard, Soft and Non-Obligations. *Journal of Environmental Law*, 28(2), 337-358.

Rajamani, L., ve Peel, J. (2021). International Environmental Law: Changing Context, Emerging Trends, and Expanding Frontiers. İçinde L. Rajamani ve J. Peel (Ed.), *The Oxford Handbook of International Environmental Law* (2. bs, ss. 1-30). Oxford University Press.

Ramis, H. (Direktör). (1993). *Groundhog Day*. Columbia Pictures.

- Raustiala, K., ve Slaughter, A.-M. (2002). International Law, International Relations and Compliance. İçinde W. Carlsnaes, T. Risse, ve B. Simmons (Ed.), *Handbook of International Relations* (ss. 538-558). London: SAGE Publications.
- Rawls, J. (1999). *A Theory of Justice* (Revised Edition). Cambridge: Belknap Press of Harvard University Press.
- Redclift, M. (2005). Sustainable Development (1987–2005): An Oxymoron Comes of Age. *Sustainable Development*, 13(4), 212-227.
- Redclift, M. (2018). Sustainable Development in the Age of Contradictions. *Development and Change*, 49(3), 695-707.
- Ricœur, P. (2000). *The Just* (D. Pellauer, Çev.). Chicago: University of Chicago Press.
- Ritchie, H., ve Roser, Max. (2019). *Meat and Dairy Production*. Our World in Data. <https://tinyurl.com/yrvsexza>
- Ritvo, H. (2002). Destroyers and Preservers - Big Game in the Victorian Empire. *History Today*, 52(1), 33-39.
- Roberts, A. (1999). NATO's 'Humanitarian War' over Kosovo. *Survival*, 41(3), 102-123.
- Roberts, A. (2006). Transformative Military Occupation: Applying the Laws of War and Human Rights. *American Journal of International Law*, 100(3), 580-622.
- Rockström, J., Sachs, J. D., Öhman, M. C., ve Schmidt-Traub, G. (2013). *Sustainable Development and Planetary Boundaries* [Background paper for the High-Level Panel of Eminent Persons on the Post-2015 Development Agenda]. Sustainable Development Solutions Network. <https://tinyurl.com/42kb4unn>
- Rogel, C. (2003). Kosovo: Where It All Began. *International Journal of Politics, Culture, and Society*, 17(1), 167-182.
- Ryan, D. (2019). *Hayvan Kuramı: Eleştirel Bir Giriş* (A. Alkan, Çev.; 1. bs). İstanbul: İletişim.
- Sabaratnam, M. (2013). Avatars of Eurocentrism in the Critique of the Liberal Peace. *Security Dialogue*, 44(3), 259-278.
- Sahovic, D. (2015). 20 Years Since the Dayton Peace Agreement – Old Conflict Issues, New Arenas of Conflict. İçinde *Peace Agreements in the 1990s – What are the Outcomes 20 Years Later?* (ss. 22-25). Umeå: Umeå University.
- Said, E. W. (2016). *Kültür ve Emperyalizm* (N. Alpay, Çev.; 4. bs). İstanbul: Hil.
- Said, E. W. (2022). *Şarkiyatçılık: Batı'nın Şark Anlayışları* (B. Yıldırım, Çev.; 12. bs). İstanbul: Metis.
- Saito, K. (2023). *Marx in the Anthropocene: Towards the Idea of Degrowth Communism* (1. bs). Cambridge: Cambridge University Press.
- Sand, P. H. (2021). Origin and History. İçinde L. Rajamani ve J. Peel (Ed.), *The Oxford Handbook of International Environmental Law* (2. bs, ss. 50-66). New York: Oxford University Press.
- Sands, P., Peel, J., Fabra, A., ve MacKenzie, R. (2018). *Principles of International Environmental Law* (4. bs). Cambridge: Cambridge University Press.
- Şarbak, H. (2023). Antroposen'de Kamu Hukukçusu Olmak: Meseleler ve Beklentiler. İçinde Z. Yılmaz (Ed.), *Cumhuriyet'in Yüzüncü Yılına Kadın Hukukçuların Armağanı*:

Kamu Hukukunun Temel Sorunları ve Eleştirel Hukuk Çalışmalarına Bir Katkı (1. bs, ss. 189-206). İstanbul: On İki Levha.

Şarbak, H. N. (2018). *Uluslararası Hukukta Yorum ve Uluslararası Hukukun Ulusal Mahkemelerde Yorumlanması* [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Anabilim Dalı.

Şarbak, H. N. (2022). Reflections on the Ethical Premises Underlying the Proposed UN Convention on Animal Health and Protection. *Global Journal of Animal Law*, 10(2). <https://tinyurl.com/yu2ueccu>

Schlosberg, D., ve Collins, L. B. (2014). From Environmental to Climate Justice: Climate Change and the Discourse of Environmental Justice. *WIREs Climate Change*, 5(3), 359-374.

Schrijver, N. (1997). *Sovereignty over Natural Resources: Balancing Rights and Duties* (1. bs). Cambridge: Cambridge University Press.

Schurer, A. P., Mann, M. E., Hawkins, E., Tett, S. F. B., ve Hegerl, G. C. (2017). Importance of the Pre-Industrial Baseline for Likelihood of Exceeding Paris Goals. *Nature Climate Change*, 7(8), 563-567.

Schwägerl, C., ve Crutzen, P. J. (2011, Ocak 24). *Living in the Anthropocene: Toward a New Global Ethos*. Yale Environment 360. <https://tinyurl.com/ym8kbw2>

Scott, D. N. (2020). Extractivism: Socio-legal Approaches to Relations with Lands and Resources. *Osgoode Hall Law School of York University: Articles ve Book Chapters*. <https://tinyurl.com/5f8ks35r>

Scranton, R. (2015). *Learning to Die in the Anthropocene: Reflections on the End of a Civilization* (1. bs). San Francisco, CA: City Lights Books.

Serozan, R. (2022). *Serozan Medeni Hukuk: Genel Bölüm Kişiler Hukuku* (Y. M. Atamer ve B. İ. Engin, Ed.; 9. bs). İstanbul: On İki Levha.

Setzer, J., ve Higham, C. (2024, Haziran 27). *Global Trends in Climate Change Litigation: 2024 Snapshot*. LSE. <https://tinyurl.com/2vhadk8v>

Sezen, I., ve Patan, E. (2015). Hidroelektrik Santrallerin Çevresel Etkileri: Doğankent (Giresun) İlçesi Aslancık Barajı Örneği. *Uluslararası Karadeniz Havzası Halk Bilimi Araştırmaları*, 1(2), 41-52.

Simma, B. (1999). NATO, the UN and the Use of Force: Legal Aspects. *European Journal of International Law*, 10(1), 1-22.

Simondon, G. (2019). *Hayvan ve İnsan Üzerine İki Ders* (E. Sünter, Çev.; 1. bs). İstanbul: Norgunk.

Simpson, G. (2005). The War in Iraq and International Law. *Melbourne Journal of International Law*, 6, 167-188.

Singh, N. (1988). Right to Environment and Sustainable Development as a Principle of International Law. *Studia Diplomatica*, 41(1), 45-61.

Slaughter, A.-M., Falk, R., Franck, T. M., O'Connell, M. E., ve Crawford, J. (2004). Iraq: One Year Later. *ASIL Proceedings*, 261-273.

Snow, C. P. (2010). *İki Kültür* (T. Birkan, Çev.; 4. bs). Ankara: TÜBİTAK.

Solow, R. M. (1991, Haziran 14). *Sustainability: An Economist's Perspective*. The Eighteenth J. Seward Johnson Lecture to the Marine Policy Centre, Woods Hole. <https://tinyurl.com/43pkvj93>

Sparks, T. (2023). *Self-Determination In the International Legal System: Whose Claim, to What Right?* Oxford: Hart Publishing.

Stache, C., ve Bernhold, C. (2021). The Bourgeois Meat Hegemony: A Contribution to Explaining the Persistence of Animal Super-exploitation in Capitalism. *Österreichische Zeitschrift Für Soziologie*, 46(2), 167-186.

Stalmans, M. E., Massad, T. J., Peel, M. J. S., Tarnita, C. E., ve Pringle, R. M. (2019). War-induced Collapse and Asymmetric Recovery of Large-mammal Populations in Gorongosa National Park, Mozambique. *PLOS ONE*, 14(3), e0212864.

Stancioli, B. (2021). A Bundle of Rights and Pachamama: Visa Kurki's Theory of Legal Personhood. *Revus*, 44. <https://tinyurl.com/y57y4huz>

Stone, C. D. (1972). Should Trees Have Standing? - Towards Legal Rights for Natural Objects. *Southern California Law Review*, 45, 450-501.

Stucki, S. (2023). *One Rights: Human and Animal Rights in the Anthropocene*. Cham: Springer International Publishing.

Stucki, S., ve Kurki, V. (2020). Animal Rights. İçinde M. Sellers ve S. Kirste (Ed.), *Encyclopedia of the Philosophy of Law and Social Philosophy* (ss. 1-7). Dordrecht: Springer Netherlands.

Sultana, F. (2022). Critical Climate Justice. *The Geographical Journal*, 188(1), 118-124.

Summerhayes, C. P., Zalasiewicz, J., Head, M. J., Syvitski, J., Barnosky, A. D., Cearreta, A., Fiałkiewicz-Kozieł, B., Grinevald, J., Leinfelder, R., McCarthy, F. M. G., McNeill, J. R., Saito, Y., Waprich, M., Waters, C. N., Williams, M., ve Zinke, J. (2024). The Future Extent of the Anthropocene Epoch: A Synthesis. *Global and Planetary Change*, 104568.

Sykes, K. (2021). *Animal Welfare and International Trade Law: the Impact of the WTO Seal Case*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing.

Sypnowich, C. (1990). The "Withering Away" of Law. İçinde *The Concept of Socialist Law* (ss. 1-27). Oxford: New York: Clarendon Press: Oxford University Press.

Táiwò, O. O. (2021, Şubat 1). Don't Treat Climate Change as a National Security Risk: The Last Thing the Warming World Needs is for Rich Nations to Double Down on Self-interest. *The New Republic*. <https://tinyurl.com/4c3rkewc>

Tănăsescu, M. (2020). Rights of Nature, Legal Personality, and Indigenous Philosophies. *Transnational Environmental Law*, 9(3), 429-453.

Tarhanlı, T. (1988). Gelişme Hakkı: Bir Sunuş Denemesi. *Milletlerarası Hukuk ve Milletlerarası Özel Hukuk Bülteni*, 8(2), 251-263.

Tarhanlı, T. (1994). Kendi Kaderini Tayin Hakkı Ya Da 'Öteki'nin İradesi. İçinde F. Sönmezoğlu (Ed.), *Türk Dış Politikasının Analizi* (ss. 491-511). İstanbul: Der Yayınları.

Tarhanlı, T. (1995). 'Bilinçaltındaki' Devlet Haklarından İnsanın Haklarına: Türkiye Hukuk Düzeninde Uluslararası Hukuk. İçinde T. Tarhanlı (Ed.), *Değişen Dünyada*

İnsan, Hukuk ve Devlet (Edip F. Çelik'e Armağan) (ss. 365-380). İstanbul: Engin Yayıncılık.

Tarhanlı, T. (2003). Kuvvet Kullanma, Meşruiyet ve Hukuk. *Anayasa Yargısı*, 19(1), 11-34.

Teubner, G. (1993). *Law as an Autopoietic System*. Oxford, UK; Cambridge, USA: Blackwell.

Thompson, A. (2017). Anthropocentrism: Humanity as Peril and Promise. İçinde S. M. Gardiner ve A. Thompson (Ed.), *The Oxford Handbook of Environmental Ethics* (1. bs, ss. 77-90). New York: Oxford University Press.

Thürer, D. (2011). Hegemony. İçinde A. Peters ve R. Wolfrum (Ed.), *Max Planck Encyclopedias of International Law*. Oxford University Press. <https://tinyurl.com/533bun6w>

Touloumi, O. (2023). A Seat at the Table: United Nations and the Architecture of Diplomacy. *Architectural Theory Review*, 27(1), 41-61.

Turpin, E. (2013). Who Does the Earth Think It Is, Now? İçinde E. Turpin (Ed.), *Architecture in the Anthropocene: Encounters Among Design, Deep Time, Science and Philosophy* (ss. 3-10). Open Humanities Press.

Tütüncü, A. N. (2004). Özgürlük Harekâtı Sonrasında Irak'ın Düzeni ve Koalisyon Güçlerinin Eylemlerini Yöneten Milletlerarası Hukuk. *Milletlerarası Hukuk ve Milletlerarası Özel Hukuk Bülteni*, 24(1-2), 727-740.

Tzouvala, N. (2017). Food for the Global Market: The Neoliberal Reconstruction of Agriculture in Occupied Iraq (2003–2004) and The Role of International Law. *Global Jurist*, 17(1).

Tzouvala, N. (2020). *Capitalism As Civilisation: A History of International Law*. Cambridge; New York: Cambridge University Press.

Tzu, S. (2018). *Savaş Sanatı* (P. Otkan ve G. Fidan, Çev.; 10. bs). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Uğurtaş, S. (2020, Eylül 18). Why Turkey became Europe's garbage dump. *Politico*. <https://tinyurl.com/pcyry4t9>

Uygun, O. (2017). *Hukuk Teorileri* (1. bs). İstanbul: On İki Levha.

Uygun, O. (2019). *Devlet Teorisi* (5. bs). İstanbul: On İki Levha.

Vasic-Lalovic, I., Merling, L., ve Wu, A. (2023). *The Growing Debt Burdens of Global South Countries: Standing in the Way of Climate and Development Goals*. Washington: Center for Economic and Policy Research. <https://tinyurl.com/3najt9mf>

Vernet, J.-P., ve Butera, F. (2005). Women, Women's Rights and Feminist Movements. *Social Science Information*, 44(1), 175-188.

Victor, P. A., ve Jackson, Ti. (2012). A Commentary on UNEP's Green Economy Scenarios. *Ecological Economics*, 77, 11-15.

Viñuales, J. E. (2018). *The Organisation of the Anthropocene: In our Hands?* Leiden: Brill.

Viñuales, J. E. (2021). Sustainable Development. İçinde L. Rajamani ve J. Peel (Ed.), *The Oxford Handbook of International Environmental Law* (2. bs, ss. 285-301). Oxford; New York: Oxford University Press.

- Viveros-Uehara, T. (2024, Mayıs 16). *La Oroya and Inter-American Innovations on the Right to a Healthy Environment*. Verfassungsblog. <https://tinyurl.com/3wc57wx4>
- Vousdoukas, M. I., Athanasiou, P., Giardino, A., Mentaschi, L., Stocchino, A., Kopp, R. E., Menéndez, P., Beck, M. W., Ranasinghe, R., ve Feyen, L. (2023). Small Island Developing States under Threat by Rising Seas even in a 1.5 °C Warming World. *Nature Sustainability*, 6(12), 1552-1564.
- Wallerstein, I. (2021). *Bildiğimiz Dünyanın Sonu: Yirmi Birinci Yüzyıl İçin Sosyal Bilim* (T. Birkan, Çev.; 7. bs). İstanbul: Metis.
- Warren, K. J., ve Cady, D. L. (1994). Feminism and Peace: Seeing Connections. *Hypatia*, 9(2), 4-20.
- Waters, C. N., Williams, M., Zalasiewicz, J., Turner, S. D., Barnosky, A. D., Head, M. J., Wing, S. L., Wapre, M., Steffen, W., Summerhayes, C. P., Cundy, A. B., Zinke, J., Fiałkiewicz-Kozieł, B., Leinfelder, R., Haff, P. K., McNeill, J. R., Rose, N. L., Hajdas, I., McCarthy, F. M. G., ... Jeandel, C. (2022). Epochs, Events and Episodes: Marking the Geological Impact of Humans. *Earth-Science Reviews*, 234, 104171.
- Weitzenfeld, A., ve Joy, M. (2014). An Overview of Anthropocentrism, Humanism, and Speciesism in Critical Animal Theory. İçinde A. J. Nocella II, J. Sorenson, K. Socha, ve A. Matsuoka (Ed.), *Defining Critical Animal Studies: An Intersectional Social Justice Approach for Liberation* (ss. 3-27). New York: Peter Lang.
- Welland, J. (2016). Part I Introduction: Gender and the Conduct of War. İçinde S. Sharoni, J. Welland, L. Steiner, ve J. Pedersen (Ed.), *Handbook on Gender and War* (ss. 23-28). Cheltenham; Northampton: Edward Elgar Publishing.
- Welsh, J. M. (2019). Norm Robustness and the Responsibility to Protect. *Journal of Global Security Studies*, 4(1), 53-72.
- Wenar, L. (2023). Rights. İçinde E. N. Zalta ve U. Nodelman (Ed.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Spring 2023). Metaphysics Research Lab, Stanford University. <https://tinyurl.com/4p4e7j3e>
- Westervelt, A., Brown, A., Mugira, F., ve Pujol-Mazzini, A. (2023, Ekim 17). *The Tomato Soup "Controversy": The climate movement is getting more confrontational—is it working?* Drilled. <https://tinyurl.com/5ydf267z>
- White, L. (1967). The Historical Roots of Our Ecological Crisis. *Science*, 155(3767), 1203-1207.
- Williams, Z. (2019, Ağustos 23). *When Calling Out Environmental Hypocrisy is Nothing But A Cynical Ploy*. The Guardian. <https://tinyurl.com/ysm2kftv>
- Wise, S. M. (2010). Legal Personhood and the Nonhuman Rights Project. *Animal Law*, 17, 1-12.
- Witze, A. (2024). Geologists Reject the Anthropocene as Earth's New Epoch — After 15 Years of Debate. *Nature*, 627(8003), 249-250.
- Wolf, S. (2021). Art. 641a. İçinde J. Kren Kostkiewicz, S. Wolf, M. Amstutz, ve R. Fankhauser (Ed.), *ZGB Kommentar: Schweizerisches Zivilgesetzbuch* (4., aktualisierte Auflage, ss. 1455-1456). Zürich: Orell Füssli Verlag.
- Wolfe, C. (2010). *What Is Posthumanism?* Minneapolis: University of Minnesota Press.

Wolfrum, R. (2008). The Adequacy of International Humanitarian Law Rules on Belligerent Occupation: To What Extent may Security Council Resolution 1483 be Considered a Model for Adjustment? İçinde M. N. Schmitt ve J. Pejic (Ed.), *International Law and Armed Conflict: Exploring the Faultlines—Essays in Honour of Yoram Dinstein* (ss. 497-508). Brill.

Wood, S., Slaughter, A.-M., ve Tulumello, A. S. (1998). International Law and International Relations Theory: A New Generation of Interdisciplinary Scholarship. *American Journal of International Law*, 92(3), 367-397.

Worobey, M. (2021). Dissecting the Early COVID-19 Cases in Wuhan. *Science*, 374(6572), 1202-1204.

Yılmaz, Z., ve Bahçeci, B. (2021, Mart 23). Gender of the Constituent Power of the Turkish Constitution of 1921. *IACL-AIDC Blog*. <https://tinyurl.com/45avpz9b>

Yılmazoğlu, Y. E., ve Perdecioğlu, İ. E. (Ed.). (2021). *Türkiye Cumhuriyeti Anayasası (Gerekçeli)*. Ankara: Anayasa Mahkemesi. <https://tinyurl.com/4c865nmp>

Yusoff, K. (2015). Geologic Subjects: Nonhuman Origins, Geomorphic Aesthetics and the Art of Becoming inhuman. *Cultural Geographies*, 22(3), 383-407.

Zalasiewicz, J., Waters, C. N., Williams, M., ve Summerhayes, C. P. (Ed.). (2019). *The Anthropocene as a Geological Time Unit: A Guide to the Scientific Evidence and Current Debate* (1. bs). Cambridge: Cambridge University Press.

Zalasiewicz, J., Waters, C. N., Williams, M., Barnosky, A. D., Cearreta, A., Crutzen, P., Ellis, E., Ellis, M. A., Fairchild, I. J., Grinevald, J., Haff, P. K., Hajdas, I., Leinfelder, R., McNeill, J., Odada, E. O., Poirier, C., Richter, D., Steffen, W., Summerhayes, C., ... Oreskes, N. (2015). When Did the Anthropocene Begin? A Mid-twentieth Century Boundary Level is Stratigraphically Optimal. *Quaternary International*, 383, 196-203.

Uluslararası, Ulusal ve Yabancı Mahkeme Kararları

Anayasa Mahkemesi, E.1979/38, K.1980/11, T.29/01/1980, Resmî Gazete, No. 16989 (15 Mayıs 1980).

Anayasa Mahkemesi, E.2022/155, K.2023/38, T.22/2/2023, Resmî Gazete, No. 32174 (28 Nisan 2023).

Barcelona Traction, Light and Power Company, Limited (Belgium v. Spain), Judgment, I.C.J. Reports 1970 (05 Şubat 1970).

Case of the Indigenous Communities Members of the Lhaka Honhat (Our Land) Association v. Argentina, (Inter-American Court of Human Rights 06 Şubat 2020).

Caso Habitantes de La Oroya vs. Perú, (Inter-American Court of Human Rights 27 Kasım 2023).

Certain Phosphate Lands in Nauru (Nauru v. Australia), Preliminary Objections, Judgment, I.C.J. Reports 1992 (21 Haziran 1971).

Committee on the Elimination of Racial Discrimination. (1996). *General Recommendation XXI On the Right to Self-Determination* (A/51/18). <https://tinyurl.com/352c3u74>

Danıştay, 5. Dairesi, E.1986/1723, K.1991/933, (22 Mayıs 1991).

Dissenting Opinion of Judge Sir Gerald Fitzmaurice - Legal Consequences for States of the Continued Presence of South Africa in Namibia (South West Africa) notwithstanding Security Council Resolution 276 (1970), Advisory Opinion, I.C.J. Reports 1971 (21 Haziran 1971).

AİHM, A.P., Garçon, and Nicot v. France, (79885/12, 52471/13 and 52596/13), (06 Nisan 2017).

AİHM, Beeler v. Switzerland, (78630/12), [GC], (11 Ekim 2022).

AİHM, Behrami and Behrami v. France, (71412/01) and Saramati v. France, Germany and Norway, (78166/01), (dec.) [GC], (02 Mayıs 2007).

AİHM, Kurt v. Austria, (62903/15), [GC], (15 Haziran 2021).

AİHM, Nicolae Virgiliu Tănase v. Romania, (41720/13), [GC], (25 Haziran 2019).

AİHM, Opuz v. Turkey, (33401/02), (09 Haziran 2009).

AİHM, V.C. v. Slovakia, (18968/07), (08 Kasım 2011).

AİHM, Vavříčka and Others v. the Czech Republic, (47621/13 and 5 others), [GC], (08 Nisan 2021).

AİHM, Verein KlimaSeniorinnen Schweiz and Others v. Switzerland, (53600/20), [GC], (09 Nisan 2024).

In the Matter of a Proceeding Under Article 70 of the CPLR for a Writ of Habeas Corpus, Sy 18-45164 (Supreme Court of the State of New York County of New Orleans 16 Kasım 2018). <https://tinyurl.com/5v7a9by2>

Ioane Teitiota – Yeni Zelanda, CCPR/C/127/D/2728/2016 (İnsan Hakları Komitesi 24 Ekim 2019).

Legal Consequences arising from the Policies and Practices of Israel in the Occupied Palestinian Territory, including East Jerusalem, Advisory Opinion, (ICJ 19 Temmuz 2024).

Nonhuman Rights Project, Inc., ex rel. Happy v. Breheny. (2023). *Harvard Law Review*, 136(4), 1292-1299.

North Sea Continental Shelf, Judgment, I.C.J. Reports 1969 (31 Mart 2014).

Orangutana, Sandra s/ Habeas Corpus, CCC 68831/2014/CA1 (Argentina - Federal Chamber of Criminal Cassation 14 Kasım 2014). <https://tinyurl.com/3epx3pfh>

Reference re Secession of Quebec, Sy 25506, [1998] 2 SCR 217, (Supreme Court of Canada 20 Ağustos 1998). <https://tinyurl.com/8hj2f33d>

Request for an Advisory Opinion submitted by the Commission of Small Island States on Climate Change and International Law, Advisory Opinion, No. 31 (ITLOS 21 Mayıs 2024).

Separate Opinion of Judge Fouad Ammoun - North Sea Continental Shelf, (Federal Republic of Germany v. Denmark), Judgment, I.C.J. Reports 1969 (20 Şubat 1969).

Texaco Overseas Petroleum Company and California Asiatic Oil Company v. The Government of the Libyan Arab Republic, International Law Reports 53 (1979).

Western Sahara, Advisory Opinion, I.C.J. Reports 1975 (16 Ekim 1975).

Uluslararası Antlaşmalar, Belgeler ve Raporlar

2005 World Summit Outcome: Responsibility to Protect, General Assembly, A/RES/60/1 (2005).

Additional Protocol to the American Convention on Human Rights in the Area of Economic, Social and Cultural Rights: Protocol of San Salvador, OEA/Ser.A/44 (1988).

African Charter on Human and Peoples' Rights, 1520 UNTS 217 (1981).

An Act for the better securing the Liberty of the Subject and for Prevention of Imprisonments beyond the Seas, (1679). <https://tinyurl.com/yr9s3t5y>

Arab Charter on Human Rights, [ST/HR/CHR/NONE/2004/40/Rev.1 (2004).

Charter of Economic Rights and Duties of States, A/RES/3281 (XXIX) (1974).

Charter of the United Nations and the Statute of the International Court of Justice, 1 UNTS XVI (1945).

Conference on Security and Co-operation in Europe Final Act, Helsinki (1975). <https://tinyurl.com/mvj7f2he>

Convention concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage, 1037 UNTS 151 (1972).

Convention for the Preservation of Wild Animals, Birds, and Fish in Africa (Congo, France, Germany, Great Britain, Italy, Portugal and Spain), 188 Consolidated Treaty Series (1979) 418 (1900).

Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, 213 UNTS 221 (1950).

Convention on Biological Diversity (CBD), 1760 UNTS 79 (1992).

Convention on International Trade in Endangered Species of Wild Fauna and Flora (CITES), 993 UNTS 243 (1973).

Convention on the Conservation of Migratory Species of Wild Animals (CMS), 1651 UNTS 28 (1979).

Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women, 1249 UNTS 1 (1979).

Convention on the Prohibition of Military or Any Other Hostile Use of Environmental Modification Techniques, 1108 UNTS 151 (1976).

Convention on the Rights of the Child, 1577 UNTS 3 (1989).

Convention on Wetlands of International Importance Especially as Waterfowl Habitat (Ramsar Convention), 996 UNTS 245 (1971).

Copenhagen Accord, United Nations Framework Convention on Climate Change: Conference of the Parties, FCCC/CP/2009/L.7 (2009).

Declaration of the United Nations Conference on the Human Environment, A/CONF.48/14/Rev.1 (1972).

Declaration on Principles of International Law Concerning Friendly Relations and Cooperation Among States In Accordance with the Charter of the United Nations, UN General Assembly, A/RES/2625(XXV) (1970).

Declaration on the Establishment of a New International Economic Order, A/RES/3201(S-VI) (1974).

Declaration on the Granting of Independence to Colonial Countries and Peoples, A/RES/1514(XV) (1960).

Declaration on the Right to Development, A/RES/41/128 (1986).

Egypt. (1983). A/C.6/38/SR.30 (ss. 1-9). UN General Assembly. <https://tinyurl.com/2yw44faw>

Final Act of the International Conference on Human Rights, A/C0NF.32/41, United Nations, Teheran (1968).

Fragmentation of International Law: Difficulties Arising from the Diversification and Expansion of International Law (Report of the Study Group of the International Law Commission A/CN.4/L.682; s. 256). (2006).

Framework for Cooperation in Peace-building (Chairman's summary of the proposals presented at the Fourth High-level United Nations-Regional Organizations Meeting, New York, 6 and 7 February 2001 S/2001/138-Annex I). (2001). New York: United Nations. <https://tinyurl.com/hmcteyjw>

General Assembly Resolution 3281 (XXIX) Charter of Economic Rights and Duties of States. (2012). United Nations Audiovisual Library of International Law. <https://tinyurl.com/5e3wcs55>

General Recommendation No. 37 on the Gender-Related Dimensions of Disaster Risk Reduction in the Context of Climate Change, CEDAW/C/GC/37 (2018).

Ghana. (1964). A/AC.119/SR.22 (ss. 1-51). UN General Assembly. <https://tinyurl.com/mw8r8nkz>

Global Extractivism and Racial Equality: Report of the Special Rapporteur on Contemporary Forms of Racism, Racial Discrimination, Xenophobia and Related Intolerance (A/HRC/41/54). (2019). UN Human Rights Council.

Guatemala. (1971). A/8382 (ss. 1-130). UN General Assembly. <https://tinyurl.com/2w5dsnvh>

Human Development Report: New Dimensions of Human Security. (1994). New York: UNDP (United Nations Development Programme). <https://tinyurl.com/p9hw5nr5>

Human Rights and Climate Change (A/HRC/RES/47/24). (2021). UN Human Rights Council.

Human Rights Council Holds an Urgent Debate on Current Racially Inspired Human Rights Violations, Systemic Racism, Police Brutality, and Violence against Peaceful Protests (Meeting Summaries). (2020, Haziran 17). United Nations | Office at Geneva. <https://tinyurl.com/3r7znyax>

Independent International Commission On Kosovo. (2000). *The Kosovo Report: Conflict, International Response, Lessons Learned* (1. bs). Oxford: Oxford University Press.

Indonesia. (1963). A/C.6/SR.809 (ss. 151-156). UN General Assembly. <https://tinyurl.com/yhk43rv2>

International Convention for the Regulation of Whaling, 161 UNTS 72 (1946).

International Convention for the Suppression of the Traffic in Women and Children, The League of Nations, 9 LNTS 415 (1921).

International Convention on the Regulation of Whaling, 161 UNTS 72 (1946).

International Covenant on Civil and Political Rights, 999 UNTS 171 (1966).

International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, 993 UNTS 3 (1966).

International Law Commission. (2019). *Report of the International Law Commission (Seventy-first Session (29 April–7 June and 8 July–9 August 2019))* (A/74/10). <https://tinyurl.com/33fmmd8e>

International Law Commission. (2022). *Draft Conclusions on Identification and Legal Consequences of Peremptory Norms of General International Law (Jus Cogens)* (s. Yearbook of the International Law Commission, 2022, c. II, Part Two). <https://tinyurl.com/4njfmy6f>

International Law Commission. (2022). *Draft Principles on Protection of the Environment in Relation to Armed Conflicts*. <https://tinyurl.com/4vkm9e3a>

International League of Animal Rights. (1977). *Universal Declaration on Animal Rights*. <https://tinyurl.com/n9uxyrkm>

Joint Statement by the Committee on the Elimination of Discrimination against Women, the Committee on Economic, Social and Cultural Rights, the Committee on the Protection of the Rights of All Migrant Workers and Members of Their Families, the Committee on the Rights of the Child and the Committee on the Rights of Persons with Disabilities (HRI/2019/1). (2020). United Nations. <https://tinyurl.com/2s4y7pu6>

Kyoto Protocol to the United Nations Framework Convention on Climate Change, 2303 UNTS 162 (1997).

Letter dated 20 March 2003 from the Permanent Representative of Australia to the United Nations addressed to the President of the Security Council (S/2003/352). (2003, Mart 20).

Letter dated 20 March 2003 from the Permanent Representative of the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland to the United Nations addressed to the President of the Security Council (S/2003/350). (2003, Mart 21).

Letter dated 20 March 2003 from the Permanent Representative of the United States of America to the United Nations addressed to the President of the Security Council (S/2003/351). (2003, Mart 21).

Memorandum of Understanding between the United Nations Environment Programme (UNEP) and the World Meteorological Organization (WMO) on the Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC). (1988). <https://tinyurl.com/9jd8uatf>

Paris Agreement, 3156 UNTS 79 (2015).

Permanent Sovereignty over Natural Resources, A/RES/1803 (XVII) (1962).

Press Conference by Alliance of Small Island States on Climate Change. (2009, Temmuz 10). UN Meetings Coverage and Press Releases. <https://tinyurl.com/2s3b4hn9>

Protection of Global Climate for Present and Future Generations, A/RES/43/53 (1988).

Protection of the Environment in Relation to Armed Conflicts: Comments and Observations Received from Governments, International Organizations and Others (A/CN.4/749). (2022). International Law Commission. <https://tinyurl.com/ykc7nn5c>

Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and Relating to the Protection of Victims of International Armed Conflicts (Protocol I), 1125 UNTS 3 (1977).

Report of the Conference of the Parties on its seventeenth session, held in Durban from 28 November to 11 December 2011 (FCCC/CP/2011/9/Add.1). (2012). United Nations | Framework Convention on Climate Change.

Report of the Fourth World Conference on Women, A/CONF.177/20/Rev.1, United Nations, Beijing (1995).

Report of the Special Rapporteur on Contemporary Forms of Racism, Racial Discrimination, Xenophobia and Related Intolerance: Ecological Crisis, Climate Justice and Racial Justice (A/77/549). (2022). UN General Assembly.

Report of the Special Rapporteur on the Rights of Indigenous Peoples (A/HRC/36/46). (2017). UN Human Rights Council.

Report of the United Nations Conference on Environment and Development (A/CONF.151/26/Rev.1 (Vol. I)). (1992). Rio de Janeiro: United Nations. <https://tinyurl.com/muk9kyjt>

Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future (A/42/427 (Annex)). (1987). UN General Assembly.

Reports. (2024). IPCC. <https://tinyurl.com/kh6p7xtb>

S/RES/1031, UN Security Council (1995).

S/RES/1270, UN Security Council (1999).

S/RES/1325, UN Security Council (2000).

S/RES/1590, UN Security Council (2005).

S/RES/1973, UN Security Council (2011).

S/RES/502, UN Security Council (1982).

S/RES/678, UN Security Council (1990).

S/RES/83, UN Security Council (1950).

S/RES/84, UN Security Council (1950).

S/RES/929, UN Security Council (1994).

Seventy-Sixth Session, 97th Meeting (AM) - GA/12437. (2022, Temmuz 28). UN Meetings Coverage and Press Releases. <https://tinyurl.com/3n4d42ek>

Slavery Convention, 60 LNTS 253 (1926).

Summary for Policymakers of the Global Assessment Report on Biodiversity and Ecosystem Services. (2019). Paris: IPBES. <https://tinyurl.com/4yv2aynp>

Summary for Policymakers of the Global Assessment Report on Biodiversity and Ecosystem Services of the Intergovernmental Science-Policy Platform on Biodiversity and Ecosystem Services (IPBES/7/10/Add.1). (2019). Paris: IPBES. <https://tinyurl.com/4yv2aynp>

Supplement to an Agenda For Peace: Position Paper of the Secretary-General on the Occasion of the Fiftieth Anniversary of the United Nations (A/50/60; S/1995/1). (1995). United Nations.

The Antarctic Treaty, 402 UNTS 71 (1959).

The Covenant of the League of Nations, 225 CTS 195 (1919).

The Environment and Human Rights (State obligations in relation to the environment in the context of the protection and guarantee of the rights to life and to personal integrity – interpretation and scope of Articles 4(1) and 5(1) of the American Convention on Human Rights). (Advisory Opinion), OC-23/17 (Inter-American Court of Human Rights 15 Kasım 2017).

The Guidelines on the Protection of the Natural Environment in Armed Conflict (Sy 4382). (2020). International Committee of the Red Cross. <https://tinyurl.com/3jbvwayp>

The Human Right to a Clean, Healthy and Sustainable Environment, A/RES/76/300 (2022).

The Human Right to a Clean, Healthy and Sustainable Environment, A/HRC/RES/48/13 (2021).

The Impacts of Climate Change on the Human Rights of People in Vulnerable Situations (A/HRC/50/57). (2022). UN Human Rights Council.

The New Humanitarianisms: A Review of Trends in Global Humanitarian Action (HPG Report 11; Humanitarian Policy Group). (2002). Overseas Development Institute. <https://tinyurl.com/36bu942x>

The Sustainable Development Goals Report 2024. (2024). United Nations. <https://tinyurl.com/y5nv8evr>

The UN Security Council and Climate Change (Research Report Sy 2). (2021). Security Council Report. <https://tinyurl.com/4z2knyjw>

The United Nations Conference on the Human Environment (A/CONF.48/14/REV.1). (1972). Stockholm: United Nations. <https://tinyurl.com/ykapyu5p>

Transforming Our World: the 2030 Agenda for Sustainable Development, A/RES/70/1 (2015).

UN Secretary-General. (1992). *An Agenda for Peace: Preventive Diplomacy, Peacemaking and Peace-keeping* (Report of the Secretary-General pursuant to the statement adopted by the Summit Meeting of the Security Council on 31 January 1992 [ST/DPI/1247]). New York. <https://tinyurl.com/mrw69628>

UN Secretary-General. (1996). *An Agenda for Democratization* ([ST/DPI/1867]). New York. <https://tinyurl.com/mrxv6kh6>

United Kingdom: Human Rights Act, (1998). <https://tinyurl.com/mr2ub745>

United Nations Convention on the Law of the Sea, 1833 UNTS 3 (1982).

United Nations Convention to Combat Desertification in those Countries Experiencing Serious Drought and/or Desertification, Particularly in Africa, 1954 UNTS 3 (1994).

United Nations Environment Programme (Ed.). (1981). *Development and Environment: The Founex Report*. İçinde *In Defence of the Earth: The Basic Texts on Environment - Founex, Stockholm, Cocoyoc* (ss. 1-38). Nairobi: United Nations Environment Programme.

United Nations Environment Programme. (2021). *Making Peace with Nature: A scientific Blueprint to Tackle the Climate, Biodiversity and Pollution Emergencies*. Nairobi.

United Nations Framework Convention on Climate Change ('UNFCCC'), 1771 UNTS 171 (1992).

United Nations General Assembly. (1992). *A/CONF.151/PC/WG.III/L.20/REV.1*.

Universal Declaration of Human Rights, A/RES/3/217 A (1948).

Vienna Convention on the Law of Treaties, 1155 UNTS 331 (1969).

Vienna Declaration and Programme of Action, A/CONF.157/23, World Conference on Human Rights, Vienna (1993).

Working Group on the 'Anthropocene' | Subcommission on Quaternary Stratigraphy. (2024). <https://tinyurl.com/ssznzyjw>

World Wildlife Trade Report 2022 (CoP19 Inf. 24). (2022). Geneva: CITES Secretariat.

Yearbook of the International Law Commission, 1964. Vol. II (A/CN.4/SER.A/1964/ADD.1). (1964). United Nations.

Diğer

28. Dönem Milletvekilleri Sandalye Dağılımı. (2023). Türkiye Büyük Millet Meclisi. <https://www.tbmm.gov.tr/sandalyedagilimi>

A UN Framework for the Immediate Socio-Economic Response to COVID-19. (2020). [UN Executive Office of the Secretary-General (EOSG) Policy Briefs and Papers]. <https://tinyurl.com/49ex7hed>

About the Group of 77. (2024). The Group of 77 at the United Nations. <http://www.g77.org>

Address to the Nation on Iraq. (2003). Administration of George W. Bush, 2003. <https://tinyurl.com/yc68cc2h>

Animal Protection Index. (2023). World Animal Protection. <https://tinyurl.com/mudyk329>

Authorization for Use of Military Force Against Iraq Resolution, [H.J. Res. 114], 107th Congress, Public Law 107-243, Oct. 16, 2002. <https://tinyurl.com/jyer6p76>

Aysin ve Ali Ulvi Büyüknohutçu anılacak. (2024, Mayıs 7). Bianet. <https://tinyurl.com/2zp25jzt>

Biodiversity - Our Strongest Natural Defense against Climate Change. (2022). United Nations | Climate Action. <https://tinyurl.com/rsd68hme>

Climate Change: More Fossil Fuel Investment, Just 'Delusional', Warns Guterres. (2022, Haziran 14). UN News. <https://tinyurl.com/2c6cnfd4>

Climate Change and Its Possible Security Implications: Report of the Secretary-General (A/64/350). (2009). UN Secretary General.

Climate Damage Caused by Russian War in Ukraine: 24 February 2022 – 23 February 2024 by Initiative on GHG Accounting of War. (2024). Center for Environmental Initiatives Ecoaction. <https://tinyurl.com/2rvu6452>

Climate Security at the UNSC - A Short History. (2022). Climate Security Expert Network. <https://tinyurl.com/5xkwdzes>

Conflict and Climate. (2022, Temmuz 12). United Nations | Climate Change. <https://tinyurl.com/w5e59pfm>

Council of Europe. (2014, Mayıs 19). *LGBT Rights are Human Rights.* Youtube. <https://tinyurl.com/mr3yb578>

Earth from Space: World's Largest Living Structure. (2010, Aralık 10). The European Space Agency. <https://tinyurl.com/34wa48bm>

ECOLEX: The Gateway to Environmental Law. (2024). <https://www.ecolex.org>

Great Britain Colonial Office. (2019). *Africa: Correspondence Relating To The Preservation Of Wild Animals In Africa (1906).* London: Wentworth Press.

Harris, G. (2022, Ekim 14). *Van Gogh's Sunflowers covered in tomato soup by eco activists.* The Art Newspaper. <https://tinyurl.com/35wuvchj>

herkes. (2023). *İçinde Nişanyan Sözlük.* <https://www.nisanyansozluk.com>

herkes. (2023). *İçinde Türk Dil Kurumu Sözlükleri.* <https://sozluk.gov.tr>

Historical GHG Emissions. (2024). Climate Watch. <https://tinyurl.com/4nwk72sb>

In Historic Move, UN Declares Healthy Environment a Human Right. (2022, Temmuz 28). UN Environment Programme. <https://tinyurl.com/4drzsv7a>

insanmerkezcilik. (2023). *İçinde Türk Dil Kurumu Sözlükleri.* <https://sozluk.gov.tr>

International Humanitarian Law Databases. (2024). International Committee of the Red Cross. <https://tinyurl.com/vj8r7r85>

LGBTI Rights are Human Rights. (2013, Mayıs 23). Amnesty International Canada. <https://tinyurl.com/4wvj4mdv>

Mechanisms under the Kyoto Protocol. (2024). United Nations | Climate Change. <https://tinyurl.com/3kt2xxyu>

Methane Emissions. (2024). European Commission: Energy, Climate Change, Environment. <https://tinyurl.com/mr4cd5kd>

More than 2,100 land and environmental defenders killed globally between 2012 and 2023. (2024, Eylül 10). Global Witness. <https://tinyurl.com/zv73fs3y>

Natural Environment: Neglected Victim of Armed Conflict. (2019, Haziran 5). International Committee of the Red Cross. <https://tinyurl.com/2pt9k93p>

NBC News. (2023, Ekim 9). *Palestinian Representative to the UN: "We are not subhumans".* Youtube. <https://tinyurl.com/2p7yx67r>

President Discusses Beginning of Operation Iraqi Freedom. (2003, Mart 22). The White House Washington | President George W. Bush. <https://tinyurl.com/m2eprysy>

Small Island Developing States. (2024). United Nations | Office of the High Representative for the Least Developed Countries, Landlocked Developing Countries and Small Island Developing States. <https://tinyurl.com/rm36m53e>

Swiss Civil Code (Official English Translation), 210 (1907).
<https://tinyurl.com/yxnac2e4>

The Economist. (2021, Ekim). *See What Three Degrees of Global Warming Looks Like*. Youtube. <https://tinyurl.com/ycxzmrt9>

The Global Slavery Index. (2023). Walk Free. <https://tinyurl.com/mh5m7fsr>

UN Peacemaker. (2024). <https://tinyurl.com/5bsrv9vj>

Where We Operate? (2024). United Nations | Peacekeeping.
<https://tinyurl.com/37rrcynf>

WHO Chief Declares End to COVID-19 as a Global Health Emergency. (2023, Mayıs 5). UN News. <https://tinyurl.com/y7mb3scr>

WHO Coronavirus (COVID-19) Dashboard. (2024). <https://tinyurl.com/bdzctu5t>

Women in Politics: 2023. (2023). International Parliamentary Union.
<https://tinyurl.com/4auf6cx3>

Yale Univeristy. (2017, Mart 1). *Rosi Braidotti, "Memoirs of a Posthumanist"*.
 Youtube. <https://tinyurl.com/2pksy7v5>

TEZ ONAY SAYFASI

Üniversite : T.C. GALATASARAY ÜNİVERSİTESİ
Enstitü : SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
Hazırlayanın Adı Soyadı : Hilâl Nur ŞARBAK
Tez Başlığı : Antroposen’de Uluslararası Hukuku Yeniden Tahayyül
Etmek
Savunma Tarihi : ... / ... / 20....
Danışman : Prof. Dr. A. Emre ÖKTEM

JÜRİ ÜYELERİ:

Unvan, Ad-SOYADI

İmza

Prof. Dr. A. Emre ÖKTEM (Tez Danışmanı)

Prof. Dr. Ceren Zeynep PİRİM

Prof. Dr. Turgut TARHANLI

Prof. Dr. Oktay UYGUN

Doç. Dr. Gökçe ÇATALOLUK

(Unvan, Ad-SOYADI)
Enstitü Müdürü